

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
„ДНІПРО“
КИЇВ
1967

ВАНДА

ТОМ

4

ВАСИЛЕВСЬКА

ПІСНЯ НАД ВОДАМИ

ТРИЛОГІЯ

У2
В19

Видання здійснюється за постановою
Ради Міністрів Української РСР

Авторизований переклад *М. А. ПРИГАРИ*
Примітки склав *Л. М. ВЕНГЕРОВ*

$\frac{7-3-4}{77-66}$

КИЇВСЬКА ФАБРИКА НАБОРУ

ЧАСТИНА
ТРЕТЯ

Ріки
ПАДАЮТЬ

РОЗДІЛ 1

Ядвіга з зусиллям протискувалася в юрбі, що заповнила вокзал. За коліями, на пустирях, під огорожами, в закутках поміж залізничними будівлями розташувався величезний бівуак. Люди сиділи на клунках і чемоданах, снували то сюди, то туди, тягали звідкілясь тріски, вугілля, і в повітрі здіймалися димки вогнищ.

— Маню! Маню! — то віддаляючись, то знов наближаючись, гукав розпачливий жіночий голос, наче ножем протинаячи стоголосий гомін юрби.

Ядвіга дбайливо кутала сина хусткою. День був зовсім теплий, та малому, видно, ставало дедалі гірше. Тільце його обважніло, руки в Ядвіги мліли й терпли, але вона боялась навіть зручніше

взяти дитину: від кожного руху помутнілі, невидючі оченята болісно мружились, з пошерхлих губ вихоплювався жалібний стогін і відгукувався в серці Ядвіги раптовим болючим ударом. Вона ступала обережно, обходячи людей, з жахом думаючи, що кожної хвилини її може хтось зачепити, штовхнути, і тоді знову протяжно застогне дитина.

Так, малому справді було гірше. Ще напередодні вранці він сміявся й бавився, а вже надвечір лежав нерухомо. Тепер від нього віяло жаром, і здавалося, він зовсім не впізнавав матері. Ядвіга шепотіла йому якісь безглузді слова, втішала, що тепер вже все буде добре, знайдеться лікар, вилікує, допоможе. Але вона втішала так тільки саму себе, виходячи разом з юрбою людей на широку вулицю.

Не треба було питати, якою дорогою йти,— всі поспішали в одному напрямі — до польського посольства. Вулицею посувався великий і дуже строкатий похід — йшли люди в лахмітті і добре одягнені, жінки, чоловіки з чемоданами і з порожніми руками. Поруч з Ядвігою одноногий чоловік уперто стукав дерев'яною милицею по битих, втоптаних тисячами ніг плитах вузького тротуару. Дехто брів просто посеред бруку, по грязюці.

— Ешелони вже стоять готові,— мовив хтось.

— Не знаю тільки, хто в них потрапить,— відповів гнівний нетерплячий голос.— Бачили, що діється на вокзалі?

— Холера б їх узяла з їхніми порядками...

Ядвіга, наче крізь туман, чула уривки розмов, прокльони, несподівані вибухи сміху, плач дівчинки, що ніяк не могла встигнути за матір'ю, яка тягла її за руку.

— Обережно! — майже скрикнула вона, коли якийсь вусатий суб'єкт безцеремонно штовхнув її плечем.

— Бач, яка недоторкана! — обурився той.— Чого ж ви, пані, лізете сюди з дитиною? Люди, як ті вівці... Ешелони вже стоять — з посольства прийдуть і посадять. Та нема того, щоб почекати, лізуть усі в посольство¹, наче їм там золоті годинники видаватимуть...

— Хоч би хліба дали,— ущипливо зауважила якась жінка в калошах на босу ногу.— А без годинника якось обійдемося.

— Хліба,,, Вже «союзнички» постараються, щоб хліба

не було... Заморять вони нас голодом в дорозі, ой заморять...

— А чого ж ви, пане, на вокзалі не чекаєте, а також ідете разом з нами в посольство? — спитав вусатого худий високий хлопець у кашкеті з потрісканим козирком.

Вусатий почервонів.

— Коли йду, значить, маю справу.

— У нас в усіх справи є,— перебила жінка, човгаючи калошами. Слух Ядвіги ніби був прикутий до цього човгання — вона не розуміла, не чула, що говорили навколо, все начебто проходило повз неї; вона чекала лише цього човгання, і воно повторювалося знову з якоюсь заспокійливою монотонністю. Це значило, що вона йде саме туди, куди треба, адже жінка в калошах сказала, що в неї є якась справа в посольстві. Треба тільки стежити за цим човганням, не загубити його в метушні, в гомоні, що стояв навколо.

Аби тільки дійти до того посольства...

Але це було не так легко. Юрба стояла перед будинком посольства, люди товпилися на сходах. Скрізь колотнеча, суперечки.

— Куди ви, пані, лізете?

— Щоб їх холера взяла, стоїмо вже дві години, і нітрохи не посунулись.

— Де там посунутись, адже вони нікого не приймають.

— Як не приймають? Що це за порядки? Люди чекають...

— Так, так. Там пан посол тільки й виглядає, коли ви, пані, до нього з'явитесь...

— А що ж їм ще робити?

— Отож!

Над юрбою, десь вгорі на сходах, пролунав голос. Очевидно, щось оголошували.

— Ану замовкніть!

— Сам ти замовкни!

— Та цитьте ви, пся крев, там щось кажуть.

— Хто пся крев?

— Ого, яка делікатність...

— Звісно, ясне панство у висілках ввічливості вчилося, тепер без палки й не підходить...

— Прошу пропустити, мені треба негайно...

— Убиральня внизу, на подвір'ї, якщо вже так не-гайно.

— Хам!

— Ого-го-го!

Але пані в капелюшку безцеремонно протискувалася в юрбі, працюючи ліктями. Раптом вона пронизливо за-верещала:

— Пане Геню, пане Геню, я не можу пробитися!

Згори хтось гукнув тоном наказу:

— Панове, будьте ласкаві, негайно пропустіть цю пані.

На сходах заклекотіло.

— З якої речі? Всі чекають.

— Не пускати!

— Що це, неодмінно в капелюшку треба бути, щоб туди пройти?

— Ну, ну, панійко, не так швидко,— заступив дорогу той самий худий високий хлопець у кашкеті з потрісканим козирком.

Але згори вже протискався крізь юрбу юнак з чорним, гладенько зачесаним волоссям. Пані в капелюшку схопила його за руку.

— Ох, пане Геню, що це за люди, що за люди!

— Дивіться, люди їй не подобаються...

— Ще б пак, в капелюшку...

— Ясна пані.

— Більшовицькі порядки хочать тут запровадити,— розпачливо пискнула пані в капелюшку, спираючись на дужу руку прилизаного юнака.

— Хто хоче більшовицьких порядків? А ви, пані, що робили, коли ми в таборах сиділи?

— Не бійсь, там капелюшків з пір'ячком не давали.

Ядвігу, нарешті, притисли до стіни біля дверей, що вели в якийсь передпокій. В ці двері нікого не пускали: туди пробилася тільки пані в капелюшку. Дитина, здавалося, спала. У Ядвіги зовсім затерпли руки. Навіть краще, що юрба стоїть так тісно,— а то вона, напевне, впала б. Голова у Ядвіги паморочилась, над брудними сходами стояв густий дим.

— Не курить панове, не можна витримати цієї махорки...

— Почастуй, пані, «Єгипетськими», кинемо махорку.

— Ти бач, які ніжні, я ж тобі кажу, Франеку, не десь інде, а у висілках серед кізків до таких запахів звикли, що тепер і не підходить...

— А вам, мамо, теж заманулося їхати,— бубонів десь збоку молодий хлоп'ячий голос.— Могли б спокійно сидіти на місці, перечекати, поки все це заспокоїться.

— Годі, Марцисю,— відповідав жіночий голос.— Адже всі йдуть...

— Спочатку ви кричали, щоб до зими готуватися, а коли ми приготувалися, вас понесло хтозна-куди...

— Боже, боже, з вами завжди так. Владек там, мабуть, теж речей не глядить, а десь блукає.

— Не бійтеся, нічого з вашими речами не станеться... Однаково нас з усім цим гамузом в ешелон не пустять, от побачите...

— Що ти верзеш? Не пустять? Я вже їм скажу... Що ж, голим і босим їхати, чи що?

— Ну, вже й голим...

— Годі, Марцисю... Боже, боже, що мені з вами робити...

— Тихше.

Тепер Ядвіга почула:

— Панове, прошу не товпитись, прошу заспокоїтись... І взагалі стояти тут зовсім нема чого. Пан посол занятий, нікого не приймає і прийняти не може. Пан секретар теж занятий. Ешелони є, будемо по черзі всіх відправляти.

— От-от, по черзі!

— Три дні жінки з дітьми просто неба чекають.

— Істи нічого!

— Панове, продукти видають лише на вокзалі. Всі справи розв'язують на вокзалі. Там працює представник посольства...

— Адже ми щойно з вокзалу і ніякого представника там не бачили.

— Де ж він, цей представник?

— Панове, повторюю ще раз: нічого сюди лізти! — розсердився, нарешті, юнак, і пасмо блискучого чорного волосся відокремилася від гладенької зачіски, кумедно здригаючись над темними бровами.— Нічого ви тут не вистоїте. Прошу повернутися на вокзал і терпляче там дождити.

— Це вам тут легко терпляче дождити!

— Ого, який!

— Чого дождити?

— Адже я сто раз казав — ешелони відправляємо один за одним. Тут ви можете дочекатися тільки того, що ешелон відійде без вас — і нічого більше. Прошу повернутися на вокзал.

— Ходім, мамо, я ж вам казав.

— Боже, боже, з вами завжди так... Ну, що ж, як іти, то іти.

Жінка, надто тепло одягнена, як на цей теплий день ранньої осені, почала поволі протискуватись крізь юрбу.

— Не штовхай мене, Марцисю...

— Я вас зовсім не штовхаю. Це ви сюди даремно товпились.

— Ніякої пошани...

На сходах стало трохи просторіше. Щось мимрячи собі під ніс або голосно лаючи невідомо кого, люди одне за одним сходили вниз. Біля елегантного юнака вже не було юрби. Ядвіга несміливо торкнула його за рукав.

— Ну, чого? Адже я сказав...

— Дитина, дитина хвора. Якби лікаря...

— Сто раз казав — на вокзалі. В ешелоні. І лікар, і все. — Він хотів одвернутися, але в погляді Ядвіги щось затримало його. З худого, змученого обличчя благально дивилися темні очі. Він неохоче глянув на дитину, що нерухомо лежала на руках матері. Розкривши губки, вона ніби спала, але повіки були незаплющені і з-під них видно було каламутно-синю, ніби розливу по білку райдужну оболонку.

— Ну, що ж, я дам записку, щоб вас посадили в перший ешелон. Він повинен відійти через дві-три години. Тільки прошу не затримуватися.

Юнак витяг з кишені блокнот, автоматичну ручку, тут же щось написав і поставив унизу свій підпис з енергійною закарлючкою.

— Там і лікар, і все. Ви відразу ж можете поїхати, не чекаючи.

Ядвіга поволі поверталася назад. Їй зовсім не це було потрібно. Як вона поїде з такою хворою дитиною? Від кожного поштовху, від кожного струсу вагона малий і вчора стогнав. От якби можна було його покласти спокійно, розгорнути всі ці хустки, не боятися, що от-от він знову застогне. Треба було все це пояснити елегантному юнакові — може, б, він змилювався над дитиною. І невже

можливо, щоб там зовсім не було лікаря? Хай би сказав принаймні, що сталося раптом з дитиною. Адже коли вони виїздили, маля було зовсім здорове. І взагалі воно ніколи не хворіло,— раз тільки боліло в нього вушко, щось текло з нього. Але Ядвізі дали підводу, вона поїхала в районний центр, до поліклініки, там оглянули, прочистили вушко, дали якісь ліки — і все скінчилося щасливо. А тепер? Треба було добиватися, щоб їй дозволили не їхати далі, а залишитися тут, поки дитині полегшає.

Може, повернутися? Але Ядвіга пройшла вже чимало. У неї від утоми тремтіли ноги, вона боялася, що впустить дитину.

— Що це за ріка? — запитав якийсь хлопчик в елегантній матросці, але босий, в подертих штанцях. Жінка, що йшла з ним, не знала.

— Та це ж і є їхня Волга,— пояснив хтось із юрби, яка посувалася тепер в двох протилежних напрямках — від вокзалу до посольства і від посольства на вокзал.

Ядвіга мимоволі підняла очі. Ліворуч вулиці бігли вниз, туди, де вдалині розлилася неозора, велична ріка. Простір за нею потопав у ліловій млі, в сивому тумані, в попелястих і блакитних тінях. Сонною тишею, лагідним усміхом сонячного осіннього дня віяло звідти. Ядвіга відчувала, що їй перехопило горло. Ой, коли б не штовхатися зараз на вокзалі в юрбі, не везти малого невідомо куди в скрипучому вагоні, а піти з ним туди, в цю лілову далечінь, м'яку і ласкаву, в барвисті тіні, в цей світ, нереальний, мов далека дитяча казка...

Та лілова далечінь була недосяжна; вона стелилася ген там, за широкою, могутньою рікою, що байдуже котила свої води. Незабаром і ця ріка, і неосяжний простір зникли за рядами високих будинків. Юрба вже наближалася до вокзалу. Здалека чути було людські голоси, що зливалися в один суцільний гомін.

Представник посольства справді був тут. Він бігав, метушився від станції до колій, гукав щось охриплим голосом, одчайдушно відмахувався від людей, які хапали його за поли світлого осіннього пальта. Від Ядвіги він теж люто відмахнувся, і лише радянський залізничник сказав їй, куди йти.

— Прямо, прямо, а потім праворуч. Там незабаром уже почнуть сідати у вагони.

Двері вагонів були ще замкнені. Ядвіга безсило опустилася на якісь залізні балки чи рейки, що лежали між коліями. Барвисті цятки кружляли в неї перед очима. Вона обережно поклала малого на коліна. Спить, слава богу, спить... Та раптом вона відчула дикий жах: а що, як він не спить, а... Ні, не можна навіть думати про це, щоб не привернути лиха.

Мала голівка безсило скотилася набік. Дитина зблювала — якимось без зусилля, мов те немовля, що після годівлі віддає лишок молока. Ядвіга хусточкою старанно обтерла пошерхлі губки сина. Він, мабуть, чимось отруївся: може, молоко, яке вона вчора добула з величезними труднощами, було не таке свіже, як їй здавалося. Але тут вона подумала, що це навіть краще. Шлунок очиститься, і малому полегшає.

— Прошу, панове, не штовхатися! Ставайте в чергу, листки тримайте в руках!..

Ядвіга схопилася з місця. Дитина знову жалібно застогнала.

— Не треба, синку, не треба, зараз будемо в вагоні, покладу тебе, дам чайку,— шепотіла вона, наче малий, що знову, здавалося, заснув, тільки й чекав холодного чаю з пляшки, яку вона несла у вузлику.

У дверях вагона відразу ж зчинився скандал.

— Куди це ви, пане, лізете? Талон, кажу вам, листок з номером ешелону — де він у вас?

— Який там, під три чорти, талон?

— Адже давали талони і зараз дають на вокзалі. Чого ви дорогу заступаєте, ідіть звідси!

— Сама, пані, іди геть! Ешелон для всіх.

— Всі в один ешелон не влізуть, треба по черзі.

— Прошу відійти. Буду пускати тільки тих, що мають талони з номером ешелону: з номером п'ять...

— Де ж я мав узяти цей талон?

— Не заважайте! Люди з самого ранку в черзі стояли, одержували листки, а цей хоче прийти на готове! Та що з ним сперечатися — тільки чергу затримує.

Високого суб'єкта відштовхнули. Юрба ззаду так натисла, що з дерев'яної драбини, приставленої до вагона, мало не впала дебели жінка у ватянці.

— Спокійно, спокійно, заходьте по черзі!

Виявилося, що в вагоні вже є пасажери, хоч він був замкнений. В кутку, неподалік від залізної грубки з по-

гнутою іржавою трубою, вже сиділо на купках клунків кілька чоловік.

— Ого, тут уже сидять...

— Це ж яким дивом?

Представник посольства, що перевіряв у дверях вагона документи, грізно гукнув:

— Це нікого не стосується. Якщо сидять, значить, мають право. Прощу далі!

— Право... Знову якась протекція?..

— А ви, пані, хіба бачили, щоб колись обходилося без протекції?

— Прощу без зауважень! — гримнув знову контролер.— А це що таке? Де ваш номер?

— У мене записка, з посольства...— тихо промовила перелякана Ядвіга.

— Ага, записочка з посольства...— уїдливо зауважив хтось.— Отже, не обов'язково мати номер...

— Ну, звичайно, одні могли зранку стояти в черзі, а інші...

Але Ядвіга наче не чула цих уїдливих зауважень. У вагоні було ще досить просторо. Вона знайшла місце на простеленій долі соломі, опустила на неї і, тільки сівши, зрозуміла, як страшенно була втомлена. Вона ледве розігнула руку, на якій лежала дитина. Вузлик, хоч був легенький, надавив на другій руці широку синю смугу з кривавими плямами.

Вона дала малому пити, але він, мабуть, не хотів — холодний чай сочився з куточка рота. Дитина навіть не розплющила очей. Між незімкнутими повіками видно було скляну смужку білка й куточок каламутно-синьої райдужної оболонки. Ядвіга притулилася головою до стінки вагона і заплющила очі. Навколо неї снували люди, сварилися, шукали собі місця.

— Щоб їх холера взяла з їхнім барахлом,— нервував хтось.— Завалили весь вагон. І звідки воно тільки взялося? Як, ще корзина? Вам треба було окремих вагон наймати.

— Ну от бачите, мамо,— почула Ядвіга знайомий вже голос.

— Клади чемодан, клади,— відповіла жінка.— Ось тут, тут буде зручніше. Владеку, бійся бога, де ж той клунок, що в рядні?

— Який там ще клунок?

— Нещастя з тими хлопцями... Той, що в сірому рядні! Залишив на пероні? Ану біжи швиденько, забери. Боже, боже, мабуть, уже вкрали...

— Чого ви, мамо, хвилюєтеся? Он лежить ваш клунок...

— Мій? Чому ж це мій? Він такий самий мій, як і твій.

— Тільки не підсувайте мені, будь ласка, цього бархла. Я казав не брати всього, а ви...

— Ой, біда з цими дітьми...— застогнала жінка і почала розмотувати вовняну чорну хустку, в яку була закутана.— Душно так, що страх!

— Бо ви закуталися, наче на Північний полюс їдете.

— Марцисю, Марцисю... А що ж мені, ще один клунок було в'язати? Краще вже на себе одягти. Знову ви з Владеком вередували б.

— Дуже ми багато вередуємо...

Збоку хтось розповідав монотонно, довго:

— Ну от, зібралися ми відразу і на станцію... Три дні, кажу вам, моя пані, їхали тією підводою... Я вже думала, що не доїду, що з мене душу витрусить... Пилюка така, аж на зубах скрипить, мабуть, легені в мене і досі чорні, ніяк відкашлятись не можу. Шкапа якась замучена, а вже ця підвода, не дай боже. Але я собі сказала: як треба, то треба.

В кутку пхинькала дитина, вередливо, ніби без особливого бажання.

— Тихо, тихо, моє золотко, зараз ми поїдемо... На тобі яблучко, з'їж...

— Не хочу яблучка...

— А пиріжок? Може, пиріжка хочеш? З'їж, золотко, з'їж хоча б шматочок...

— Не хочу пиріжка...

— То, може, водички з соком вип'єш?

— А-а-а... з я-аким, з вишневим?

— З малиновим, дитинко, з малиновим...

— З малиновим не хочу...

— А шльопанця хочеш? — втрутився в родинну розмову чийсь гострий голос. Дитина застигла з розкритим ротом. Мати, як левиця, кинулася на захист.

— А вам чого? Як ви смієте? Що за хамство?

— Закрийте рота, пані. Гляньте, відразу хамом обзи-

вати починає... Краще заспокойте своє байстря, тут і так галасу досить...

— Хто байстря? Моя дитина байстря? Моя дитина?

Дівчинка, користуючись з нагоди, зайшлася пронизливим вереском. Мати схопила її в обійми.

— Тихо, любенька, тихо, мое золотко... Як, бідненька, перелякалась. Тихо, тихо, малесенька. Як вам не сором, пане, так дитину лякати? Що це за люди, що за люди...

В дверях знов зчинилася колотнеча.

— Кого це ви, пане, ще пускаєте? На головах у нас будуть сидіти, чи як? Вже й так повно.

— Звичайно, барахла напхали, а для людей місця нема.

— Як то вже той чемодан усім очі коле... У самого нема, то він іншим заздрить...

— Прошу трохи посунутись.

— Куди ж я посунусь? На стелю? Здуріли ви, чи що? Що ж, ми повинні їхати, як худоба?

— Ну, ну, не галасуйте, пані, посуньтесь.

— Не пускайте більше, не пускайте!

— От люди... Сам вліз, а іншому не можна,— обурилася якась худенька жінка, спритно вилазячи по драбині. Але, опинившись у вагоні, вона відразу приєдналася до хору протестуючих голосів:— Як оселедці в бочці сидимо! Куди ж це ще когось пускати! Адже є інші вагони.

— Ага, яка розумна... А в інші вагони аж просять; нудно їм самим їхати, то вони й благають, щоб ми сіли...

— Адже будуть ще ешелони...

— Звичайно... То ви й чекайте їх, як хочете... Який розумний знайшовся...

— Одного я не розумію,— звернулася раптом до Ядвіги мати двох упертих синів і хазяйка купи речей.— Звідки тут стільки чоловіків набралось? Лізуть, жіночі й дитячі місця займають, замість того щоб іти в армію цього... Андерса. Ройкова мое прізвище,— відрекомендувалася вона, енергійно подаючи руку.— Бачите, які молоді та здорові! В Бузулук їхали б, у табори, а не мандрували по світах.

— Гляньте, яка войовнича,— обурився юнак, що сидів з другого боку, біля купи клунків.

— Звичайно... У війну місце чоловіка на фронті.

— А нам ви ж заборонили? — уїдливо нагадав Марцись.

Пані Ройкова гнівно повернулась до нього, аж солома зашелестіла під нею.

— Тут мова йде про чоловіків, а не про дітей!

— Добрі мені діти! — неприязно зауважив юнак з-за клунків.

Пані Ройкова зітхнула і звернулася до Ядвіги:

— Вічний клопіт з цими дітьми... Бачите, які вигналися,— глянеш, наче й справді дорослі хлопці... Адже Марцися вже й комендантський патруль зупиняв, вимагав військові документи... А йому в липні лиш п'ятнадцять минуло, саме коли після договору з Сікорським амністію оголосили². А Владек на рік молодший. Тільки все їм зараз в головах попереверталось. До матері ніякої пошани, до старших — ніякої пошани. В армію захотілося... Кажу їм, пояснюю: як же це ви матір покинете?.. Та й самі ж діти ще.

— Ого, мама й сама собі раду дасть.

— А ти ж як хотів? Звісно, дам. Скрізь собі раду мож-на дати. Мій покійний чоловік, царство йому небесне, такий недотепа був, що вже хочеш чи не хочеш, а доводилося якомсь собі раду давати, хоч я й жінка. А коли б не це...

Ядвіга не слухала. Синочок нерухомо лежав у неї на руках і то дихав важко, уривчасто, то наче зовсім перестав дихати. В посольстві набрехали. Ніякого лікаря тут в ешелоні не було — лише посміялися з неї. Тільки й того, що дали їй банку згущеного молока, а провідниця принесла окропу, і Ядвіга могла розвести це молоко в пляшці. Вона нахилила бляшаний кухоль до пошерхлих від гарячки губок дитини і хотіла підвести голівку, щоб не облили. Але дитина відкинула голівку назад і лежала, наче задубіла. Шийка її не згиналася під долонею.

— Що це з вашим синком? — співчутливо спитала її пані Ройкова.

— Не знаю... Мабуть, застудився.

— Теж розум треба мати, з хворою дитиною у вагон лізти,— гостро зауважила мати вередливої дівчинки, яка недавно вимагала води з вишневим соком.— Ще й інших заразять...

Ядвіга не відповіла. Справді, навіщо було сідати у вагон з хворою дитиною? І чи треба було взагалі їхати?

«Власне, чому я їду?» — раптом здивувалася вона, і лише тепер, наче в гарячковому сні, пригадала лист Хожиняка. Яким чудом він її знайшов, звідки взявся? Адже Хожиняк зник ще тоді, взимку тридцять дев'ятого, казав, що їде на румунський кордон. І потім ні слова, жодної ознаки існування. І через два роки, коли вона вже думала, що він десь далеко... Ні, неправда, вона не думала, зовсім не думала про нього... І раптом лист. Коротке повідомлення, що він в армії Андерса³ і щоб вона, Ядвіга, їхала на південь разом з усіма.

Дехто, правда, залишався. Але Ядвіга, наче вона й справді повинна була скоритися наказові цього листа, зібралась і поїхала.

Значить, Хожиняк десь тут. Може, навіть у цьому Бузулуку або в Куйбишеві, звідки зараз вирушає їхній поїзд. Він не повідомив своєї адреси, нічого більше про себе не написав.

Хожиняк — її чоловік. Тільки в думці вона ніколи не називала його ні «чоловік», ні «Владислав», а завжди «Хожиняк». Так само, як колись, на самому початку, коли він щойно приїхав на Полісся і почав заходити в їх будинок над рікою.

Ні, про будинок над рікою не треба, не можна було думати! Про плескіт води, про її зелений морок у затінку верб, про шелестіння високих очеретів, про калину, яка вкривалася білим цвітом навесні і вибухала гронами полум'яних ягід восени, — про все це не можна було думати. Це було, минуло, зникло. Ця сторінка перегорнута назавжди, до неї не треба повертатися. Десь там у спогадах про шелест верб, зелену сутінь гілок, плескіт озера, шум ріки таївся глибоко захований гіркий, пекучий біль, що нестерпно ятрив серце, і його за всяку ціну треба було обминати. Не можна було торкатись болючого місця, бо мука кинеться на серце, стисне його залізними кігтями, відбере решту сил. А сили потрібні для синочка, для синочка.

— Це якась заразна хвороба. Я протестую! У дитини висип, бачите, які червоні плями! — раптом зарепетувала мати вередливої дівчинки. Ядвіга сторопіла. Справді, на обличчі в малого з'явилися червоні плями. Звідки? Хвилину тому їх ще не було, напевно не було, адже вона весь час дивилася на личко малого, як вона могла б не помі-

тити? Але плями були — ця інша, чужа мати помітила їх відразу.

— Це скандал! Всіх дітей нам тут заразять! — метушилася пані з дівчинкою.

Пані Ройкова заступилася за Ядвігу.

— Що ж тепер жінці робити? Вилізити в полі з дитиною, чи як?

— А навіщо вона сідала в ешелон? Хіба не знала, що дитина хвора? Зосю, сиди на місці, не рухайся! Бачиш, сюди хворих насадили, ще тебе заразять! Не відходь від мами, чуєш! На, на тобі цукерочку, золотко мое бідне, тільки мама тебе благає, не ворушись, сиди біля мами.

— А ви, пані, теж сиділи б спокійно,— обурилася пані Ройкова.— Що це вам примарилося, де ви той висип побачили? Дитина хвора, це правда, але ніякого висипу на ній нема.

— Як нема? Що ж це я, сліпа?

Але червоні плями і справді зникли, наче їх і не було. Ядвіга нахилилася над дитиною, обличчя якої знову було бліде, з жовтавим відтінком.

— Може, ви й не сліпа, але страх має великі очі,— заспокоювала пані Ройкова.

— Звичайно, вам нічого боятися, ваші здорові бовдурки не заразяться.

— Ну, ну, тільки бовдурами не обзивайте.

— Заспокойтесь, мамо,— буркнув Марцись.

Цього разу мати відразу з ним згодилася.

— Справді, моя дитино, навіщо хтозна з ким заводиться? Не варто.

За клунками спочатку тихо, потім дедалі голосніше точилися розмови. Високий юнак пояснював іншому, що навпочіпки сидів біля нього на соломі:

— Все це триватиме недовго. Б'ють їх і дихати не дають. Мінськ узяли, Київ узяли. Ви думаєте, пане, щось може змінитися? Ще б пак! Отак німці, гуляючи, до Москви дійдуть. Ви бачили, пане, в Куйбишеві — вже деякі установи туди евакуйовані. Саме тому нам треба тікати на південь, якомога далі на південь, бо німці й сюди дійдуть, кажу вам, пане, дійдуть, і навіть швидше, ніж декому здається. Така армія, ще б пак!.. А там, куди ми їдемо, кордон близько. Шукай вітра в полі!

— А... наша армія?

Високий юнак нахилився до свого співбесідника.

— Ви що, пане, думаєте, Сікорський божевільний? От побачите, як цих азіатів обдурять; це я вам кажу...

— А договір?

— Який там договір? Мене, пане, не обдуриш!.. Договір договором, а розум розумом... Наша армія ще знадобиться⁴ та ще й як!.. Ви думаєте, нас так справді й поженуть на німців? Ні-і-і... Досить, прошу пана, пролилося вже нашої крові. Тепер нехай більшовики спробують.

— А що ж із цього всього вийде?

— От який ви! Адже це й дитина зрозуміє... І більшовики знесиляться, і німці стечуть кров'ю,— а ми тоді з готовою армією наведемо порядок.

Співбесідник зітхнув.

— Так-то воно так... Тільки Сікорський інше каже.

— Сікорський... На щастя, пане, у нас не один Сікорський. Та й що там Сікорський?.. Андерс, оце вождь, скажу я вам!

В іншому кутку вагона теж відбувалися приглушені суперечки, які, нарешті, перейшли в голосну сварку.

Ядвіга чула гомін у вагоні наче звідкілясь здалека. Малий знову зблював. Голівка його була весь час нерухомо закинута назад, і з-під незаплюснених повік ще ясніше видно було каламутні очі. Червоні плями знову з'явилися то тут, то там і за хвилину зникли. Коли вагон шарпало на стиках рейок, тихий жалібний стогін зривався з пошерхлих уст. Хоча дитина начебто спала й повіки в неї були напівзаплюснені, очі їй, видно, ятрило світло, що скупо падало з віконечка під стелею. Ядвіга обережно закрила личко сина хусткою.

І її знову охопив дикий жах. А що, як він?..

І ледве вона встигла про це подумати, їй стало все зрозуміло: малий умирає. Він умре..

— Це тому, що я не хотіла тебе,— шепнула вона йому, наче звіряючи найглибшу таємницю.

Так, смерть забирає його від неї. Тому що вона колись з таким жахом переконалася в своїй вагітності — ще там, в будинку на пагорку, і з таким розпачем думала про те, що носить в собі чужу дитину — дитину Хожиняка. Навіть в час пологів думала про нього, малесенького, з холодною ненавистю. Ні, не з радістю, не з усмішкою, не з розчуленим тремтінням серця чекала вона

його. З ненавистю дожидала вона цієї дитини, що була дитиною Хожиняка. І лиш перший крик, перший жалісний, безпорадний плач немовляти...

Але, очевидно, це вже не могло спокутувати тих лихих, похмурих почуттів, які таїлися в її серці колись. І от тепер її чекає кара. Смерть забирає від неї сина, і вона залишиться сама в темряві життя. Вже не простягнуться до неї малесенькі рученята, вже не відчує вона на обличчі ласки крихітних пальчиків, не глянуть на неї круглі, темно-блакитні, майже сині оченята, не вимовлять губки: мамо! Адже він починав говорити, вже снувалися невмілі, смішні слова-загадки, слова-пестощі, які взагалі, може, й не означали нічого, але для неї були такими змістовними. І він уже починав ходити... Вже тупотіли малі ноженята напружено, завзято, з зусиллям.

Тоді там, на півночі, коли народився синок і лежав біля неї, закутаний в даровані пелюшки, Ядвіга думала, що вся біда в її житті скінчилася. Що за все, все, що сталося не так, як треба, пішло манівцями, вона має зараз цю дитину. Ні, це було не дитя Хожиняка, це було її, її власне дитя. Вона його виносила, вона його народила, вона його виховає, що б там не було, зуміє вигодувати, одягти, виростити його, свого сина. Ніколи не було Хожиняка,— він наче розтанув у тумані, зник, як лихий сон. Тепер був тільки малесенький синок, кругла голівка, вкрита смішним темним пушком, зворушливі кумедні рученята, крихітні ніжки, все тільки мов з оксамиту й шовку, не бачене досі чудо-дитятко.

Це для нього працювала вона в лісі, рубала дерева — і робота була не важка, бо після неї Ядвіга бігла додому, де її чекав синок, ясне сонечко, щастя життя. Вона працювала на молоко для нього, на кашку для нього, на платтячко для нього... І не було сумно в цьому похмурому лісі — наче усмішка немовляти могла осяяти глибину всієї неосяжної пуші.

Але й це минуло, як сон. Синок лежав у неї на руках нерухомий, непритомний, вже два дні не пізнавав її, наче відгородився глухою стіною. Ах, дурна, дурна, навіщо вона повірила тому чоловікові з гладенькою зачіскою, тому чоловікові з посольства! Не може бути, щоб там десь не було лікаря... Треба було піти в Куйбишеві...

Але зараз Куйбишев був далеко. Поїзд ішов через якісь величезні, порожні, вкриті туманом поля. Був

тільки цей вагон, в якому розмовляли, сварилися, лялися люди. Вона, Ядвіга, залишила своє дитя без допомоги — і зараз воно вмирає.

І зрештою... Ні, ніхто не міг тут допомогти. Це доля мститься за те, що Ядвіга зненавиділа цю дитину, перше ніж вона народилася. За те, що там, у будинку на пагорку, коли сніг засипав усе білими заметами, коли від ударів вітру тріщали стіни, коли жалібно шуміло верховіття дерев, Ядвіга мріяла в темряві ночі, що ця дитина не народиться зовсім, умре, хоча б і разом з нею, аби тільки її не було, аби тільки вона не з'явилася на світ.

Дурна, божевільна жінка, вона не вірила, не знала тоді, що на землі ще може бути щастя, може бути усмішка і радість. Усмішка і радість дитини, щастя, що ця дитина існує.

Саме тому її синок тоді не вмер. Не вмер ні в її лоні, ні потім, під час важких пологів,— щоб Ядвіга побачила, що таке щастя. І щоб відчула біль втрати за той свій гріх, гіркий, непростенний. Ах, дурна, дурна, скільки разів вона бачила в житті: ніщо не минає марно, тягнеться за людиною кожен її вчинок — раніше чи пізніше за нього настає відплата. І не тільки вчинок. Навіть думка. Навіть те, що не встигло ще здійснитися, а майнуло в голові і зникло, не лишивши в пам'яті й сліду. Але приходив день, коли думка, яка не стала ще вчинком, не була навіть висловлена, ця думка знов поверталася назад, виринала із забуття і жадала відплати. Треба було за неї відповідати.

Скільки разів Ядвіга переконувалася в цьому! І раптом вона наївно повірила, що їй пощастить врятуватися, що ті злі, похмурі думки, та ненависть минуть безслідно, будуть скинуті з рахунку!

Ні, виявилося, що нічого не можна було викреслити з життя. Сьогодні в цьому вагоні їй доведеться відповідати, розплачуватись за ті чорні помисли, за ту темну трижовну ненависть.

Тільки хіба ж винен її синок, малесеньке створіннячко, найдорожче серцю? Чому ж він має відповідати за неї, за її гріхи? Ні, не може бути, щоб доля була така мстива. Нехай на неї, Ядвігу, впаде все горе, аби тільки він був живий, аби тільки він одужав.

Хоч, правда, яке ще лихо могло її спіткати, крім цього, єдиного? Яке їй діло до всього на світі, крім цієї

маленької істоти, що важко, з зусиллям хапає повітря пошерхлими губками?

Все лихо, яке тільки могло трапитися в житті людини, вже впало на Ядвігу. Вона звикла до цього, була раз на-завжди захищена панциром, крізь який її не міг вразити жоден удар. І от удар впаде на неї саме звідси, вразить єдине місце, яке ще було живим почуттям, биттям серця, що могло заболіти, ох, як заболіти!

Ні, не треба про це думати. Лихі думки привертають нещастя. Треба з усіх сил переконувати себе, що малому вже краще. Що завтра йому буде ще краще. А коли вони прийдуть на південь, синок сам вийде з вагона, вона вестиме його за ручку, і він сміятиметься до ясного сонечка, до метеликів, до квітів, бо напевно ж на півдні щось зараз квітне, там, здається, немає справжньої зими. Задрібють малі ніжки по зеленій травичці. Ласкаво простягнуться малі рученята до зеленої веселої луки, що тягнеться далеко-далеко, до блакитного неба.

Але потаємна думка, всупереч розуму, всупереч наказові волі, все поверталася — думка, що це кара їй, Ядвізі. Вона вперто виринала, стукала в мозок, настирливо поверталася, мов оса, якої не можна відігнати. «Від цього можна збожеволіти,— мимоволі казала Ядвіга сама собі.— Все одне і одне. Може, я справді божеволюю?»

Раптом Ядвіга відчула на плечі легкий дотик чиєїсь руки і здригнулась.

— Випийте чаю,— мовив по-російськи тихий голос, і вона побачила перед собою паруючу бляшану квартиру і шматок чорного хліба. Провідниця дивилася на неї добрими, смутними очима.

— Ні, навіщо, я...

— Випийте, випийте, і попоїсти треба, я ж бачу, ви нічого не їсте, а вам потрібні сили, дитина хвора.

Вона присіла біля Ядвіги, із співчуттям придивляючись до жовтого личка.

— Що сказав лікар?

— Я не була в лікаря,— засоромлено шепнула Ядвіга.— В посольстві сказали, що він тут, в ешелоні, е...

Провідниця, вже немолода жінка, здвинула плечима.

— Який там лікар... Треба було піти в Куйбишеві до поліклініки.

Правда! Ядвіга раптом з розпачем згадала, що існують поліклініки. Можна було просто відшукати одну з

них, увійти, показати дитину, довідатися, що з нею. Вона не зробила цього, не зробила... Їй здавалося, що з тієї хвилини, коли її прізвище вписали до списків тих, які їдуть на південь, вона повинна розраховувати на допомогу тільки польського посольства і що та радянська поліклініка, в якій вона лікувала малого, коли в нього боліло вушко, була тепер не для неї.

— Спити, весь час спити,— шепнула вона, наче відповідаючи на жалісний погляд провідниці. Смуглява, міцна рука з материнською ласкою відсунула від щічки дитини китицю вовняної хустки, в яку воно було закутане. В Ядвіги на очах виступили сльози.

— Коли вам буде щось треба, я тут, у тамбурі, біля гальма. Я й сама ще сюди загляну,— промовила провідниця і вийшла, обережно ступаючи поміж наваленими речами, поміж людьми, що лежали покотом.

— Щастить декому! Записочки з посольства дістають, та ще й більшовики їсти дають,— ущипливо кинув, ні до кого не звертаючись, хлопець у кашкеті з потрісканим козирком.— Бачили ви цього кондуктора? Далеко ми з такими заїдемо! Взяли бабу від гною, поставили біля гальма...

— У них скрізь баби. Ще й півроку нема, як почалася війна, а вже чоловіків не вистачає, скрізь баби... А ще беруться з німцями воювати.

— Чоловіки, видно, на фронті,— гнівно перебила пані Ройкова.

— Ех, моя пані... Який там фронт.. От-от все полетить до біса...

В кутку біля грубки весь час точилися сварки.

— Чого ви, пане, лізете? Знов із своєю каструлькою? Холери на вас немає... Тільки що жерли.

— У мене пелагра⁵, мені потрібне харчування.

— Ого-го, така пика — і пелагра!.. У нас в усіх пелагра, та не всі жеруть, як свині...

— Звісно, коли хто голий, як дядьків батіг, то іншому заздрить...

— А смердить ця ковбаса, наче падло... От тварюки, а не люди — таку гніль жеруть.

— Не ображайте, будь ласка, людей! Що це за слова?

— А це що таке? В жар теж чогось напхали?

— Не чіпайте, це моя картопля! — закричав пан з пелагрою.

— Ще й сюди влізли! Як ви тільки не луснете? Стільки жерти...

— Це вже мій клопіт, а не ваш. Лусну, то принаймні від свого.

— І звідки ви стільки всього набрали? — дивувався хтось біля вікна.

— Хіба не знаєте звідки? В Куйбишеві в тупику вагон з продуктами розбили, натягали, хто скільки міг.

— Що ви, пане, брешете? Який там вагон?

— Бач, злодійв з людей робить!

— Коли погано лежить, тільки дурень не візьме,— сплюнув крізь зуби хлопець в кашкеті з потрісканим козирком.

— Куди це ви плюєте, пане? Чого ви плюєте? Мало дитини не заплювали! — заверещала мати вередливої Зосі.— Відсунься, Зосенько, люди невиховані, хамство таке. Не плач, не плач, кохана, мамуся тебе захистить, мамуся тебе нікому не дасть скривдити.

— І чого то ви, пані, так над своїм дівчиьском труситесь? Ніхто їй нічого не зробив, а ви галасуєте...

— Я хочу цукерки,— скористалася з ситуації Зося.

— На тобі цукерочку, тільки не плач, моє золотко, моє рідне.

Грубка була розпечена, аж червона. З неї йшов дим і чад, а крізь шпарини вагона віяло пронизливим холодом. Від пригорілого жиру не можна було дихати.

— Прошу пані, мама питає, чи не зручніше було б дитині на подушці?

Ядвіга здивовано глянула на хлопця.

— У нас ще є, мама стільки набрала цього барахла, що...

— Візьміть, пані, дитині буде зручніше,— гукнула з-під другої стінки пані Ройкова, що сиділа серед своїх клунків.

— Дуже дякую.

Справді, малому так буде зручніше. Ядвіга поклала на подушку нерухоме, задерев'яніле тільце. Хотіла поправити голівку, але малий наче опирався, шия не згиналась, голівка була вперто відкинута назад. На мить Ядвіга заціпеніла. Що, як він умер?

Але малі губки дихали важко, уривчасто, з зусиллям втягаючи задушливе, смердюче повітря.

Лише вночі дитина ворухнулась. Ядвіга нахилилася

над нею. Напевно, їй вже краще, якщо минула ця страшна нерухомість...

Але полегшення не було. Короткі страшні конвульсії зводили мале тільце. Хвилина — і воно знову застигло. Та за мить якесь тремтіння пробігло по ньому, згиналися і напружувалися рученята, конвульсія звела малі ніжки і більше вже їх не відпускала.

Вранці поїзд з рипінням і скреготом зупинився на якійсь станції. За віконцем у сірій імлі видно було струмки дощу, що лилися з даху. Двері вагона відсунули, незважаючи на протести деяких пасажирів.

— Задихнутися хочете, чи що? Адже треба хоч трохи повітря впустити в цей хлів...

— Гляньте, гляньте, що це за поїзд?

Напроти, на другій колії, стояли вагони.

— Поранені,— промовив тихо Марцись, спершись об дошки прочинених дверей. Люди змовкли.

Вагони були пасажирські. Крізь вікно видно було підвішені ліжка.

— Тяжкопоранені,— шепнув хтось.

З вагона вийшла санітарка і побігла до станції.

І раптом у несподіваній тиші, коли вже не чути було цокотіння коліс, коли змовкли суперечки й розмови, звідкілясь долинули звуки:

О Танголіта, на одну ніч...

— Що це?

— Патефон.

— Який там патефон? Звідки він узявся?

— Керівництво розважається.

— Яке керівництво?

— Ну... наше, чиє ж? Пан поручик Светліковський, комендант ешелону.

— Танцюють, чи що?

— Аякже! Аж вагон стугонить.

— Весело пан начальник подорожує...

— А чому б і ні? Панночок собі набрав, є що жерти, випити, патефон — чого ж ще потрібно для щастя?

— Хоч би на хвилину змовкли,— суворо мовила Ройкова.— Як їм не соромно, тут поранені, а вони...

— Це що, наші поранені, чи що? — заперечив хлопець в кашкеті з потрісканим козирком.— Вже хто-хто, а ми більшовиків жаліти не будемо...

— Тварюка,— спокійно сказав літній чоловік у подертій ватянці.

— Це ви на кого, пане? Хто тварюка? — випростався хлопець в кашкеті з потрісканим козирком.

— Може, й ви, пане,— так само спокійно відповів той.

Хлопець ступив був крок уперед, але, глянувши йому в очі, відступив назад, бурмочучи якісь невиразні слова...

З кутка, де притулилася дбайливо закутана в теплу хустку жінка із зів'ялим, сірим обличчям, долинуло зітхання.

— Які різні люди в нашому ешелоні!

Це був виразний натяк на бажання зав'язати знайомство з хлопцем у кашкеті з потрісканим козирком. Той відразу зрозумів це як вияв симпатії.

— Ну, що ж, хто хотів, того й брали... Напхалося тут різної голоти... Прошу пані, з ким маю честь?

Вона витягла з-під хустки руку.

— Моє прізвище Жулавова. Полковниця.

— Малевський. Дуже приємно.

— Більшовиків жаліють, а візьміть мене, наприклад... Про своїх ніхто не турбується. Як оселедців у бочку напхали, а в коменданта, мабуть, місця досить, якщо навіть танцюють.

— Що ж... Зрештою, потанцювати теж не гріх... аби було з ким.

Жулавова здвигнула плечима.

— Не знаю, чи зараз час і місце для танців. Втім, хто як на це дивиться. О, вже перестали.

Чоловік у ватянці, який на хвилину виходив, повернувся у вагон.

— Ну що, заспокоїли їх, пане? — запитала Ройкова.

— Так, заспокоїв. Начальник ешелону п'яний як ніч.

— Добрі порядки...

— Одним горілки хоч залийся, а для інших і хліба нема...

— Яка там горілка! Коньяк дудлять...

— А чому б ні? Дехто також пив би, коли б мав, але як не має, то йому й заздрісно... — меланхолійно зауважив Малевський, звертаючись до Жулавової. Та не зрозуміла й образилася.

— Ви, пане, про кого, власне?

— Що ви, я не про вас, пані...

Вона знову закуталася в хустку.

— Коли ж ми, нарешті, рушимо? Стоїмо і стоїмо... Який дощ лле!

— Не скоро ще. Балаган, видно, а не станція.

— Чому ж ви, пане, вважаєте, що балаган? — запитав хтось неприязно.

— А де ви у них, пане, бачили порядок? Скрізь балаган. Тут нас і три доби можуть протримати,— похмуро пророкував Малевський.

«Три доби, три доби,— подумала Ядвіга.— Як же це може бути, навіщо їм тут стояти три доби? Де ж той південь, який, може, врятує синка? Коли вже не буде цієї страшної дороги, цього вагона, цих надокучливих розмов над вухом?» Невидющими очима вона дивилася із свого кутка на квадрат світла в прочинених дверях, на нитки дощу, що тяглися з даху, на вагон, що стояв напроти, в якому виднілися підвісні ліжка і нерухомі силуети забинтованих людей.

До неї нахилилася провідниця й обняла її за плечі.

— Вставай, вставай, моя бідненька...

Ядвіга не зрозуміла.

— Що? Що сталося?

— Ми простоїмо тут довго, ешелони з пораненими пропускаємо і паровоз будемо міняти... Часу багато, треба дитину поховати.

— Яку дитину? — злякалась Ядвіга.

— Хіба ж ти не бачиш? Адже помер твій синок...

Ядвігу з голови до ніг обдало крижаним холодом. Вона відчула, як ціпеніють у неї пальці, як затремтіло все тіло. Вона голосно втягла устами повітря, наче задихаючись. Напівбожевільними очима глянула на личко сина. Він лежав так само, як і раніш, з нерухомо відкинутою назад голівкою, із скорченими ніжками. Тільки повіки широко розкрилися і круглі, каламутні оченята дивилися не кліпаючи. Ядвіга обережно доторкнулася кінцями пальців до щічки. Вона була холодна.

— Тихо, тихо... От нещастя... Тримайся, тримайся, моя бідненька...

Ядвіга підвелася з дитиною на руках.

— Що сталося? — зацікавилася пані Ройкова, вилазючи з-за купи своїх клунків. Ядвіга не відповіла.

— Дитина померла,— пошепки пояснила провідниця.

Пані Ройкова енергійно відкинула якийсь клунок, що падав на неї.

— Померла? Боже мій... Марцисю, Владеку, де ви ділися? От біда з цими дітьми...

— Чого ви, мамо, кричите? Ми тут.

— Хіба ви не бачите, що сталося? Треба пані допомогти... Боже мій, що ж тепер робити, що робити? Померло... боже мій...

— Треба до начальника вокзалу,— мовила провідниця.

— Так, так, до начальника... Моя голубонько, ви ж нас проведіть, бо ми нічого не знаємо... Боже мій, що за люди! Хоч би хто допоміг...

— Чого ви, мамо, кричите? Ми з Владеком допоможемо,— похмуро сказав Марцись.

— Ви з Владеком... Якраз... Гарна з вас допомога. Один клопіт...

— Зараз я зроблю все, що треба,— тихо промовив чоловік у ватянці, разом з хлопцями вискакуючи з вагона і підтримуючи під лікоть Ядвігу.

— Оце я розумію,— заспокоїлась Ройкова.— Чоловік — це інша річ. А то...

— Ви тихше, мамо,— пошепки зауважив Марцись, показуючи очима на Ядвігу. Ройкова вдарила себе долонею по губах.

— Ба й справді, що це я!..

Вони поволі брели по вогкому піску до вокзалу. Провідниця увійшла перша. Ядвігу з дитиною посадили в крісло біля столика, на якому монотонно стукотів телеграфний апарат. Вона виконувала все, що їй казали, але робила це якось несвідомо, не розуміючи, що і навіщо робить.

— Ви, пані, побудьте з нею, а ми з товаришкою підемо до начальника,— звернувся чоловік у ватянці до пані Ройкової.

— З товаришкою? — здивувалася та, але відразу все зрозуміла.— Ага, так буде краще, вона ж їх тут усіх повинна знати... І взагалі...

Оглянувшись на Ядвігу, вона пошепки сказала Марцисеві:

— Він, мабуть, пристойна людина, пояснить все, що треба. Не знаєш, хто він такий?

— Знаю.

— Ну? І нічого мені не кажеш?
— Що ж тут казати? Слюсар з Варшави. Шувара його прізвище.
— Слюсар? Дивіться, такий інтелігентний чоловік!
— А ви звідки, мамо, знаєте, що він інтелігентний?
— Я знаю. Що, в мене очей нема? Мені досить на людину глянути — відразу бачу, що не такий лобур, як ті інші.

У кімнату ввійшла молода дівчина, несучи на тарілці склянки з чаєм.

— Може, чаю? — звернулася вона несміливо до Ядвіги.— Начальник там зараз усе влаштує.

Ядвіга глянула на неї невидючими очима. Пані Ройкова взяла склянку.

— Тут і мови не може бути. Вам треба випити чаю. Бач, як тремтить, бідна... Пийте, зараз пийте, поки гарячий.

Ядвіга машинально скорилася їй, не відчуваючи, як гаряча рідина обпікає їй губи й горло. Ройкова напувала її, умовляючи, як малу дитину:

— Отак, отак, ще один ковток... Чудовий чай... Випийте ще, ще.

Ядвіга безвольно виконувала її наказ і без заперечень дозволила взяти в себе з рук дитину.

— Там начальник станції послав за труною. В труні поховаємо, як слід.

В камері схову Шувара допомагав столяркові збивати невеличку труну. Насупивши брови, він стукав молотком по плоских головках гвіздків, щогнулися від ударів.

— От доля,— зітхнув столяр.— Мій хлопчик, трохи більший від цього, торік теж помер. Рятували, рятували, ніщо не допомогло... А у вас є діти? — запитав він Шувару.

— Були.

— Багато?

— Двоє.

— А де ж вони зараз? З вами?

Шувара ще дужче насупив брови. Молоток сприснув з гвіздка й боком вдарив по дошці.

— Ні. Вся моя сім'я загинула в тридцять дев'ятому.

— В тридцять дев'ятому,— зітхнув столяр.— Так, так. От що війна несе з собою...

Шувара і Марцись підняли невеличку труну. Вона була легенька, наче тіло дитини нічого не важило. Звідкілясь прибігло двоє дітей, взяли віко, понесли попереду.

— Чому не закрили труну? — нервувалася пані Ройкова, дивлячись, як Ядвіга іде, втупивши очі в маленьке, вже посиніле личко.

— В Росії такий звичай. Труну закривають віком лише на кладовищі. Щоб можна було попрощатись...

Сіяв дрібний, ледве помітний дощик. Діти, що несли віко, нагадували одне одному:

— Не біжи так, Санько, тихше.

— Сам ти біжиш...

— Тихше!

Ядвіга йшла, не почувуючи, що провідниця і пані Ройкова ведуть її під руки. Боже, який дощ, як він крапає, бризкає, лле! Вона обережно заслоняла від дощу личко сина, наче це було найважливіше. Помер, хто сказав, що він помер? Що сталося? Куди вона йде?

Ядвіга не розуміла, що діється. Поміж нею і всім навколишнім світом стояла щільна стіна сірої мли. І з тієї мли, наче з невідомої далечини, долинали якісь нереальні звуки. Вона пам'ятала, що вийшла з вагона, але що було далі? Вона йшла, куди її вели, сідала, коли казали, що треба сісти, чекала, коли казали, що треба чекати, але робила все цілком автоматично, не розуміючи, навіщо й для чого, наче це не стосувалося її, не мало з нею нічого спільного. Кудись бігали Владек і Марцись, пані Ройкова сперечалася з кимось, провідниця допомагала їй підвестися, садовила потім в якійсь кімнаті на лаву. Хтось довго розпитував Ядвігу; вона відповідала машинально, дивлячись кудись у просторінь.

Мокрий від дощу пісок рипів під ногами, і Ядвіга раптом здивовано оглянулася. Куди дівся їх ешелон? Де вони опинилися? Пані Ройкова тихо схлипувала. Марцись бубонів: «Заспокойтесь, мамо, чого ви?» Ядвіга відчувала, що її обіймає чиясь рука. Вона була у ватяному рукаві,— ага, це провідниця. Раптом знявся вітер, і чахла деревце, що стояло край стежки, затремтіло, швидко зашепотіло свою скаргу. Це було кладовище — на піщаній рівнині, голе й сумне. Тільки де-не-де стриміли невеличкі деревця.

Викопана яма, на купі піску стоїть малесенька, ой,

яка малесенька труна, ще не закрита віком. В труні лежить її синок, її дитя, що померло в вагоні. Ядвіга із стогоном впала на коліна.

— Не треба, не треба,— схлипувала пані Ройкова.

Ще хоч раз глянути на малесеньке личко. Ще раз доторкнутися до жовтої холодної ручки. Що сталося, як це може бути?

Ядвіга стояла на колінах, коли труну опускали в яму. Раптом вона перелякалася, що йде дощ, що він намочить дитину там, у труні. З шурхотом падав на віко пісок. Незабаром яма зникла, малесенький жовтий горбочок піску здіймався там, куди хвилину тому опустили труну. Хтось поклав на ньому пучок мокрих червонястих і золотистих осінніх гілок. «І все. І більше нічого?» — здивувалась Ядвіга. Вона безвольно йшла, куди її вели, аж поки не побачила, що жовтий пісок кладовища, його низькі, похилі хрести, кам'яні, дерев'яні обеліски з червоними зірками вже зникли з очей, і вона відчула під ногами кам'яний брук.

Ядвіга раптом зупинилася.

— Ходім, ходім,— наполягала пані Ройкова.

— Куди?

— Як куди? В ешелон, треба ж їхати...

— Я не піду,— тихо, але твердо відповіла Ядвіга.

— Як? Чому?

— Адже я не можу покинути його тут. Такий дощ.

Пані Ройкова перехрестилася.

— В ім'я отця і сина... Що ви кажете?

Рука у ватяному рукаві міцніше обняла Ядвігу, Ядвіга побачила, що по смуглявому круглому обличчю провідниці котяться сльози.

— Не треба, люба. От і в мене ще влітку було двоє синів. А зараз немає нікого... Треба жити. Треба своє робити.

— Як? — не зрозуміла Ядвіга.

— Два сини було, як два соколи. Обидва загинули... І навіть не знаю, де їх поховали, хто їх поховав. Ти хоч це знаєш. Ти ще молода, все життя перед тобою. Маленькому вже не допоможеш. Тепер треба в поїзд сідати, їхати, якщо вже зібралась.

— Звичайно, звичайно,— квапливо підтримала пані Ройкова.— Двоє, боже мій... Молоденькі?

— Молоденькі,— мов луна, повторила провідниця, витираючи очі рукавом ватянки. Тепер видно було, що вона молодша, ніж здавалося на перший погляд.

Дощ вщухав, мабуть, його розігнав вітер. Ядвіга знову рушила автоматично, не опираючись. У вагоні пані Ройкова не дала їй забитися в куток. Постелила Ядвізі між своїми клунками, поклала під голову подушку.

— От так, тут ви відпочинете. Тільки ноги простягніть, буде зручніше. Владеку, принеси окропу, треба чаю заварити.

Поїзд рушив. Двері були причинені нещільно, і Ядвіга в шпарину побачила якісь паркани, заболочену вулицю і невеличке деревце, що тремтіло од вітру.

«Тут я тебе залишила, тут залишила, самого, малесенького, в цей холод і дощ. Не вміла з радістю чекати твого народження, не змогла тебе врятувати, коли ти був живий. І ось ти пішов від мене, пішов від мене...»

Але ці думки снувалися по поверхні, ніби не стосуючись Ядвіги. Вони не мали ніякого змісту, линули одна за одною, ліниві й сонні. «Що сталося?» — силкувалася пригадати Ядвіга, але водночас усвідомлювала, що не треба пригадувати, бо сталося щось страшне, щось невимовно страшне. Що ж саме? «Синок помер»,— мовила вона пошепки, але й ці слова нічого не значили, були мертвим, порожнім звуком. «Тут я тебе залишила»,— повторила вона ще, але й це нічого не значило, бо залишеною була вона, Ядвіга. Одна в усьому світі. Чи було вже коли так, що вона залишалась одна в усьому світі? Ні, про це не можна думати. Це було там, в ті дні. Зрештою, це не мало вже ніякого значення. Це було так давно, дуже давно. Хто знає, чи воно взагалі коли було? Може, Ядвіга тільки чула розповідь про чийсь сумну, чийсь гірку долю, але це зовсім не стосувалося її. Зараз вона тільки одне знає напевно — що їде поїздом. Їде поїздом на цей невідомий південь.

Стугонять колеса, скрипить і коливається вагон. Тільки це правда, це одне. Чому, власне, вона, Ядвіга, опинилася тут? Куди й чого їде? Гомін, людські голоси надокучливо лізуть у вуха. Ядвіга раптом засумувала, згадавши все, що так необачно, не подумавши, покинула. Звичайно, і там було не легко. Але чи взагалі де-небудь могло бути легко?

Вдень і вночі там шуміли вікові дерева, лунала лісова

пісня, таємнича, глибока, що наче линула у саме серце. Про що говорив, про що співав ліс? Дзвеніли пилки, метушилися люди, палали вогнища на галяві, але все це було дивовижно мале проти тієї пісні, що линула вгорі — глибока, велична. Незалежно від того, чи був вітер, чи ні — в найтихішу годину, коли навіть подиху повітря не чути було на обличчі, на руках, коли на гілках внизу не здригався жоден листок, — там, високо вгорі, линув гомін, наче в недосяжній височині шуміло величезне море й котилися по ньому хвилі, що співали свою одвічну протяжну пісню. Зелено, прохолодно було в лісовій пуші. Після дощу ноги вгрузали в оксамитний густий мох, наче в м'який килим. Було якесь незрозуміле щастя в тому, що можна ходити босоніж по моху. А ягоди, скільки там було ягід!

Правда, важко було взимку. Вночі потріскували від морозу великі стовбури, крізь стіни барака дув вітер, поки вони як слід не зашпаклювали всіх шпарин м'яким зеленим і сірим мохом.

Мерзли руки, холод дошкуляв крізь блаженську одержину. Але від великого вогнища йшло тепло, дров тут ніхто не шкодував, було їх вдосталь: бери, підкладай у вогонь, пали день і ніч, все одно не спалиш навіть тих трісок, які залишалися від зрубаних дерев.

Так, інколи треба було по пояс в снігу брести на роботу, але що це значило для неї, Ядвіги? Адже вона працювала завжди, все життя. А тепер вона працювала для сінка, для малесенького. Йї було легше, було легше й іншим, тим, що працювали. Найгірше було тим, що забивалися в куток барака, плакали гіркими сльозами, боялися морозу, холоду, боялися всього. Вони навіть не пробували працювати. Заявляли відразу, що швидше помруть з голоду, але не підуть обробляти зрубані стовбури. Проклинали на чому світ стоїть свою гірку долю, і дивувалися, з невимовною люттю дивувалися, чому вони ще живі. І раптом виявилось, що померти зовсім не так легко й просто. Виявилось, що, наприклад, гладка пані Лясковська, яку сюди привезли з опухлими ногами і яка ледве могла ходити, спираючись на палку, — ця пані Лясковська тепер ходила нормально, ноги в неї перестали набрякати, зійшла бліда, нездорова пухлина, і вона наче помолодшала років на десять. Пані Лясковська не любила, коли йї нагадували про це, але факт залишався

фактом — хворі на серце люди тут одужували, незважаючи на працю і важкі умови. Одужували й хворі на туберкульоз.

«Північ, такий клімат»,— пояснювали їм. І хоч вони спочатку не вірили цьому, але виявилось, що це правда. Не страшна була й цинга тим, хто жував хвою, свіжі смолисті шпильки, що росли на кінцях гілок.

«Не діждуть вони, щоб я ці шпильки жувала»,— говорили деякі жінки. Вони воліли хворіти, лежати в баракку, вмирати. Але багато було таких, які завзялися, вирішили будь-що вижити, повернутися колись додому. Працювали, виробляли норму й понад норму, заробляли на себе і на дітей.

Чи було таке завзяття в Ядвіги? Мабуть, ні. Просто доля її закинула сюди, і треба було жити. Дають роботу, значить, треба працювати. У неї не було ні ненависті, ні злості до цих людей. Кінець кінцем, хіба їй було гірше тут, ніж в Ольшинах, коли вона жила відлюдно, наче вражена проказою, задихаючись від розпачу, що незабаром доведеться народити дитину Хожиняка, що ця дитина зростає в пій, розвивається, існує, всупереч її волі? Коли завивав уночі в комині вітер і здалеку долинали пронизливе виття вовків, а вона була самотня, безпомічна, безпорадна, відокремлена від села невидимим, щільним муrom ненависті, в цьому великому порожньому домі, де потріскувала підлога, де вночі весь час здавалося, що підкрадається хтось невідомий, іде по темних, порожніх кімнатах. От зараз він підійде до ліжка, треба буде глянути — і побачити щось невимовно страшне, що навіть важко собі уявити. Ядвіга не боялася тоді людей, злодіїв, волоцюг — її брав жах лише перед цим невідомим. І дні в Ольшинах були не кращі, ніж ночі. Безнадійність, безнадійність... Нікому вона там не була потрібна, відчувала сама до себе огиду.

А цей ліс на півночі обіймав її лагідним спокоем. У неї був синок, найдорожчий, маленький. Була робота, не легка, правда, але вона відганяла гіркі думки, приносила задоволення. І за цю добру роботу шанували її, Ядвігу.

В чому ж річ? Чому вона так відразу послухалась листа, чому не подумала навіть, куди й навіщо їде? Миттю зібралася разом з іншими й рушила в цю подорож, недобру, довгу, яка поки що нічого не принесла їй, крім хвороби й смерті дитини. В ім'я чого вона це зробила?

Тому, що так наказав Хожиняк? Хто ж він такий, щоб виконувати його волю? Звідки знову взявся?

Раптово з'явившись тоді в Ольшинах, він приніс їй тільки нове нещастя. Так, так, він завжди приносив їй нещастя. Вже з першої хвилини, коли мати почала примушувати її, Ядвігу, умовляти, щоб вона йшла за нього заміж. Яке ж нещастя він принесе їй тепер? І чи можливо взагалі, щоб вони зустрілись?

По спині Ядвіги пробігло холодне тремтіння. Адже вона забула навіть, як він виглядає, ніби чиясь рука стерла в пам'яті його риси. Який, наприклад, у нього голос? Ядвіга не могла пригадати. Це була чужа людина, і коли він зник тоді, восени, Ядвіга прийняла це як щось цілком нормальне. Хожиняк зник з її життя, його вже ніколи не буде. Але він з'явився, щоб принести нещастя. І знову зник — цього разу, здавалося, назавжди.

Але ні. Виявляється, що він є, існує, відчуває, що має якісь права щодо Ядвіги. Він вирвав її з зеленого бору, з цієї шумливої, суворої півночі, де вона знайшла вже своє, власне місце, і кинув у подорож, яка невідомо де і як скінчиться. Вона знов не належить сама собі, робить те, що хоче ця чужа людина. Їй раптом здалося, наче за нею весь час стежили очі Хожиняка, наче він зникав і відходив лише односторонньо: вона не бачила його, нічого не знала про нього, але він завжди бачив її, завжди був готовий втрутитися в її життя, спрямувати його на свій розсуд, наказати, порушити спокій, хоча б збудований на сипкому піску, на крихкій кризі, але все-таки спокій.

Страшно було подумати, що там; у неосяжному лісі, в його дрімучій пуші, вона знайшла б для дитини опіку й допомогу, а тут, де її доля була в руках співвітчизників, своїх,— не знайшла нічого. Так принаймні про них казали: «свої». Чужі, безсердечні люди одурили її, хоч добре знали, що в ешелоні немає ніякого лікаря. Добре знали, але випхали з дитиною на руках, хоч бачили, яка дитина хвора. Позбулися зайвого клопоту, більше їх нічого не обходило.

Раптом Ядвігу охопив жах. «Про що я думаю? Про що я, власне, думаю? Адже він помер. Помер у мене на руках, а я навіть не помітила, коли це сталося. Його вже нема. Він лежить, засипаний піском, на самотньому сумному кладовищі, кожен оберт коліс віддаляє мене від нього, віддаляє, віддаляє. І от уже не чути нічого, крім

цього стукотіння коліс, в якому монотонно, уперто, без упину повторюється якесь слово». Що ж це за слово, яке Ядвіга чує, але не може впіймати, не може зрозуміти?

Світ запнула тремтлива мла, зіткана з голосів, звуків, з усього, що діялось навколо.

— Втихомирте, пані, свою Зося,— гнівно промовив Шувара.— Нехай жінка засне хоча б на хвилину...

— Іди-но, Зося, сюди, я розповім тобі казочку про верблюда.

— Звісно, в горі сон — найкращі ліки,— каже хтось.

«Про що вони говорять? — силкувалася зрозуміти Ядвіга.— Про яке горе? Про який сон? Хто повинен заснути?»

— Спить,— мовив хтось пошепки. Це, мабуть, Марцись, старший.

«Який Марцись?» — здивувалася Ядвіга, намагаючись розплющити повіки, щоб побачити. Але повіки були важкі, мов камінь, мла згустилася, закружляла навколо. «Засинаю»,— ще встигла подумати Ядвіга і поринула в м'яку хмару, що заслонила все навколо.

РОЗДІЛ 2

Всі сварки, суперечки і скандали, які щохвилини вибухали у вагоні, зблідли перед тим, що трапилось, коли ешелон прибув у містечко, звідки всі мали далі їхати баржами по річці.

Пан Малевський — той самий суб'єкт у кашкеті з потрісканим козирком, завжди мав про все дуже докладну інформацію і охоче ділився нею з іншими. Він знав, наприклад, що більшовики ніби ледве-ледве дихають і що Сікорський даремно з ними грає; що вся Радянська Армія — фікція; знав, що в десятках пунктів Радянського Союзу вже спалахнули повстання і населення збунтувалося проти енкаведе, яке хотіло всіх гнати на фронт; що японці от-от вдарять зі сходу; знав, що більшовики мають намір виморити голодом усіх поляків, хоч, звичайно, це їм не вдасться. Та, незважаючи на таку широку обізнаність, він прогавив те, що сталося в ешелоні, за кілька вагонів від їхньої теплушки. Ця звістка миттю облетіла весь ешелон, навіть раніше, ніж хто встиг вийти з вагона.

— Втік!

Поручик Светліковський, комендант ешелону, признаний куйбишевським посольством, справді втік. Невідомо, коли і як,— наче його вітром здуло. Щойно був — і раптом зник, розтанув.

— Більшовики вбили,— висловив хтось припущення, але цього разу його не підтримав навіть пан Малевський, бо разом з поручиком зникла також молода, гарненька панночка, що їхала разом з ним в одному вагоні, зникли всі гроші, призначені для ешелону, і чимала кількість продуктів. Коли і як це сталося, ніхто не міг сказати: в усякому разі, факт був безсумнівний. До того ж разом з поручиком Светліковським зник чемоданчик, невеличкий, правда, але досить важкенький. Що в ньому було — знали тільки зацікавлені особи, але зараз, коли вже не було чого критися, про це довідалися всі пасажери. Тридцять золотих портсигарів становили спільну власність невеличкї, але, як здавалося, одностайної групки, що оточувала поручика і відігравала в ешелоні роль «еліти». Але в останню хвилину поручик, мабуть, забув про своїх спільників. Чемоданчика не було.

— Всі гроші, які я мав, всі гроші! — кричав, уже не криючись, високий, посивілий пан, що, як переказували, був дуже важливою особою в довоєнному міністерстві закордонних справ Польщі.

— Цікаво, де вони, холера б їх узяла, набрали стільки грошей? — дивувався літній чоловік у потертому пальті, мабуть, хворий на малярію, бо він весь час тремтів, наче його шарпали нервові конвульсії.

— Коли в людини є глузд, вона і з каміння гроші видушить.

— Гроші грішми,— високим, тремтячим голосом гукнула мати вередливої Зосі,— але продукти, продукти забрав. Що ми будемо їсти?

— Ну, вам, пані, голод, мабуть, не загрожує; тільки й того, що Зосеньку перестане нудити від цукерок.

— Всім коле очі ця нещасна дитина,— заплакала ображена мати.

Поляки тісно з'юрмилися на пероні навколо радянського начальника станції.

— Що буде? Що тепер з нами буде?

— Треба шукати цього злодія.

— Як вам не сором демонструвати свою ганьбу перед більшовиками? — обурився вусатий пан.

— Оце так! Що ж, по-вашому, покривати злодія тільки тому, що він — свій? Такі гірші від більшовиків...

— Ну, вже й гірші!

— Певне, як ви, пане, з ними приятелювали, то, мабуть, встигли поживитися, а ми що? Без одежі, без харчів, без грошей. Завезли нас на край світу, а тепер що з нами буде?

— Я вже дав телеграму нашим органам і вашому посольству в Куйбишеві,— заспокоював начальник станції. Мільціонер з гвинтівкою через плече пильно придивлявся до збудженої юрби.

— Але що ж нам тепер робити?

— Прийде відповідь з посольства, призначать нового коменданта. Адже не покинуть вас ось так, напризволяще,— відповів начальник і рушив до невеличкого будинку станції.— Баржі вже стоять на ріці, все з'ясується, і поїдете собі далі.

— Марцисю, Владеку,— енергійно командувала пані Ройкова,— беріть речі, ходім на пристань. Це буде певніше, ніж чекати на вокзалі. Пані Ядвіго, ви з нами!

Ядвіга за ці дні, які минули після смерті сина, так звикла слухатися пані Ройкової, що й тепер відразу скорилася її наказові. Вони рушили заболоченою вуличкою.

— Південь! — кепкував хтось.— Добрий південь... Дош так і періщить, проклята війна.

— Ну, що ж, дош скрізь буває. А мені тут навіть подобається. Глянь, Марцисю, що це таке на полі?

— Бавовник.

— От бачиш, і бавовник росте. Значить, і справді південь. О, і ріка... Яка величезна! А може, це озеро?

— Та ні! Це ж Аму-Дар'я.

— Ну ось! Чи мені спадало на думку, коли я жила в своєму Груйці, що побачу якусь Аму-Дар'ю? Навіть не віриться. Наче в казці,— раділа пані Ройкова.

— Добру казку баба знайшла,— неприязно буркнув хтось, але юрба, що поспішала до пристані, відразу змовкла, коли вузькі брудні вулички раптом розступилися, відкривши широку просторінь. Там, внизу, велична ріка котила бистрі, мутно-жовті хвилі. З правого і з лівого боку тяглися густі зарості очеретів, хвилясті поверхні зораних ланів спускалися до води.

На пристані кипів рух. Край берега довгою темною

низкою тяглися баржі, димів невеличкий пароплав, швидко снували човни.

— Мамо, мамо, верблюди! — пронизливо скрикнув дитячий голос. І справді, від пристані, сковзаючи по вогкій глині, підіймався нагору до містечка навантажений верблюд. З маленької голови на довгій вигнутій шиї дивилися зневажливо примружені очі. Поруч ішов високий чоловік у кудлатій баранячій шапці, в халаті, підперезаному широким вицвілим шовковим поясом.

— До дикунів завезли, — сплюнув пан Малевський.

— Хто це?

— Холера їх знає. Казах, узбек, ну — калмик, просто кажучи. Мішанина, — пояснив хтось. — У них так скрізь.

— Гро-ма-дяни... — ущипливо протяг пан Малевський.

Люди на пристань все прибували. Вони складали речі, роздивлялися; спритніші рушили шукати продуктів. Потім увечері точилися довгі розмови.

— Рису тут багато. І охоче міняють.

— От як добре нічого не викидати... Була в мене стара хустка, думала — ганчірка, та й годі, а ось, дивіться, скільки рису дали за неї і сушні.

— У мене була шовкова суконька, червоненька така. Матеріал довго лежав, мені не дуже хотілося шити, бо надто яскравий колір. Це подарунок — двоюрідний брат моїй Мані подарував. Якби не шовкове, я б служниці віддала. А так шовк все-таки. Коли пошили, навіть нічого собі суконька вийшла, вся спідничка в дрібнесеньких складках, а блузка гладенька. Коли ми збиралися їхати, мені наче памороки забило... Потрібніші речі залишила, а цю суконьку сунула в чемодан. Потім дивлюся: шовк, видно, злежаний був, на всіх складках посікся, дірки, кажу вам, наче хто бритвою порізав... Так і лежала ця суконька у мене в чемодані.

Сьогодні вийшла на базар, стою, тримаю суконьку. Відразу двоє покупців до мене підійшло, бо, кажу вам, пані, такий шовк червоний, як мак, аж очі вбирає. Залізничник один підійшов, питається, скільки хочу. Тільки торкнувся рукою — відразу побачив, що вона вся посіклась. Але нічого не сказав, усміхнувся тільки й пішов собі. А біля мене вже ціла юрба. Кажу ціну, хтось почав торгуватись, і раптом бачу — одна руку з грішми через голови простягає, платити хоче. Я захопила гроші, жбурнула їй суконьку, — і швиденько в другий бік, на продук-

товий базар. Казали, що грошей не треба брати, а тут гроші, виявляється, ходять, хоч би й ці їхні карбованці...

— А вона ж що?

— Та, що купила? Це, пані, вже не мій клопіт. Звісно, дикунка, як побачила червоне, то навіть не роздивилася, що бере, так боялася, що хтось інший перехопить. Вони тут, здається, дуже люблять яскраві кольори. Хто б подумав, що з цієї суконьки ще буде користь... Видно, передчуття було в мене, що я возила її з собою. Дивіться, і масла купила, і квасолі, і борошна. А я вже так боялася, що той залізничник всіх покупців порозганяє. Мабуть, якась добра людина.

— Хіба вони тут розуміються на чомусь, та ще на шовках? — втрутився в розмову пан Малевський.

Йому ніхто не відповів, бо саме під'їхав візок, на якому стояв казан.

— Суп. Супу начальник станції прислав.

— Ого, як стараються більшовики!

— Звісно, б'ють їх на фронті, то вони й не хочуть псувати з нами стосунків. Думають нам цією бурдою очі замилити, — коментував Малевський. — Куди ж це ви лізете, пані? Як жерти, то кожен хоче бути першим...

— Спочатку дітям треба дати, нехай гарячого поїдять.

— Ого, вже й Зосенька тут... Що там діти? У мене пелагра, я вимагаю.

— А ця єврейка чого тут?

— Малцю, йди сюди, Малцю, не треба. Нехай вони собі цей суп на здоров'я з'їдять, а ми обійдемося і без нього...

— Звісно, обійдетесь... Мало ви з нас дерли шкіру за все життя? Але зараз уже минулося! Не допоможуть вам навіть більшовики.

— Які там більшовики? Що я маю з більшовиками спільного? Я мирна людина, вони в мене крамницю забрали. Я, може, від тих більшовиків більше кривди зазнав, ніж хтось інший...

Гаряча пара сірою хмаркою здіймалася над казаном, пахло смачним. Дівчина у військовій гімнастюрці великим черпаком розливала суп у підставлені миски, горщики, тарілки. Підліток, що сидів на козлах, мружив вузькі очі, байдуже дивлячись перед собою, і непокоївся тільки тоді, коли юрба занадто натискала на візок.

— Обережно, товариші, обережно, казан перекинете! — гукала дівчина у військовій гімнастюрці, і біляві кучері задерикувато вибивалися з-під хвацько зсунутої набакир пілотки.

— От дівка, як ріпа! — зауважив юнак в ексцентричних фіолетових штанях, які викликали підозру, що їх перешиито з вельветового жіночого халата.

— Пика мов каструля, — додав його сусід.

— «Товариші...» Теж собі товаришів знайшла... В хліві твої товариші, а не, тут.

— А ви б, панове, обережніше висловлювалися, — обурилася пані Ройкова. — Адже вона може зрозуміти.

— Ну то й що? Нехай собі розуміє. Ще з такими церемонитись?

— А я не раджу, — тихо промовив Шувара.

— Чого ж це ви, пане, не радите?

— Пашекувати.

— Чому?

— За супом ви, пане, лізете перший, а поводитесь, як свиня.

— Що?

Обидва юнаки грізно випросталися.

— Ви мене, панове, не лякайте, бо я не дуже боюся. А якщо комусь схочеться дівчину ображати, то я на нього управу знайду.

— Звичайно, звичайно, управа знайдеться, — уїдливо відповів фіолетовий. — Біжіть, пане, доносьте в енкаведе.

— Мені й енкаведе не потрібне. Як дам тобі, щеня, в зуби, то ти й ногами вкриєшся.

Юнак у фіолетових штанях рвонувся вперед, але приятель зупинив його.

— Облиш, Фелеку, не варто заводитись. Хіба ти не бачиш, з ким маєш справу? Більшовицький прихвостень!..

— Обережно! Казан перекинете! По черзі, по черзі, для всіх вистачить! — вигукувала дівчина. На приступку візка скочив Шувара.

— Тихше! Ви люди чи худоба? По черзі, по черзі, ставайте по двоє. Жінки й діти наперед...

— Ого, який комендант знайшовся!

— Правда, треба дівчині допомогти. Бо це ж просто сором, — обізвався хтось, і його підтримали численні голоси. Юнак у фіолетових штанях разом із своїм товаришем, паном Малевським, відійшов убік, і вони довго про

щось радилися, причому фіолетовий майстерно чвиркав крізь зуби на скляну вітрину якогось замкненого складу.

Надвечір знову почав сіятись дощ, і в юрбі, що отаборилася на пристані, зчинився неспокійний рух. Раз у раз хтось вставав з клунками і зникав у напрямі містечка. Пані Ройкова, яка солодко задрімала на своїх речах, прокинулася і також стурбувалася, оглядаючи пристань.

— Марцисю, Владеку, що ж це таке? Де ж поділися люди?

— Пішли ночівлі шукати. Адже не можна спати тут під дощем.

— Ну, звісно. А ми ж як? Гляньте, пані Ядвіга вже зовсім мокра. Марцисю, витягни швидше хустку з мішка. Не з того, не з того. Боже мій, біда з цими дітьми... А ми що ж, так і будемо тут на дощі ночувати?

Підійшов Шувара.

— Прошу пані, тут є запасна колія, на якій стоять порожні вагони. Начальник станції сказав, що можна там деякий час перебути.

— Порожні вагони? Де? Де? — зраділа пані Ройкова.

— Я покажу дорогу. Туди вже багато наших пішло...

Вагони й справді стояли на запасній колії, в них були й грубки. Цей новий притулок, після дощу й грязюки на пристані, здався зовсім комфортбельним.

— Чудово,— раділа пані Ройкова.— Навіть якщо доведеться почекати кілька днів, нам тут нічого боятися. Дах над головою є, завтра підете на базар щось обмінити на продукти. Бачите, скільки місця. Зараз розташуємось. Чи немає випадково у когось свічки?

Знайшлася й свічка. В напівтемряві, яка відразу обгорнула все, люди поралися, влаштувуючи собі постелі, розв'язуючи і зав'язуючи мішки. Шувара самочинно взяв на себе обов'язки коменданта, і все пішло швидко й організовано.

— Гляньте,— дивувалася пані Ройкова,— як швидко, без сварки й колотнечі всі влаштувалися.

— Адже тут немає наших графів і графинь,— зауважив якийсь юнак.

— Справді,— ствердила, оглядаючись, пані Ройкова.— Так зване «вище» товариство зникло десь. А де ж вони?

— В місто пішли. Там, здається, можна найняти кімнату.

— Ну й бог з ними. Тихше буде. А ви, пане, якщо дозволите запитати, звідки? Бо ми наче й знайомі, наче й ні...

— Де я був тепер чи раніше? — усміхнувся Шувара.

— Де ви були тепер, це ми знаємо. А в Польщі?

— Я з Варшави. Слюсар.

— Дуже приємно. Моє прізвище Ройкова,— простягла вона руку, наче він їй відрекомендувався, і Шувара з деяким запізненням назвав своє прізвище.

— Дуже приємно,— повторила Ройкова.— А ми з Груйця, прошу пана, з Груйця. Це наче по-сусідству. Мій чоловік покійний, царство йому небесне, був поштовим чиновником. Невеличким, правда, чиновником, їздив у поштовому вагоні. П'яничка був, ніде правди діти, але що там зараз про це згадувати, бог з ним. Хатинка в нас залишилася після мого батька; він садівником був. Не своя, звісно, хатинка, просто орендували її і клаптик городу. Отож як мій чоловік, царство йому небесне, вмер, я з того городу якось і сама жила, і хлопців годувала. Та й коли чоловік ще живий був, правду кажучи, тільки з цього городу й годувалися, бо небіжчик...

— Мамо,— перебив її з докором Марцись.

— А ти чого? Правду я кажу чи ні? Правду... святу правду. Ти вже помовч, бо він за життя немало горя й через тебе зазнав. Я пам'яті небіжчика не зганьблю, знаю, як про кого говорити, а ти матері не вчи... Отже, про що я казала? Ну от, поїхали ми з молодшим сином на весілля до мого двоюрідного брата, під Луцьк. На тиждень, днів на десять, так гадали. Чому б не поїхати, думаю собі, бо я завжди любила їздити, хоч мені й не доводилось. Чоловік, небіжчик, завжди свій поштовий вагон проклинав. Я ж йому, бувало, кажу: а я б собі кращої роботи й не хотіла. Як це чудово їздити, різні місця бачити...

— Багато там батько бачив, п'ятнадцять років їздив одною дорогою.

— Справді, небіжчик, царство йому небесне, більше шинками цікавився, ніж чимось іншим. Отож, про що я казала? Ага. Поїхали ми на те весілля... Жінку брат якраз собі до пари знайшов, не так щоб дуже молоду, але і йому за сорок. Аж тут раптом — війна. Якось старший син до нас добрався. А потім в Луцьк совети прийшли.

Хіба поясниш, яка ми офіцерська родина? І хто в такий час слухати буде? Але нічого не скажеш, речі дозволили забрати, поводитися з нами чемно, дуже чемно. Інші, може, й поскаржаться, але я, як на святій сповіді, могу сказати, що той лейтенант, чи як він там зветься, був дуже чемний.

— Що це ви, мамо, за кожним словом бога і сповідь згадуєте? — сердито буркнув Марцись.

— А що ж тут, моя дитино, поганого? Хоч я, правду сказати, на сповіді, мабуть, років з двадцять не була. Ні, почекай, Марцисю, як це виходить? Тобі зараз скільки?

— Я не знаю, що було двадцять років тому, — пробу-бонів хлопець.

— Звісно, не знаєш. Ще б пак тобі знати! Отже, про що я говорила? Пані Ядвіго, моя дитино, накрийтеся краще. Владеку, натягни на пані Ядвігу ковдру, бачиш, яка вона бліда, аж дивитися страшно. Ага, ну от, не можна сказати, щоб я така вже й була релігійна, просто до слова прийшлося. Та й хіба це комусь шкодить? Отож, коли б не це весілля, я, може, тут зараз і не була б. Спочатку я думала: от, поїхала на своє нещастя. Сиділа б у своїй халупі, доглядала б помідори... А тепер думаю: хто знає, може, того Груйця й на світі немає? Бо по радію передавали і Марцись в газеті читав — кажу вам, просто диво, як він швидко по-російськи навчився! — навіть повірити важко, що німці там виробляють! Мене, може, й не зачепили б, хоч бог їх знає, але мої хлопці напевно загинули б. Вони ж такі, що нізашо спокійно не всиділи б. Ну от, кажу собі — немає лиха без добра. А до того ж я й світ побачила. Чи я колись могла подумати, що буду на Аму-Дар'ї? Та я її навіть на карті не відшукала б — така далечінь...

Слюсар слухав уважно, не виявляючи ніяких ознак нетерпіння. Ядвіга також з подивом помітила, що балаканина пані Ройкової зовсім її не дратувала. Невеличка, одягнена в безліч спідниць, блузок, кофточок і светрів, ця пухкенька жінка випромінювала якусь нестримну веселу енергію. Вона гомоніла так жваво, з таким поспіхом, що видно було: це не просто балакучість, а сила, яка б'є через край.

Втім, ця сила незабаром знайшла собі застосування. Переспавши ніч у вагоні, Ройкова відразу почала хазяйнувати.

— Вже день, годі вилежуватись,— весело гукала вона на людей, які ще спали.— Марцисю, Владеку, відчиніть-но ширше двері, треба тут провітрити як слід! Ану, молодь, вставайте швидше, ідіть до річки митися. Та не з порожніми руками! Відра є, принесете води. А ви, пані, нарешті, теж умили б свою Зосю,— зачепила вона розхристану Зосину матір, яка, стогнучи, підводилася з постелі.

— Де ж я її вмию? Такий холод, не гнати ж мені дитину на річку...

— Зараз принесуть палива, нагріємо води. Ану, панове, швидше, швидше ворухіться! А це що? І не сором вам, пані? Напихаєте дитину з ранку до вечора солодошами, а не бачите, що по ній воші лазять!

— Які воші? — наче опечена, закричала пані.— У моєї дитини воші?

— Хіба ви не бачите, лазять, як коні... Гляньте, пане Шувара, що діється... Ще тиф почнеться. Як це так — із своєї дитини вошей не обібрати!

— Тут скрізь воші, хоч як вичісуй — однаково не оббереш,— понуро промовила закутана у свою сіру хустку полковниця.

— Де це — скрізь?

— У них, в Росії...

— А коли в Куйбишеві пропонували піти в баню, то всі відмовились, ще й образились. Звісно, ще б пак,— дезинфекція! — обурилася пані Ройкова.— Пане Шувара, ідіть до начальника станції, у них, тут, мабуть, теж є дезинфекція й баня.

— Та не дезинфекція, мамо, а дезинсекція,— перебив Марцись.

— Нехай буде дезинсекція, тобі аби матері перечити. Нехай собі зветься, як хоче, тільки б цього паскудства не було.

— Ви що, гадаєте, що це з моєї Зосі?

— Я не знаю звідки. Досить того, що є. Давайте якось по-людськи жити. Доволі вже цього бруду...

Пані Жулавова зневажливо скривилась.

— Так! Цікаво, що деякі люди досі не вміють тактовно поводитися.

Пані Ройкова не образилась.

— А мені все одно: тактовно чи нетактовно. Треба помитися, і край.

— Я не буду митися в бані,— гордо заявила власниця сірої хустки.

— Тоді, пані, шукайте собі місце десь в іншому вагоні,— відповів Шувара, який уже встиг повернутися назад. Та, мабуть, Жулавова не схотіла шукати собі іншого місця. З тим самим зневажливим виразом вона разом з усіма мешканцями вагона пройшла санобробку в дезінсекційному пункті біля станції.

— Ми застудимося на смерть, це для мене ясно. Та що поробиш, коли раптом комусь схотілося чистоти...

— Не застудитесь, не бійтесь,— заспокоював Шувара.— Я бачив на Уралі, як люди просто з бані голі вибігають на сніг або стрибають в ополонку!.. І нічого — хоч би кашлянув хто потім.

— А хто ж це так робить? — зневажливо скривилася пані в сірій шалі.

— Різні люди... Селяни і робітники.

— Селяни і робітники... Ну, звичайно,— повторила вона і, демонстративно закутавшись в свою сіру хустку, нерухомо сіла в кутку.

— Що це таке? — здивувався кучерявий хлопець, дивлячись на принесене паливо.

— Кізяк, хіба не бачите? Ми в Північному Казахстані завжди цим кізяком топили.

— Я не був у Північному Казахстані.

— А де ж?

— В іншому місці,— коротко відповів кучерявий,правляючи залізну трубу, що диміла.

Життя у вагоні пішло нормально. Вранці першою схоплювалася пані Ройкова. Потім вставали інші, милися, варили сніданок. Ядвіга виводила дітей на прогулянку. Навіть понуру полковницю в сірій шалі примушували щодня виходити на свіже повітря. Шувара налагодив добрі взаємини з начальником станції і приносив найсвіжіші відомості з радіозведень. Мешканці вагона всі перезнайомилися поміж собою, дехто навіть заприятелював. Строката мішанина людей почала набирати якоїсь однакості. Тут були люди з усіх областей Польщі, викинуті вихором війни із своїх домівок. Після вересневої катастрофи доля кожного склалася по-різному, різні були шляхи, що, зрештою, привели всіх до гирла Аму-Дар'ї, про існування якої більшість з них не чула ніколи в житті або чула мов про якусь далеку східну казку.

Ядвіга вела дітей вузенькою стежкою на край бавовникового поля. Найменший з усіх дітей, Олесь, хвора мати якого весь час лежала у вагоні з заплющеними очима, заглиблена в якісь свої думки, полюбив Ядвігу, прив'язався до неї з першого дня. Вона йшла, почувавши в долоні його малесеньку теплу ручку, і думала, що її синок вже ніколи не побіжить так по жодній стежці в світі. Але в цій думці не було гіркоти, був лише смуток. Смуток огортав тонкою тінню далекий виднокруг, здіймався над широкими каламутними хвилями величезної ріки, шелестів у листі якихось невідомих бур'янів на краю стежки. Весь світ був оповитий цим смутком, наче пухнатою хусткою. Думати про хлопчика можна було лише на прогулянках з дітьми, слухаючи їх дзвінке щебетання, дивлячись на малі голівки. Іншого часу на це не було; пані Ройковій вдалося заповнити кожен хвилину життя Ядвіги: вона готувала їжу, прибирала у вагоні, ходила на базар за продуктами, доглядала кількох хворих, і це так заповнювало день, що ввечері Ядвіга, стомлена до краю, засинала міцним кам'яним сном без видінь.

Зрештою, про що думати, які можна бачити сни? Вже тоді, зимового дня, в тріскучий мороз, коли їй довелося залишити дім на Поліссі, здавалося, що непрохідна межа розділила її життя надвое: скінчився один розділ і почався новий, в якому не буде нічого, крім чорної похмурої прірви.

Чи не так само скінчився один розділ її життя, коли вона повернулася з Хожиняком з костьолу? Тоді перестала існувати Ядвіга Плонська і з'явилася на світ Ядвіга Хожинякова, дружина осадника. В цю мить теж скінчилося щось, зникло назавжди, і вже годі було згадувати минуле, бо не було нічого спільного між давньою Ядвігою і тією, яка переступила поріг дому осадника вже не як гостя, а як дружина й господиня.

Але потім виявилось, що це неправда, що минуле лине за людиною, як тінь, і все, що будь-коли сталося в житті, не можна забути. Колись вона відійшла від свого села, відгородилася від людей, що були їй близькі, цим вінчанням у влущкому костьолі. Але вже наступного світанку село нагадало їй про себе червоною загравою пожежі, кривавим відблиском охоплених полум'ям осадникових будівель. І відгукнулося в її житті одруження

з осадником тоді, лютого вечора, коли Петро... Ні, ні, про це не можна, несила думати.

— Дай-но, Олесю, я тобі витру носика, бачиш, знову тече.

— Не хочу...

— Як не хочеш? Хіба ж гарно так ходити? Такий великий хлопчик... от так, дмухни, дмухни дужче.

Але Олесь не вмів дмухати. Він тільки шморгав смішним, малесеньким, як гудзик, носом і підіймав на Ядвігу великі блакитні очі з невдоволенням і докором — от, мовляв, вимагають від нього таких важких речей.

— Ой ти!..

Треба було усміхнутись, неодмінно треба було усміхнутись до цих блакитних очей. У кого ще були такі очі? От, правда, майже такого самого кольору були очі в маленької рахитичної Докійки, внучки старої Віри, там, на селі. Де ж вона зараз, що тепер з ними всіма? І де Стефек?

Ні, неправда, що в людині все може вмерти, спопеліти, згаснути. Адже після того, що сталося морозного лютого дня,— з'явився на світ синок, нелюбий, нежданий, якого вона носила без радості, повна диких думок. А він народився в шумливому північному лісі, освітив життя радісним промінням, і виявилось, що не вмер усміх, не вмерло щастя,— було для чого жити... Тепер синка нема, та проте життя йде своїм шляхом. І Ядвіга знов комусь потрібна — от хоча б цьому Олесеві з блакитними очима, мати якого, охоплена напівсонним отупінням, вже нічого не може для нього зробити, або цій Мані, що говорить про себе поважно, мов доросла людина: «Коли мама вмерла, я залишилася з тіткою, але тітка теж умерла, і тоді я вирішила їхати разом з усіма. Адже людина скрізь може дати собі раду, хіба ні?»

А ще десь є Стефек, брат, ім'ям якого був названий синок. Ні, ніщо не може вмерти в людині: ні радість, ні смуток, ні страх...

Де тепер може бути Стефек? Він писав їй до самого нападу німців на Радянський Союз, прислав посилки. Ні, він не забув її, не викинув з серця, хоч, звичайно, міг би... Але потім з самого червня — ні слова, ні звістки. Там, над Стиром, тепер німці. Де ж може бути Стефек?

Гострий біль в серці свідчив, що воно не вмерло, хоч там на піщаній рівнині, овіяній різкими вітрами степів

і пустель, лишилася маленька могилка. Але в серці ще жив страх за Стефека, жила віра в те, що він знайде її, як уже раз знаходив. І хоч країна, в якій Ядвіга перебувала зараз, була така величезна, що й уявити собі важко, але якщо Стефек живий, він неодмінно відшукає сестру. Кінець кінцем, не могли ж усі вмерти, не могло бути, щоб шлях Ядвіги був позначений тільки горбочками могил.

«Може, це я така підла й лиха, що живу всупереч усьому, бо, що б не сталося, в серці залишається сила жити? — думала Ядвіга, витираючи краплину, яка знову повисла на кінчику Олесевого носика.— І от я мушу жити, бачити, як тут гарно, усміхатися цим дитячим, широко розкритим очам, які анітрохи не нагадують темних круглих оченят того малесенького, що помер і лишився сам на похмурому, відкритому всім вітрам кладовищі...»

Але живуть ще й інші, живе Шувара, в якого від одної бомби загинули дружина, старенька мати і двоє дітей — всі, кого він мав у житті. Живе й восьмирічна Маня, хоч у неї нема нікого на світі, живе і радянська провідниця, яка втратила на війні обох синів. Коли Ядвіга розглядала мешканців вагона, вона бачила, що в ньому немає жодної людини, яка не мала б на серці кривавих ран або шрамів, не бачила б на власні очі страхіть, на які, здавалося, не могли дивитися людські очі. І все-таки люди жили і хотіли жити — спали, їли, сварилися, сміялися, ніби й не лишили за собою руїн і могил, не пережили тієї страшної бурі, яка розкидала всіх по світу, так що вони, здається, ніколи не могли вже знайти своїх рідних, дім, про який могли б сказати: це мій дім. І водночас люди, які лише вчора познайомилися, відразу здружилися, і кожне місце, де можна було зупинитися хоча б на хвилину, ставало їх домівкою. Народжувався якийсь своєрідний вагонний патріотизм: пасажири відвідували одні одних, і пані Ройкова, яка звичайно щодня обходила всі вагони, з гордістю говорила:

— Кажіть що хочете, але в нас у вагоні найкраще. Пані Ядвіго, як підете з дітьми гуляти, принесіть хоча б якихось гілочок, ми поставимо їх у глечик. В третьому вагоні зробили букети з такого блискучого зеленого листя, дуже гарно! Адже в нас чистіше, ніж у них, а з букетом буде ще краще.

Але цей спокій і лад тривали недовго. На четвертий день, коли Марцись біля вагона збивав із знайдених десь дошок стіл, раптом з'явилася група людей.

— Сюди, сюди.

Високий чоловік у військових чоботях спритно заліз у вагон, уважно оглянув його і, не привітавшись, наче тут нікого й не було, гукнув, вихиляючись за двері:

— Місця багато, прошу, пані, заходити!

У вагоні в цю хвилину було мало людей, але, наче відчувши небезпеку, всі його мешканці з'явилися відразу. Чоловік у військових чоботях вів по приставленій драбинці даму в хутрі, з незліченною кількістю чемоданів, пакунків, коробок. За нею йшло ще кілька осіб.

— Що ж це таке буде? — скрикнула пані Ройкова, коли нога в блискучому чоботі енергійно відкинула ковдру, що зсунулася була з хворої Олесевої матері.

— Сюди, сюди, пані, тут буде зручніше.

Дама в хутрі, важко дихаючи, опустила на збитий хлопцями Ройкової стільчик і оглянулася навколо.

— Що це за барахло? — порядкував тим часом пан у чоботях. — Негайно заберіть це звідси.

— З якої речі? Це наше майно, — запротестувала пані Ройкова.

— Ну, і що з того? Негайно звільніть місце для дружини пана майора...

— Ого — велике цабе ваша пані майорша... Марцисю! Де ж ці діти! Вічний клопіт з ними... Марцисю, поясни цьому панові.

— Тут нічого пояснювати. Вагон майже порожній. В ньому вміститься ще шість осіб.

— Що ж це за люди? Новий ешелон прибув? — запитували всі стурбовано.

— Який там новий... Це ж та пані, що їхала в одному вагоні із Светліковським.

— З яким Светліковським?

— Ну, з тим, що втік.

— Посольство призначило нового коменданта ешелону, поручика Шатковського, — заявив невідомий у військових чоботях.

— А-а-а... І звідки вони тільки беруться, ці капітани, поручики, всі ці вояки? Адже тут перевозять лише родини.

— Мовчати! — заверещав той.

— Це ви кому? Це я повинна замовчати? З якої речі?

— Більшовицькі порядки хочете запровадити тут? Ні, це вам не вдасться. Інші часи настали, досить.

— Лягавий...— стиха пояснив хлопець з кучерявим чубом.

— Хто? — не зрозуміла Ройкова.

— Лягавий, поліцай.

— Який поліцай?

— Ну, довоєнний, в синьому мундирі.

— Звідки ви знаєте?

— Я його добре знаю... Дасть він нам тепер бобу.

— Якого бобу? Що він має з нами спільного? Пане Шувара, де це ви поділися? Що тут діється? Ви чуєте, які новини? Звідки вони всі набралися?

— Дуже просто,— пояснив Шувара.— Спочатку вони всі розповзлися по містечку, але там треба платити за кімнату по десять карбованців на добу. А ми тут усі шпарини позабивали, вагони вичистили, труби до печей зробили, все готове. Чому б і не заощадити десять карбованців?

— Мовчати! — надривався суб'єкт у військових чоботях.

— А ви не галасуйте, пане. Скінчилася ваша влада.

— Я вам покажу — скінчилася чи ні. Ви хто такий?

— А ви що — протокол хочете скласти?

— Як треба буде, складу й протокол.

Майорша, що сиділа на стільчику, голосно зітхала, та, нарешті, і вона вирішила втрутитися в скандал:

— Не треба, пане унтер, не треба, заспокойтесь. Хіба ви не бачите, що це за голота?

— Хто голота? — грізно запитав кучерявий.

— Ох,— знову протяжно зітхнула майорша і витягла з сумочки батистову хустинку.

— Вже й поліцейські унтери є, і майорші. Все як слід,— ущипливо зауважив хтось.

— Не встигло скінчитися, а вже знову починається.

— Мовчати!

У вагоні деякий час стояв галас; потім скандал почався в іншому місці.

— Я не кажу нічого, хай ще когось до нас посадять,— коментувала пані Ройкова, підкладаючи кізяк у грубку.— Нехай собі живуть. Тільки кого ж це, боже милосердний,

кого до нас посадили? І з якої речі? Чи хто у нас хоч спитав? А ми ж так спокійно жили, боже мій, боже...

— Не смійте чіпати своїми брудними лапами мої речі,— пронизливо заверещала майорша, яка досі не зважувалася скинути хутро, хоч у вагоні було душно.— І зніміть негайно ці каструльки,— неможливий сморід!

— Це не каструльки, це кізяк смердить,— байдуже пояснив кучерявий.

— Що? — здивувалася майорша.

— Г....м пічку топимо, пані, коров'ячим сушеним г....м, через те й смердить.

У майорші вихопився жалібний стогін, вона виявила очевидне бажання знепритомніти. Але, помітивши косі, сердиті погляди, спрямовані на неї з усіх боків, мабуть, вирішила не робити цього і, знову витягнувши хусточку, тихо заплакала, демонстративно витираючи сльози.

— Де я опинилась, боже мій, що це за люди...

— Люди бувають всякі,— сентенційно заявила пані Ройкова.— Є й такі, й інші. Деяким, наприклад, здається, що ніяка війна не зіб'є з них панства...

З призначенням нового коменданта в ешелоні відразу почалися нові порядки. Вранці у вагон прийшла комісія — з кількох чоловік у напіввійськовому одязі — і конфіскувала ящики з продуктами, які призначені були для пасажирів.

— По якому праву ви забираєте?..

— А по такому праву, що всі запаси тепер будуть в одному місці, і ми видаватимемо кожному раціон.

— Ми й досі видавали кожному раціон.

— За якими списками?

— Без списків. Згущене молоко дітям, консерви дорослим.

— Ну, от бачите... А тепер ми складемо списки й перевіримо, кому належить допомога, а кому — ні.

— Як це — кому ні? Адже всі їдуть на однакових правах.

— Це ми побачимо — всі чи не всі. Пане Шлетинський, складіть, будь ласка, список пасажирів цього вагона. Прошу підходити по черзі.

— Прошу, панове, всі по черзі! Пані майорша, будь ласка...

— Ого! От тобі й черга!

Майорша, мнучи хусточку в руці, з зітханням відпо-

відала на анкетні запитання. Той, хто записував, співчутливо кивав головою.

— Хто далі?

— Ядвіга Хожинякова.

— Ви, пані, хто така?

— Як це — хто?

— Звідки ви сюди приїхали?

— Приїхала... Приїхала з Куйбишева.

Той, хто записував, розсердився.

— Ну добре, а до Куйбишева звідки?

— З Орчі.

— А, так, так. Дружина осадника?

Ядвіга спалахнула кривавим рум'янцем. Зараз, коли це чули два десятки людей, коли на неї дивився Шувара, їй здалося, наче раптом повернувся той лютневий страшний морозяний вечір, наче повернулося життя назад і знову під ногами розкрилася бездонна чорна прірва.

— Так,— мовила вона тихо, опустивши очі.

Але на представника керівництва ця відповідь, видно, справила зовсім інше враження.

— Чому ж ви відразу не сказали? Так, так, зрозуміло... Сідайте, будь ласка. Чому ви стоїте? Андрію, подай пані стільчик.

Але Ядвіга відразу заховалася між людьми. Наперед виступив Шувара.

— Слюсар? — здивувався Шлетинський.

— Так, слюсар,— байдуже ствердив Шувара.

— Звідки ви тут взялися?

— З Варшави.

— Ну добре, але тут ви як опинились?

— Я поїхав працювати на Урал.

— А-а-а... Поїхали на Урал...— протягнув Шлетинський.— І чому ж це ви, пане, виїхали з цього Уралу?

— А з цього Уралу я виїхав до цієї вашої армії.

— Ага... Ну й що ж?

— А це вже ви, пане, самі добре знаєте що.

— Ви так думаєте, пане? Можливо. Хто далі?

Лунали запитання й відповіді, назви місцевостей, короткі скупі відомості про долю людей, їх плутані важкі шляхи. Останнім залишився кучерявий хлопець, який чомусь не хотів підходити. Але всіх уже перепитали. Комісія дивилась на нього, вичікуючи.

— Я з тюрми,— буркнув він неохоче, і Шлетинський відразу пожвавішав.

— З тюрми? Я вам запишу мою адресу, це в готелі, тут недалеко, біля вокзалу. Зайдіть завтра до мене.

— Тільки це, пане, не те, що ви думаєте.

— Як не те?

Кучерявий хлопець якусь хвилину спідлоба придивлявся до нього. Нарешті зважився:

— Я за крадіжку сидів. За крадіжку із зломом.

Майорша пискнула. Шлетинський скривився і підвівся із стільця.

— Більш нікого нема? Завтра вранці будуть готові списки, прошу прийти за ними до унтера Лужняка. Раціони видаватимуть за списками, копія яких зберігатиметься в нас. Ми прийматимемо щодня з десятої години ранку в будинку колишнього складу деревини на пристані.

— А навіщо ж на пристань бігати, коли можна все зробити на місці?

— Прошу без зауважень.

— А коли ми поїдемо далі? — запитав хтось.

— Прибуде розпорядження — поїдемо. Цією справою займається комендант.

— Коли б він тільки продуктами не зайнявся, як той, попередній,— буркнув хтось у кутку вагона, але Шлетинський вийшов, вдаючи, що не чує.

Ройкова сплеснула руками.

— Що воно діється? Начальники сидять один на одному, списки складають, наче це комусь потрібно, а про виїзд і згадки нема. Зимувати тут будемо, чи що? І людей напхали у вагон стільки, що дихати нічим... Якби хоч пані майорша духами так не обливалася, аж голова болить.

— Це ви мені, пані, кажете? — болісним голосом запитала майорша.

— Вам, вам, кому ж би ще... Смердить гірше, ніж той кізяк.

Проте всупереч думці пані Ройкової, яку пасажирів вагона обрали делегатом, щоб вона з'ясувала продуктиві справи, виявилось, що списки таки для чогось потрібні. Вибори відбулися, незважаючи на мовчазний протест новоприбулих чотирьох жінок, які об'єдналися навколо майорші. До них одразу ж приєдналася Жулавова. Вони

всі зневажливо дивилися на вибори, і коли їх запитали — чи вони проти кандидатури пані Ройкової, всі шестеро відповіли мовчанням, вдаючи, що не чують.

— Ось тут помилка,— заявила Ройкова, коли їй вручили список.

— Яка помилка?

— Тут записано п'ятнадцять чоловік, а у нас вісімнадцять.

— Який це вагон?

— Перший.

— Перший... перший...— службовець пошукав у папці.— Перший... Ні, тут нема ніякої помилки. Харчування належить п'ятнадцяти особам.

— Як п'ятнадцяти? Тут пропустили Шувару, Шклярека, Сковронського...— пригадувала Ройкова, тримаючи список у руці.

— Прошу, пані, не затримувати нас. Все в порядку.

— Як у порядку?

— Цим особам не належить ніякої допомоги.

Ройкова широко розкрила очі.

— Тобто як — не належить?

— Не належить, і край. Прошу, хто далі?

Унтер Лужняк безцеремонно відтягнув Ройкову за рукав.

— Ідіть, ідіть, пані, не затримуйте інших.

— Що це за порядки? Помілилися і слухати не хочуть!

— Ніхто не помилився. Ви знаєте, пані, який це елемент?

— Що ж це за елемент?

— Більшовиків ми не будемо годувати.

Ройкова хотіла ще протестувати, але Лужняк виштовхав її за двері так, що вона мало не впала.

— Даремно ви, пані, нервуете. В усіх вагонах так само,— пояснював їй Шувара.— Всім, що добровільно поїхали працювати в Радянський Союз, вони нічого не дають. Допомагають тільки жертвам більшовизму,— закінчив він глузливо.

— Ні, я піду до того, як його там, коменданта. Що ж це таке? Майорша одержує пайок, хоч у неї повно грошей, всі одержують, а ви ж, панове, виїхали без усього, як стояли.

Але до коменданта Ройкову не допустили. А ввечері з'явився Лужняк і заявив, що комендант призначив на делегата вагона пана Малевського, який знову наче виринув з-під землі, зайняв куток у вагоні і недвозначно виклав у стислому вигляді свою програму:

— Більшовики не одержать нічого. Хай здихають з голоду.

Крім трьох «більшовиків», на яких взагалі не поширювалась добродійна допомога, виявилось, що існують ще різні відтінки і градації. У пані майорші й ще кількох осіб були навіть шоколад і вино, а «плебс» змушений був задовольнятися розчиненим у гарячій воді згущеним молоком і твердими, як кістка, сухарями. Інколи до цього додавали ще коробку консервованого м'яса.

— Чому немає хліба? — протестували всі.— Адже більшовики видають для нас хліб.

— Хто видає? Самі здихають з голоду, нічого їсти, бо догралися із своїми колгоспами. Будуть вони ще й нас годувати!

Але хліб видавали, і Шувара від начальника станції точно дізнався, скільки саме. Та по дорозі від міського складу до запасної колії, де стояли тимчасові домівки на колесах, цей хліб танув, розпорошувався, зникав, наче його ніколи й не було. Ніхто не сумнівався, що пан Малевський мав хліба досхочу. Але саме він виголошував найдовші промови про те, що хліба нема, доводив, що більшовики, згідно із своїм хитрим планом, завезли їх сюди в цю пустиню, щоб переморити голодом.

Шувара й ще двоє інших «більшовиків», до яких приєднався і кучерявий Антоній Хобот, що відсидів у тюрмі за крадіжку із зломом, через кілька днів перестали брати участь у житті вагона. Вони працювали на пристані, навантажуючи і розвантажуючи баржі, і до вагона приходили тільки спати; отже, все, що діялося вдень, відбувалося без них.

А в вагоні кипіло справжнє пекло. Кружляли плітки, чутки, одна страшніша від іншої, і чим безглуздіші вони були, тим більше знаходилося легковірних, які їх слухали.

— Німці вже все зайняли, а про нас тут зовсім забули.

— Ось почекайте, на нас от-от нападуть дикуни з но-

жами і за те, що більшовики нас сюди завезли, поріжуть усіх до одного.

— Куди вони збираються нас везти? Рікою на Аральськ? А що буде далі? Ви знаєте, пані, що як це Аральське море й ріка замерзнуть, то крига тримається аж сім місяців, і тоді вже звідти нікуди податися — ні назад, ні вперед. Загинемо там усі.

— Пан Малевський казав, що там зима така, як на Північному полюсі: шість місяців взагалі сонця немає.

— Не може бути. Адже це південь!

— Який там південь! Все це вигадали, аби тільки нас обдурити, знищити.

Були й інші версії. Їх повторювали, вони ширилися серед невеличкої купки людей, як пожежа.

— Англійці перейшли кордон, ідуть сюди.

— Який кордон?

— Ну, який, іранський, звичайно. Отже, нічого турбуватися. Більшовики тікають, аж курява стоїть. Я сам учора чув від одного, тутешній, правда, але цілком порядна людина.

— Але ж англійці росіянам союзники?

— А ви, пані, в це вірите? Щоб англійці з більшовиками зв'язалися!.. Ні-і-і. Там їх німці б'ють, а тут англійці ще як дадуть збоку.

Водночас ширилися чутки, що мали більше підстав, та які й легше було перевірити. Виявилося, що більшовики справді видавали хліб; тільки цей хліб через коменданта ешелону та його довірених потрапляв просто на ринок. Так само проходили через руки начальства костюми, ватянки й черевики для дітей, які одержував під розписку поручик Шатковський. Про це говорили вголос, та коли виявилося, що все сказане у вагонах відразу стає відоме начальству і приводить до позбавлення пайка та інших обмежень, люди стали переказувати чутки один одному тільки пошепки. Привілейованим було байдуже — вони й так мали досить, а на решту пасажирів ніхто не зважав.

До того ж в ешелоні з'явився тиф. Двічі приходила радянська комісія, яка перевіряла стан здоров'я, але від неї намагалися приховати хворих.

— Відомо, які в них лікарні...

— І чого ці комісії сюди лазять?

— Кажуть, що в деяких ешелонах був тиф і вже є випадки серед населення.

— Хіба ми винні в цьому?

Місцеві власті хапалися за голову. Не минуло й дня, щоб не трапилося якогось скандалу на базарі, де спритні хлопчачки намагалися обманути «дурних азіатів». Не минуло дня, щоб не надходили скарги від самих поляків. Але що тут можна було зробити?

— Я не маю права втручатися,— казав Шуварі голова районної ради.— Зрозумійте, не маю права. Ваш ешелон перебуває в розпорядженні польського посольства. Він має свого коменданта, своє керівництво. Я роблю, що можу, допомагаю, але втручатися не маю права.

— Справді, добре «порядкує» наше посольство.

— Що поробиш, ви повинні якось реагувати самі. У мене зв'язані руки... Скажу тільки одне... Тифу я не допущу. Хворих треба негайно забрати в лікарню.

Але хворих не відправляли. Коли приходила комісія, їх ховали в найтемніших кутках, накривали ковдрами, навалювали зверху речі — аби тільки ніхто не помітив.

— Ради бога, люди, що ви робите? Адже це тиф, навіть дитина може побачити... Що, ви хочете, щоб ми всі поздохли? — протестувала Ройкова.

Пан Малевський радився з Лужняком.

— Ну й що? Чим гірше, тим краще. Мало вони з людей знущалися, а тепер ще й тиф. Кожного, хто здохне, ми запишемо на їх рахунок, розумієте, пане Лужняк?

Унтер кивав головою і похитувався на каблуках, аж рипіли начищені, блискучі чоботи. Пан Малевський, байдуже дивлячись вбік, запитав його стишеним голосом:

— Ви, пане, надіслали останній рапорт?

— Надіслав.

— Місце те саме?

— Те саме.

— Тільки треба стерегтися.

— Тут нічого боятися. Нікому й на думку не спадає.

— Вони легковірні-легковірні, та раптом виявляється, що хитрі, як змії. Це ж азіати, пане, треба про це пам'ятати. Та й у нашому ешелоні теж є типи.

— Я вже накинув оком, кого треба. Цей Шувара...

— І Шувара, і інші. На пристань пішов мішки тягати — бачили ви таке? Правду кажучи, добре було б його позбутися.

— Позбутися?

— Чого ви так дивуєтесь? Дитина ви, чи що? Ну, не тепер, то пізніше.

Та на деякий час Малевському довелося забути про Шувару і взятися за інші справи. Місцеві власті справді вжили енергійних заходів щодо ліквідації тифу. Обшукали всі вагони, хворих, незважаючи на їх крики й протести, перевезли в лікарню, всі пасажирів ешелону повинні були пройти дезинсекцію, і їм на деякий час заборонили ходити в містечко.

І от від вагона до вагона поповзли чутки про страшні акти насильства, вчинені начебто поруч, у сусідньому вагоні, про людей, що вмирили в лікарні без будь-якої допомоги на голій підлозі, про замучених жінок і дітей. Пан Малевський і поручик Шатковський постаралися, щоб ці чутки якнайшвидше проникли за межі Радянської країни. І незабаром вони розквітли крикливими заголовками на сторінках газет в Англії і Америці, а потім шляхами, відомими лише Малевському, повернулися назад, сюди, в неосяжні простори, вже як «вірогідне повідомлення». «Аякже, це було надруковано чорним по білому, а там, за кордоном, моя пані, як не кажіть, мають надійну інформацію. Це ми тут, в цій дірі, нічого не знаємо. А які там страшні речі діються, які страшні муки наш бідний народ терпить, цього, моя пані, і змалювати не можна...»

Шувара й інші, що працювали на пристані та в місті, після дезинсекції вже не повернулися в вагони і знайшли собі притулок в містечку. Вони з'явилися лише в останній момент перед від'їздом, після того, як приїхав представник посольства, до якого, щоправда, нікого із звичайних смертних не допустили, та й він, як виявилось, не мав особливого бажання їх бачити. Після того як пасажирів ешелону влаштували бунт, категорично відмовившись їхати рікою,— радянські власті з величезними труднощами добули для поляків вагони. Незабаром усі посідали в ешелон. Паровоз уже стояв під парами.

— Куди ж ми тепер їдемо?

— До Південного Казахстану. Там ми повинні переживати.

— Знов до Казахстану? — пронизливо скрикнула Жулавова, але кучерявий хлопець заспокоїв її:

— Не репетуйте, пані. Вже тепер вам не доведеться гній з-під волів викидати. Тепер про вас посольство потурбується, аякже.

Поїзд стукотів по рейках. Малий Олесь спав на колінах у Ядвіги. Золоте сонце вставало над степом, білим від ранкового приморозку, синім від неосяжної далечини. Ритм коліс був наче ритм серця. І Ядвіга раптом подумала, що Стефек, напевно, живий, і коли вона тепер оселиться в якомусь одному місці, він неодмінно її знайде.

Пан Малевський, який залізною рукою запроваджував свої порядки в вагоні, спочатку виявляв очевидну прихильність до Ядвіги, не таку, звісно, як до майорші та її чотирьох приятельок, але, в усякому разі, виділяв її з-поміж інших. Ядвіга розуміла причину цього: адже вона була дружиною осадника. В категоріях, на які пан Малевський та його спільники ділили всіх пасажирів ешелону, Ядвіга посідала одне з перших місць. Зважаючи на привілеї, які керівництво ешелону застосовувало до пасажирів, їх усіх можна було поділити на певні групи. На першому місці, звичайно, були люди, які до амністії сиділи в радянських тюрмах, а до війни були офіцерами або поліцейями. На другому — родини офіцерів. На третьому — родини осадників. А вже далі йшли всі інші, аж до паріїв, які не користувалися ніякою допомогою. Це були ті, що до нападу фашистів добровільно поїхали працювати в Радянський Союз. Ці люди не одержували нічого, й на кожному кроці їм підкреслювали, що «після війни» їх нізащо не пустять до Польщі.

І пан Малевський, і комендант ешелону поручик Шатковський, і унтер Лужняк не мали ніяких сумнівів, що після війни саме вони будуть пускати або не пускати в Польщу. Але й між ними теж існувала помітна різниця. Поручик Шатковський, наприклад, вірив, що генерал Сікорський — «порядна людина», а цей договір з советами — тільки так, до слушного часу, а сам генерал, звичайно, добре знає, що й до чого він робить. Унтер Лужняк Сікорському не довіряв, але зате вірив Андерсові. Кому вірив пан Малевський, було неясно. В усякому разі, він був найбільше поінформований про те, кого пустять, а кого не пустять до Польщі.

Ядвіга незабаром відштовхнула від себе пана Малевського своїм приятелюванням з пані Ройковою, якої він терпіти не міг; та з Шуварою, чого він взагалі не міг їй подарувати. Незважаючи на те, Ядвігу не позбавили пайка, і це було добре хоча б заради Олесья. Олесева мати, яка була давно хвора й виснажена, не витримала

тифу і залишилася в могилі там, над Аму-Дар'єю. Тепер Олень був її, тільки її. Не стерлася, не померхла болюча пам'ять про маленького сина, що залишився в пісках холодного кладовища на далекій станції, але блакитноокий хлопчик начебто став на його місце. Серце пам'ятало, щемів у ньому гострий, мов голка, біль, але не було по-рожнечі.

До того ж у Ядвіги був Стефек. Він теж стояв поміж нею і паном Малевським, бо Ядвіга знала, що Стефек з тими, кого ненавидить пан Малевський. І даремно тут стільки говорять про кривди й образи. Вона, Ядвіга, не відчувала ніякої кривди. Те, що сталося, було тільки наслідком її власної поведінки, її власних вчинків. Кого ж вона мала обвинувачувати? Невже вона конче мусила виходити заміж за Хожиняка? А потім з цього виникло те, що вона давала в своєму домі притулок людям, руки яких були заплямовані кров'ю або могли бути заплямовані нею завтра. Ядвіга, знала, відчувала це. Її будинок над Стиром став для них схованкою, до якої можна було прийти і з якої можна було піти далі, на шляхи таємні, недобрі.

Можливо, і навіть напевно деякі люди були покарані справді незаслужено. Але ж вони опинилися у вирі подій не як поодинокі особи, а як певні, окреслені групи, що відіграли саме таку, а не іншу роль в розташуванні сил. І навіть їх страждання тепер, здалека, виглядали зовсім інакше. От хоча б той крамар, що їхав з Ядвігою у вагоні. Якби він залишився у себе вдома, його напевно вже не було б на світі. А так він живе і, незважаючи на всі причіпки пана Малевського, разом із своєю Малцею та двома дітьми почуває себе зовсім непогано.

Зрештою, Ядвіга дивилася тепер на все зовсім іншими очима. Там, у лісі, на півночі, чужі люди лікували її синка, ласкаво, уважно оглядали його вушко, а тут свої, земляки, обдурили її, посадили з хворою дитиною в поїзд, де не було лікаря, де нікому було про неї потурбуватися. І Ядвіга, згадуючи ті півтора року, які вона прожила в лісах, забувала про мороз, бо він уже не щипав за руки і ноги, забувала барак, бо вже не відчувала вітру, який віяв крізь шпарини. Залишилися в пам'яті лише добрі слова, і добрі люди, яких вона там зустріла, і добрі послуги, які здавалися тепер важливими, найважливішими. Так, з усієї подорожі в це містечко на Аму-Дар'ї назавжди

залишилася в пам'яті провідниця у ватянці, мати двох синів, що полягли на полі бою, перша жінка, яка допомогла Ядвізі ще раніше, ніж пані Ройкова звернула на неї увагу. Залишився в пам'яті і начальник станції, який так допоміг їй, і ще багато радянських людей.

Ні, не доходило до серця Ядвіги те, що говорив пан Малевський. Це була брехня. Радянські люди борються з ворогом, який є ворогом і поляків. З ними Стефек, якщо тільки він живий, а в серці Ядвіги ця віра не згасала, а, навпаки, все зміцнювалась.

Звісно, ці думки були не зовсім чіткі й виразні. Ядвіга навряд чи могла б навіть висловити їх, але вона багато дечого відчувала серцем, і тому їй були любі розмови пані Ройкової, любі її хлопці, особливо Марцись, і викликав огиду пан Малевський, хоч він начебто ставився до неї чемно й уважно. Ні, він був неприємний і грубий. В ньому було щось чуже, хоч він говорив польською мовою і кожне слово його можна було зрозуміти. Але Ядвізі здавалося — за кожним словом пана Малевського криється щось інше, темне й грізне, і вона відчувала страх.

Над степами стелилися блакитні тумани, в вечірню годину небо вигравало всіма кольорами веселки. Пан Малевський, стоячи в напіввідчинених дверях вагона, спльовував крізь зуби і, дивлячись в ледь пригаслу далечінь, що переливалася опаловими, ліловими і рожевими барвами, промовляв тоном, що не припускав заперечення:

— От дикунська країна!

Але ж це була радянська земля, за яку загинули сини провідниці у ватянці. І ця земля була прекрасна. Вона зовсім не схожа була на буйні луки над Стиром, на зелену воду в затінку вільх, на калинові гаї, на хаші бересклета. Ця земля була неозора, велична. Коли Ядвіга дивилася в безкрайній степ, серце її обіймала урочиста тиша, наче в костьолі.

Коли пан Малевський казав: «Більшовицьке бидло», Ядвіга знала, що він розуміє під цим не тільки радянських людей, а й Шувару, і — сам того не знаючи — також і Стефека. Бо ця земля була і землею Стефека. І вона була невимовно прекрасна. Пан Малевський цього не хотів знати. Але Ядвіга знала. І коли вона в сьайві згасаючого надвечірнього проміння вклала малого

Олеся спати, серце їй стискало дивне почуття. Ні, це не було щастя.— яке воно, взагалі, оте щастя? Це було захоплення тією землею, що була також і землею Стефека.

Це була також земля Петра. Тільки про це ніяк не можна було думати, бо це позбавляло останніх сил, пекло найстрашнішою нестерпною гіркотою. Не можна було про це думати ні там, в північних лісах, ні потім, у дорозі, ні тепер, у вагоні. «Колись треба буде до цього повернутися і з'ясувати все самій собі до кінця,— заспокоювала себе Ядвіга, відчуваючи, як з дна спогадів, мов густий дим, здіймаються похмурі думки.— Але не тепер. Тепер ще не можна цього чіпати».

Адже вона, Ядвіга, сама була винна; їй нікого, так, вона знала це напевно, нікого було обвинувачувати в усьому. Це ж вона одурила, зрадила Петра, не встояла перед довгими роками чекання, перед сірою млою буднів. Вона сама, сама була винна, від початку й до кінця. Але пригадуючи зараз Петра, Ядвіга бачила його не таким, яким він був на луці на Оцінку або на кладці сонної тихої затоки біля їх будинку. Ні, хоч вона й відганяла це, мов привид, їй все ввижалося його обличчя того лютого вечора — чуже, наче зовсім не знайоме, кам'яне, з якимось нелюдським виразом, що й досі стискав серце холодом. Вона поставила між собою і спогадами про Петра високий мур, за який не дозволяла собі заглядати. Але це обличчя, чуже, незнайоме, виринали з глибини снів; воно стояло перед нею, ввижалося, хоч Ядвіга й захищалася від цих згадок, як від найгіршої небезпеки.

В цьому обличчі не здригнулася тоді жодна риса, не було жодної ознаки, що це ж він, Петро. Він стояв нерухомо в мерехтливому світлі лампи, здавалося, що бачить Ядвігу вперше в житті, не знає навіть, не чув ніколи про неї. Від нього віяло холодом, чимсь страшнішим, ніж холод. Якби біля Петра заскиглило щеня, він напевно пожалів би його. Але Ядвіги він не пожалів, не знайшов для неї навіть людського погляду.

Порив розпачу, який штовхнув тоді Ядвігу до нього, полум'я серця, що вибухло раптово, руйнуючи всі перешкоди, згасли від цього погляду, холоднішого, ніж лід, від цього обличчя, кам'яного і нерухомого.

«Але про це не можна, не можна думати ні за що в світі»,— повторювала собі Ядвіга, несвідомо стискаючи руки.

Олесь ворухнувся уві сні. Ядвіга дбайливо вкрила його.

— Спи, спи, синку.

РОЗДІЛ 3

— Якби мені, моя дитино, хтось сказав, що я буду десь край світу свинаркою, я б ніколи не повірила. Може, навіть образилася б,— признавалася пані Ройкова Ядвізі.— Хоч хто знає, може, цьому ще й повірила б,— адже людина ніколи не знає, що їй судилося в житті, ні від чого не треба зарікатися. Але якби мені хтось сказав, що поросят купують у теплій воді, мов дітей, цьому б я вже напевно не повірила. Нізачо. У батька були поросята,— звісно, городець, всякі покидьки лишалися. Але вони сиділи собі в хліві, та й годі. Якби мені тоді хто сказав, що я митиму їх та ще й водитиму гуляти,— не повірила б, кажу вам, ні за що в світі!

Ядвіга сміялась, впираючись лобом в лискучий коричневий бік корови. Корова ремигала і час від часу оглядалася на доярку великими, довірливими очима. Молоко бризкало в цинкову дійницю тонесенькими струмочками, бралось пухнатою піною. В ніздрі бив гострий запах корівника, знайомий, домашній.

— Стій, стій, Калино!

Корову звали зовсім не так. Поруч на стовпі було написано крейдою її ім'я — Тюльпанка, а також імена її матері й батька і число, коли корова мала телитися. Але на масть вона була така сама, як та, в Ольшинах, і, заплющивши очі, впершись лобом в теплий гладенький бік, можна подумати, що це хлів на матиному хуторі і доїть Калину Ядвіга — дівчина, яка ще нічого не знає про свою долю, яка ще чогось чекає. Там, за дверима, квітне жасмин, сповнюючи повітря дурманливими пахощами. Стефек кудись пішов, мати в своїй кімнаті, навколо так тихо, спокійно... Калина повагом пережовує траву. Незабаром прийде Ольга, можна буде попливти човном на калиновий острівець, куди прилітають купатися горлиці. Роса ще, певно, лежить на траві, рясна, срібляста, і коли пройдеш по ній, в сивій гущині залишається зелена, волога стежка. Вдалині шумить озеро...

Ні, це не Ольшини. Варто тільки розплющити очі, щоб пересвідчитися в цьому. Тут корівник величезний, з цементною підлогою, з великими, наче в палаці, вікнами. Обабіч в ряд стоять корови й опускають морди в автоматичні поїлки, де без упину тече свіжа вода. Гноївка відразу стікає спадистими жолобками в глибоку, зацементовану канаву, яка тягнеться вздовж усього проходу, а звідти збігає в круглий, щільно закритий резервуар на підвір'ї за корівником. І молоко тут не цідять крізь ганчірочку — його зливають у великі цинкові бідони. З нього беруть пробу на жир, вимірюють, скільки дала Тюльпанка, скільки дала кожна з корів, які жують біля ясел, і все це записують у товсту, прошнуровану книгу.

Треба швидше доїти, щоб повернутися до своєї роботи — до овець. Бо Тюльпанка це тільки так, для розваги. Ядвіга випросила дозвіл доїти її.

— Мені страшенно хочеться доїти хоча б цю одну,— просила вона доярку Мотрю.

— То, може б, узяла ось ту, буру, вона легше доїться.

Мотря всміхається, дивлячись, як Ядвіга ніжно гладить долонею м'який бік корови, гладеньку шовковисту шерсть.

— Чому ж саме цю? — І, не чекаючи відповіді, додає тихим голосом:— Мабуть, вона тобі нагадала твою корову, домашню... Були у вас корови?

Ядвіга зводить на неї вогкі очі. Боже мій, як смішно! Корова — і тільки. А в серці така ніжність, мов до когось близького, стільки тепла, наче невідомо звідки прилинув далекий привіт, тихе слово, що воскресило давноминулі хвилини.

— Наша менша була. І доїлася куди гірше. Але схожа.

— Можеш доїти, якщо тобі вже так хочеться. Звісно — тварина, а звикаєш до неї, як до людини. А які вони розумні... Хто не знає, скаже: що там корова! Дурна тварина. А яка ж вона дурна? Все розуміє. Бачиш — дивиться, а очі зовсім як у людини... Тільки не говорить. Вони тут усі такі розумні, що й сказати не можна.

Може, й усі. Але Ядвізі найбільше припала до серця саме ця, Тюльпанка. Дуже вона схожа на ту, з Ольшин, тільки вища і молока дає в чотири рази більше. В Ольшинах не повірили б, що одна корова може дати стільки

молока. І скільки вона дасть — це залежить саме від неї, від Ядвіги.

Крізь відчинені двері корівника саяв ясний, прозорий день, синів прямокутник блакиті. З гір линув теплий вітер, і вже кілька днів тому Олесь знайшов у ніжно-зеленій травичці малесеньку білу квіточку. Ішла весна, підступала зовсім близько. Вона відчувалася в повітрі, в зелених голочках трави, що так і лізли з землі, її видно було на обличчях людей, в їх рухах, жвавіших і швидших, відколи вони звільнилися від ватянок, від теплих хусток. Там, в Ольшинах, ще, мабуть, все спить під ковдрою снігу, ще синя крига сковує озеро, і тільки болотяні трясовини димлять паром з-поміж посріблених інеєм кущів. А тут уже весна.

Ядвіга вийшла з корівника і глянула на південь, заслоняючи долонею очі від яскравого сонця, яке вже пригрівало досить сильно.

На обрії, наче далеке марево, що легко мерехтить у повітрі, мінилося ліловими і рожевими барвами довге пасмо гір.

Важко було собі уявити, що там теж є земля, і трава, і скелі. Гори здавалися смугою мли, насиченої сійвом, чудовою казкою, яка розвіється, розтане від першого подиху вітру.

— Тянь-Шань,— шепнула сама собі Ядвіга. Це слово теж звучало мов далека казка і було так само нереальне й чарівне, як гірське пасмо, що височіло в небі, міняючи по кілька разів на день свій колір,— дивовижне, зовсім не схоже на справжні гори. А втім, чи бачила вона коли інші гори? Мабуть, ні. Може, вони всі такі — таємничі, дивовижні, мінливі?

На високих струнких тополях, які стояли вздовж дороги, що вела від господарських будівель до житлових будинків, уже видно було набряклі, липкі коричневі бруньки. Ще кілька днів погріє сонце, і вони порозпукуються, випустять з коричневої тюрми зелене, молоде листя, живе й радісне. «Як тут буває навесні, влітку? Напевно, дуже гарно»,— думала Ядвіга, дивлячись на вузькі лінії ариків, що перетинали територію радгоспу, на злегка хвилясті поля, що тяглися до обрії, до таємничих гір Тянь-Шаню.

— Тут скрізь буде червоно від тюльпанів,— промовила Мотря. І Ядвіга чекала тюльпанів. Дивно, що квіти,

які там, вдома, з такими зусиллями старанно вирощували в садках і оранжереях, тут росли просто неба, самі собою, без людської допомоги і піклування. От-от з'являться тюльпани. Ядвіга бачила вже не один паросток, гострий, скручений в трубку, яка ховала в своїй зеленій криївці таємницю квітки, що от-от вигляне на світ, запломеніє вогнистою барвою, заколивається під теплим подихом вітру.

— А за корівником є й жовті. Тільки їх менше,— казала Мотря. Ядвіга знайшла це місце. Але зараз ще нічого не можна було побачити, не можна було відрізнити, які будуть червоні, а які жовті. Пуп'янки були всі однакові й ревниво ховали те, що було всередині.

— Чого це я так радію? — здивувалася раптом Ядвіга, але відразу відповіла сама собі:— Звичайно, тому, що наступає весна. Тільки тому, що наступає весна.

Вікна в будинках були відчинені навстіж, бо вже стало тепло. Не дивно, що весна наповнює серце радістю. Не хочеться йти додому, ноги самі уповільнюють крок, щоб довше йти, милуватися сонцем і цим м'яким, теплим вітерцем, який лягає на обличчя, мов пестоші. І всі навколо також намагалися скористатися з кожної вільної хвилини, щоб побути на повітрі. На всіх стежках, куди не глянеш, повно жінок.

— Бабське царство! — сміявся Шувара, коли приїхав сюди вперше. І справді, в канцелярії радгоспу, на полі, в стайнях, у корівниках — скрізь працювали жінки, старі й молоді. Серед них був тільки один чоловік — директор. Але він встиг уже втратити на війні праву руку і тільки тому був тут, а не там, далеко на фронті. І Наталія Андріївна, його дружина, здавалося, ніяково почувала себе серед усіх цих жінок, чоловіки яких, батьки, сини, брати були на війні. Вона наче соромилась того, що ціною каліцтва мала чоловіка, була з ним вкупі. В перші дні тут дивно виглядали Шувара, Шклярєк, Скворонський і навіть хлопці пані Ройкової. Але вони незабаром зникли: пішли працювати до МТС, за кілька кілометрів від радгоспу. Вони заходили лише в свята, і то не завжди, бо не було часу. Спочатку ремонтували машини, потім почалася оранка й сівба.

Пані Ройкова спершу заперечувала проти роботи в МТС: «Як же це відпустити шмаркачів самих, особливо Владека?», але рибила це скоріше для порядку. Нехай

не думають, що вона так легко відмовилася від опіки над ними. Та й Шувара обіцяв доглядати хлопців, а йому вона цілком довіряла.

— Ти дивися, моя дитино, слюсар, а така інтелігентна людина, ніхто б і подумати не міг. І вони його краще слухають, ніж мене. Звісно, мужчина. Небіжчик, царство йому небесне, добрий був чоловік, але хлопців зовсім не вмів тримати в руках. Та, правду кажучи, не дуже він ними цікавився. Завжди роз'їжджав, а як повертався додому, рідко бував тверезий, хоч що там про це тепер згадувати. А пан Шувара — добра людина. Вже він хлопців триматиме в руках.

— Та й вони хороші діти! — зауважила Ядвіга, хоч смішно було називати «дітьми» цих майже дорослих хлопців.

— Це правда, тільки ж хлопці... звісно... Ніколи не знаєш, що їм на думку спаде. Але там їх, здається, хвалить. Марцись уже трактора водить. А може, це небезпечно? — стурбувалася вона раптом.

— Чому ж це повинно бути небезпечно? Адже тут навіть дівчата водять трактори, — заспокоювала її Ядвіга.

— Я знаю, моя дитино, але тут дівчата теж якісь інші, ніж у нас. Сяде на машину, і хоч би що. Я б, мабуть, умерла, якби мені наказали водити трактор.

Ядвіга приховала усміх. Але пані Ройкова, хвилину поміркувавши, з зітханням додала:

— Хоча — хто знає? Якби вже так неодмінно треба було, може б, і я на трактор полізла. Небіжчик в могилі перевернувся б, якби мене побачив.

Але Ядвізі здавалося, що небіжчик, напевно, добре знав вдачу своєї дружини й ніщо не здивувало б його, якби він міг побачити її з могили.

Коли хлопці приходили до матері, вона вважала за потрібне вичитувати їм:

— Марцисю, моя дитино, ти тільки будь уважний. Ще, не дай боже, впадеш під гусениці, розчавить тебе, і незчуєшся.

— Я вам, мамо, сто раз казав, що там не можна впасти.

— Що ти знаєш, моя дитино! Всяко може трапитись. Мати тобі добре радить, а ти слухай. І гляди, щоб часом машини не зіпсував. Ти розумієш, яка це відповідальність? А скільки коштує — страх подумати. Щось не так

крутнеш, не так загвинтиш — от тобі й лихо. Що ми тоді робитимемо?

— Таке, мамо, вигадали!..

— Чому вигадала? Хіба не буває так?

— Коли хто не вмів, може, й бува.

— А ти вже так усе й умієш?

— Якби не вмів, мені не дали б трактора. Вони ж спочатку перевірили, чи вмюю я, чи ні.

Пані Ройкову раптом охопила материнська гордість.

— Ти глянь, Ядзю, який цей хлопець здібний... Так швидко скінчив курси — і вже тракторист. Хто б то міг подумати... Скільки ж це йому років? — замислилася вона на хвилину.

— Ви б, мамо, краще моїх років не рахували, — неохоче буркнув Марцись, але увагу пані Ройкової вже повернув молодший син.

— А ти що це вигадав — шофером стати? Який з тебе шофер? Ти знаєш, яка це робота, та ще й на таких дорогах? Хіба ж ти витримаєш, хлопче?

— Ви, мамо, за мене не бійтесь.

— А за кого ж мені боятись, як не за своїх дітей? Ледве від землі підросло і вже... Ніякої пошани до матері, ніякої! Був би живий батько, він би вам дав!..

— Ще б пак! — буркнув Владек собі під ніс.

— А ти що там бурчиш? Хоч, правда, небіжчик теж не вмів з ними, ні, не вмів!.. А вони, бач, як розбестилися! Кажу тобі, Ядвіню, у мене часом вже терпіння не вистачає.

— А ви, мамо, завжди сваритесь.

— Звичайно. Якби я не сварилася, ви б думали, що ви — справжнісіньке золото. Геть усе у вас у головах переверталосся. Коли ж ти будеш шофером?

— Незабаром буду.

— Незабаром! Ти глянь, Ядвіню, які все-таки ці хлопці здібні! Щойно почав учитись — і вже незабаром буде шофером.

— Адже тепер скорочені курси.

— Звісно, що скорочені... Але що не кажи — не кожен зміг би на них вчитися. Адже тобі лише... Скільки ж це тобі минуло?

Але тут пані Ройкова, не чекаючи відповіді, кинулася в куток, де стояв потертий чемодан,

— Почекай, почекай, гудзик висить, треба пришити, бо одірветься. Що б ви робили без матері!..

Владек неспокійно переступав з ноги на ногу, але пані Ройкова завзято шила, багато разів обкручуючи нитку під гудзиком.

— Вже тобі ніколи? Вже бігти хочеш? Марцисю! Де цей хлопець? Боже мій, два тижні матері не бачили і півгодини витримати не можуть. Вже знаю, куди ви поспішаєте! Знаю! Тільки глядіть, щоб лиха якого не було, щоб мені червоніти за вас не довелось.

Вона перегризла нитку зубами, і перше ніж встигла придивитися до своєї роботи, Владек уже був за порогом.

— На що це схоже? П'ятнадцять років шмаркачеві, а на танці біжить, як дорослий...

— Що це вам шкодить? Нехай собі потанцює. Дівчата так чекали цієї неділі,— заступилась Ядвіга.

— Та й справді, моя дитино,— змінила раптом позицію пані Ройкова,— нехай собі потанцюють. Дівчатам теж треба розважитись. Тільки й хлопців, що наші. І ти б пішла, чому ні? Ходім, ходім, подивимось, як вони там розважаються.

Вони йшли тополевою алеєю. Від клубу аж сюди долинали уривчасті звуки гармонії. Сонце вже хилилося до заходу, і Тянь-Шань пломенів вдалині, як величезний, налитий сяйвом сапфір з рожевим відблиском на краях. Тиша лежала над безмежною, злегка хвилястою рівниною, яка тяглася в далечінь. Цю тишу весняного вечора раптом порушила пісня, що линула з розчинених дверей клубу:

Ой на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить...
Порубаний, постріляний,
Китайкою покриваний.

Ядвіга зупинилася разом з пані Ройковою. Виразно чути було слова:

Що в головах ворон криче,
А в ніженьках коник плаче...

— Що трапилось? — стурбувалася пані Ройкова, побачивши, як раптом зблідла Ядвіга.

Не плач, мати, не журися,
Бо вже ж син твій оженився,

Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку...

— Ні, ні, нічого не трапилось...

Ой на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить.

Гостро защеміло серце... Чия ж це була пісня, знайома мелодія, слова, що запали в пам'ять назавжди? Її співала Ольга, — одну з небагатьох козацьких пісень, які ще залишилися там, над Стиром. Як линув по росі голос Ольги! І Ядвіга знала, почувала тоді, що в цій пісні звучала пекуча туга, невтішний гіркий плач, знала, що Ольга думає про Сашка, про Сашка, який помер у тюрмі. Може, помер, також «порубаний, постріляний», а може, просто так, на тюремному ліжку. Адже ніхто не знав, як помер Сашко, ніхто не бачив його після смерті, ніхто не знав, де він похований. Але Ядвіга не думала зараз про Сашка. Вона добре не знала навіть, про кого думає, чого так щемить серце. Може, на думку слав синок, похований в піску на далекому кладовищі? Ні, мабуть, ні. Це був страх за Стефека. Адже й він міг, «постріляний, порубаний», знайти собі в «чистім полі земляночку». Пані Ройкова запитала тихо:

— По-українськи співають?

— Так.

Це співали дівчата, які пригнали сюди худобу з України. Вони пройшли пішки тисячі кілометрів, рятуючи колгоспне добро від ворога. Ішли під вибухами бомб, в куряві, брели в осінній грязюці, розмоклими, розритими безліччю коліс шляхами. В надволзьких степах захопив їх сніг, що колов обличчя тисячами гострих голок. Але вони вперто йшли, напували й годували своїх корів, ночували в полі в дощ і негоду, висохли й почорніли. Ногами, з яких спадало подерте на клапті взуття, вони переміряли тисячі кілометрів.

Дівчата йшли півроку, поки прийшли сюди, і врятовані колгоспні корови стали, нарешті, в радгоспних корівниках — худі, з наїжаченою, злиплою від бруду шерстю, з запалими боками, на яких виступали ребра, наче пруття лозового кошика. Спочатку вони не давали молока і сумно ревли, переступаючи з ноги на ногу біля ясел. Їм навіть не хотілося їсти. Але потім вони швидко почали одужувати.

А дівчата, які пригнали корів, принесли з собою свої пісні. Коли вони заспівували хором, здавалося, тремтить, звучить, лине українська мелодія на весь степ до гір Тянь-Шаню.

Але тепер пісня пролунала невчасно. Затихли звуки гармонії. Замокв гомін у клубі. Опустилися очі, безсило сплелися руки. Зрозумілі, прості були слова — і всі ці жінки, і молоді і старі, думали тепер одне: про близьких, про яких дехто вже знав, що знайшли вони «в чистім полі земляночку» або могли її знайти кожної хвилини. Може, вже лежав «порубаний, постріляний» чоловік доярки Мотрі, що чекала третьої дитини, і брат Наталі Андріївни, і сини, чоловіки, брати усіх жінок, які працювали тут, у радгоспі. Кожен лист, кожна поява листоноші могли віщувати нещастя. Кожен день міг принести страшну звістку. Жодна з присутніх тут не була вільна від страху — цього найболючішого в світі страху за найближчих. Не була вільна від нього навіть Анастасія Петрівна, завідувачка скотоферми, яка не мала ні чоловіка, ні синів. Але дочка її Фрося була на фронті санітаркою.

Звідси було далеко до поля бою. Осяяний золотим промінням, стелювся степ; як величезний опал, сяяв Тянь-Шань. Хотілося вірити, що скрізь панує така тиша і спокій, що скрізь пробиваються з землі зелені весняні паростки й щодня можна бачити, як наливаються бруньки на тополях, і що скрізь ранок сяє блакиттю, а вечір — рожевими і золотими загравами, що скрізь над землею лине солодка, лагідна тиша.

Здавалося б, чого ще треба людському серцю? Здавалося б, можна забути тут про все. Поле бою далеко, за тисячі кілометрів. Тут не треба боятися ворожих літаків. Там, дець біля фронту, міста і села потопаять у темряві, машини їздять без світла, люди ночами ходять навшпанаки. А тут світло горить цілу ніч, при світлі орють вночі трактори — нічого боятися. Можна навіть уявити, що війни зовсім нема. Серед цих вечорів і світанків, зірок і рос, хмар і квітів війна могла здаватися страшною казкою, чорним нічним маренням, від якого можна звільнитися одним зусиллям волі в одну мить!

Але це було не так. Всі серця тут були зв'язані з тією далекою стороною, де все гуло від гromу пострілів, де небо червоніло від заграви пожеж, а в повітрі стояв гіркий чорний дим і земля була напоена кров'ю.

Пісня необережно нагадала про дійсність — і вже кудись зник степ, в якому незабаром мали розквітнути тюльпани, зник радгосп, просто в очі дивилася сувора гроза війни, стискала серця холодною долонею смерть. А дівчата все не могли скінчити пісні. Ще й ще раз лилася мелодія, настійно лунали слова, повні смутку й болю.

Ой на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить.

Мотря сиділа в кутку на лаві, згорнувши руки, і сльози лилися по її обличчю тихо, наче несвідомо, стікали вузькими струмочками по щоках, падали на спідницю. В Анастасії Петрівни болісно скривилися уста, голова похитувалася в такт пісні.

Танці розладналися. Даремно Анята, зоотехнік, несподівано загравши на гармонії, увірвалася в спів танцювальною мелодією. Пісня замовкла, але замовкла й гармонія, наче засоромившись. Ні, напевно вже ніхто не буде танцювати, нікому не хотілося ні сміятися, ні розмовляти. Поволі підвелися з лав старші жінки, а за ними почали виходити з клубу й інші. Директор, що заглянув сюди на хвилину, ішов додому, опустивши голову. Правий рукав був у нього закладений за пояс, який щільно стягав гімнастюрку. Директорові відрізали руку біля самого плеча, і він ще, мабуть, не звик до цього. Щоразу, коли йому треба було з кимось поручкатись, він ніяковів і якось несміливо, незграбно простягав свою єдину, ліву руку.

На невеличкому ослику алеєю їхав казах. Ноги в нього звисали майже до землі, вітер кошлатив на голові хутряну шапку. Незважаючи на весняний день, він був у кожусі, і тому здавався ще більшим на ослику, який дріботів по алеї.

— Це ти, Канабек? Що сталося?

Казах поволі став злазити з ослика.

— Нічого не сталось. Я до тебе, Павле Олексійовичу.

— Заходь, заходь у кімнату.

— В кімнату не треба. Я тільки так. Я хотів... Скажи, Павле Олексійовичу, у тебе поляк є?

— Звичайно, є.

— Працює?

— Працюють.

— А в МТС?

— І в МТС також працюють.

— Не втік?

Директор здивувався.

— Чого б вони мали тікати? Всі тут працюють, і добре працюють.

Казах похитував головою у великій шапці, що стирчала на голові, мов старе, розшарпане вітрами і сльотою вороняче гніздо. Сонячне проміння виблискувало на його смуглявому обличчі, на випнутих вилицях.

— А мій втік.

— Як?

— Прийшов восени. Жив, їв, пив. Кожух узяв. Валянки взяв. Цілу зиму жив. Я кажу: їж, пий, відпочивай, кожух є, кожух бери, навесні відробиш. А навесні взяв і втік. Всі шість. Ще й чоботи забрав. Мої чоботи, нові чоботи.

...Навколо зібралася група людей.

— Що він каже? — зацікавився Шувара.

— Нічого, нічого, — буркнув зніяковілий директор.

— Чому нічого? Я кажу, мій поляк утік. Цілу зиму їв, пив, кожух узяв, валянки взяв, а тепер утік.

Червона хмарка пробігла по обличчю слюсаря.

— Хто такий?

— Поляк. Всі шість, — пояснив казах. — В колгоспі «Червона зоря».

— Адже їх можна знайти, — втрутився Марцись.

— Знайти? Де знайти? Не хоче працювати, нехай іде. А тільки всю зиму їв, пив, тепер ще мої чоботи забрав, нові чоботи.

— Хто ж це був у вас?

— Поляк був.

— А як їх звали, знаєте?

— Звідки мені знати? Польське прізвище, важке прізвище... Прийшов узимку, роботи в колгоспі нема, навесні є. Чекай весни, їж, пий, відпочивай. А навесні — втік.

— Шахраї скрізь можуть бути, — промовив директор. — Ти, Канабек, іди краще в кімнату.

Очевидно, він хотів припинити цю розмову на вулиці, де збиралося дедалі більше людей. Йому було шкода «своїх» поляків, які стояли поруч. Марцись був червоний як буряк.

— Навіщо в кімнату? Нема часу в кімнату. Мені треба додому. Я тільки приїхав спитати, як твій поляк. Але

твій поляк працює. А мій утік... І в МТС, кажеш, теж працює?

— Всі працюють. Скінчили курси, трактори водять. От бачиш, обидва стахановці,— директор показав своєю єдиною рукою на Шувару й Марцися.

— Стахановці!..— бурчав казах, сідаючи на ослика, який присів під його вагою.— Стахановці... А мій утік...

Він попрощався і поїхав. Ослик поволі дріботів тополевою алеєю, довгі ноги казаха, звисаючи з боків, похитувалися, як маятники.

— Тварюки! — гримнув Шувара, заходячи разом з хлопцями в кімнату, де жили Ройкова і Ядвіга.— Мабуть, ще й вихваляються: азіатів, мовляв, обдурили!

— А якщо заявити в міліцію?

— Ну й що з того? Саме час їй зараз цим займатися! Будьте певні, це не поодинокий випадок. Вони все розраховували: рук робочих нема, колгосп з радістю годуватиме їх до весни задурно, щоб забезпечити себе на весну роботами руками. А навесні вони ф'ю — і нема.

Владак насилу стримував сльози.

— А ти чого? — гримнула мати.— Ми що, за шахраїв будемо відповідати? Хіба ми не працюємо як слід? З самої осені, з найпершого дня...

— Ну й що з того? Хіба ви не чули, як він казав: поляки...

— А ми хіба за всіх відповідаємо? За себе відповідаємо,— сперечалася пані Ройкова, щоправда, досить непевним голосом.

Ні, неправда, що вони відповідали тільки за себе. Усі почували, що ця втеча кидала тінь і на них. Вони не могли закинути собі нічого, а проте там, в невеличкій групі людей, яка прислухалася до скарг казаха, всі поляки червоніли й опускали очі, наче саме вони втекли, обікрали й обдурили колгоспників.

— Треба було б довідатись, що це за пройдисвіти.

— Мало їх у нас? Ви що, забули про наш ешелон? А той Светліковський, який нас усіх обікрав?

— Важко виправдуватись тим, що обікрали й нас.

— А нащо нам виправдуватись? От і директор щойно сказав, що серед нас є навіть стахановці.

— Але той казах краще запам'ятає тих, які цілу зиму об'їдали колгосп, а коли почалася робота, втекли, аніж тих, що працювали не в нього, а в сусідів.

— Гарні спогади про себе залишимо, нічого сказати,— зітхнула пані Ройкова.

Вони розійшлися пригнічені.

Але пані Ройковій ця справа не давала спокою.

— Треба їхати в місто. Адже там є уповноважений польського посольства. Повинні нам допомагати, про це весь час говорять. А у нас Олесь зовсім обдертий, і в тебе, моя дитино, теж туфлі з ніг спадають.

— Не потрібні мені туфлі. Вже тепло, буду босоніж ходити.

— Отакої!

— А я люблю. Дома я завжди босоніж ходила.

— Дурниці! Як хочеш, ходи собі боса, але туфлі повинні бути. Адже вони з усього світу на нас збирають, а ти щось бачила від них? Якщо належить — нехай дають, і край. Я поїду, а при нагоді довідаюся, хто там був у тій «Червоній зорі».

І справді, найближчого ж вихідного дня пані Ройкова впросилася, щоб взяла її на грузовик, який їхав до міста по запасні частини.

Вона повернулася лише ввечері, обурена й червона.

— Уяви собі, моя дитино...

— Ви спочатку чаю напийтесь, ще гарячий.

— Який там чай! Хіба я можу зараз пити! Кажу тобі, моя дитино...

— Та ви хоч хустку скиньте!

— Хустку? Звичайно, звичайно... Ух... як упріла... Кажу тобі, моя дитино, содом і гоморра, справжні содом і гоморра. Ти знаєш, хто цей уповноважений?

— Хто?

— Той поліцай, Лужняк.

— Не може бути! — здивувалася Ядвіга.

— Як це не може бути? Він, своєю власною персоною. А який тон! Потрапити до нього — все одно як до президента. Я вже думала, що мене й не пустять...

— Ну, вас... — всміхнулася Ядвіга.

— Що мене? Ти собі можеш уявити — секретарка, швейцар, друкарки, цілий штаб собі влаштував! Сидить, розвалився, як турецький паша, навіть встати не зволив. Звісно, що таке я — свинарка з радгоспу, а тут такий великий пан! Цигарки палить, дим просто в обличчя пускає — і байдуже... А як одягнутий! А ті всі хвойди біля нього, кажу тобі, моя дитино, одягнені, намазані,— ти й

уявити собі не можеш. Але я вже знаю, звідки це все береться. Я вже говорила з людьми. Цілий вагон прийшов, уяви собі, цілий вагон речей! І ти знаєш, що з ними зробили? Найкраще собі вибрали, а решта на базар пішла — і ф'ю! Нікому й ганчірочки не дали... А знаєш, що ті панночки роблять? Там білизни, кажуть, була ціла гора. Отож вони, свині такі, візьмуть сорочки і носять, поки не забрудняться, а потім, прати їм не хочеться, жбурнуть у куток і нове тягнуть, а те так і гние. А нам не належить нічого, чуєш? Нічого! На більшовиків працюєте, то нехай вам більшовики й дають,— так мені й сказав.

— А ви що?

— А що я? Не бійся, язика не проковтнула. Що ж тут такого, кажу йому. Виходить, краще тут у місті швендяти, ніж працювати? Досить, кажу, що нам більшовики під час війни притулок дали, годують нас, останнім шматком хліба діляться... Від більшовиків, кажу йому, ми одержуємо досить, аж соромно не раз буває, бо ми ж розуміємо: війна... А от від нашого посольства, від наших земляків дорогих, питаю його,— що ми одержали? Ешелон Светліковський обікрав, а тепер ще й цих уповноважених посадили, то вони бідний народ обкрадають. Десь там серед поляків в Америці про наше лихо галасуєте, люди, може, з останнього нам жертвують, кажу, а куди це все іде? На тих хвойд, які вас тут, мов сарана, обсіли? Де продукти? Де одяг? Діти без черевиків узимку ходили, а якби ти побачила ці туфельки, ці панчішки... Злодії ви всі, кажу йому.

— Ні! Невже так і сказали?

— А ти що думаєш? Не віриш? Щоб я так святого причастя перед смертю дочекалась. Так і сказала йому: «Злодій ви, пане, і все. Коли я на вас дивлюся, мені сором, що я полька. Хоч який ви, пане, поляк? Злодій ви, та й годі! Сором, кажу, щоб такий здоровий бугай тут з дівками сидів, замість того щоб іти в армію».

— Ну, а він що?

— Він? Що він? За двері мене викинув, звичайно. Хіба йому важко, бугаєві, стару жінку за двері на вулицю випхати? Ще й погрозив, що примусить мене замовчати. Аякже! Дуже я його злякалась! Ще й на вулиці додала, сказала все, що про нього думаю. Людей зібралась ціла юрба, всі чули! Аякже! Кажу тобі, моя дитино, що

там діється — сором і гріх дивитись. Поляків повно, по місту швендяють, по базару. А на стовпах, на парканах скрізь оголошення висять: робочі в радгоспи, в колгоспи потрібні. Думаєш, ідуть? Є такі, що й не думають працювати; бач, їм сором, а жебрати, красти, тих більшовиків, що з німцями воюють, об'їдати — це не сором. Ще й лякають: як хто, мовляв, на більшовиків працює, того вони в Польщу не пустять. Чуєш? Мене, Ройкову, до Груйця не пустять! Пан Лужняк мене до Польщі не пустить!..

Вона забула, що їй не хотілося пити: поривчастим рухом схопила зі столу чашку з гарячим чаєм і випила одним ковтком.

— Ух... Як мене там параліч не розбив, один бог знає. Ноги моєї там більше не буде... ноги моєї. А той чому сюди не йде? Де він подівся?

— Хто?

— Ну, той, як його там? Пам'ятаєш, Хобот.

— Ага... А звідки йому тут бути?

— Я його сюди з міста забрала. Чого йому там поневірятися? Може, з нього ще люди будуть. Так мене просив, щоб забрала з собою, мало не плакав. Гей, пане Хобот, де ви там? — гукнула вона, відчиняючи двері.

— Я тут чекаю,— обізвався чоловічий голос.

— Чого ж ви чекаєте? Ідіть сюди, чай на столі. Хоч правда, я зовсім забула про вас. Через того Лужняка, через те все аж голова заморочилась... Сідайте, сідайте,— підштовхнула вона зніяковілого хлопця до столу.

«Звичайно, це ж той Хобот, злодюжка»,— пригадала Ядвіга, наливаючи йому чаю. Пані Ройкова перевела подих і вихилила ще чашку чаю.

— Ага, а в тій «Червоній зорі» знаєш хто був?

— Невже ви довідались?

— Звісно, довідалась. Той, що біля Малевського весь час крутився, у фіолетових штанях, пам'ятаєш?

Звичайно, Ядвіга пам'ятала.

— Зібрав таких, як він сам, і втік. Ще б пак! На це охочі знайшлися, адже це «не на більшовиків працювати». Виявляється, ціле підприємство організували. Взимку роботи нема, а казахи годували, утримували за те, що навесні відроблять. Аж тут навесні — шукай вітра в полі! Цих Лужняк до Польщі пустить, не бійся. Ще й радіє, мабуть, як спритно його друзі азіатів одурили. Що там

В. Василевська в армії Війська Польського.
Перший зліва — генерал Кароль Сверчевський. Фото 1944 р.

діється, моя дитино, навіть розказати важко... А ця армія, кажуть, вже за кордон збирається⁶.

— Як?

— Та так.

— За який кордон?

— За який? За іранський. В Ірані їх ще не бачили!

— А на фронт?

— Який там фронт! Ти в це вірила, моя дитино? Добре я зробила, що своїх хлопців не пустила. Хоч, правду кажучи, хто міг тоді знати? От пан Антоній може тобі розказати, він там був.

— В армії?

— В армію його не взяли, через це він сюди повернувся, але може тобі розказати, що це за армія... Ти думаєш, вони будуть воювати? Якраз тоді, як рак свисне, а риба писне! В жовтні, казали, підуть — так у договорі написано. Вже від жовтня майже півроку минуло. І нічого не чути. Ще б пак! Більшовики годують, одягають, триста мільйонів карбованців дали, чого ж ще треба? Не бійся, не підуть, а чекатимуть, поки більшовики німців поб'ють. І знаєш, що я тобі скажу, моя дитино? Навіть краще, що вони за кордон ідуть, бо могли б ще тут такого наробити, що не дай боже... Аякже, фронтові пайки їм давали, давали, та, нарешті, сказали: годі! Перевели на звичайні пайки. Ти тільки подумай, де їх сором: під Куйбишевом сидіти та фронтові пайки жерти, в дітей хліб віднімати... Кажу тобі, моя дитино, якщо я там не луснула від злості, то це мене бог береже, щоб я могла ще з Лужняком зустрітися і на суді, вже на своїй землі, про його злочини посвідчити. Всі, здатні носити зброю, йдуть воювати, а ці бугаї тільки сиділи там і жерли фронтові пайки. А як про звичайні пайки заговорили, вони відразу: за кордон... Ну й з богом! Сорому тільки за них набралася, та й годі. Бачиш, що на світі діється...

На світі справді діялися дивні речі. Вже й Шувара, і хлопці довідалися про те, що частина армії генерала Андерса іде з Радянського Союзу. Щоправда, в кожного з них було тепер дедалі менше часу, саме кипіли весняні роботи. Але вряди-годи хтось, чи то хлопці з Хоботом, який теж почав працювати в МТС, чи Шувара, Сковронський, чи Шклярєк заїжджали до радгоспу. Виявилося, що пані Ройкова була добре поінформована. Армія генерала Андерса, яка раз у раз відкладала строки

відправки на фронт, тепер готувалася евакуювати сорок чотири тисячі солдатів до Ірану.

— Яким же шляхом вони збираються потрапити у Польщу? — дивувалася пані Ройкова.

Хобот розповідав про те, що він бачив і чув, даремно намагаючись вступити в армію. Та, зрештою, дещо знала й сама пані Ройкова.

— Уяви собі, моя дитино, на вулиці, серед білого дня, офіцер лупцює солдата по морді. Це мені жінки казали, самі бачили. А той дурень виструнчився і хоч би що... Зібралися люди, галас зняли, а той усе лупцює. Там неподалік райком партії, місцеві побігли до секретаря, вони тут до цього не звикли... А секретар, кажуть, тільки руками розвів: не маю права, каже, це ж польська армія, там у них свої порядки, мені втручатися не можна. Поляки, мовляв, мають право порядкувати в своїй армії по-своєму. Ти чуєш, моя дитино? По-своєму! По-своєму солдата по морді бити... Це що ж, невже нічого так і не змінилося за ці роки? Ніхто нічого не навчився? Ганьба, та й годі... По-своєму... Моя дитино, скінчиться тим, що нам сором буде признаватися, що ми поляки... Я тобі кажу, цим воно скінчиться.

Роботи було дедалі більше, і на розмови вже не вистачало часу. Але за роботою можна було думати. І, прибираючи в кошарі, доглядаючи ягнят, чергуючи біля ярк, що котилися одна за одною, Ядвіга весь час думала. Раптом, невідомо звідки, постала проблема, яка так мучила пані Ройкову: проблема національної приналежності. Невідомо чому людина починала відчувати себе складовою частиною чогось цілого, відчувати зв'язок з тим цілим і відповідальність за нього. Навіть рум'янець сорому, про який розповідала пані Ройкова, теж свідчив про цей зв'язок, який був, існував, хочеш ти цього чи не хочеш. Це було щось зовсім нове в житті.

«Чи думала я про це раніше?» — замислилася раптом Ядвіга. Ні, там, в Ольшинах, це якось не спадало на думку. Там був зовсім інший поділ. Було село, були селяни і були Плонські — пані, панянка, панич. «Теж велике панство!» — глузливо подумала Ядвіга. Але поділ був саме такий. Не за те гримала на неї мати, що вона гралася з українськими дітьми, а за те, що це були селянські діти. На той час Ядвізі було все одно — говорити польськи чи по-українськи; з матір'ю і Стефekom вона

говорила по-польськи, з селянами по-українськи, і ці дві мови були наче рівноправні в її житті.

А потім, коли з'явився інженер Карвовський, вона зовсім не думала, поляк він чи ні: був підприємцем, і це визначало його становище, вчинки. А Хожиняк був осадником, і в цьому полягала його найголовніша ознака.

Та й потім... Не тому її вислали, що вона була полька. Адже залишилися на Західній Україні поляки, працювали, вчилися,— от як, наприклад, Стефек; вона знала це з листів. Ні, це сталося тому, що вона була дружиною осадника і в її домі була — як сказав той лейтенант? — так, «явочна квартира».

Але тепер Ядвіга раптом відчула, що вона полька. І той, у фіолетових штанях, і унтер Лужняк, тепер уповноважений посольства, і поручик Светліковський, який утік, обікравши ешелон, теж були поляками. Але поляками були також Шуваря, і Ройкова, і Стефек, так, і Стефек. Це були зовсім різні, не схожі один на одного люди, але їх визначало одне слово: поляки. І Ядвіга раділа, коли прийшов директор і приніс газету, в якій було надруковано, що в Семипалатинську на текстильній фабриці працює стахановська польська бригада, хоч нікого з тих людей вона не знала. І водночас вона відчувала сором за шахряя у фіолетових штанях, хоч він був їй зовсім чужий. Але найбільшим соромом пекла її згадка про цю польську армію, яка не хотіла боротися, не хотіла воювати і, по суті, вчинила так само, як цей приятель Малевського: дозволила себе одягати, годувати, обіцяючи допомогти на фронті, а коли настав час виконати свій обов'язок — втекла за кордон.

Ядвіга збагнула, що в її життя вторглося щось таке, чого раніше не було. Визначення національності перестало бути просто графою в документах, воно стало істотним, важливим питанням, яке раз у раз вимагало розв'язання. Тут, біля підніжжя осяйного Тянь-Шаню, де в дні війни переплелися, з'єдналися життєві шляхи стількох національностей, це почуття було особливо яскравим.

Для радянських людей все було ясне й зрозуміле: в розмовах українських дівчат, казахів, які працювали в полі, росіян однаково значущо звучало величне, всеосяжне слово: Батьківщина, радянська Батьківщина!

В конторі радгоспу на стіні висіла велика карта, і Ядвіга часто дивилася на неї. Величезний неозорий край!

Від Льодовитого океану, позначеного ясною блакиттю, до коричневих фарб на півдні, через гірські хребти, яскраву зелень рівнин, жовті плями пустинь, зміїсті лінії річок простягалося те, що звалось: «Батьківщина». І вечорами дівчата заводили зворушливу й ніжну пісню, яку там, далеко, співали бійці, йдучи на смерть.

Как невесту, Родину мы любим,
Бережем, как ласковую мать...

Батьківщина... Так, вони тут знали, відчували, виразно, без вагань, що таке Батьківщина.

А де ж батьківщина її, Ядвіги?

Часом стискала наболіле серце туга за плескотом озера, гіркими пахощами темного листа вільх і черемхових кущів, за таємничим шелестом очеретів і раповим відблиском сонця у воді. Але ж ця земля дитинства не була її батьківщиною. Це була батьківщина Олени, і Ольги, і Петра. І Ядвіга добре знала — як би не галасували проти цього реакційні польські листівки, які їм крадькома пхали до рук у Куйбишеві і потім в ешелоні, що не казав би пан Малевський і унтер Лужняк, тепер уже уповноважений польського посольства,— земля, де вона росла, була землею України. Це була земля Парукової, і Ольги, і Петра, вони мали на неї непорушне право, хоч його і заперечували осадник Хожиняк, поліцай Людзік й інженер Карвовський. Вони зросли на цій землі, з покоління в покоління поливали її потом, добували тяжкою працею скупий урожай. На цій землі, на сонячному пагорку за озером, поростали травою, пломеніли гвоздиками могили їх батьків і дідів. На цій землі народилися їх пісні, їх співуча мова. А Хожиняк, Людзік і Карвовський були тут лише зайдами, які не принесли сюди нічого доброго, а тільки насильство, кривду і страх. Це була не її земля, це була не її батьківщина. Хоч, власне, де була батьківщина пані Плонської? В Луках? Неправда, в Луках вони теж були тільки зайдами, і працював на них той самий український селянин, в якого вони відняли право на землю, поки він знов не нагадав про нього і не відвоював назад. Ні, Ядвіга надто добре знала гірку селянську долю, що звучала в піснях Ольги, що спалахувала гнівним вогнем в сірих очах Петра, щоб відчувати будь-який зв'язок з панами, вигнаними з маєтків чи навіть убитими

під час спалаху селянського гніву. Нехай навіть цими вигнанцями були її рідні батько й мати.

Напевно, потім у луцькому маєтку, про який завжди нудно, надокучливо згадувала мати, містився якийсь селянський клуб, бібліотека або дитячий садок. І це справедливо,— тут у Ядвіги не було ніяких сумнівів, навіть якби й не казав їй про це Стефек, навіть якби вона не знала, що так думає Петро. Адже й у них, в Ольшинах, у вересневі дні, як тільки прийшла Радянська Армія, широко розчинилися двері панського будинку, щоб впустити селянських дітей — клишоного Докійку з оченятами, мов проліски, завжди обдертих і голодних дітей Парукової, дітей загиблого Івана. Досі цей будинок був замкнений на чотири замки і заходить до нього мав право лише управитель, що відсилав кудись за кордон гроші поміщиків, який сюди ніколи навіть і не заглядав. А тепер панський будинок почав служити людям, і Ядвіга, проходячи мимо, не раз чула, як там бринить дитяча пісенька. Це правильно, так і повинно бути. Але це переконання не розв'язувало для Ядвіги проблеми батьківщини. Де ж все-таки була її батьківщина, якщо не в Ольшинах?

Ядвіга раптом пригадала, як вона один-єдиний раз була у Варшаві, разом із Стефеком. В пам'яті, щоправда, не залишилося майже нічого з тих трьох днів, протягом яких вона відчувала лише незмірний страх, болісну свідомість власної нікчемності. Її лякав безупинний гомін на вулицях, нестримний рух автомашин, яскраве світло електричних ламп і шумливий, незрозумілий потік людей, які кудись поспішали. Лякали й ці гарно вдягнені веселі жінки, що з голосним сміхом ішли під руку з молодими чоловіками, палили цигарки за великими кришталежими шибками кав'ярень, сиділи на лавочках в парку, безтурботно заклавши ногу за ногу, показуючи литки в прозорих панчохах аж до самого коліна. Лякали Ядвігу й великі будинки, і могутні вежі костьолів. Від музею, в який повів її Стефек, у неї не залишилося в пам'яті нічого, крім невиразного хаосу, а в театрі вона так уперто весь час думала про свою немодну вицвілу суконку, стоптані туфлі, порепані, жорсткі руки, що сльози сорому стояли у неї в горлі, і вона не бачила навіть, що діється на сцені. Ядвіга була щаслива, коли скінчилися, нарешті, ці три дні, яких вона чекала вдома з такою нетерплячою,

болючою радістю. Вона зітхнула вільно лише тоді, коли вийшла з братом з поїзда і відчула знайомий рідний запах татарнику й м'яти, почувала, як шумить, хвилюється під вітром озеро, побачила на воді човни, і плескіт весел здався їй радісною музикою. А вона ж побувала в столиці, в найбільшому місті Польщі! Чому ж здалося воно їй таким чужим, холодним, непривітним?

Де ж, кінець кінцем, її батьківщина? Малесенький шматочок землі, оточений водами від Влук до Синиць? Озеро і Стир? І більше нічого? Ні, тут було щось не так, і Ядвіга думала про це невідступно, з болем. Чому ж такі речі ніколи раніше не спадали їй на думку, а тепер...

Как невесту, Роднну мы любим,
Бережем, как ласковую мать...

Так дівчата з України тужили за своїми хатами, за своїм селом, за таким самим, найдорожчим серцю малесеньким клаптиком землі, за яким тужила і вона, Ядвіга. Ні, навіть не так. Цим рідним, найближчим серцю клаптем землі для них була вся Україна: Київ, і степи над Чорним морем, і Полтава, і Дніпро, і Ворскла, і Буг, і Псьол. Але й тут, під мерехтливим світлом яскравих південних зірок, біля осяйного Тянь-Шаню, вони були в себе вдома, на батьківщині. Це поняття батьківщини в їх серці було величезне, неозоре, без меж і краю, і водночас воно міцно і неподільно об'єднувалося в одній великій любові.

«А як же я?» — думала Ядвіга і почувала себе вбогою, біднішою від усіх людей, наче в неї вкрадено цілий світ. У цей час випробувань і боротьби для радянських людей любов до Батьківщини була вища над усе. Вона охоплювала, керувала, заповнювала життя, давала силу й терпіння. Саме це почуття вело в хуртовину й мороз, у вітер і спеку дівчат з України, які рятували колгоспну худобу від ворога. Це воно накладало лагідний відбиток на обличчя вагітної Мотрі, хоч та вже кілька місяців не мала ніякої звістки від чоловіка. Це воно давало силу і спокій тим дружинам і матерям, які знали, що їх чоловіки й сини вже ніколи-ніколи не повернуться назад. Це воно робило смачним сухий шматок хліба, розвівало втому від надсильної праці, прикрашало життя, робило його величним і повним.

Так, але це була зовсім інша батьківщина. Це була

батьківщина, де кожен відчував відповідальність за її цілість, вважав, що вона належить йому, що він її буде створює, захищає. Кожна подія тут була здобутком усіх, і кожен, крім свого власного дому, власної родини, власних справ, мав ще тисячі інших справ, спільних для всіх, для десятків і сотень мільйонів людей.

Наскільки ж убогіша, бідніша була від них Ядвіга! І вона соромилася своєї душевної вбогості, наче каліцтва, намагалася приховати її від усіх: від пані Ройкової, для якої ця проблема начебто не існувала, від її хлопців, але найбільше — від радянських людей, які її оточували.

— Сумуєш? — запитала раз Мотря, побачивши, що Ядвіга сидить нерухомо на купі дощок, втупивши очі в ясне пасмо гір, осяяних промінням надвечірнього сонця.— Не треба сумувати. Наші переможуть, і ти повернешся на свою батьківщину.

Ядвіга зняковіло глянула на Мотрю. Це був час, коли з фронту одна за одною надходили недобрі вісті. Німці просувалися вперед. Вся Україна, земля Мотрі, була захоплена ворогом, до останнього клаптика. Залізні лави фашистів рвалися в південні степи, сунули все далі й далі. Мотря знала про це. І водночас вона була така впевнена в перемозі. І так усі тут...

— Поб'ють наші фашистів, визволять і твою країну, і твою Варшаву.

«Твою Варшаву?» Серце Ядвіги стислося від почуття, схожого на сором. Мотря не сумнівалася — коли Ядвіга сидить замислена, вона думає про свою країну, про Варшаву. А що вона може розповісти Мотрі про Варшаву?

Ні, треба приховувати своє каліцтво. Не можна признаватися людям, які живуть лише одним почуттям — любов'ю до Батьківщини, що вона, Ядвіга, цього не розуміє, що в неї нема в крові цього слова, цієї любові.

— І ваші також допоможуть, ваша армія,— додала Мотря, і обличчя Ядвіги спалахнуло рум'янцем. Сказати чи ні, що польські начальники вже переводять свою армію в Іран, що вони одурять і Мотрю так само, як одурили власних солдатів? Що вони зроблять так, як той шахрай у Канабека? Ні, краще почекати; ще всі встигнуть довідатися, ще буде час червоніти перед матерями й дружинами солдатів, які б'ються на фронті. Ще буде

час признатися, що польська армія їм не допоможе, що вона просто дезертирувала, цинічно, спокійно, ще й вдаючи ображену.

Обличчя Мотрі раптом проясніло від лагідної, ніжної усмішки. Вона мимоволі поклала долоню на свій опуклий живіт. Ядвіга знала: це ворухнулася дитина, дитина Мотрі й чоловіка, який воює зараз за тисячі кілометрів звідси, а може, його вже й зовсім немає на світі.

Жінка сіла біля Ядвіги. Її некрасиве обличчя стало раптом майже прекрасним, наче освітлене зсередины радісним сяйвом.

— Ти рада, що в тебе буде дитина?

Мотря здивувалась.

— Люба моя, як же не радіти?

— Це вже в тебе третє...

— Так, третє... Перші двоє — дівчатка, але тепер, напевно, буде син. Під час війни завжди народжуються сини. Дуже Василеві сина хотілося.

— Важко тобі буде з трьома.

— Важко? А кому зараз легко? Але з дитиною буде легше, веселіше. Вона вже не дасть тобі ні замислитись, ні затужити. То годуй, то купай, то переповивай. Буде важко — ну й що ж з того? Я можу працювати — сили є, добрі люди, радянська влада допоможуть.

«Невже вона зовсім не думає, що чоловік її, може, ніколи не повернеться, що вона залишиться з трьома сиротами?» — здивувалася Ядвіга, але Мотря наче вгадала її думки.

— А якщо Василь...— голос її здригнувся,— якщо йому так судилося і він не повернеться... то в мене хоч синок буде. Василем його назву... Чому ти так дивно спитала, чи я радію?

Ядвіга крутила в пальцях суху стеблинку трави.

— У нас, там, жінки не раділи, коли було багато дітей.

Треба пояснити це Мотрі. Ядвіга згадала Парукову, Іванову жінку й інших жінок там, на селі. Ні, там дитина не була радісним, сподіваним гостем. Ще один рот біля порожньої миски. Ще одні рученята, які простягнуться за остюкуватим шматком хліба, ще одні ніжки, які треба буде взути, ще одне тільце, яке треба одягти... Кожна дитина кривдила попередніх, віднімала від них ті скупі крихти, яких і так не вистачало.

Але Мотрі не треба було пояснювати.

— Що ж, звичайно... Капіталістичний лад... У нас зовсім інакше. У нас діти — радість.

Дивними здались Ядвізі в устах доярки ці вчені слова. «Капіталістичний лад». Але для неї вони були ясні й прості, звичайні.

Та не про це думала зараз Ядвіга. Знов згадався їй синок, якого вона не хотіла, не чекала з радістю, синок, який прийшов на короткий час, щоб навчити серце любові, і пішов, перше ніж вона встигла ним натішитись. Малесенька могила в пісках далекого кладовища...

— Дивись, які хмари червоні — як кров! — промовила Мотря.

Небо вигравало вогнем. На збляклій, наче вицвілій блакиті палали невеличкі хмарки, налиті карміном, яскравим пурпуром, вогнистим багрянцем.

Мотря нахилилась і розгорнула суху траву біля купи дощок, приготовлених для будівництва нової кошари для ягнят.

— Глянь, зацвітає...

Зелена, скручена трубка тюльпана визирнула з горішньої трави. Листя було зовсім срібне, міцний пуп'янок, видно, пробивався крізь нього з зусиллям, розриваючи міцну оболонку. Але з одного боку вона вже тріснула, і там червоніла вузенька смужка найчистішого пурпуру.

Вони обидві усміхнулися малому вісникові весни. Мотря дбайливо загорнула квітку сухими стеблами трави.

— Нехай собі росте. Ночами ще бувають приморозки.

Небо грало вогнями. Але нижче Тянь-Шань вже поринав у легкий морок, наче велетенський згасаючий сапфір.

— Чи ти молишся коли-небудь, Мотре? — несподівано для самої себе спитала Ядвіга.

Мотря здивовано глянула на неї.

— Я? Навіщо? Ні, я невіруюча.

— Ну... — зніяковіла Ядвіга. — Але часом... буває так.

— А ти молишся?

Ядвіга замислилась.

— Ні. Я — ні.

— Чому?

— Хіба я знаю? Так. Якби був бог... Я колись, давно, думала, ще як була зовсім мала: якби був бог, він,

мабуть, не допустив би багато дечого на землі. Війни, наприклад. Я раз бачила, ще зовсім дівчинкою, як там у нас одного хлопця деревом придушило... Тоді я вперше подумала... Але часом мені здається: може, тим, що моляться, буває легше?

Мотря насупила темні брови.

— Чому ж це так тобі здається?

— Бо, може, все-таки хтось піклується про людину.

Мотря раптом засміялась безтурботно, зовсім по-дитячому.

— Піклується... звісно. Що б ти без цього робила? Тільки тут ніякого бога не треба. Це колись, коли проста людина ні від кого не бачила допомоги, коли її всі гнітили і пригноблювали, щоб вона не бунтувала, їй підставляли молитву як допомогу, та вона й сама за неї хапалася... А тепер? Знаєш, як у нас співають? «Не ждять рятунку ні від кого». Людина сама творить своє щастя, бореться за нього разом з усіма. Тільки ледачий на бога покладається, шукає в ньому надії. Це той, кому думати і працювати не хочеться.

— Адже і у вас є віруючі?

— Є, звичайно, е... Думаєш, всі відразу до одного приходять? Ну, а я вже за радянської влади народилась, мій батько розумний був, він нас так змалечку виховував, що релігія — опіум для народу. Треба, щоб і ти це знала.

Ядвіга почервоніла. Так, все змінювалось, на все доводилося дивитись іншими очима. Її вчила селянка, проста доярка. З якою зневагою завжди говорила про селян пані Плонська — наче була незмірно вища від них. А от проста селянка знає і вміє більше, ніж пані Плонська і сама Ядвіга. Вона могла пояснити різні речі, на які Ядвіга не знаходила відповіді.

Вона розповіла про свої думки пані Ройковій. Та тільки знизала плечима.

— Теж Америку відкрила! Моя дитино, кажу тобі, що ми були темні, як тютюн в кісетах. Але найгірше, що ми думали, ніби в цьому і є мудрість. Я не вчена, ніяких гімназій не кінчала, але чоловік мій, царство йому небесне, був чиновник, не дуже великий, правда; все-таки і ми вважалися інтелігенцією. Здавалося, наче кращі від інших. Та де там... Ну, тепер все це зміниться!

— Що зміниться?

Ройкова енергійно сплеснула руками.

— Як що? Все зміниться. Скажи мені, моя дитино, чи я тепер погоджуся, щоб мені погрожували, що хлопця виключать із школи, як я вчасно не заплачу за нього? Має кожен право на освіту чи ні? Має. Хіба я тепер погоджуся, щоб мені всякий поліцай наказував, найвищу владу переді мною вдавав? Овва, я така сама влада, як він, а може, й краща. Не бійся, порядок буде такий, як слід.

— Але чи згодяться на це всі?

— А нам що? Хто не згодиться — геть! Ти знаєш, у нас там фабрика була, невеличка така фабрика... Але скільки на ній директор заробляв, а скільки робітники? Директор навіть не поляк був, а француз чи німець. На робітниках заробляв, гроші за кордон переказував. Цю фабрику треба забрати,— раптом вирішила вона, наче йшлося про зовсім дрібну, але негайну справу.

— Як забрати? — здивувалась Ядвіга.

— Щоб була державна, так, як тут,— суворо мовила пані Ройкова.— Моя дитино, у мене на тій фабриці сусідка працювала, я добре знаю, що там діялось, еге! Але тепер усе скінчилося. І дитячі садки будуть, і ясла.

І знаєш, мені казали, що тут не тільки тому всі працюють, що тепер війна, тут і до війни ніколи не було безробіття. Ти собі уявляєш — робота для всіх? Так повинно бути і в нас. Скільки я намучилась, коли мого чоловіка з роботи звільнили! Майже півроку був безробітний. Мабуть, він з того часу й пиячити почав. А потім, коли вже й працювати пішов, все одно не міг покинути. Та що там про це згадувати... А от земля... Панський маєток у нас був під Груйцем... Я тебе питаю, з якої речі одна людина мала стільки землі, що її навіть за день обійти не можна, а селянин з дітлахами з голоду здихав? Забрати треба буде, і все. Чого ти смієшся?

— Бо Марцись правду каже, що ви зовсім більшовичкою зробилися. Більшовицькі порядки хочете в Польщі запровадити.

— Так, хочу. Більшовицькі чи ні, але порядки. Називай, як хочеш, аби добре було. Ні, ти сама скажи, ну, скажи чесно: чи згодишся ти тепер, щоб Польщею керував хто хотів, а нас щоб і не питав? Щоб з неї шкуру дерли, а ми б дивилися, як вівці, і навіть не знали, що нас з дітьми гуртом продають, що з нашої праці паразити

багатіють? Вимахували шабельками, пишалися, але як довелось країну захищати — ф'ю! Пани генерали за кордон майнули. І сам пан головнокомандуючий, щоб йому, лисому, в могилі перевернутися, за кордон! Ну, тепер досить, це вже я тобі кажу: досить! Раніше казали: наша Польща. Яка там вона була наша, ти сама скажи? Твоя? Моя? Багато ти про неї знала, багато нею цікавилась? Називалось, що ти, мовляв, полька, а чи думав хто колись, що це справді означає, почував за свою Польщу відповідальність? Тільки й того, що, коли німці напали, кидалися бідолахи голіруч на танки. Жінки кидалися з пляшками... Тоді, у важку годину, кожен відчув, що це його земля. А скільки ще пережити довелось і через цей уряд, і через все... Але тепер буде інакше. Буде твоя і моя, наша рідна, справжня батьківщина.

Пані Ройкова раптом схлипнула і, щоб приховати хвилювання, енергійно витерла носа хусточкою.

Ядвіга відчула, як по спині в неї пробіг мороз.

Може, це так і є? Може, в цьому й причина? В тому, що батьківщини справжньої в них не було, що все це було тільки так, слова, над якими навіть не хотілося замислюватись...

І, може, саме тепер, у ці важкі, незрозумілі дні, народжується вона — твоя і моя, наша, рідна, близька серцю, пануюча над серцем та існуюча в серці польська вітчизна?

Але ж для інших вона існувала й раніше. Як це сказав Шувара? Ага... «Я за Польщу десять років в польських тюрмах просидів». І для Стефека теж існувала Польща. А для неї, Ядвіги,— ні. А от тепер надходить час, коли Польща існуватиме для всіх, для всіх, коли кожен відчуватиме її в серці так, як відчував Шувара, якого били палицями, поліцейськими дубинками в тюрмі, якому викручували й трошили пальці. А він усе ж таки бачив її крізь темряву тюрмної камери, понад людським горем і бездонною нуждою,— свою рідну, чудову, сяючу вітчизну, таку, якою вона буде колись. Таку, яку знає Мотря і всі вони тут. Бо такою може бути кожна країна.

«Тільки що я можу зробити? Хто я?» — запитала себе Ядвіга. Ягнята виблискували на сонці м'якенькою, шовковистою вовною.

— Бась, бась!

Ягнята підбігали, тулилися до неї, смішні мордочки з темними вогкими очима, чорні носики в білій м'якій вовні. Вони були зовсім як діти, мали свої капризи і забаганки, свої настрої. І, як діти, довірливо тяглись до її рук.

Ядвіга раптом відчула спокій, хоч це і не мало нічого спільного з тим, про що вона зараз думала. Наче змовк надокучливий голос, який ятрив серце.

— Це моя робота,— несподівано промовила вона вголос. І це твердження, ясне й просте, наче розв'язало й вирішило якесь питання. «Це тому, що я з ними, що я — одна з них»,— усвідомила Ядвіга, розуміючи під «ними» Мотрю, Павла Олексійовича і всіх інших, які були разом з нею в степу біля лісового пасма гір.

РОЗДІЛ 4

Ті години, коли Марцись сидів на тракторі, були найкращими в його житті. Більше того — це були години щастя. Він з висоти дивився на величезний, здавалося, непереможний простір. Машина скорялася Марцисеві, слухалася його, велика, важка машина. Тут він почував себе справді дорослим. Тут йому не треба було сперечатися з матір'ю про свій вік. Машина йшла туди, куди наказував він, Марцись, тут не могло бути ні суперечок, ні сумнівів: трактор його слухався.

Володя, конюх, каже, що трактор — не кінь. Він куди гірший, бо кінь все розуміє, з ним можна розмовляти, як з людиною. А що таке трактор? Купа заліза, та й годі. Але це зовсім не так. Марцись відчував, як двигить, здригається під ним могутнє залізне тіло трактора, як слухняно він виконує накази, його можна просити, пояснювати, щоб він ішов так, як слід. Хлопець добре знав його характер, примхи й опір. З трактором теж можна було розмовляти. Він теж розумів і давав таку радість, якої не міг дати кінь: він давав щастя й захват, відчуття власної сили, коли незайманий вранці степ надвечір стелився в простір темними борознами блискучої ріллі. Скільки оком сягнеш, видно наслідки твоєї праці. З усміхом, сповненим відчуття власної переваги, можна думати про ту оранку, яку Марцись бачив колись на ланах під Груйцем. Худа конячина тягне плуга, схиляється

орач, натискаючи на чепіги. Поволі стелеться мілка борозна на малому полі, ліниво лягає поруч з нею друга. Ще далеко до кінця поля, поволі зникає стерня. Малесенькими, слабенькими здаються кінь і людина, безпорадним плуг. Але ж там, під Груйцем, були невеличкі клаптики землі, порізані межами. Що ж міг би зробити той орач із своїм нужденним коником і плугом тут, на цих неосяжних масивах, яким немає кінця-краю? Там орала доросла людина. А тут керує трактором він, Марцись, якого мати вперто називає дитиною. Тим часом чорні смуги ріллі стеляться там, де проходить його трактор, і коли ввечері Марцись, витираючи засмальцьованим рукавом лоба, оглядає зроблене за день, йому навіть самому не віриться, що це зробив він.

Три плуги одностаينو краjali землю, стугонів трактор, наче скоряючись велінню серця Марцися. Так, це була чудова робота! І коли він з висоти, наче з капітанського містка на кораблі, дивився на степ, а скиби блискучої землі лягали, мов хвилі на морі, Марцисеві здавалося, що він — завойовник, капітан корабля, який міряє слухняні морські хвилі. Він відчував на чолі солонкуватий вітер океану, тепло, яке линуло від мотора, було схоже на жар з кочегарки, і все це разом наповнювало його почуттям романтики. В роботі був азарт і ризик, присмак радісного змагання. Хотілося, що б то не стало, зорати більше, ніж Єгор Іванович, старий тракторист, який на тракторі «зуби з'їв», як казав він сам. Або принаймні зробити більше, ніж Ілля. Ілля був лише років на два старший від Марцися, але його не взяли в армію, бо ще в дитинстві кінь розтрощив йому копитом ногу.

А яке щастя було побачити своє прізвище на дошці пошани біля контори! Всі читали й бачили, що він, Марцись, відзначився серед трактористів. Так, це були щасливі дні й щасливі хвилини. Повнилося захватом серце, хотілося гукати з радощів на цілий світ. Ех, побачили б його зараз шкільні товариші... Нікчеми! Чого варті були їх перемоги на футбольному чи баскетбольному полі проти того, що діялося тут?

Марцись від щирого серця шкодував, що його не може побачити на тракторі «Заливайко» — пан Залевський, викладач польської мови, який завжди знущався з його творів і казав, що в нього незграбний стиль, що він вживає в своїх творах вульгарні й недоречні вирази. Вуль-

гарні вирази... Показати б йому зараз цей зораний степ, що простягнувся аж ген до обр'ю, ці смуги вологої, аж синьої ріллі. Або наказати йому сісти на трактор,— нехай веде. Відразу звалилося б у нього пенсне з носа, злетіла б уся чванькувата витонченість.

Так, це були добрі дні й добрі години. Але несподівано кинуте кимось слово, повідомлення з фронту, солдатський лист або клаптик газети раптом оповивали все навколо чорною темрявою. Звісно, легко тут, за тисячу кілометрів від фронту, за спиною армії, під захистом радянських солдатів і радянських танків вдавати перед самим собою переможця й героя. А що було тоді, у вересні тридцять дев'ятого? Адже він не встиг навіть побачити жодного німця — тікав з Груйця, мов божевільний, до маминої спідниці, на схід, у Луцьк... Він не кидався під німецький танк з гранатою в руці, не жбурляв у нього пляшками з бензином, не атакував з шаблею в руці, як атакували солдати під Кутном⁷, не витримував ураганного вогню з землі, води й повітря, як герої Вестерплате. Правда, скільки ж йому було тоді років? Ще й п'ятнадцяти не минуло. Та чи було це виправданням? Ні! Були герої і молодші від нього. А в нього, Марцися, вистачило мужності тільки на те, щоб тікати. Якби хоч він ішов разом з іншими, так, як ішли солдати,— вперед, у невідомість. Але ні, він знав добре, що там, у Луцьку, його чекають мати й Владек. Він ішов напевно, мамин синок. А потім тут, у Радянському Союзі, коли почала формуватися польська армія, теж можна було спробувати щастя. Щоправда, в нього з самого початку не було особливого захвату щодо цієї армії, мабуть, тому матері легко пощастило його переконати. Вже тоді стало відомо, що приймають не всіх, перебирають, кривляться, що є якісь «свої», яким віддають перевагу. Зрештою, всі казали в один голос: «Занадто молодий, не може бути й мови, щоб прийняли. Солдатів тридцять дев'ятого року не беруть, кадрових не беруть, а такого шмаркача раптом візьмуть...» Може, й так. А потім, по дорозі на південь, Марцись остаточно втратив охоту вступати до цієї армії.

Почали надходити якісь дивні чутки. Їх переказував невідомо хто невідомо кому, але вони поширювалися швидко, хоч їх повторювали пошепки, з побоюванням і недовір'ям. Це були вісті про дивовижні порядки в польській армії. Найдивовижніше тут, правда, було зовсім

інше, а саме те, що ці порядки майже не відрізнялися від тих, які були раніше, перед війною. Тоді їх сприймали як щось цілком звичайне, але тепер це здавалося неможливим. З'явилися інші погляди, інші вимоги, наче саме повітря Радянської країни змінювало людей, змінювало їх погляди на життя.

Тепер, коли виявилось, що армія, яка мала вирушити на фронт у жовтні, ще не тільки сидить на місці в березні, але взагалі має намір змитися звідси, стало цілком ясно, що вступати до неї зовсім не варто.

Все це так. І все ж Марцися мучив сором за цих дармоїдів у містечку, за шахраїв, які об'їдали колгоспи, а потім навесні тікали світ за очі, і, нарешті, за самого себе, бо тутешні люди вірили в польську армію. «Допоможете нам»,— казали вони довірливо і час від часу навіть приносили запізнілі повідомлення про формування польської армії, гадаючи цим втішити його. Що ж вони могли думати про нього, Марцися, який не вступив в армію? Що він чіпляється за мамину спідницю, хоч не кульгавий, як Ілля, не старий, як Єгор. Пояснити їм, яке становище в польській армії? Ні, теж соромно. Цей сором точив серце, ніяк було його вгамувати, закликати самого себе до порядку. І так було погано, і так недобре. Лише на тракторі Марцись забував про все. Але ввечері він, незважаючи на втому, довго перевертався з боку на бік і ковтав гіркі сльози. Справді, герой! Сів на машину і думає, що вчинив подвиг. Там, там треба було вчинити його, під палаючим Груйцем! Адже потім виявилось, що Варшава ще захищалася⁸, можна було показати в бою, чи здатний він бути героєм, чи ні. Справді, великий подвиг — пройти дві сотні кілометрів, щоб зустрітися з матір'ю! Хоч спочатку, в тридцять дев'ятому році, в сороковому навіть, він сам згадував про цю втечу, як про подвиг. Радянські люди розпитували його, слухали уважно, співчутливо зітхали, хоч видно було: вони не дуже вірили всьому, що розповідав Марцись. Бомби, пожежі — це ще півбіди. Але те, що робили німці,— ні, це вже ні. З чемності ніхто не заперечував Марцисеві, але про себе, мабуть, думали, що все це примарилось втікачам від страху або вони вигадали все, щоб виправдати нечувану — за три тижні — поразку Польщі. В усякому разі, в цих розповідях було щось незвичайне, і завдяки тому, що він, Марцись, бачив те, чого не бачили інші тут, він ви-

кликав зацікавлення. Це допомагало забути, що єдиною його заслугою були молоді здорові ноги і тому він зміг втекти так швидко, швидше, ніж ті, які йшли з дітьми, хворими, обтяжені речами. Час від часу він привертав до себе увагу, і цього не варто було соромитись.

Тепер справа стояла інакше. Тепер йому нічого було розповідати: всі тут бачили куди більше, ніж він, от хоча б дівчата, які прийшли з коровами з України, не кажучи вже про Павла Олексійовича, не кажучи про тих, про кого доводилося читати в газетах, бачити в документальних фільмах або чути по радіо. Тепер багато могли розповісти вони, тутешні люди. Вони бачили більше, бачили не таке. Ні, тут не було безладної втечі, паніки, розпачу; тут була вперта, завзята боротьба, непохитна віра в перемогу, єдиний порив, який підносив весь народ, мов на крилах.

Так, так. Марцись пам'ятав радісні серпневі дні перед війною в Польщі,— дні піднесення, коли вірилося, що перемогу здобудуть одним помахом, коли він навіть зітхав потихеньку: «Ох, коли б швидше напали! Ми їм покажемо!» І всі ці курси протиповітряної оборони, це копання протитанкових ровів, коли здавалося, що всі серця билися одним ритмом. Але цього захвату вистачило лише на перший день війни, коли люди ще лічили літаки в чистій блакиті і з задертою вгору головою безглуздо гукали: «Наші женуть німця!»

Відразу ж сипалися запитання: «Де, де німець?» І всі шукали «німця» попереду зграї літаків, які линули у височині, щоб зрештою довідатися: ніяких «наших» там немає, і вся срібляста зграя, яка креслить блакить,— це саме і є німці, тільки німці, і ніхто їх не жене, не зустрічає. За всю свою мандрівку Марцисеві пощастило побачити один-єдиний польський літак — маленький, безпомічний, захований в заростях над озером десь на Поліссі, в той час, як небо день у день було чорне від німецьких літаків.

Ні, тут було зовсім інакше. Коли вечорами всі, затаївши подих, слухали радіозведення і важко зітхали, почувши слова: «Після запеклих боїв наші війська залишили...», Марцись твердо знав, що це були справді запеклі бої і за кожен п'ядь землі ворог заплатив річками власної крові. Після цього щоразу диктор вичитував довгий перелік збитих літаків, знищених танків. Так, це була

інша, зовсім інша війна. Тут не кидалась кіннота на залізні тіла танків, тут не марнували часу на те, щоб ховати в щільно замкнених шафах продукти на випадок газової атаки. Тут усе було справжнє, велетенське, героїчне, і що, кінець кінцем, перед лицем цього героїзму важила його робота на тракторі, нехай навіть сумлінна, найкраща робота? Йому весь час повторювали, що це теж робота для фронту, що він кожним своїм зусиллям наближає годину перемоги, але це аж ніяк не втішало Марцися. Це тільки так казали, та от, наприклад, Ілля — каліка, але вправний тракторист, — чи він не переживав як найтяжчу муку те, що його не взяли на фронт?

— Дурнику ти, — казав Марцисеві Шувара. — Ну й що б ти зробив тоді, у вересні, в Польщі? Тобі навіть рушниці не дали б, бо їх не було. Нам дали кременні рушниці, з музею, розумієш? Дробовики. Цілком сучасна зброя!

— Але ви принаймні були в цих батальйонах.

— Був, був... Ну й що з того? Кінець кінцем, я так само, як і ти, опинився тут. Багато я Варшаві допоміг із своєю кременною рушницею... А тут ми ще пригодимось.

— На тракторі?

— Чого це ти з такою зневагою говориш про трактор? А хоч би й на тракторі... до пори, до часу. А потім, може, й не на тракторі.

— Дійсно... В Іран їхати, чи як? Адже нас в Червону Армію не приймуть...

— В Іран? Ні-і-і... Трішечки терпіння...

— Це ви такий терплячий.

— Може, й не такий, як тобі здається, — мовив Шувара, затискаючи лещатами шматок заліза. — Ти що, думаєш, що я тією кременною рушницею задовольнився? Але, бачиш, ти через цей Іран гарячкуєш, а я зовсім ні. Саме цього й слід було сподіватися. Бачив я їх усіх зблизька, такого старого горобця, як я, вони не одурять. Покрутився я там трохи і почув, що цим смерділо з самого початку. Звісно, зараз легко говорити, але якщо ти хочеш, то і я намагався туди вступити. Та де там, братику, нема дурних! Відразу рознюхали, хто я. Ще б пак! Там поліцаї, шпики, вся дефензива, яка не залишилася в німецькій окупації, у них тепер служить. Відразу натрапив на давнього знайомого.

— А що у вас було з поліцією?

— Та так, знаєш, різні давні рахунки... Не бійся, не кримінальні — політичні. А їм таких не треба. Отак нічого з цього й не вийшло.

— От бачите. А чим же все це скінчиться?

— Чим скінчиться — побачимо. Почекай трохи, тепер ми й тут виконуємо корисну роботу. Але це не все, не все. Ти не сумуй, побачиш, що й ми з рушницями, із справжніми, а не з кременними, до Польщі підемо.

— Звідки?

— Та звідси ж, звідси, а ти ж думав як? Не з Лондона, не з Ірану, а саме звідси.

— Цікаво, яким чином?

— Бачиш, це й мене цікавить. Тільки ти себе гризеш, страждаєш, за всіх хочеш відповідати — і за Ридз-Смігли, і за Бека⁹, і за Андерса, і за Малевського... Все це дуже добре, але марно, а поки що роби своє. Я тобі кажу: ми ще придамося, та ще й як придамося! Тільки дурень може думати, що ця війна нічого не змінить.

Сині іскри бризкали з-під напилка, гострий скрегіт заліза свердлив вуха. Однак не все сказав Шувара Марцисеві. Він приховав одну подробицю, що була захована глибоко в серці, хоч і пекла, наче скалка в тілі, про яку хочеш забути, але вона вперто нагадує про себе. Бо не тільки в Бузулук, де формувалася армія Андерса, їздив Шувара, щоб його звідти прогнали після не дуже приємної розмови. Ще до того, задовго до того, в перші дні війни, він звернувся в радянський військкомат. Там розмова була коротка й чемна, але категорична. Ні — і все. Не допомогло й посилення на революційне минуле, на його роботу тут, у Радянському Союзі, куди він завербувався відразу. Йому чемно подякували, але заявили, що впораються й без нього.

Лише потім Шувара поїхав у Бузулук. Але про ту, першу відмову він ніколи не згадував, бо занадто боляче пережив її. Не треба, щоб цей хлопчисько знав про це.

Коли з'явився Хобот, Марцись почув багато подробиць про армію Андерса.

— З євреями поводяться, ну, як з собаками. І не тільки з євреями. Там до них вступило трохи українців і білорусів — з кресів. Дають їм бобу! Офіцери елегантні, як і до війни, а солдатам важко. Ну й агітація така, що не дай боже! Про війну вони й не думають зовсім. Чекають, поки німці більшовиків поб'ють, а потім їм англійці

віддадуть готову Польщу. Підлота, та й годі. Я там покрутився і втік. Комуністів просто розстрілюють. А грабіж який... Запаси такі, що могли б усі їсти, скільки душа забажає, але начальство спекулює, гроші наживає. Мені хвалився там один денщик, що вони вдвох із своїм капітаном золото скуповують. Тут золото дешеве, посольство їм гроші дає, а вони скуповують. Казав той денщик, що в капітана вже півчемодана золотих портсигарів і різних дрібничок. Та й крім цього...— Хобот сторожко оглянувся і притишеним голосом промовив:

— А ще знаєш, чим вони там займаються?

— Чим?

— Шпигують. Вивідують, де розташовані аеродроми, станції, склади, де і які шляхи...

Марцись остовпів.

— Що ти кажеш? Для кого ж вони шпигують?

— Холера їх знає. Для англійців, чи що...

— Але ж це союзники.

— Ну й що з того? А може, й для німців...

— Ні, це ти вже занадто.

Але тут втрутився Шуvara.

— Чому занадто? Не один з них німцям служив ще до вересня. Чому б їм своєї роботи далі не провадити? Треба тверезо дивитися на справи. Ти бачив той журнальчик, що посольство видає? Ненависть аж б'є з нього, а вони ж ще повинні трохи стримуватись...

Раптом, наче щось пригадавши, Шуvara звернувся до Хобота:

— А в тебе, братику, якісь там грішки є на совісті, правда? Гляди, погано буде, якщо тобі пригадають це зараз. Так воно вже склалось, що ми тут один за одного відповідаємо. Отже, гляди!

Засмаглі худі щоки Хобота спалахнули кривавим рум'янцем. Цей рум'янець вкрив навіть лоб.

— Це ви... про те, що я тоді в поїзді тому типові сказав?

— От-от!

Хобот стиснув руки, аж тріснули пальці.

— Але ж... Але ж це неправда...

— Як неправда?

— Я тільки хотів, щоб він від мене відчепився... У мене насправді зовсім інше було. Ми з товаришами бешкет вчинили, ну, нас і посадили за хуліганство.

Шувара здвигнув плечима.

— Ви мені не вірите, так? Я вам папірець можу показати. У мене папірець є, там усе написано.

— Теж знайшов час хуліганити!.. Хуліганство тут також зовсім не до речі.

— Та ви що, думаєте, я справді вже такий бешкетник? Просто так трапилось, це ж з кожним може трапитись.

— Я тебе тільки так, на всякий випадок попереджаю.

— Мене й попереджати зовсім не треба,— ображено відповів Хобот.

Але Шувара розсміявся, і в його сірих очах блиснули веселі іскорки.

— Ех, хлопче, хлопче, ти й брехати навіть не вмієш. Бач, вуха як почервоніли.

— Як? — зніяковів Хобот.

— Та так. Мене не обдуриш. Тільки умова: що було, те було, а зараз життя починай наново, так?

Хобот мовчки кивнув головою, спідлоба дивлячись кудись убік.

Він ще деякий час скося поглядав на Шувару, хоч і працював сам в тій майстерні, якою Шувара керував вже сім місяців. Та, зрештою, образа швидко минула. Шувара своїм спокійним тоном, своїм добрим усміхом, умінням пояснити всяку дрібницю швидко привернув до себе його симпатію. До того ж він був чудовим слюсарем, і це імпонувало Хоботу, який мав лише рік практики у п'яниці майстра, що й сам небагато вмів, а тим більше не мав охоти ділитися своїм умінням з учнем.

Марцись заприятелював з Хоботом і поволі витяг з нього всі подробиці про андерсівську армію. Так, йому нічого було шкодувати. На жаль, він дізнався про це лише тепер: тоді, спочатку, здавалося, що це справжня армія і місце його, Марцися, саме там. Та проте він не зумів настояти на своєму, не переконав матері. Тепер він бачив, що все вийшло на краще, але його мучили сумніви щодо твердості його характеру.

І не тільки це. Було ще одне: часом він втрачав відчуття межі поміж мрією і дійсністю, вдавав з себе когось більшого, ніж був насправді. Не раз хлопець раптом ловив себе на самохвальстві, на бажанні здатися героєм. А як це мусило вражати тут, де люди, не вихва-

ляючись, чинили справжні подвиги, як звичайнісінькі речі.

Владекові було добре: він не думав про такі справи, жив собі попросту, наче все діялося для нього само собою. Але Марцись ще змалку захопився тим, що звалося виробленням характеру. Людина повинна керувати собою, контролювати, наказувати собі діяти так, а не інакше, виправляти свої хиби. Вже багато років хлопець гартував свою волю. Так, наприклад, він привчав себе прокидатися в призначену годину і довів це до небувалої точності. «Прокинешся о сьомій годині без десяти хвилин!» — наказував він собі ввечері. Спочатку нічого не виходило. Він прокидався раптом, переляканий, наче хтось смикнув його за волосся, витягаючи з м'яких, темних глибин сну, та, глянувши на годинник, бачив, що лише п'ята. Засинав ще раз і знов зривався поспіхом, певний, що вже проспав призначений час, але виявлялося, що минуло лише десять хвилин і до призначеного часу ще далеко. Хлопець знову поринав у сон, ні, не в сон, а в неспокійну дрімоту, що була пошматована уривчастими снами, наче ранкова мла над луками, коли її розганяє вітер.

Але, нарешті, він привчив себе і прокидався — хвилина в хвилину — в той час, який призначав собі ввечера. Вдома знали, що Владека треба силоміць стягати з ліжка, але Марцись завжди встане, коли треба. Він був точний, як годинник. Не раз він наказував собі: «Прокинешся о сьомій годині без двадцяти хвилин, о шостій без п'яти, о сьомій без восьми». Механізм діяв вправно. Значить, можна в собі виробити, що тільки схочеш. Можна опанувати й сон, отже, й інші процеси, які відбуваються начебто незалежно від людини. Виявляється, можна стати їх володарем. Так, це потрібно, необхідно, якщо хочеш стати справжньою людиною. Ким саме — для нього було ще не зовсім ясно, це набирало різних форм, залежно від часу, щойно прочитаної книжки, подій, які відбувалися навколо. Але це було завжди щось незвичне, небуденне, дивовижне, чудове. Іноді це був капітан корабля або славетний мандрівник, іноді командир або винахідник. Але в усякому разі — герой. Цій меті були підпорядковані всі дрібні вправи, до яких він примушував себе. Наприклад, протягом цілого року, незважаючи на температуру, він обливався холодною водою. Мати

кричала, що він застудиться, що хто бачив таке: митися в сінях, на холоді, де вода у відрі вкривалася вночі льодом. Так, спочатку було важко схоплюватися з теплої постелі, бігти в холодні сїни, наливати в миску крижану воду — все тіло здригалося, синіло, ніби передчуваючи те, що буде за хвилину. Перехоплювало подих, вода пекла, наче вогнем. Але потім він швидко розтирався рушником, поки не почервоніє все тіло, і його охоплювала незрозуміла радість. Владек, заспаний, виглядав з-під ковдри сонними очима й широко позіхав, від нього віяло теплом, але Марцисеві зовсім не хотілося цього тепла. Потім починалася гімнастика на килимку, і він з радістю переконувався, що м'язи на руках все твердішають, от їх уже можна намацати, вони напружуються, грають під шкірою.

Ще деякий час він відчував перед умиванням прикре тремтіння, але потроху миття крижаною водою стало звичкою, необхідністю, щоденною потребою, задоволенням. Значить, можна своє тіло примусити, можна панувати над ним, силою волі привчити його радіти з того, чого воно спочатку боялося, від чого тремтіло. Можна опанувати гнів — і це дає відчуття власної переваги над товаришами, бо його не можна вивести з рівноваги, він, Марцись, тримає свій гнів на прив'язі, керує, і не гнів володіє ним, а він володіє гнівом. Можна тренуватися ще інакше: ніяких ласощів, нічого солодкого — це добре для малих дітей. «Не люблю», і все. Мати спочатку гримає, що це потрібне, необхідне для здоров'я, та кінець кінцем погоджується. Тільки час від часу бурчить: «У нас вдома, коли я була мала, не було й мови про такі примхи. Іж, що дають, і край. Ніяких «люблю» чи «не люблю». Але мати, звісно, нічого не розуміє. Треба приготуватися до того, що буде в майбутньому: треба вміти зректися, вміти сказати собі: «Роби так, а не інакше». Тоді він зможе перенести те, що переносили на безлюдних островах, в глибині пустель, на вершинах гір, в найнебезпечніших пригодах, в найважчих обставинах; тоді він зможе глузувати з труднощів. Треба бути загартованим, дужим, панувати над своїм тілом і над своїми почуттями.

І от виявилось, що Марцись не може подолати лише одного — самохвальства. Йому завжди хочеться чимось здивувати Іллю чи навіть Єгора Івановича. Ілля слухає з розкритим ротом, і Марцись захоплюється, захоплює-

тяться, аж поки не помітить, що зайшов занадто далеко. А Єгор Іванович відразу поблажливо посміхнеться і, примруживши ліве око, хитро підморгне: мовляв, мене, старого горобця, не обдуриш. І Марцись, заливаючись рум'янцем, змовкає. Але вже пізно: Єгор Іванович сміється з нього, хлопчиська, якому захотілося вратися в чуже пір'я.

І це тим більш безглуздо, бо вже починає здійснюватися те, про що Марцись завжди думав як про далеке, туманне майбутнє. Робота на тракторі — це щось справжнє. Тут не можна сказати: колись, якось. Це вже в руках у нього — не вихваляння про себе: почекайте, от побачите, що я зумію зробити; не обіцянка, а конкретне живе діло. Тут Марцись відчував тріумф, і гордість, і радість: він працював. Звичайно, це було ще не все. Робота лише починалась. Та коли бачиш своє прізвище на дошці пошани або навіть в районній газеті, ой, яка крилата радість підхоплює тебе вгору! Тільки б не зрадити її, цієї радості, не виявити перед людьми! Це вже було підтвердження, певність того, що він, Марцись, не помилився, що все попердне не було просто дитячими мріями і він дійсно щось може! І це визнають усі, навіть Єгор Іванович, який сміявся з його вихвалянь, теж хвалив за роботу, навіть мати, якій все здається, що Марцись ще дитина, і вона відчуває гордість за нього. І, нарешті, це визнає Ядвіга, може, найбільше визнає Ядвіга, з якою можна говорити щиріше й одвертіше, ніж з матір'ю, і хоч вона набагато старша від нього, але ніколи не дає цього відчути. До неї можна було ставитися, як до товариша, і почувати в ній товариша.

Саме в цей час Ядвіга одержала листа з містечка від уповноваженого польського посольства — унтера Лужняка. Вона довго з недовір'ям крутила в руках конверт. Лист? Що ж це може бути за лист? Йї навіть не спав на думку Стефек, бо вона побачила поштову печатку містечка. З недовір'ям перечитала адресу: «Ядвізі Хожиняковій». Хожинякова... Так, так, адже це її прізвище. Останнім часом вона зовсім забула про Хожиняка. На мить Ядвіга здивувалась: як це вона й справді не згадала про нього ні разу? Але це не міняло становища: вона була саме Ядвіга Хожинякова, носила прізвище чужої людини.

Яка ж нова неприємність чекає її? Ядвіга з прикрістю згадала сухий короткий лист, який вона одержала від

чоловіка — з розпорядженням їхати на південь. Що ж буде тепер? Але цей лист не від нього, на конверті зовсім інший почерк. Ядвізі взагалі не хотілося розривати конверта. Що доброго міг принести їй цей лист? Нічого. Може, знову тільки порушити її спокій, штучно збудований над безоднею горя й смутку. Щебетання Олеса, ласкаве піклування пані Ройкової, її хлопці, тутешні люди, добрі й щирі, робота... Сріблясте руно ярк, що саме котилися, ніжне мекання ягнят — і навіть тюльпани, що зацвітали в степу, — ні, їй не хотілося нічого, що могло б скаламутити ці дні.

Але пані Ройкова навіть гримнула на неї:

— Моя дитино, чого ж це ти передчасно побиваєшся? От чудна! Розпечатуй! Що там може бути таке? Як це в тебе ніякої цікавості нема?! Я б від нетерпіння згоріла, а ти...

Лист був короткий, на офіційному бланку.

«Шановна пані, прошу вас прибути в негайній справі до уповноваженого польського посольства» — і все. Нерозбірливий, розмашистий підпис.

— Що це може бути? — здивувалася Ядвіга.

— Поїдеш і дізнаєшся.

— Ви думаєте, що треба їхати?

Пані Ройкова сплеснула з подиву руками.

— Як?! Звісно, треба! Біжи зараз до Павла Олексійовича, дізнайся, як з машиною. Відкладати не можна. Принаймні довідаємося, як і що. Бачиш, згадали все-таки про нас! Тобто не про нас, а тільки про тебе; але це все одно.

Виявилось, що машина є, але шофер зайнятий. Пані Ройкова сама побігла в контору дзвонити телефоном і за чверть години повернулася, тріумфуючи.

— Отже, так. З тобою їде Марцись. У них там в МТС теж є якісь справи в місті. Ти повинна ранесенько бути готова. Я вже поговорила з директором; він одразу згодився. Марцись приїде грузовиком на світанку. Надвечір повернетесь додому, і все буде відомо. Харчів візьми з собою, не забудь, бо ти завжди так, наче можна жити святим духом. А з тим хамом Лужняком розмовляй гостро, не будь така несмілива. З хамами несміливістю нічого не вдієш.

— Адже я навіть не знаю, чого він від мене хоче...

— Ну й що з того? Чого хоче, того й хоче, але, зви-

чайно, буде поводитися по-хамськи, та ще й після цього скандалу, який я йому влаштувала! Але ти не зважай на нього. Та не сама йди, а з Марцисем, він тобі допоможе. Звісно, ще хлоп'я, але допоможе. Дізнайся, що там нового? Я тут, мабуть, згорю від нетерпіння, поки не повернетесь... Ти там, дитино, не затримуйся, відразу повертайся додому...

— Навіщо ж мені затримуватись?

— Правда, правда, це я так тільки кажу... Ех, поїхала б і я з тобою. Тільки ніяково проситися, бо мене ж не кличуть. До того ж ти в кабінці з Марцисем сядеш, а я вже була б як зайвий вантаж... Якби я ще машину вміла водити, це була б інша справа.

Ядвіга мимоволі всміхнулася.

— Ну, якби ви вміли...

— От-от! Що я тобі хотіла сказати, моя дитино? Ага! Ти будь обережна, прошу тебе. З цим грузовиком ніколи не знаєш, що може бути. Щоб Марцись не дуже вихвалювався перед тобою своїм умінням. Нехай їде поволі, встигнете.

— Не хвилюйтесь. Марцись чудово керує машиною.

— Оце й погано! Він такий самовпевнений, а тут якась необережність — і нещастя готове. Бо... почекай, скільки ж це йому років?

— Ви повинні вже звикнути до того, що він дорослий хлопець.

— Дорослий? — пані Ройкова сплеснула руками з подиву. — Ну, знаєш, Ядзю, від кого, від кого, але від тебе я цього не сподівалася. Дорослий! Справді, як хто не знає, може подумати: ще б пак, хлопчисько вигнався, як дуб. Але ж ти знаєш!

— Та в нього вже вуса ростуть...

— Вуса? Ну й що з того? І зовсім не вуса. Щось там під носом є, але ще далеко до вусів. Пушок, і все. Але це ж нічого не значить. Дорога моя, мужчина завжди лишається дитиною до самої смерті, це я тобі кажу. Він ніколи не буває по-справжньому дорослим. А тим більше Марцись... Стривай, котрий це йому минув?

Пані Ройкова завжди плуталася з обчисленням віку своїх синів. Йї перешкоджав їх дорослий вигляд, бо всі казали, що вони здаються старшими за свої роки. Та, зрештою, час минав так швидко, що й не зглянешся.

— Лише недавно біля столу лазило, навшпиньки спи-

налося, щоб побачити, що на столі лежить, і от маєш — тракторист!..

І, як завжди, забувши про свої обчислення, починала висловлювати материнський захват:

— Тракторист, хто б цьому повірив!.. Коли я на власні очі в газеті прочитала, як його хвалять, то не повірила, кажу тобі, не повірила,— переконливо казала вона Ядвізі так, наче та чула про це вперше і не була тут, коли читали вголос газету, яку їм приніс Павло Олексійович.— Але тепер найцікавіше, що вони тобі там завтра скажуть.

Так, це було найцікавіше. Але серце в Ядвіги стискалося чомусь тривожно. Вночі вона спала погано і вже давно була готова, коли на світанку запихкотів біля будинку мотор і з кабіни вискочив Марцьєсь.

Ранок був сріблястий і холодний, коли вони виїхали. Але незабаром в прозорому просторі з'явилось золотисто-рожеве сяйво, наповнюючи повітря наче квітковим пилом. Степова дорога, м'яка, пружна, як матрац, стелилася під колеса, розкручувалася стрічкою. Ядвіга дивилася вперед, стежила, як вона накручується на колеса, і хвилинами забувала, куди й навіщо їде. Віконце збоку було відчинене, і обличчя гладив веселий лагідний вітерець. Серце стихло, наче раптом змінилось все життя і не було в ньому нічого, крім лагідної, незорої далечини обабіч дороги і цієї дороги, білої, широкої, що тікала кудись у простір.

Та й що було важливого, значного в минулому Ядвіги? Любов? Адже вона кохала колись так палко, так тяжко, так болісно. Здавалося — немає, не може бути нічого, крім цієї любові. Але виявилось, що Ядвіга могла відступити, зрадити свою любов, зрадити Петра. І Петро міг так спокійно, з кам'яним обличчям стояти того вечора.

«Ні, ні, тільки не про це!» — поспіхом відігнула Ядвіга від себе цю думку, водночас мимохідь здивувавшись, що спогад втратив свою гостроту, наче притупилося його вістря, яке стриміло в серці.

«Може, це тому, що до мене тут добре ставляться,— подумала Ядвіга,— хоч сама я зовсім не добра, всупереч тому, що дехто про мене думає. Адже ще вчора пані Ройкова казала: «Ти дуже добра людина, Ядзю».

Але це було не так: Ядвіга це чудово розуміла. Доб-

рими були люди, що робили добро, нічого за це не сподіваючись. А вона, Ядвіга, була корислива: за все, що робила людям, намагалася купити собі теплий усміх, шире слово, людську прихильність. І, може, саме тому їй завжди здавалося, що її ніхто не любить, не може любити. А без людського тепла вона мерзла, шулилася внутрішньо, почувавши себе скинутою на самісіньке дно, в самісінькі глибини горя й нещастя. Це неправда, що вона була прислужлива; так охоче заступала товаришок на нічних чергуваннях, брала на себе їх роботу, сиділа біля хворих, намагалася кожному допомогти. Вона робила це, щоб здобути хоч крихту симпатії. Це була корисливість, байдуже, що йшлося не про гроші, кар'єру, матеріальні блага, а про людське почуття. Суті справи це не міняло.

Марцись раптом загальмував. Ядвіга здригнулася, несподівано виведена з задуми.

— Гляньте, пані Ядвіго! Вийдемо на хвилину!

Ядвіга зійшла на шлях, злегка спершись на руку хлопця, і спіткнулась, бо ноги від довгого сидіння в кабінці затерпли і були як чужі. Марцись підтримав її.

— Дивіться, пані Ядвіго!

Ядвіга тільки тепер побачила. Ліворуч від дороги злегка хвиляста рівнина зеленіла буйною, соковитою травою, вигравала яскравим, вогнистим багрянцем.

— Тюльпани! — шепнула вона здивовано.

Так, це були тюльпани. Червоні келихи на високих стеблах здіймалися один біля одного, мов колосся на лану. Легкий вітрець нахилив їх, колихав, вони шовковисто виблискували на сонці, по них линула срібляста хвиля. Коли вітер нахилив голівки, відкривався внутрішній бік пелюстків, позначений ніжною синюватою смугою. Скільки око сягає, стелилося це яскраве, пурпурне, радісне поле, нечуваний багрянець, буйний і переможний. Він здіймався на пагорки, спадав униз, тягнувся в простір, зливався з небом. Ні, це були не дрібні польові квіти, не окремі стеблини, як за корівником у радгоспі. Це були чудові величезні тюльпани, яких Ядвіга не бачила навіть у квітковому магазині в Бресті. Вона зійшла з дороги й, обережно розгортаючи стеблини, щоб їх не потоптати, пірнула в червоне, вогнисте поле. Квіти сягали їй до колін, а в западинах, у видолинках були ще вищі. Ядвіга йшла, опустивши руки, кінцями пальців гладячи квітко-

ві голівки. Нічого подібного вона не бачила ніколи в житті. Це була якась нестерпна, неймовірна краса, надміру щедре багатство, шаленство буйного цвітіння.

— Нарвати? — нерішуче запитав Марцись. Але Ядвіга запротестувала:

— Ні, ні!

Не можна було рвати цих квітів: вони були надто горді, надто прекрасні, щоб в'янути в кабіні грузовика. Ах, які вони були радісні на весняному сонці, під ласкавим дотиком вітру, закохані в свою красу, дужі, гордовиті, на соковитих стеблинах, які тяглися вгору з-поміж сріблясто-зеленкуватого листа. Єдине, що вони не пахли. Але навколо степ, чисте повітря, вітер дихали вільною, зеленою, буйною весною. Високо вгорі відзвонювали жайворонки — це були степові жайворонки, не такі, як там, вдома, але вони так само заливалися дзвінкою піснею. І Тянь-Шань здіймався на обрії, схожий не на гори, а на легкий сивий дим, ледве помітний, як згусток блакитного повітря, хвиля пронизаної сонцем ранкової мли. Ядвіга захлинулася весняним вітерцем, цією красою, небаченою, болючою. Сльози набігли їй на очі. Марцись зніяковіло одвернувся й безпорадно буркнув:

— Чому ви плачете? Чому плачете? Теж...

Ядвіга здивувалась і, відчувши краплини сліз на щоках, несподівано засміялась.

— Та ні ж, ні, я зовсім не плачу. Ох, Марцисю, чи ти бачив коли-небудь щось подібне?

Марцись мовчав: він не любив екзальтації. Та Ядвізі не потрібна була відповідь.

— Боже, який цей світ чудовий! — мовила вона з подивом, наче відкриваючи якусь неймовірну істину. — Я б нікуди звідси не пішла.

— Далі також буде гарно, — неохоче промовив Марцись. — Нам треба вже їхати, бо не встигнемо повернутися до вечора.

— Так, так, звичайно, — зітхнула Ядвіга і, розгортаючи тюльпани, як плавці розгортають воду, вийшла на дорогу. На ній скраю ріс окремих, самотній тюльпан. Марцись, завагавшись трохи, зірвав його.

— Однаково рано чи пізно його роздушила б якась машина, — промовив він, наче виправдуючись, але не дав тюльпана Ядвізі. Лише в кабіні, наче щоб звільнити руки, він поклав квітку їй на коліна. Ядвіга машинально

взяла її і, коли машина рушила, стала доторкатися тугими, але водночас невимовно ніжними пелюстками тюльпана до злегка розкритих губ.

— Вже видно тополі,— промовив через деякий час Марцись, і Ядвіга побачила далеко, в улоговині, ніби у великій чаші посеред степу, блакитний туман і над ним високі стрункі силуети тополь. Здавалося, містечко було зовсім близько, але вони їхали ще довго, перше ніж степова м'яка дорога звернула на шосе і машина заторохкотіла по бруку.

Ядвіга зіщулилась, наче їй стало холодно. Марцись зупинив машину перед невеличким будиночком з веррандою.

— Це тут.

Ядвіга, вагаючись, непевнено глянула на нього.

— Може, мені піти з вами, пані Ядвіго?

— Так, так, неодмінно,— шепнула вона. Їй знову стало страшно, безслідно зникла вільна усмішка і той захват, який надавав їй такої краси там, посеред червоного поля тюльпанів. Ядвіга раптом здалася Марцисеві зовсім маленькою і такою безпорадною, як дитина. Він допоміг їй зійти з грузовика. Вона якось незграбно, заклопотано стала обскикувати на собі сукню, аж поки він не штовхнув її злегка під лікоть в напрямі входу. І навіщо було так безглуздо запитувати? — Звісно, він повинен іти з нею, адже вона ніколи не дасть собі ради. Завжди, зустрічаючись з новими, незнайомими людьми, Ядвіга ставала такою нещасною й безпорадною, що на неї шкода було дивитися. Тим впевненіше Марцись постукав в двері, на яких висіла об'ява з написом друкованими літерами: «Прийом з одинадцятої до другої». Не чекаючи відповіді, хлопець натиснув клямку.

В невеличкій кімнатці було чимало людей, але відразу видно було, що це не відвідувачі, а персонал. Неголосний гомін розмов то стишувався, то підносився знову. В кутку чийсь чоловічий голос розповідав, мабуть, веселу історію, бо там щохвилини вибухав придушений сміх. Якусь хвилину Марцись роздивлявся, до кого б йому звернутися з цих осіб, очевидно, зайнятих своїми приватними справами. Нарешті він побачив невеличкий столик, з-за якого підняла на нього очі гарненька панночка, старанно зачесана, з нафарбованими у вигляді сердечка губками.

— Ми до уповноваженого.

Вона підняла рівненські, гарною дугою вималювані брови.

— Не знаю, чи матиме він зараз можливість прийняти вас.

— Адже години прийому з одинадцятої до другої. А зараз дванадцята.

Брови піднялися ще вище, холодний тон став ще холоднішим.

— Години прийому, звичайно. Але пан уповноважений зараз занятий. Може, ви, панове, потурбуєтесь зайти завтра вранці?

Марцись почервонів.

— Ми проїхали двісті кілометрів машиною й не можемо робити щодня такі прогулянки. Нарешті, ця пані одержала листа з проханням з'явитися сюди.

— Листа? Це зовсім інша справа... Чому ж ви, пане, відразу не сказали? В такому разі... Почекайте, я зараз довідаюсь...

Панночка вийшла з-за столика, махнувши спочатку пушком з пудрою по носі, і, легко похитуючи стегнами, так, що її спідничка коливалася, як дзвін, підійшла до дверей, постукала і на хвилину зникла. Вона повернулася відразу ж.

— Будь ласка, почекайте трохи, панове.

Марцись оглянувся і, безцеремонно взявши крісло, яке стояло напроти столика секретарки, подав його Ядвізі.

— Сідайте, сідайте ж, пані Ядвіго,— нетерпляче наполягав він, бачачи її вагання. Ядвіга присіла на краєчок крісла і втупила очі в підлогу.

«Ну, звичайно,— із злістю подумав Марцись,— вона вже згасла й скорчилася, як налякана дитина. Кого вона боїться? Цих розмальованих сміхотливих панночок? Цих нахабних хлопців у старанно випрасуваних штанях? Справді, є кого боятися...»

Хтось із чоловіків, які стояли біля грубки, окинув його іронічним поглядом. Хлопець почервонів від гніву. Ще б пак, він зовсім не схожий на це товариство. Марцись сів на стілець і демонстративно витяг ноги в полатаних, подертих чоботях. Нехай дивляться, нехай бачать ці чоботи, ватянку, вже поруділу й вицвілу.

— Почекаємо п'ять хвилин і зайдемо,— заявив він Ядвізі.

— Як? Не можна, адже сказали, щоб ми почекали,— перелякалась Ядвіга.

— Це чого? Напевно, у нас менше часу, ніж у того пана, який наказує нам чекати. Та не лякайтесь ви так, пані Ядвіго,— шепнув він люто, перехопивши її зляканий погляд.

Ну так, ясно, вона боїться цієї хвойди за столиком. Та, мабуть, здалася їй незвичайно гарною із своїм завитим волоссям і фарбованою мордою. От вона помітила її туфельки — новісінькі, з якоїсь гарної, блискучої шкіри. Бач, як ховає свої старі, стоптані туфлі під крісло, як нервово крутить хусточку в руках. Марцись остаточно розсердився. В радгоспі Ядвіга поводитися як справжній товариш і працювала так, що Павло Олексійович не знаходив слів, щоб похвалити її. А тут, невідомо чому, сидить як дурна.

Він раптом відчув образу не тільки за неї і за себе, а й за всіх, що працювали в радгоспі. Що так лякало її? Чим вони гірші від цих, тутешніх? Чим гірша від них сама Ядвіга? І от замість того щоб дивитися на цих панів з висока, із зневагою, вона шулиться, нервує, намагається приховати те, чого зовсім не треба соромитись. Чого вона злякалась? Що так вплинуло на неї? Невже ця згряя верескливих синиць? Адже це не просто дурні хвойди, це щось набагато гірше — дармоїди, паразити, які живуть з людської кривди, з людського нещастя, з безпорадної людської дурості... Ох, як він їх ненавидить, як їх усіх ненавидить!

Живуть, наче й не сталося нічого, наче не лежить в руїнах Варшава, не загинули тисячі людей. І наче не обливається кров'ю країна, в якій вони знайшли притулок, наче не працюють евакуйовані поляки в колгоспах і радгоспах разом з радянськими людьми, з'єднані з ними, збрані одною долею, одними прагненнями!

Панночка в кутку почала частувати все товариство шоколадом. Вони шелестіли блискучим папером, ламали шоколад на великі шматки, клали в рот, гризли. Плиток, мабуть, було кілька, вистачило для всіх. Почастувати Ядвігу чи Марцися нікому навіть не спало на думку.

Щоб підбадьорити Ядвігу і хоч трохи вилити злість, Марцись шепнув:

— Бачите, пані Ядвіга, як вони жеруть крадений шоколад?

Ядвіга злякалась.

— Що ти кажеш, хіба можна?.. Чому крадений?

— У нас, у нас крадений... В Олеся, в Мані, в усіх польських дітей. Адже не для цих лобурів прислали сюди шоколад бог знає звідки.

— Тихше!

— Чому тихше? — розсердився Марцись, але в цю хвилину їх запросили до сусідньої кімнати.

Уповноважений не підвівся з-за стола, а тільки недбало кивнув їм головою. Так, звичайно, це був той самий їх давній знайомий ще з ешелону, унтер Лужняк. Він добре відгодувався, викохався як слід. Це відразу помітив Марцись, споглядаючи його гарний костюм і бездоганний галстук.

— Ви, панове, в якій справі?

— Ми... тобто... пані одержала листа з запрошенням прийти у важливі справі.

— А...— зацікавився той.— Як ваше прізвище, пані?

З зусиллям, пересохлими губами, Ядвіга вимовила своє прізвище. Воно прозвучало в її власних вухах дивно, незрозуміло, ще більш чуже, ніж звичайно.

— Ага, ага, я вже пригадую... Зрозуміло...

Він рився в якихось паперах.

— Ми вас довго розшукували, пані, в справі виїзду.

— Якого виїзду? — здивувалася Ядвіга.

— Ваш чоловік добився дозволу включити вас до списку родин військовослужбовців, які виїжджають в Іран.

— В Іран?

— Сорок чотири тисячі наших військовослужбовців переходять в Іран. Родини поки що їдуть не всі. В усякому разі, і ви, пані, включені до списку. Але вам треба поспішати: ешелони от-от вирушають.

— В Іран?

Ядвіга дивилася на нього широко розкритими очима, нічого не розуміючи.

— В Іран. Досить з нас цієї радянської гостинності. Там ви, пані, зустрінетеся з чоловіком, відпочинете від цього пекла.

Вся кров відпливла з обличчя Ядвіги. Мнучи в руках

хусточку, вона запитала чужим голосом, який ніби звучав звідкілясь здалека:

— Що ж я буду робити в цьому... Ірані?

— Це вже не моя справа,— сухо відповів той,— чоловік вас якось улаштує. Відпочинете там від усіх цих страхіть.

Марцись стиснув зуби, стиснув руки так, що тріснули суглоби. Що ж це таке? Чому вона нічого не каже? Що це за дика історія? Отже, це не плітки, це правда? Вони тікають, попросту дезертирують з поля бою... Сорок тисяч...

— А з ким же йде війна в Ірані? — запитав він високим ламким голосом. Лужняк підозріливо глянув на нього.

— А ви, власне, хто такий, молодий чоловіче?

Марцись на хвилину змішався.

— Я... просто так, приїхав з цією пані.

— З пані...

— Пан Ройек працює трактористом в нашій МТС,— несподівано пояснила Ядвіга і від власної сміливості почервоніла аж до самого волосся.

Лужняк відкинувся в кріслі і закурих цигарку. Він закурював її довго, тримаючи кінчик біля запаленого сірника, примруженими очима придивлявся до вузької блакитної смужки диму, яка снувалася кільцями.

— Ах, так! Цікаво! З н а ш о ї МТС? Нічого не знаю про н а ш у МТС... Справді... МТС? Це має щось спільне з тракторами.

— Звичайно, це щось спільне з тракторами,— обірвав його Марцись.

— І ви, пані, теж працюєте в цій н а ш і й МТС? Теж на тракторі?

— Ні, я працюю в радгоспі.

— В радгоспі... Ага...

Якусь хвилину він перегортав папери.

— Вашого чоловіка, пані, звать Владислав?

— Так.

— Все збігається. Цікаво!

Якусь хвилину він оглядав свою цигарку, наче саме в ній знайшов щось цікаве.

— Ну, що ж... Дозвіл є, я б вам радив, пані, відразу збиратися. Документи й гроші на дорогу вам зараз видасть секретарка.

Ядвіга не ворухнулась, уперто мнучи в руках хусточку.

— Дуже прошу. Секретарка зараз усе влаштує.

Вона підвела голову.

— Не треба. Я не поїду.

Лужняк високо звів брови.

— Невже? Вам так сподобалося, пані, в цьому... радгоспі? А до радгоспу де ви були?

— Була... в Комі.

— Ага, в Комі... Гарні місця, правда?

Раптом Лужняк перехилився через стіл. Обличчя в нього почервоніло, на чолі набрякли жили.

— І ви, пані, так вдячні більшовикам за це Комі, що ніяк не хочете з ними розлучитися? Відкидаєте, може, єдиний шанс виїхати звідси?

— Я зовсім не хочу звідси виїжджати,— глухим голосом мовила Ядвіга.— Тим більше до цього Ірану.

— Ах, так? Будь ласка, будь ласка, залишіться місце для якоїсь порядної людини... Я можу тільки пожалкувати, що сталася така помилка. До вашого чоловіка, пана Хожиняка, мабуть, добре ставляться, якщо, незважаючи на його невисокий військовий чин, дозволили йому забрати дружину... Але якщо ви палаєте такою любов'ю до більшовиків... Що ж, туди вам і дорога.

— Ходім звідси! — голосно, грубо мовив Марцись.

Лужняк погасив цигарку в попільничці.

— Можу тільки побажати: щасливо залишатися! Що ж, пан Хожиняк буде змушений прийняти до відома, що вас затримують тут справи... ідейні, а може — любовні? — додав він, примруженими очима дивлячись на Марцися.

Марцись повернувся, як на пружинах.

— Ах ти ж, тварюка!

Лужняк підвівся і важким, великим корпусом перехилився через стіл.

— Ну, ну, обережніше...

Купка паперів зсунулася набік, і Ядвіга побачила на столі темний блискучий пістолет. Вона схопила хлопця за рукав.

— Марцисю, ходім!..

— Я йому, я йому...

З несподіваною силою вона потягла хлопця до дверей.

— Марцисю, чуюш, ходім негайно!

Такий незвичайний був її наказ, такі несподівані слова, які кинув Лужняк, що приголомшений хлопець дав витягти себе за двері. Ядвіга, тримаючи його за руку, поспіхом пройшла через кімнату, де, мабуть, почули піднесені голоси з кімнати начальника, бо до них повернулися зацікавлені обличчя.

— Сідай негайно в машину,— скомандувала Ядвіга.— Тепер куди? Є в тебе якісь справи?

— В автозбуті.

— Ідьмо. Я почекаю тебе в машині.

Марцись знову послухався. Лише коли він вийшов з машини й пішов в автозбут, Ядвіга відчула дивовижну, млосну слабкість. Йй здалося, що це був короткий, страшний сон. Виїзд до Ірану... Хожиняк, Лужняк і цей пістолет під паперами... Чому Марцись так кинувся на Лужняка? Ах, правда, цей мерзотник сказав...

Вуличка була маленька, затишна. З-за паркана якогось саду вихилив голову верблюд. Він бездумно вдивлявся в просторінь, а його рухливі темні губи жували без кінця. Ці примружені очі надавали тварині зневажливого виразу. Ядвіга, нічого не бачачи, якусь хвилину придивлялася до верблюда, і цей монотонний, спокійний рух його щелеп вплинув на неї якимось заспокійливо. Коли б Марцись затримався ще на кілька хвилин, не повертався відразу. Нехай мине ця слабкість, тремтіння рук, це бажання розплакатись, розридатись, голосно, спазматично, із стогоном.

За віщо, чому? Вона вже встигла забути про існування Хожиняка, але він завжди її знаходив. Знайшов там, в Ольшинах,— ну, це ще було зрозуміло, адже то був дім її матері, до якого він знав дорогу і звідки взяв її... Але яким чудом він знайшов її в тайзі, наказав їхати на південь, вирвав звідти її й дитину? Хоча він міг зовсім не знати, що в нього є дитина, що вона існує. Адже Ядвіга не казала йому нічого, не могла признатися ні за що в світі. Коли Хожиняк приходив до неї востаннє, ще нічого не було помітно, і, зрештою, він був заклопотаний зовсім іншими справами.

У тому листі, який прийшов в тайгу, він наказав їй, просто наказав їхати, так, наче вона була його власністю. Хоч, правда, тоді їхали всі, мов охоплені гарячкою... Але цей лист прийшов так несподівано, нагадав, що існує Владислав Хожиняк, і хоч світ перевертається і життя

змінюється і нестримно мчить вперед, одне-єдине залишається незмінним — Владислав Хожиняк, що має на неї, Ядвігу, якісь права. І тепер, коли він перестав існувати знову, коли Ядвіга забула про нього, він з'явився ще раз, віддаючи наказ устами цього уповноваженого, унтера Лужняка... Ага, це ж той самий, який казав пані Ройковій, що не пустить її до Польщі...

Хожиняк навіть не запитав: хоче Ядвіга їхати чи ні... Сам, без неї, вирішив, що вона повинна їхати до цього Ірану, покинути пані Ройкову, хлопців, Олеся, вівцеферму.

«Чому я, власне, так хвилююсь? — раптом спитала себе Ядвіга.— Адже все вже скінчилося, шлях назад відрізано, Хожиняк більше не буде мене чіпати. Лужняк повідомить його, що я відмовилась, повідомить ще чорт зна про що...»

Йй згадався брудний погляд, яким Лужняк окинув її й Марцись, наче виливаючи на них відро помиїв. Вона й це хлоп'я! Та, на жаль, хлоп'я було вже настільки доросле, що зрозуміло підлий натяк. Наче скаламутилось на хвилину чисте, прозоре джерело цієї ніжної смішної дружби з хлопцем, набагато молодшим від неї. Але яке це має значення? Ці люди були саме такі і мусили думати саме так. Нічого гніватись чи ображатись. Що-найбільше можна знизати плечима.

Але Марцись повернувся з автозбуту ще трохи зніяковілий. В ньому кипіли змішані почуття: з одного боку, рицарське обурення, хоч він поведився як належало, і якби не Ядвіга, Лужнякові не допоміг би й пістолет — Марцись кулаком встиг би розбити йому підлу морду, поки прибігли б на допомогу з сусідньої кімнати. Отже, з цього боку все було гаразд. Але десь на самому дні серця тремтіла ще й нотка гордощів, бо ця тварюка думала про нього, як про зовсім дорослого. Навіть більше, ніж дорослого. Хоч, правда, безглуздо й огидно, що він, Марцись, ще може знаходити в цьому якесь задоволення. Адже це ображало Ядвігу, саме це, а не наклеп Лужняка — хоч той висловив його вголос, а це була лише несформульована, несмілива думка. На щастя, Ядвіга наче й не помічає його замішання і взагалі поводить ся так, ніби нічого не сталося. Тепер, коли не треба сидіти серед чужих людей, вона втратила свій переляканий дитячий вираз й знову стала така, як завжди — пані

Ядвіга, добрий товариш, робітниця вівцеферми, одна з найкращих.

А Ядвіга справді вже не думала про те, що сталося. Вона була захоплена іншими думками. З полегкістю, з невимовною радістю відчувала, що вся ця історія вже скінчилася, що за поворотом дороги, перше ніж засяють в небі зорі, вона побачить тополеву алею, будинки радгоспу, дім, де її чекає пані Ройкова, згоряючи від нетерпіння. І вона, Ядвіга, перестала бути самотньою, залишеною напризволяще.

— Швидше, Маршисю, так хочеться додому!

На заході мерхли криваві заграви. Низько над степом снувалися блакитні, синюваті сутінки, але вище сяяло світло. Простір над степом був наче мильна банька, яка вигравала кольорами райдуги. На небі, рожевому і золотому, на фоні холодної, майже білої смуги блакиті, яка несподівано виринула з цих барв, тремтячим миготливим світлом блиснула перша зірка.

РОЗДІЛ 5

Вузька рожева смужка ще жевріла на заході небокраю. Невеличке озерце в долині вбирало цей блиск самою поверхнею, наче в ньому зовсім не було глибини. Воно лежало посеред луки, наче шматок полірованого заліза, в якому відбивався багрянець неба. Але вище купол неба вже темнів, ставав густим і далеким, в ньому одна за одною спалахували зірки. В лісі, в заростях вже стояла сутінь, зелена й запашна. Гірко, міцно пахли черемха, і молоде листя беріз, і гілля вільх, буйне, налите соком. Несміливо, наче випробовуючи голос, обізався соловейко і замовк. В густих заростях на лісовій галявині було надто багато людей, гомону й руху. Соловейко обізався ще раз і знову замовк. Полетів далі, в гущину осик, які стояли на краю галявини. Їх сріблясте листя невпинно тремтіло, наче само собою, незалежно від усякого вітру.

— Вовк, не плутайся під ногами!

Велика, майже чорна вівчарка капітана Скворцова крутилася біля ніг техніків, які працювали коло літака. Почувши окрик Стефека, вона сіла, уважно придивляючись до людей.

— Розумний пес, розумний. Тільки не треба заважати!

Собака схилив набік голову і, наче у відповідь, тихо заскиглив.

— Але курку він усе-таки вкрав,— зауважив Вася Чабан, вливаючи масло в мотор.

— Може, це не він?

— Якраз, не він. Вовк, хто вкрав курку? Хіба порядні собаки крадуть курей?

Вовк розпластвся на землі й поволі став відповзати, одвертаючи голову.

— Глянь, глянь, як він соромиться... Знає, шибеник, про що говорять, совість його гризе... Не він... Можеш повірити — задушив і не облизався... Бандит, і все.

Але в голосі Чабана не було гніву. Всі любили великого чорного пса, нерозлучного товариша на аеродромі. Вдень він або спав біля ліжка свого хазяїна, або, переконавшись, що капітан хропе, з головою накрившись ковдрою, вирушав у свої злочинські мандри. Та тільки-но ввечері починалися приготування до польотів, Вовк негайно з'являвся на аеродромі. Він супроводив капітана в зарості, де стояли заховані в густій зелені літаки, біг слідом за машиною в поле, а потім, коли капітан вилітав, невідступно чекав на аеродромі, поки той повернеться.

— Сиди, сиди, Вовк. Ну, що там — на одну курку більше чи менше.

Пес зупинився і, не дивлячись, боком подав Стефеві лапу — наче перепрошуючи.

— Та добре вже, добре... Сиди собі...

З лісу долинав сміх. Там вечеряли льотчики. Бряжчали судки, в землянці командира полку дзвенів телефон.

— Ну, як там?

— Ще невідомо.

Рожева смужка на заході згасла. Згасло й озерце в долині. На порожньому широкому полі аеродрому, наче темний змій, стирчав прожектор. Дедалі більше зірок засвічувалося в небі. Вони миготіли, мінилися, яскраві, великі. Від них тремтіло, мінилося все небо.

— Ну, як там?

— Все ще нічого.

Літаки стояли в гущавині, зовсім готові до польотів. Баки повні бензину, мотори перевірені, масло в трубках, бомби підвішені внизу, темні, довгі. Стефек обтер клоччям засмальцьовані руки. Шелестячи гілками, хтось ішов

до нього. Він одразу впізнав знайомий силует і виструнчився. Не тому, що так було треба, ні, серце прагнуло виявити своєму капітанові всю любов і пошану, виявити все те, що Стефек думав про нього — про нього, який незабаром полетить в цю зоряну травневу ніч.

— Все в порядку?

— Так точно, товаришу капітан.

Справді, все було в порядку, десять раз перевірене, змащене, відрегульоване. Адже це машина капітана Скворцова, якій він за хвилину довірить своє життя. І Стефекові здавалося, що він міг би змащувати мотор не маслом, а власною кров'ю, аби тільки він не підвів, не захлинувся в найважливіший момент, поніс у бій і виніс щасливо.

«Кого я ще так любив, як тебе?» — думав Стефек, стежачи поглядом за капітаном, який простував до землянки командира полку.— Батька? Ні, батька він мало пам'ятав. Сою? Це була зовсім інша любов, без цього покійного захвату, без раптових поривів, без цього бажання пожертвувати собою, підставити самого себе під удар, аби тільки вцілів капітан Скворцов.

Адже він був не набагато старший від Стефека — може, на кілька років, не більше. Проста людина, слюсар з Донбасу. Але Стефекові здавалося неможливим звернутися до нього фамільярно, по-простому, як до ровесника. Ні, це було щось зовсім інше. Не тому, що Скворцов хизувався чи прибирав позу героя. Ні, він був звичайний, простий, веселий, але був саме героєм. І не тільки тому, що справді мав це звання. Це було лише зовнішнє підтвердження реального факту. Він був справді героєм, таким, про яких Стефек читав у дитинстві, про яких мріяв. Ні, навіть більше. І капітан Скворцов став складовою частиною того дивовижного життя, яким зараз жив Стефек, неймовірного, шаленого життя, чаруючого і страшного водночас.

В капітані начебто викристалізувалося, втілилося все, що Стефек відчував тепер, і те, що він відчував раніше. Туманні, далекі вісті про Червону Армію, зовсім іншу, ніж усі армії світу. Те, що можна було прочитати про цю армію в перекладах радянських книжок, які потрапляли до Синиць чи до Влук, звідки Стефекові часом щастило їх добути. Ці скупі відомості зростали в серці в легенду, в мрію; побачити, зустріти хоч раз. Зростала

мрія, що от-от прийде армія свободи і принесе волю на землі над Стиром, над Горинню, аж до Бугу — і далі, за Буг.

І от у тридцять дев'ятому він побачив її, побачив на власні очі. І не зазнав розчарування. Хіба тільки те, що вона не пішла далі за Буг.

Люди її були саме такі, якими він їх собі уявляв. І в той час, коли ширилися брехливі чутки, з уст в уста передавали різні страхіття, коли тривала запекла, нашіптувана на вухо агітація проти більшовиків, ніхто не міг сказати лихого слова про Червону Армію. Вона привернула до себе серця найбільш обережних, найбільш підозріливих. Поведінка червоноармійців примушувала замовкнути навіть ворогів.

А потім, у червневі дні сорок першого року — ой, як жадібно дивився він, Стефек, на радянських солдатів, не сміючи й мріяти про те, щоб стати одним з них, носити на шапці червону зірку, надіти що форму, овіяну славою, опромінену легендою, форму армії радянського народу!

І тепер усе, що він щодня чув, читав, бачив на власні очі — найвища мужність, безмежна самопожертва, — все це в його очах чомусь набирало рис капітана Скворцова...

Таким був Гастелло, який палаючим снарядом врізався в скупчення ворожих військ. Таким був солдат, який із в'язкою гранат кидався під танк. Таким був захисник Одеси, герой Ленінграда, солдат-прикордонник, який стояв на смерть на своєму посту.

Таким був солдат Червоної Армії, який вставав на захист Батьківщини, незламний, непоборний. В ньому втілювалися всі почуття, вся любов до Червоної Армії. В ці дні капітан Скворцов став для Стефека символом, в якому зосереджувались і подив, і вірність, і захват, повний любові.

З заходу віяв легенький, теплий вітрець, дурманливо пахло черемхою. Веселі розмови льотчиків змовкли. Куховар збирав посуд, щось буркочучи собі під ніс.

Штурмани походжали біля входу до командирської землянки. Наступали знайомі хвилини напруженого чекання. От зараз задзвонить телефон — і тоді треба блискавично бігти, розкидати маскувальні гілки, очищати дорогу. Один за одним викотяться літаки на темне, поросле невисокою травою поле аеродрому. Блисне сигналами

лóm буква Т, викладена на полі, двічі мигне зелений вогник на літаку. У відповідь ліхтар опише широке півколо. Загуде мотор, вдарить в обличчя струмінь повітря, завихряться курява, стебла трави, грудки землі,— і літак злетить в повітря, в темряву зоряної ночі.

Але зараз ще ніхто не знає, куди саме доведеться летіти. В командирській землянці штурмани розкладають карти. Знічев'я блукають техніки. Поволі-поволі минають напружені хвилини. А може, сьогодні не буде вильоту? Але ні, ні, має бути, тепер вилітають щоночі. Адже це незвичайна, це прекрасна весна. Після дошової осені відступів, після тріскучих морозів, важкої зими прийшла весна, якої чекали з таким хвилюванням, вглядали спраглими очима, закликали жагучим покликом мільйони сердець. В безодні зоряного неба наче палають жадані, з радістю вивчені напам'ять слова наказу військам Південно-Західного фронту:

«Ми вступили в новий період війни — період визволення радянських земель від гітлерівської нечисті.

В рішучий, безпощадний бій, товариші!»

Ні, не може пропасти марно травнева ніч! Адже триває «рішучий бій». Нетерплячі руки льотчиків прагнуть охопити штурвал, ноги — відчуті педаль. Уже надів шоломофон стрілець-радист, уже одним ритмом б'ються серця дружної трійки людей, які цієї ночі збираються викликати на двобій смерть і подолати її. Вони ніяк не можуть дочекатися, і разом з ними хвилюються всі — командир, обслуга аеродрому і навіть Вовк, що, мов тінь, біжить поруч з капітаном Скворцовим, тихенько скиглячи.

— Єсть...

Шелестять карти. Штурмани відзначають напрям. Єсть бойове завдання. З землянки вибігає капітан Скворцов.

Реве мотор. Пливають у темряві білий і зелений вогники. Назустріч їм виходить солдат з ліхтарем.

На темному тлі аеродрому спалахує сигнал. Літак розвертається. Двічі блискає зелений вогник — капітан Скворцов просить дозволу вилетіти. Ліхтар описує над землею півколо. В хмарі звихреної куряви й трави літак здійснюється в повітря, несподівано, невідомо коли відриваючись від землі. Плавне коло, ще з хвилину видно червоні, зелені, білі вогники — але вони швидко зни-

кають у височині. Гасне на аеродромі велике Т. Капітан Скворцов уже полетів на захід, на свою ціль, виконувати бойове завдання.

А на галявині вже знову гуде мотор — здіймається новий літак. Що дві хвилини здіймаються в повітря літаки, описують кола, зникають у темряві ночі.

І от їх уже нема. На аеродром опускається тиша, дивовижна після цих коротких напружених хвилин, повних руху й гуркоту.

Командир полку іде до своєї землянки. Кудись розбрелися техніки. На старті залишився тільки великий, майже чорний пес. Він сидить випроставшись, нашорошивши вуха, і дивиться в далечінь, де зник його хазяїн. Даремно тепер кликати, гнати його звідси. Він сидітиме й чекатиме, поки капітан не повернеться з бойового завдання.

Стефек присів біля собаки. Йому не хотілося повертатися до людей, ні з ким не хотілося розмовляти. Його полонила, облутала чарами травнева ніч. Кожен подув теплою вітерця приносив на аеродром п'янки пахощі черемхи. Знов обізався соловейко, спочатку несміливо, потім дужче. Він випробував голос — і раптом захлинувся піснею, радісним тьохканням, вібруючою треллю, солодкою і чарівною мелодією. За ним обізався другий. Йому відповів третій. І от вся галявина, всі кущі задзвеніли солов'їним хором, стоголосою піснею. Ой, як співали солов'ї! Їх тут було більше, ніж в Ольшинах, і співали вони зовсім інакше, краще. Правда, Стефек чув від товаришів, що курські солов'ї вславлені на всю Росію, а тут недалеко було до Курська.

Стефек відчув долонями холодок роси на траві. Яка чудова, чаруюча ніч, сповнена пахощів і солов'їних пісень! Небо темне й водночас іскристе від зірок, розсипаних по небу з якоюсь буйною, безтурботною щедрістю...

Але ні, небо не зовсім темне. Це не сяйво зірок, не відблиск останніх надвечірніх променів. Звідси видно те, чого не можна помітити в лісі за гущиною кущів і дерев. Там, на заході, де небо зливалося з землею, спалахували короткі блискавиці. Синюваті, жовті, майже білі. Горизонт не був нерухомий. Він тремтів, жив, дихав.

«Адже це лінія фронту», — раптом зрозумів Стефек.

Дивний був контраст між цим черемховим гаєм, гущиною, що дзвеніла солов'їними піснями, і тремтячим,

як живе тіло, горизонтом. Руда заграва поволі пробивалася крізь густу темінь неба. І на фоні цієї рудої заграви схоплювалися й зникали, тремтіли, згасали й знову здіймались у височінь вибухи вогню. Десь унизу по землі котився майже невловимий, глибокий грім, мов зітхання, що здіймало груди.

Там, понад цим тремтячим горизонтом, мусив перелетіти капітан Скворцов — через синювато-біле проміння прожекторів, через криваві чотки трасуючих куль, які бризкали в небо, і вибухи снарядів — над ними й поміж ними. Вдивляються в темряву, в промені світла уважні сірі очі з-під насуплених брів. На знайомому, любу, трошки подзьобаному віспою обличчі застигає вираз пильної уваги, напруження волі. Палає внизу лінія фронту. За фронтом — вкрита темрявою рідна земля в ярмі ворога. Ворожі гарнізони на аеродромах, ворожі колони, які сунуть десятками шляхів і доріг. Скинути на них бомби — й назад, ще раз над палаючим фронтом, над цим миготливим горизонтом, через лінію свого і чужого вогню. Стволи зеніток повертаються навколо своєї осі, вишукуючи в нічній темряві повітряну ціль. Обмацують небо прожектори, силкуючись впіймати літак у промінь світла, щоб він безпорадно затріпотів у ньому, наче крихітний сріблястий метелик. Здіймається в простір ворожий винищувач, вишукують ціль хижі очі ворога.

Миготить, здригається, важко дихає далекий горизонт. А тут пахне черемха і співають солов'ї, наче й не діється на землі нічого незвичайного. Пагорки, порослі лісом, зелені зарості, озерця в долині наче створені для радості й щастя, для любовної розмови в цю травневу зоряну ніч.

Ні, солов'ї не цікавляться війною, наче знають, що вона їх не стосується. Вони захлипаються, заливаються піснею під час найтяжчих бомбардувань, коли повітря тремтить від вибухів. Вони заливаються піснею і тоді, коли земля і небо гудуть від гарматних пострілів.

Але досить щоб десь у далеких хмарах прокотився грім, щоб за лінією пагорків блиснуло сине світло блискавиці — і солов'ї змовкнуть, наче на помах чародійної палички. Вони мовчать, поки не зникнуть з неба хмари, поки не мине останній відгомін бурі. Як же відрізняють вони такі схожі звуки: далеку артилерійську канонаду

чи вибухи бомб — від гуркоту грому? А проте вони відрізняють і не помиляються ніколи. Буря — це явище, яке їх стосується. Війна — справа людей, і, захоплені своєю травневою піснею, солов'ї не хочуть на неї звертати уваги. Навіть тоді, коли осколки бомб шматували рясне листя дерев і падали залізним градом, навіть тоді, коли снаряди стинали гілля вільх, де ховалися солов'їні гнізда, це не перешкоджало любовній стоголосій дзвінкій пісні, яка лунала на всю долину, на схилах пагорків, над берегами звивистої, неглибокої річки. Вони співали від смерку й до світанку. Не раз траплялося й так, що соловейко, помилившись, заспівував удень. То тут, то там під ясным промінням сонця лунала солов'їна пісня, яка дивно звучала в цю пору дня.

В Ольшинах теж були солов'ї, але їх ніколи не було стільки. На луці співав один, інколи й другий вторував йому на куші жасмину біля дому. Але тут, мабуть, їх були сотні.

Можна б заплющити очі, відгородитися від далекого грому гармат, поринути в солов'їну пісню. Нема війни. Немає вогню й крові. Немає смерті. Є тільки травнева щаслива, запашна, невимовно чаруюча ніч. Про щастя, про радість, про любовний захват співають солов'ї.

Але ні, не можна заплющити очі, не можна відгородитися навіть на хвилину від того, що діється навколо.

Це не ніч черемхи, яка білим шумовинням огортає переплутані куші.

Це не ніч солов'їв, хоч їх спів лине від землі аж до неба. Це ніч боротьби, гніву й вогню.

Там, далеко, за миготливим горизонтом, в лагідній темряві ночі, залишились знайомі, близькі серцю міста й села. Там десь є Соня Кальчук, якщо вона ще жива.

Але й про Соню думається тепер інакше, ніж раніш. Власна тривога, власна скорбота є тепер тривогою й скорботою мільйонів; якийсь сором перешкоджає сумувати й впадати в розпач в той час, коли вихор війни розкидав усі гнізда, вразив усі серця.

Стефек хмурить брови. Не можна розчулюватись, не можна думати тільки про Соню, адже там вони всі — і рідні, близькі, й ті, яких він ніколи не знав, — залишились під загальним тягарем горя. Може, давно вже немає Ольшин, може, б'ється озеро весняною хвилею об порожній берег і в його воді відбиваються тільки руїни

й попелища спалених хат. Може, давно вже немає Соні... Одне тільки знає Стефек: якщо їй довелося вмерти, вона зуміла вмерти так, як належить — весела, чорноока Соня не зрадила, не обманула, не ослабла, не злякалася ворога.

А Ядвіга? Та про сестру він майже не думав. Вона була в безпечному місці, далеко від спелілих сіл, від міст, зруйнованих бомбами. Вона була недосяжна для кривавих рук нападників. Те, що здавалося катастрофою, раптом стало величезним щастям — хто знає, яка доля чекала б Ядвігу, коли б вона залишилась в Ольшинах?

А думки про Соню чомусь ішли ніби двома стежками. Одна — це був жах перед тим, що могло трапитись. Але ця тривога була логічним висновком з того, що він бачив, знав, чув, читав щодня. Ці думки линули наче поверхнею, здавалися неправдивими. Глибше линула інша течія: думки про те, що нічого лихого не може трапитися, що саме з Сонею все мусить бути в порядку. Може, вона в партизанському загоні, а може — хто знає, — їй навіть пощастило втекти в останню хвилину і вона десь тут, по цей бік фронту, в безпечному місці. І найшвидше так воно і є.

Стефек боявся навіть самому собі признатися, що ця версія найменш правдоподібна. Йому легше було думати, що Соня десь тут, на тисячах і десятках тисяч кілометрів простору, вільного від ворога. Працює де-небудь в глибині країни, і тільки-но скінчиться війна, вони зустрінуться. Так і повинно бути, бо якби Соня... Ні, це було б занадто жахливо, безглуздо, занадто несправедливо. Вона десь тут і думає про нього. І Стефек відчував щось схоже на гордість від самої думки, що настане час, коли він розповість Соні про все: про свої воєнні пригоди, про капітана Скворцова, про аеродром. А Соня широко розкриє свої темні, лагідні очі і буде слухати, як уміє тільки Соня, злегка розкривши уста, нахиливши набік голівку з високою короною темних кіс.

Тоді вже переможно скінчиться війна. Вони сидітимуть удвох, і Стефек буде розповідати.

Але думки вже змінили напрямок. Все, що діялося не тут, наче було якесь нереальне, несправжнє. Справжнім, хвилюючим до глибини серця був лише сьогоднішній день — фронтове життя, робота на аеродромі.

І раптом Стефек подумав про себе — ще раз, в тисяч-

ний раз, з тим самим почуттям гострого щастя, якого не притупив навіть час.

Про що співають солов'ї? Про любов, про дівочі поцілунки? Ні, ні. Вони співають пісню про червоноармійську гімнастюрку — форму воїна єдиної в світі армії соціалізму. Нехай славляться солдатські чоботи, які йому дано було надіти, щоб разом з мільйонами солдатів Радянської Армії міряти дороги боротьби. Нехай буде вславлена військова форма захисного кольору, від самого вигляду якої завжди тріпотіло серце любов'ю і захватом, і яку він тепер носить. В яких снах, в яких мріях могло це приснитися раніше, тоді, коли він пошепки розмовляв про Червону Армію з Петром і іншими там, у Семеновім курені над рікою? Яка вона була тоді далека, оповита легендою, за щільним муром кордону, вздовж якого походжали, за яким стежили жандарми! Півголосом, щоб не почув хто, вони співали в Ольшинах з замиранням серця, з найглибшою вірою строфи пісні, яку приніс до Ольшин Ян Трачик з містечка:

Но от тайги до британских морей
Красная Армия всех сильней.

А тепер він сам був солдатом цієї армії, він, Стефек Плонський. Навіть у мріях, навіть у снах він не міг подумати в ті ольшинські дні, що так станеться. Не міг цього подумати і в тридцять дев'ятому році, коли йшов невідомо куди, солдат розбитої частини, солдат покинутої генералами, залишеної офіцерами армії, що безпорадно блукала шляхами Польщі. Чи могло це спасти на думку Стефеківі і тоді, коли він лежав у госпіталі і здавалося: все скінчилося навіки, вже ніколи він не зможе усміхнутися, бо ця поразка, страшна, несподівана, тоді ще незрозуміла, зламала життя раз назавжди й після неї ніколи вже не пощастить підвестися, жити й відчувати життя, як раніше, як відчувають нормальні люди. І ніколи вже радість не буде радістю і щастя не здаватиметься щастям. Вічно існуватиме почуття, що він несе незмірний тягар на плечах, і завжди ятрить нїздрі гіркий сморід попелища, який чути було в усій країні, та солодкуватий, задушливий запах трупів, яких нікому було поховати. Але виявилось: існує ще молодість, існує радість, щастя. Один день стер навіки, перекреслив раз назавжди отруйний біль, що таївся в найглибших

закутках серця,— той червневий день, коли капітан у військкоматі згодився прийняти Стефека до армії.

Стефєкові хотілося тоді цілувати видані йому кірзові чоботи, занадто великі й широкі, і гімнастърорку, і ремінь, і гвинтівку.

Ні, ніхто, навіть той капітан у військкоматі, не могли зрозуміти, якою радістю це було для нього, Стефека. Для мільйонів інших бійців це була нормальна, звичайна справа — вони вступили до своєї армії, служили в ній. Але він, Стефєк Плонський, не міг навіть про це мріяти, і раптом далека мрія стала дійсністю. Він служить в найвеличнійшій, в найсправедливішій армії в світі. Ця армія переможе фашизм — Стефєк знав це, відчував у найгірші, у найважчі дні. І під Тернополем, і під Києвом, і під Харковом, на дорогах відступу, коли грузли машини в липкій грязюці, коли на болота перетворювалися аеродроми, палали села, він твердо знав, що настане день, коли армія піде на захід.

Це не була віра. В самій вірі завжди є частка зневір'я. Це не була надія,— в самій надії теж криється можливість сумніву. Це була просто впевненість. Він просто знав, що настане день перемоги, так, як знають, що після зими настає весна, а після ночі — ранок. Тут нічого було мудрувати й замислюватись, адже інші так само, як він, знали: може, доведеться брести по коліна у власній крові, кілометр за кілометром повзти в болоті, замерзати в снігах, відступати, знов іти вперед, гинути, падати й підводитися знову; може, ще чекають його найтяжчі походи й бої, але ж ясно, що все скінчиться нашою перемогою.

Це знав не тільки Стефєк. Це знав капітан Скворцов, який готувався до свого тисячного польоту. Це знали солдати в строю, і поранені в госпіталях, і селяни, тут, біля самої лінії фронту, де їхні хати кожної хвилини могли згоріти, спопеліти, разом з тоннами землі злетіти в повітря.

Це знали діти, які пасли корів на порослих травою схилах пагорків і підозріливо придивлялися до травневої блакиті, напружено прислухалися, чи не залунає вдалині переривчастий гул, який переходить у низьке виття, гул літака, який от-от скине бомби.

Це знали люди в містах і містечках, тимчасово залишених нашою армією в тяжкі дні відступу.

Це знали всі на радянській землі, яка билася, обливалася кров'ю, незламна, непоборна.

І в цій впевненості люди черпали сили, черпали нахнення, яке запалювало серця в тяжкі дні.

Так, усі знали, що настане день наступу. І от він настав. За тремтячою лінією горизонту чекає визволення земля, чекають визволення люди. Це визволення наближається. Хто ж його затримає, хто перешкодить, чи є сила, яка може зупинити цей рух уперед? Мов хвиля, знов рине наша армія на Харків, на Київ і далі, далі, до Вісли, й ще далі, несучи з собою свободу й щастя. І разом з нею піде він, Стефек Плонський, тепер уже сержант Радянської Армії, і виконуватиме свої обов'язки, буде захищати, допомагати, всією силою серця рятувати капітана Скворцова, рицаря повітря, героя найдивовижнішої легенди.

Стефек аж здригнувся, так несподівано залунав над ним голос командира полку.

— Нічого ще не видно? Ти що, заснув?

— Ні, товаришу гвардії полковник. Не видно.

Командир полку якусь хвилину дивився на захід, де палав, мінився, зітхав далеким громом горизонт.

— Вже незабаром повинні бути.

На аеродромі заворушилися тіні. Люди повиходили з землянок. Навіть Вовк відчув напружене чекання. На вигляд він, як і досі, сидів спокійно й нерухомо, але Стефек, поклавши йому долоню на спину, відчув, як собака тремтить нервовим, дрібним, безупинним тремтінням.

— Спокійно, Вовк, спокійно, він зараз прилетить.

Раптом високо в небі блиснула ракета і полетіла вниз, розсипавшись тисячами іскор.

— Летить, летить!

Враз ожив фальшивий аеродром, розташований за півкілометра далі, на схилі, що спускався в долину. Там спалахнули прожектори, знявся гомін. То спалахувало, то згасало велике Т на траві, злетіла вгору черга різнобарвних трасуючих куль.

— Стараються хлопці,— засміявся хтось, дивлячись на вогні, які спалахували в різних пунктах фальшивого аеродрому і згасали знову. Голоси, вигуки долинали з тиші виразно, наче поміж фальшивим і справжнім аеродромом майже не було ніякої відстані. Але Стефек не дивився в той бік. Він втупив очі в зоряне небо, шукаючи

в ньому рухому цятку. Там знову угору знялася ракета. Вже чути було гул мотора. Ні, це була не зірка — в політрі виразно наближалися білий і зелений вогники.

— Свій! Дайте йому прожектор!

Над аеродромом засяяло сліпуче, біле світло. Небо раптом стало зовсім чорне, наче в ньому згасли всі зорі. І з цієї чорної прірви почала поволі опускатися вниз біла світляна цятка. І от уже м'яко приземляється літак, біжить по доріжці. До нього мчать техніки. Це капітан Скворцов, тут не може бути помилки, ніхто так не приземляється, як він, — ніби граючись, ніби аеродром встелений оксамитом, а його машина не має ніякої ваги. Вовк з радісним вищанням кидається до хазяїна, який виходить з машини. Капітан втомленим рухом скидає шолом з голови.

— Все в порядку. Поспішайте, хлопці.

Літак котять в зарості. А в небі вже знову ракета. І знову галас у сусідів, на фальшивому аеродромі, і знову завмирає серце: свій чи ворог? Він може з'явитись несподівано, може дати навіть правильні сигнали — і раптом впасти згори, мов яструб, розбомбити, рознести зелену гладеньку луку, яка так ласкаво стелеться під колеса літаків. Хто ж таїться в темряві зоряного неба? Хто там описує коло — свій чи ворог?

Ракета.

— Засвітить прожектор, — наказує командир полку. Значить, свій.

Синясто-біле світло осяює аеродром. На ньому спалахує буква Т. І наче знизу, зовсім близько, несподівано виринає чорний силует літака. Знову здійсмається метушня. Відтягти в зарості, очистити місце для наступного. «Швидше, швидше!» — нетерпляче підганяє Скворцов. А Стефек і так працює швидко, розміреними автоматичними рухами. Долити бензину. Перевірити мотор. Водночас знизу до літака підвішують довгасті тіла бомб. Техніки працюють мов несамовиті. Та льотчикам усе здається, що це занадто повільно.

Травнева ніч коротка. Незабаром настане світанок, розтопить темряву в рожевій заграві ранкового проміння. Треба поспішити, щоб встигнути ще раз.

Коли на аеродром повертається третій літак, капітан Скворцов вилітає вдруге. Один за одним посуваються від заростей зелені і білі вогники. Один за одним вдруге

вилітають літаки через лінію фронту, на Харків, на Донбас, на українські землі, тимчасово окуповані ворогом.

Черговий на старті бере телефонну трубку й повідомляє рівним, сухим голосом:

— Жовта п'ятірка в повітрі.

— Блакитна двійка...

— Сімнадцятий в повітрі.

— Вилетіла чорна п'ятірка.

Стефек обтер піт з чола. Останній вогник згас у повітрі. Змовк, потонув у темряві й мовчанні фальшивий аеродром. Всі пішли. І вони знову залишилися вдвох — людина й собака, вдивляючись в далекий горизонт, в зоряну завію, в неосяжну далечинь.

Знов співають солов'ї, пахне черемха. Стефєкові шкода тільки, що він не може полетіти разом із своїм капітаном, відзначати на карті дороги, або слухати в навушниках сигнали, водночас стежачи, чи не з'явиться десь, чи не вирине з темряви ворожа машина, і тоді поволі повертати дуло кулемета пильним, сторожким рухом. Відчуті тремтіння машини, коли падає бомба на ціль. Летіти там, де червоною, блискучою змією звивається лінія фронту, і там, де шляхами, оповитими нічною темрявою, поспішають до фронту ворожі колони. Заходити на ціль і бачити, як несхибно влучає бомба в призначене місце. Як вибухає вгору переможним полум'ям удар, націлений в серце ворога.

Але Стефєкові не можна летіти. Адже він тільки техник і його місце на аеродромі — обслуговувати літаки, а не керувати ними.

Треба чекати тут, на росяній траві; з завмиранням серця, із страхом і радістю, чекати, коли спалахне, на решті, в небі вогник ракети.

На хистких терезах лежить зараз людське життя, довірене машині, повітряній течії, оманливій темряві духмяної травневої ночі. Тисячі смертей причаїлися в теплих закутках травневої ночі. В черемхову ніч, у солов'їну п'їтьму здійснюється раптом зрадливе жало прожектора. Вишукує ціль сповнена ненависті куля. З-за окулярів холодним поглядом стежить ворог. Підступно ловить далекий гул літака велике вухо підслухувача.

Як звивиста змія, миготить лускою вогнів лінія фронту. Тисячами очей виглядає здобичі смерть. Схрестилися прожектори — і повис у повітрі крихітний літак,

засліплений блиском. Він тремтить, наче срібляста комашка в смузї сонячного проміння, яке падає крізь шпарину віконниці. Тягнуться промені прожекторів з правого і з лівого боку, наче сині мечі. Схрещуються в темряві. Повисає в смертельному схрещенні літак. Черги трасуючих куль прошивають небо. Вогонь. Срібний метелик обертається на сніп полум'я, на червону розжеврену кулю і падає вниз, мов комета, тягнучи за собою хвіст вогню й рудого диму.

Ні, не можна про це думати, не можна навіть уявляти собі. Любе, трохи подзьобане віспою обличчя, схилене над штурвалом, чоло, перетяте двома зморшками, пильні очі вдивляються в темряву. Чітко працює мотор, літак іде прямо на ціль... Летять вниз бомби, вибухають сліпучі кратери вогню. Ясним, майже білим полум'ям займаються цистерни з бензином. От літак повертається, штурман веде його назад, на аеродром.

Знову зчиняється метушня. Від землянок біжать люди. Ракета...

— Знову Скворцов,— каже полковник. Звичайно, це його, Стефека, капітан. Зелений і білий вогники описують плавне коло. Наче на простелений долі оксамит, сідає літак.

В саяві прожектора Стефек виразно бачить втомлене обличчя льотчика. Воно постаріло за ці кілька нічних годин на багато років. Але капітан прикладає долоню до шкіряного шолома.

— Капітан Скворцов просить дозволу вилетіти втретє.

Командир дивиться на годинник. Вже незабаром скінчиться коротка травнева ніч. Він зважує щось, міркує.

— Якщо встигнете вилетіти о другій тридцять—летіть.

Це значить: за десять хвилин. Капітан Скворцов м'яким благальним голосом каже тільки одне слово:

— Стьопа...

Більше нічого й не треба. Тепер усе залежить від Стефека. Ох, як хочеться капітанові використати цю ніч до краю, до останньої хвилини!

Десять хвилин. Це небагато. Раніше потрібно було принаймні п'ятдесят. Але тепер техніки працюють чітко, як машини, в яких б'ється розумне, пристрасне серце. Масло, бензин, бомби. Дві тридцять — і літак виходить на старт. Тільки-но він зникає в просторі, в оксамиті зоряного неба десь високо спалахує ракета. Повертаються

інші. Ці вже не встигнуть вилетіти втретє, так, як капітан Скворцов, капітан Стефека.

Льотчики поволі вилазять з машин, ступають важко, наче сонні. Втомленим кроком ідуть від літаків у ліс. Вони неспізнанно змінилися за цю коротку ніч. Ще ввечері сміялися, співали в лісі, дражнили кухаря, були молодими хлопцями. Тепер важко повірити, що їм по двадцять чотири, по двадцять п'ять років. Жовті, сірі, змучені обличчя. Вони двічі вилітали, чотири рази перелітали через лінію фронту, двічі заходили на ціль. В найвищому напруженні волі, в шаленому піднесенні минула травнева ніч. Тепер наступила реакція. Важкою ходою ідуть смертельно втовлені люди. Ввечері вони знову стануть веселими, молодими хлопцями. Тепер це люди, які протягом кількох годин гралися в схованки з смертю й пережили за ці кілька годин довгі роки, якщо вимірювати час нормальним життям.

...Мерхнуть зорі. Ще темно, але на сході вже видно червонясту смугу, похмуру і якусь грізну. Важко повірити, що через годину-півтори там засяє рожева радісна ранкова зоря. Зараз це тільки вузька смужка темного пурпуру. І, хоч зорі тонуть поволі в глибині неба, невідомо чому, на хвилину стає ніби ще темніше.

Десь у лісі защебетав птах. Йому відповів на луці другий. Вони вже відчули сонце, яке незабаром вирине на небі.

Розступається темрява. Це вже тільки сутінь. І червона смуга поволі обернулася на рожеве сяйво. Високо вгорі її оточує вузька золотиста смужка. Внизу стелеться холодна блакить.

Раптом високо вгорі лине гул моторів — могутній, низький. Це повертаються на свої бази бомбардувальники дальньої дії.

Вовк тремтить від холоду. Він весь мокрий від роси. Знов з'являється командир полку.

— Нічого не видно?

Стефек з зусиллям відповідає:

— Ні, товаришу полковник!

Полковник ще раз дивиться на годинник. Так, уже пзно. Не можна при денному світлі перелетіти через лінію фронту. Важкий, не дуже швидкий літак Скворцова не зможе високо піднятися, захватися від «месершмітів», які нишпорять скрізь.

Полковник поволі йде важким кроком втомленої людини. Стефек дивиться йому вслід. «Він теж турбується, та ще й як! — думає Стефек. — Мій командир! Всі люди і всі літаки на його відповідальності. Він щодня виряджає людей, близьких йому, ближчих, ніж власні діти, — на захід, через лінію фронту. Щодня чекає на них, спокійний, на вигляд байдужий. Але це лише на вигляд. Він не може всидіти в землянці, виходить, виглядає, разів сто запитує телефоном. Він нервується так само, як і я, — думає Стефек. — Але я не вмію володіти собою, а він уміє. І я, кінець кінцем... Ну, так, звичайно, я хвилююся за всіх, але насамперед за свого капітана. А він за всіх однаково. Хоча хто знає: може, він тільки не виявляє цього, але, мабуть, в глибині серця і він любить капітана більше від інших. Це ж найкращий його льотчик. І не тільки тому...»

У командира полку суворе, на вигляд холодне й замкнене обличчя. Але всі знають, що він зовсім не такий. Вночі і вдень, повсякчас кожен тут почуває на собі його тепле піклування, його добрість, його уважний погляд, який, здається, вміє читати в людському серці.

Ах, у вересневі дні тридцять дев'ятого року... як хотілося, як прагнуло серце саме такого командира! Ні, їх не було на палаючих, страхітливих вересневих дорогах Польщі! Стефек даремно силкується відшукати тепер у пам'яті хоча б одну людину з зірочками на еполетах, яка залишила б після себе спогад. Ні, таких не було. Ніхто не турбувався, куди повинні йти розбиті, дезорієнтовані частини. Ніхто не думав, куди веде дорога, якою йтиме втомлений солдат, що він їстиме, де прихилить змучену голову. Звичайно, офіцери були: капітани, поручики, підпоручики. Але вони нічим не вирізнялися з-поміж солдатської маси. Це були не командири, а звичайні солдати, які загубилися в темряві розпачу.

Зрештою, що там... Тепер важливе зовсім інше... Де капітан, де зараз капітан Скворцов?

«Якби я так не поспішав, — думав Стефек, — якби я не встиг на дві тридцять, він був би тепер тут, як і всі інші. Не треба було, не треба було йому летіти втретє».

Знов чути гуркіт моторів. Це вже летять за лінію фронту денні літаки, високо, блискавичним льотом мчать над укритими лісом узгір'ями. Але капітана Скворцова нема.

Встає день, рожевий, сріблястий, сонячний. Трава сива від роси, пташиний щебет наповнює зарості черемхи, осик. Але капітана Скворцова нема.

— Стьопа, снідати! — гукають техніки з заростей. Але Стефек навіть не повертає голови. Нерухомо сидять, чекаючи вдох, людина й собака.

Полковник знову з'являється на старті. Але цього разу він уже ні про що не питає, а тільки дивиться на годинник — хоч і без того відомо, що, власне, чекати нічого...

Ні, про це не можна думати. Через місяць буде рік, як літає капітан Скворцов. Двадцять другого червня були б роковини — в перший день війни вперше вилетів лейтенант Скворцов. З того часу тричі влучав в його літак ворожий снаряд над самою ціллю — і кожного разу льотчик приводив пошкоджений літак на свій аеродром. Він зробив тисячу вильотів, і всі щасливо. Не може бути, не може бути, щоб тепер сталося інакше.

І саме тепер, у таку чудову ніч, у ніч нового етапу війни, в ніч переможного наступу. Ні, ні, не може бути...

— Чого він там сидить? Заберіть його, нехай поснідає і йде спати, — чує Стефек голос за спиною. І відразу відповідає голос командира полку:

— Ні, не чіпайте його.

Значить, і він не хоче про це думати. Значить, і він вірить, що літак ще може повернутися. Йому здається неможливим записати в книгу, яка лежить на столі в землянці: «Льотчик капітан Скворцов не повернувся з бойового завдання».

Співають птахи в заростях. Десь далеко над полями, високо вгорі, нерухомо висить, тріпочучи крильцями, заливається пісню жайворонок. На траві висихає роса, яка ще хвилину тому виграла вогниками, переломлюючи в круглих холодних краплинах маленькі райдуги. Тепер видно, як рясно всипані кущі черемхи білими гронами квітів. Лука й зарості зеленіють тією першою травневою зеленню, чистою, наче осяяною зсередини, яка вже не повториться ніколи, мине разом з травнем.

Уперто бринить у голові Стефека строфа з якогось випадково прочитаного в дитинстві вірша:

Із заходу мчали шляхами.
Ще стелеться в росах слід.
Мій коню, мій коню коханий!
Чекає нас дальній світ...

Він не пам'ятає далі. Цей уривок не має ніякого чіткого змісту, невідомо, про що тут мова. І все ж від цих слів лине незборний смуток, туга, що перехоплює горло, звучить в ній щось неминуче.

Слід на росі. Ще кілька годин тому ішов капітан Скворцов по цій траві і залишив сліди на росі, тільки їх не видно було в темряві. А тепер зникла роса, випита пекучим сонцем. Немає роси, і, може, немає вже капітана. Ніякий далекий світ не розкриється перед ним, і ніс його не вороний кінь, а бомбардувальник, жовта п'ятірка, жовта п'ятірка капітана Скворцова...

Стефек розуміє, що, власне, чекати нічого. Лінія фронту тут близько, і якщо літак не встиг перелетіти її вночі, під заслоною темряви, значить, сталося нещастя. Але ж трапляються і чудеса — от хоча б і в житті самого капітана Скворцова. Він тричі врятувався, тричі повернувся на підбитій машині. Не приземлився в розташуванні ворога, не загинув, не згорів у повітрі, не потрапив у полон. Може, й тепер... Мало що могло статися? От зараз він з'явиться й зі своєю звичайною доброю усмішкою скаже: «Ну, що, Стьопа, а ти вже, мабуть, турбувався?»

Собака повертає голову, її янтарні великі очі уважно дивляться на Стефека, наче запитуючи, чекаючи чогось.

І Стефек кладе руку на чорну велику голову.

— Він ще прилетить, прилетить, от побачиш.

Знову кроки. Стефек шулиться. Знову кликатимуть снідати, відпочивати. Ніхто не скаже, що вже нічого чекати, але це означатиме те саме.

Та кроки швидкі, наче йде хтось, що несе новину. Стефек схоплюється з місця, разом з ним схоплюється й Вовк.

Це іде командир полку. «Він, мабуть, ще теж не лягав спати», — майнула в голові Стефека вдячна думка. Раптом серце його починає битися, мов на сполох: обличчя полковника сяє радістю.

— Дзвонив капітан Скворцов. Він приземлився у сусідів, прилетить ввечері. Лінія була пошкоджена, і тому він не міг повідомити раніше. Він летів, коли вже розвіднілося, і тому приземлився в іншому місці.

Стефек іде. Але Вовк не рухається з місця. Стефек кличе його, але той тільки поглядає, наче з докромом.

— Ходім, ходім, капітан живий, здоровий, цілий. Він прилетить пізніше, розумієш?

Але пес перехилиє голову і сідає на тому самому місці, дивлячись туди, де вночі видно було тремтячу лінію горизонту.

Він не рушить звідси, поки його не покличе сам капітан. Отже, Стефек вирішує ще на деякий час відкласти свій сніданок, який вже й так, напевно, прохолов. Спочатку треба принести поснідати собаці.

Шелестить під ногами трава. Під кушами черемхи ніжною блакитно-ліловою барвою зацвітає барвінок. Малі квіточки дивляться, як дитячі наївні, спокійні очі. На луці широко розкрилися золоті сонця кульбаб. Травневий день залитий блакиттю, сяйвом, вгорі здіймається неозоре небо, м'яке, лагідне, без єдиної хмаринки. Заливається радісною піснею пташиний хор. І раптом десь в глибині зелених хащів лунає веселий звук — це кує зозуля, вперше цього року.

Та коли крізь ці всі голоси, крізь пташині співанки, дзвінкий поклик іволги, лагідне кування зозулі вслухатися в тишу — чути, що тиші немає.

Десь під землею котиться гуркіт. Глибокий, протяжний. Це там, на лінії фронту, гримлять гармати.

Вовк підіймає на Стефека вогкі розумні очі і бай-дуже відвертається від миски з їжею.

— Іж, Вовк, їж: так не можна,— пояснює йому Стефек, як людині.

Але пес кладе довгу морду на лапи, вперто дивлячись в той бік, куди полетів і звідки не прилетів капітан Скворцов.

— Капітан є, він незабаром повернеться, з ним нічого не трапилось — ой, як це тобі пояснити?

Пес підіймає голову й уважно слухає. Тихе скигління, мов дитячий плач, вихоплюється в нього і відразу завмирає в горлянці.

— Капітан Скворцов прийде, зараз прийде, розумієш? — Собака ледве помітно помахує хвостом. І знов уважний насторожений погляд, наче собака щосили намагається зрозуміти, що їй кажуть.

— Бачиш, я ж сміюсь. Я не обманю тебе. Якби що сталось, хіба я міг би сміятись? Правда, нічого поганого не сталось.

Пес помахує хвостом. Коротке бадьоре гавкання.

— Ну, бачиш. От ти мені й повірив. Тепер їж.

Але Вовк не хоче їсти. Якусь хвилину він крутиться біля Стефека, потім знов повертається на своє місце, сідає з нашорощеними вухами і пильно, уважно дивиться. Шерсть у нього на спині наїжилась. Але це вже не поза безнадійності. Тепер він чекає, активно, напружено, з пристрасним нетерпінням, яке напружує всі його мускули.

— Ну, добре. Не хочеш, то й не треба,— відступає, нарешті, Стефек, лише зараз відчувши раптову втому.— Сиди собі тут до вечора. Захочеш їсти, миска повна.

Сонце вже пригріває, роса висихає на траві, тільки де-не-де під кущами ще поблискують зненацька її краплини, мов самоцвіти, на які впало сонце. Лісок спорожнів. Скрізь тихо. Тільки замість солов'їв співають тепер, пищать, щебечуть денні птахи.

Тепер можна спати. Все навиворіт: вночі — праця, вдень — сон. Стефек тихо входить у велику довгу кімнату в новому дерев'яному бараці. Біла постіль, тепла ковдра, м'яка подушка. Можна накритися з головою і спати, спати. Скрізь тихо; ніщо не порушує спокою людей, які повинні відпочити, щоб уночі не підвело їх око, не схибила рука, не втомилися мускули.

Це нічого, що день сяє промінням, купається в сонці, виграє зеленню, блакиттю й золотом. Штори на вікнах, що їх легенько колише теплий вітерець, зм'якшують денне світло. І Стефек відразу, без дрімоти, провалюється в сон, глибокий, пухнастий, темний.

А вві сні все відразу змінюється. Пахне жасмин. Колишеться, шумить озеро. Він тихо, обережно причиняє двері. Яка роса на траві! Біля містка його чекає Соня Кальчуківна. Як добре їти стежкою, обнявши Соню. Хльоскає по ногах висока, мокра трава. Лине жаб'яче кумкання з озера, з боліт, із струмка біля вільх. Ні, не треба казати нічого — відчувати тепло Сониної руки й їти поволі, поволі, під золотим від зір небом, з серцем, повним насолоди. І немає чого непокоїтись — Соня така, як і була, і вони давно вже все сказали одне одному. А якщо Соня сказала: так, це так і є. Отже, в серці спокій і впевненість.

— Тільки,— дивується Стефек,— чому це я так тихо прокрадався з дому? Щоб не збудити матері? Але ж матері вже немає, вона вмерла, коли я був у госпіталі...

І ми повинні були одружитися з Сонею; чому ж ми ще не одружилися? Дивно, адже ми умовились, навіть час призначили... Коли це мало бути?

З пухнастих глибин сну приходять відповідь, наче її хтось шепнув знайомим голосом. У липні — так, звичайно, у липні.

І сон відразу втрачає ласкавість, м'яку пухнастість. Треба крізь нього продиратися, мов крізь густі зарості, напружено чогось шукаючи.

— Як же це так? — запитує Стефек у Соні. — Адже ми мали одружитися в липні?

Але Соня відступає, відходить од нього, він уже не відчуває в долоні тепла її пальців. Вона ніби зовсім не чує, що Стефек її кличе, не повертає навіть голови, і тане, тане в мороці, гине в затінку луки. Її вже зовсім не видно. І лише тоді Стефек уві сні пригадує: «Адже тепер війна, вона почалася в червні, і я зовсім не в Ольшинах». На серці стає важко. Краще прокинутись. Сон переплутався з незрозумілим смутком, з безпричинним жалем, з гострим прикрим страхом. Напружено, з зусиллям видається Стефек з темряви сну.

Крізь білі штори сіється розпорошене сонячне світло. Десь у вікні сонно дзижчать мухи. Могутнє хропіння лине з ліжка під стіною. Стефек повертається, ще не зовсім прокинувшись. Всі сплять зовсім не довго, якщо глянути на сонце. Пізніше воно переходить за дім, і проміння не падає просто у вікна, як зараз. Можна ще спати. Але страшний сон причаївся десь поблизу, як злий хижий звір, і тільки чекає, щоб Стефек знову заснув. Тепер уже напевно присниться щось дуже погане. «Але що ж таке мені снилося?» — згадує Стефек. Здається, не було нічого страшного; якраз навпаки. Він ішов з Сонею по луці в Ольшинах, ще десь на дні серця таїться насолода від цієї згадки. Чому ж він так хотів прокинутись? Ага, правда. Соні потім не стало, вона зникла, відходила все далі, аж поки не розтанула, поки не розвіялась, чужа й далека, наче забула про існування Стефека, наче й не любила його ніколи.

І знов шемить у серці тривога, якої не можна пояснити змістом сну, тим змістом, який можна пригадати, розповісти самому собі. Але крім сну було щось інше, щось більше, саме те, що наказало якнайшвидше прокинутися. Це була тривога, яка заповнювала далечінь,

де зникла Соня. Тривожне мигтіння повітря і біль у серці. Ні, краще вже не спати.

Стефек обережно підвівся, щоб випадково когось не збудити, хоч товаришів, які спали в кімнаті, напевно, не збудили б навіть гарматні залпи. Після важкої ночі вони спали глибоким, міцним сном, ніхто навіть не ворухнувся. Тільки радист Стрелков бурмотів щось крізь сон, як завжди.

Двері коридора відчинилися просто на зелену галявину, в сонячний травневий день. Скрізь панувала тиша. Стефек оглянувся, але навколо не було нікого. Мабуть, усі спали. Він став спускатися вузькою стежкою поміж кущами вниз до озера.

Під деревами, майже захована в їх гушавині, стояла хата. Білий кудлатий песик вибіг за ворота і став приязно тертися об Стефєкові ноги.

— Здрастуй, Тявка...

Песик радісно завищав. Дідусь, що стояв, спершись об тин, кивнув головою.

— Добридень. Ну, як там, ніч минула добре?

— Все в порядку.

— Спати не хочеться? День такий, що, правда, важко спати. Ходім, ходім у садок.

Під старими, кучерявими грушами стояла спорохніла лава. Стефек сів біля хазяїна. Старий поволі скручував з газети козячу ніжку, набиваючи її махоркою.

— Бач, як б'ють... Цілу ніч було чути. І тепер знову.

Крізь сонячну тишу дня, крізь дзижчання бджіл, які кружляли навколо дрібних квіточок, крізь щебетання птахів, яких ще не вгамувало полуденне сонце, долинав звідкілясь здалека глухий гуркіт, схожий на луну далекого грому. Можна було подумати, що десь там, за пагорками, вкритими густим, зеленим лісом, збирається гроза. Але небо було ясне, погоже, без єдиної хмарки.

— О, чуєте, як б'ють?

Білі качки плавали край берега, з хлюпотінням пірнали в воду, шукаючи їжі.

— Н-но! — долинуло раптом з городу.

— Хто це оре? — здивувався Стефек.

— Солдати. Там у мене залишився клаптик городу біля води. Я вже не збирався орати, та й коня нема. А вони з конем прийшли, захотілося хлопцям орати. Я, мабуть, там просо посію абощо.

Невеликий клаптик городу збігав до озерця. Плуг залишав рівні темні смуги на схилі, зарослому невисокою, змішаною з бур'янами травою. Високий солдат ходив за плугом, налягаючи на чепіги; другий поганяв гнідого коня, який пирхав і махав головою, відганяючи мух.

— Засумували хлопці за селянською роботою... Ну що ж, нехай собі орють... Ходім подивимось, чи що.

Затріщав лозовий тин. Солдат, який ходив за плугом, оглянувся. Стефек побачив селянське засмагле, майже бронзове обличчя і блакитні очі, що яскраво виділялися на ньому. Солдат, побачивши людей, що підходили до нього, усміхнувся трохи соромливо.

— Що тут дивитися... Оремо — і все.

Обидва зупинилися. Кінь негайно скористався з перери і, завзято помахаючи хвостом, мов пишним бунчуком, потягнувся до купи бур'янів, що росли на не зораному ще клаптику землі.

— Закуримо? — старий витяг коричневий шкіряний кісет з махоркою.

— Чом ні?.. Закурити, то й закурити.

Солдати присіли, скручуючи цигарки. Блакитні очі плугатаря блукали по зораній ріллі.

— Ох, і земелька ж тут, земелька... Золото, а не земля... Чого ж ти її, старий, так занедбав?

Хазяїн здвигнув плечима.

— А що ж було робити? Коня нема. Та й що там цей клаптик...

Солдат нахилився і, взявши в руки грудку землі, став її розтирати, уважно придивляючись.

— Бач, яка чорна... Чисте золото. У нас не така земля...

— А ти ж звідки? — запитав Стефек.

— Я? Звідки ж мені бути? З Білорусі я. У нас більше пісок... Але картопля й льон і в нас родять, та ще й як. Тільки, звісно, земля не така. А ти її занедбав,— ще раз з докором звернувся до хазяїна солдат, окинувши його поглядом голубих очей. На його опуклих вилицях виблискували краплинки поту.

— До вечора, а може й раніше, зоремо. Просо сіяти будеш, чи як?

Старий почухав потилицю.

— Авжеж, просо... Нічого іншого вже й не посієш. Просо в мене є, ще трохи в мішечку залишилось. Можна посіяти.

Солдат глянув на небо. Сонце стояло ще досить високо.

— Ану, Володю, давай зоремо до кінця. От якби ще й посіяти вдалося.

— Що ж, не сьогодні, то, може, завтра,— зауважив старий. Солдати раптом усміхнулися якимись однаковими посмішками.

— Е, хто знає, де ми будемо завтра! Напевно, незабаром вирушимо,— блакитноокий махнув рукою на захід.— Давай, Володька, поганяй, поганяй, добре було б, якби ще нам це просо посіяти.

— Но!..

Кінь шарпнувся, і плуг пішов рівно, впевнено, прорюючи глибоку, чорну, блискучу борозну. Старий зітхнув.

— Отака солдатська доля. Сьогодні тут, а завтра хто знає, де доведеться голову покласти... От і мої сини тепер десь там... воюють...

Він задивився на блискучу борозну.

— І їм теж, мабуть, сумно стало, як почалися навесні роботи в полі... Не та нам робота цієї весни припала, не та... От, глянь, солдати! Може, завтра вже й сліду від них не буде, а бачите, як орати захотілося, сіяти. Звичайно — колгоспники. Роботящий у нас народ, ох, який роботящий. А скільки ще за цю землю голів покладуть!

Він підняв на Стефека сірі очі, оточені сіткою зморщок.

— Ой, шкода мені вас, солдатики, шкода, а що поробиш? Війна є війна. Якби тільки не затягти, якби швидше скінчити. От у мене ще один син вдома залишився: хлопець хоч куди. А його не беруть — молодий, кажуть. Неправильно.

Стефек здивувався:

— Адже у вас уже двоє синів на фронті?

— Двоє... Аякже, двоє... Але міг би бути й третій. На одного солдата більше було б.

Він підняв і розтер у пальцях грудку землі.

— Як на те пішлося, я так собі думаю: часу у нас обмаль. Землю треба орати, хліб сіяти, будинки будувати. От і моя хижа вже недовго простойть: про нову

треба думати. Тут нічого баритися — швидше треба гада вигнати та за роботу брагися. От мені й здається: нехай би вже й третього взяли. Виженемо гада — і за своє візьмемося. Ми люди трудящі. Ех, яке вже в нас життя було, яке життя! І от що стало. То чим швидше фашистів виженуть, тим краще.

Він знов нахилився, взяв грудку землі й став розминати її пальцями.

— Як на мій розсуд, я б усіх брав. Мені кажуть — старий. Це правда, я не молодий, нічого не скажеш, — ще в громадянську війну воював, і тоді вже не такий зелений був. Але й сьогодні я б теж міг придатися. Ти дивись: вчора в бою були, завтра в бою будуть, а як їм орати захотілося, святу землю засівати, щоб даремно не лежала, бур'янами не заростала. Воювати ми вміємо, аякже! Російський солдат завжди воювати вмів, захищати свою землю, а зараз тим більше... Але ми народ трудящий, працьовитий. Нам би орати, будувати, сади садити, дороги мостити. Тому так і хочеться, щоб швидше це все скінчилося, бо скільки ж добра гине, скільки часу марнується! Прогнати б антихриста швидше і знову людські жити. Ну, я вже старий, це правда, але як вам, молодим?..

Темні борозни рівно простягалися одна за одною. Гніді боки коня потемніли від поту. Вправно натискав на чепіги блакитноокий солдат. Край берега з бульканням пірнали в воду білі качки і виринали, поблискуючи на сонці пір'ям. Раптом за спиною в Стефека почулося важке зітхання. Він обернувся. Дружина старого стояла за ними, придивляючись до орачів. Вона згорнула руки під фартухом. Гладенько зачесане сиве волосся виднілося з-під хустки, зав'язаної під підборіддям.

— Ну що, стара, правду я кажу чи ні?

Вона зітхнула ще раз. Вицвілі очі перебігли з орачів на озерце, яке поблискувало золотом під сонцем, на зелену луку, заткану квітами деревію і ліловими дзвониками, на лісок за водою, який сявав травневою зеленню.

— Правду, — мовила вона тихо. — Певно, що правду. — І відразу додала, наче сама собі:

— А від Івана другий місяць листів немає.

— Немає, то будуть, — суворо перебив старий. — Там не один Іван; розуміти треба.

— А я що кажу? Так тільки,— несміливо захищалася жінка.

— Ну от. Час такий настав.

— Ви, може б, молока випили? — звернулася стара до Стефека.— Холодне, з льоху.

— Ти не питай, а налий. Звичайно, вип'є.

Стара винесла глечик, ложкою стала черпати з нього біле, густе молоко. Стефек дивився на її невеличкі руки, на тонкі пальці спрацьованих рук. У кого ж це були такі руки? Ага, так, у старої Петрукової, у найкращої прядильниці в Ольшинах.

І знову спав на думку поганий сон, який йому наснився. Але ж у цьому сні начебто не було нічого поганого. Наче розтанула десь, загубилася в золотому сьйві травневого дня задушлива темрява, млиста даль, в яку відійшла уві сні Соня. Стефек знизав плечима. Як безглуздо піддаватися таким ідіотським настроям! Адже все в порядку. Капітан Скворцов повернувся, Стефек знов побачить його ввечері, і він знов проситиме,— хоч міг би й наказати,— але він саме проситиме: «Стьопа!» м'яким любим голосом.

І Стефек знову прагнутиме мастити мотор власною кров'ю, замість мотора дати літакові серце, яке не підведе, винесе з найдужчого обстрілу, із синьої пастки прожекторів, перенесе літак над палаючою лінією фронту.

— І поляки нам тепер теж, певне, допомагати-муть? — раптом почув він голос старого й здригнувся.

— Які поляки?

— Та от, ця їхня армія, яка ще восени організувалася... Я по радіо чув, як їх генерал промовляв. Він польськи говорив, я не все зрозумів, але дещо добрав... Ну, а тепер вони вже, мабуть, готові. Бо я щось нічого про них не чую...

Стефек відчув, як кров прилила йому в обличчя. Він нахилився, наче підтягуючи халяву.

— А ви не чули нічого? У вас про це скоріше довідається... А в мене радіо чогось хрипить, зіпсувалося, чи що...

Стефек поволі випростався.

— Ні... я не чув нічого.

— От. А цікаво було б... І в газетах нічого не писали?

— Я щось не помічав.

— Та їх, мабуть, не так уже й багато, але все-таки була б хоч якась допомога. У нас казали, поляки добрі солдати. Та що це? — Ви ж самі поляк, краще від мене знаєте, а я вам ще кажу.

Відпливає від серця кров. Чому повинен червоніти від цих запитань він, сержант Червоної Армії? Чому повинен брехати? Але як же сказати цьому старому, який вболіває, що в нього не беруть третього, останнього, сина, як сказати йому, що польська армія зовсім не збирається допомагати? Що більша частина її вже пішла далеко звідси, в Іран, за тисячі кілометрів від фронту. Як йому пояснити, що це за люди і чому на них не можна покладатися?

«І що я маю з ними спільного?» — бунтувався Стефек, обурюючись сам на себе за цей дурний рум'янець сорому, за те, що він не сміє підвести очі, почуває якусь відповідальність за тих, що пішли, не бажаючи чути канонади, яка струшує тут землю, не бажаючи бачити палаючих міст і сіл, не бажаючи бачити цього шляху на захід, хоч це єдиний шлях до Польщі.

Що в нього з ними спільного? Він знав, що його місце тут, в лавах армії, яка бореться з фашистами.

Стефек здригнувся. Геть! Він не хоче про них навіть думати.

Насвистуючи, він пішов назад схилом пагорка. Важко було повірити, що зараз війна. Ясніють зеленню пагорки на сонці. Хто може догадатися, що в цій зелені дрімають рядами літаки, чекаючи нічної години, коли темрява вкриє аеродром і спалахне на невидимій траві велике Т. Хто догадається, що між деревами стоїть довгий, низький барак, в якому сплять зараз льотчики, поки не настане вечір і по телефонних дротах не прилетить бойове завдання.

Але ні. Глухий стогін, підземний гуркіт чути скрізь. Не колгоспник оре клапоть землі над озерцем, а солдати. І високо в повітрі чути далеке дзигчання — летить літак. Чужий чи свій? — вгадати важко. А Соня, напевно, зараз працює десь на Уралі, в Башкирії чи в Казахстані, разом з іншими евакуйованими. І нічого зараз думати про Соню — тепер треба думати тільки про літак, про жовту п'ятірку капітана Скворцова.

РОЗДІЛ 6

Зима в Ольшинах цього року була довга й безжалісна. У великі морози чути було, як потріскують дерева, наче лунають несподівані постріли. Озеро лежало під високими заметами снігу, як неосяжна, гладенька рівнина. Вільшняк і лози зникли під снігом. Низенькі хліви засипало до самої стріхи, від хати до хати треба було прокопувати проходи. Височезні снігові стіни здіймалися обабіч стежок, які скидалися на тунелі. А декому й справді доводилося прокопувати тунель в снігу від хати до клуні або хліва. Здалека ледве можна було догадатися, що тут, над озером, біля ріки, притаїлося село. Тільки опівдні снувалися де-не-де непомітні струмки диму, які виходили наче просто з-під снігу. Це була майже єдина ознака життя. Але й димків було небагато. Треба було берегти дрова, їх не наготували з осені на всю зиму, а зараз і найбільший сміливець не зважився б піти в ліс. Скрізь навалило снігу вище голови, легко було збитися з дороги, заблудити в цій білій пустині, на яку обернувся світ. І до того ж невеличкі ялинки, віття, восени обмане вітром, лежали глибоко під снігом, до них ніяк було докопатися.

Як ведмідь, що заліз у барліг на зимовий сон, притаїлося під снігом село, тихе й мовчазне. Звідси далеко було до шляхів, до проїжджих доріг, важко було добратися до села, важко вибратися з нього. Навіть німці не з'являлися з самої осені, бо, мабуть, їм нічого було тут робити. Всіх корів вони рекувізували ще в дощові осінні дні, де пощастило, забрали й зерно, зараз їх ніщо не приваблювало в Ольшинах.

Якимись невідомими шляхами потрапляли сюди час від часу невиразні, плутані вісті, невідомо було, що думати, чого триматися.

Наче порятунку, чекали люди весни. Здавалося, коли розіллються весняні води, коли вирине з-під снігу земля, почне дихати могутніми грудьми озеро, настануть якісь зміни. Тепер зима тримала в крижаних кайданах, в цупких безжалісних пазурах не тільки землі й води, але й життя людей, мертве й застигле. Важко було повірити, що зовсім недавно тут кипіло все, рухалось, зростало в бурхливому, радісному пориві. Мертвий стояв клуб над

озером, і стежка до панського будинку, де ще так недавно були дитячий садок і школа, лежала, високо засипана снігом, незаймана, наче ніколи й не бігали по ній дитячі ніжки. Підручники були заховані по кутках, за іконами, на горищі під стріхою. Нікому було і вчити дітей, бо вчитель виїхав ще в перші дні, а Ольга десь зникла з дитячого садка, і ніхто не знав, де вона ховається. Батьки на запитання тільки знизували плечима — мабуть, і самі не знали або не хотіли відповідати.

Десь зник і Петро, ще в перші дні. Він один, може, міг би щось пояснити людям, але не було й Петра. Жителі Ольшин неохоче зустрічалися одне з одним, поглядали спідлоба. Нікому не хотілося розмовляти, наче кожен ніс на плечах тягар окремо від інших, не бажаючи допомоги. Все, що сталося ще так недавно, здавалося сном, коротким, минушим, який одним помахом стерла важка гнітюча дійсність. Змінилося життя, невпізнанно, до самого краю, і важко було звикнути, примиритися з цим, але водночас почуття власної безпорадності зв'язувало руки, й люди не знали, з чого почати, що робити. А до того ж настала страшна зима, тріскучі морози, снігові завірюхи, яких не пам'ятали навіть старі люди. І здавалося, так і буде завжди — не поборе весняне сонце, не подужають теплі вітри цього морозу, снігових кучугур, глибоких заметів, в яких потонуло село.

Але весна все-таки наступила. Сніг поволі перетворювався на бурхливі струмки, на бистрі річки, на каламутну повінь, в якій потопали Ольшини. Вже чути було вночі, як з гуркотом розколюється крига на озері, розколюється довгими шпаринами, крізь які просочується на поверхню вода. Віяли теплі вітри, підточуючи снігову цілину, розмивали її дощі, які напрочуд рано линули з хмарного неба. Та ця весна не веселила людей, як бувало раніше. Тепер не один той, що нетерпляче виглядав її взимку, зітхав з глибоким жалем за морозами і снігами. Правда, голод уже заглядав у хати, і вогонь лише зрідка палав у печах; але зате село було відрізане від усього світу, відгороджене від Влук і від Синиць, немов фортеця, високим муром снігових кучугур. А тепер відкриваються, розтануть дороги й переходи, висушить їх вітер, вбере в себе земля глибокі калюжі, і не вгадаєш, хто прийде цими дорогами, який несподіваний удар впаде на беззахисні Ольшини.

Але поки що дороги були ще не прохідні: розмокла руда глина, повалилися підгнилі містки, яких восени ніхто не лагодив, вийшла з берегів ріка, порозливалися річечки, струмки, потоки, наповнюючи каламутною брудною водою улоговини, проходи, стежки. Поки що повінь захищала село не згірше, ніж зимові сніги, і ясно було, що зараз годі чекати якихось змін, вістей, годі навіть чекати, щоб хтось прибув.

Проте один несподіваний гість з'явився в селі, але прийшов він так тихо, що люди лише згодом довідалися про нього. Павло, який зайшов до старости позичити вісь, довідався про це перший. Староста відмовчувався, дивився ще неприязніше, ніж раніш. Вісь усе-таки дав, буркнувши щось собі під ніс. Павло на хвилину присів на лаві біля вікна.

— От уже й дикі гуси летять,— намагався він почати розмову.

— Може, й летять... Вже час.

— Звісно, час.

— От і до нас один гусак уночі прилетів, кажуть...— несподівано мовив староста.

— Який гусак? — здивувався Павло.

— А ви хіба не чули?

— Не чув, а що?

— Хмелянчук, кажуть, додому прийшов.

— Хмелянчук? Не може бути!

— Хто його знає... Парукова борошна позичити забігала, казала, ніби її діти бачили його біля хати.

— Хмелянчук... Дивіться. Звідки ж він узявся? Випустили його, чи що?

— Може, випустили, а може, й сам пішов... Хто його знає?

— Хмелянчук...

Обидва замислились. Що ж це таке? Знов поверталося минуле. Так довго нікому й на думку не спадав Хмелянчук; і от він знову є, знову з'явився на селі. Наче на ознаку того, що змін, які принесла із своїм приходом Червона Армія, вже не існує і колесо знову обертатиметься по-старому, мовби й не пролинула над селом живодайна гроза, несучи з собою нове життя.

— А може, це ще й неправда? Мало що діти плещуть... Побачили когось біля хати і відразу: Хмелянчук...

— Може, й так... Але хто ж там міг бути, крім нього? Адже до баби його ніхто не ходить... А його руду голову відразу впізнати можна.

— Якщо це він, покаже себе, не бійтесь.

— Вже він щось задумав, якщо повернувся.

— Може, це й не він, мало що дітлахи вигадують.

— Може бути.

Вони розійшлися, не знаючи, чому вірити. Але Хмелянчук справді уже був тут. Якось увечері, коли його жінка несла цебер у хлів, щоб нагодувати вціліле поросля, вона побачила, що хтось майнув за клуню. Жінка стурбувалася. Хто б це міг блукати біля садиби? Люди тут такі, що від них не можна сподіватися нічого доброго — тільки зла. Її охопив неспокій. Вона поставила цебер з вареним картопляним лушпинням і ніби так собі, мимохідь, щоб глянути на ріку, обтираючи руки об запаску, поволі пішла за ріг хати. Так і є, там стояв хтось — чи то жебрак, чи подорожній. Вже смеркло, і жінка спочатку побачила тільки подерту ватянку й ноги в полотняних онучах, обмотаних поворозками.

«Мабуть, злодій. Виглядає, щоб обікрасти»,— подумала вона з раптовим страхом, але набралася духу й гукнула:

— Вам чого?

Обідранець підійшов ближче. Не вірячи власним очам, вона позадкувала і скрикнула.

— Не галасуй... Нікого нема в хаті?

— О боже, це ж ти, Федю...

— Федю, Федю,— буркнув він, оглянувшись навколо.— Ти що, не могла тин хоча б кілком підперти?

— Це снігом. Снігом тин повалило...— белькотіла вона непевно, машинально витираючи фартухом давно вже сухі руки.

— Свиням їсти несеш?

— Які там свині... одне поросятко залишилось...

Раптом жінка опам'яталась.

— Боже милий, Федю, Федю! Живий, цілий... Федю!

Вона кинулась до чоловіка, рвучко обняла його й захлапала.

— Ой боже, боже, а я вже думала, тебе вбили, замучили, не повернешся вже до мене, Федю!..

— Тихше, бо люди позбігаються. Ходім до хати. Наймит удома?

— Який там наймит... Роботи ніякої нема; що ж я дармоїда годуватиму?

— А дівка?

— Бійся бога, Федю... Ще за советів пішла від нас, хіба ти не пам'ятаєш?

— А тепер не наймала?

— Нащо ж їх наймати? Самій нічого робити, нещастя таке...

— Перестань! — гримнув він.— Ти що, хочеш мене тут до ночі надворі тримати, чи як?

В замішанні жінка схопила цебер, але відразу поставила його знову на землю.

— Боже милий, Федю!

— Федю і Федю, ти що, забула, як мене звать? Давай, давай у хату.

Вона швидко вбігла до хати і тремтячими руками почала відразу розпалювати в печі.

— О боже, ти живий. Прийшов додому...

— Чому ж би я мав умерти? — буркнув чоловік, оглядаючи хату.— Ти б, може, їсти мені дала.

— Зараз, зараз буде... О боже милий! Федю!

Все падало в неї з рук. Вона безтямно хапала то один горщик, то другий і знов ставила назад, витираючи ріжком хустки сльози, що лилися з очей.

— Сала б дала шматок...

— Та звідки ж я тобі сала візьму, боже милий, звідки?

— Хіба не колола свині взимку?

— Яка там свиня? Боже милий, де ті свині?.. Забрали свиню і кабанчика забрали, одне порося залишилося, бо я його в ямі за городом сховала.

— Хто забрав?

— Та хто ж?.. Німці забрали... Геть-чисто все пограбували ще восени. А ти живий, повернувся... Боже милий!

— Перестань репетувати! — розгнівався він.— Давай, що є, тільки швидко. І самовар постав.

— Самовар? А як же його поставити? Чаю нема, цукру нема...

— Бачу, ти тут зовсім на старці зійшла,— буркнув він гнівно, коли вона поставила перед ним миску затірки.

— Та як його не бути старцями, як? Геть-чисто все пограбували, нічого нема, наче в землю пішло.

Хмелянчук сьорбав затірку і похмурим поглядом блукав по хаті. Все було як раніше — і завіски на вікнах, і килимок над ліжком, і полив'яні миски на полиці біля печі,— але йому здавалося, що він нічого не пізнає. Здалека хата здавалася зовсім іншою, більшою, світлішою, ніж вона була насправді.

Жінка стояла, згорнувши руки під фартухом, і очима, на які весь час набігали сльози, стежила за кожним рухом його руки, яка неохоче підносила ложку до рота.

— Як же ти змарнів, боже мій...

— Ще б пак не змарніти... А на твоїх затірках теж не відгодуєшся.

— Що ж я, нещасна, маю робити? Звідки мені взяти?

— Не скигли, не скигли. На селі що чути?

— Що ж там можна почути? На селі як на селі... Не ходжу я до них, і вони до мене не ходять.

— А земля як?

Вона не зрозуміла.

— Яка земля?

— Ти що, зовсім здуріла? Наша земля... За садом, за рікою?

— Та що ж... Німці казали, всі радянські порядки скасовуються, в кого землю забрали, щоб повернути назад. Та що ж з цієї землі?

— Озимину посіяла?

— Чим же я мала посіяти? Збіжжя, яке було, забрали до останнього зернятка. Хто заховав, то ще якусь пригоршу має.

— А ти не ховала?

Жінка злякалась. Опустивши очі, вона безпорадно крутила ріжок фартуха.

— Бо я... я...

— Кажі як людина,— гримнув він.— Чого белькочеш?

Вона розплакалась.

— Я не ховала... Казали: вони брати нічого не будуть, культурні... І ще казали, коли тебе більшовики заслали, то... А вони прийшли, забрали... Вже як я просила, як кланялась, нічого... не допомогло. Забрали, мов своє...

— От дурна баба. До коменданта треба було іти.

— Їхнього?

— А якого ж?

— Ой Федю, біда наша, біда... Ходили, ходили тут і до коменданта... То їм ще й прикладом у спину дали, а до коменданта не пустили.

Він обтер долонею мокрі вуса.

— Не рюмсай. Вже я тут роздивлюся. Староста на селі є?

— Який там староста... Той, що був, так і залишився. Тільки яке зараз його старостування...

Він спідлоба глянув на жінку, але не відповів нічого.

— А на селі хто залишився?

— На селі — хто залишився?

— Здуріла баба! Ну, з тих, більшовицьких наймитів, залишився хто?

Жінка замислилась. Хмелянчук нетерпляче махнув рукою.

— Іванчук? Павлова Ольга? Параска? Є хто?

— Іванчука нема... Панича Стефека теж нема. Усі відразу десь поділися, тільки-но поради пішли. Ольги й не було, вона в місто ще тоді виїхала. А так усі є. І батюшка є.

— Піп? Той самий?

— Аякже.

— В церкві править службу?

— Звісно, править. Тільки сніги всю зиму такі були, що не пройти до церкви, та, правду кажучи, люди й боялися... А тепер повинь, усе позаливало. Але головне, що кожен боїться.

— Чого ж тут боятися?

Жінка зітхнула.

— А от так, бояться і бояться. Навіть з хати виходити не хочеться... Такі вже часи настали... Скрізь страшно.

Хмелянчук сплюнув і здвигнув плечима.

— От дурна баба.

— Може, я й дурна... А чого ж ти, Федю, не розкажеш, як там було з тобою? Я швидше смерті сподівалася, ніж тебе.

— Нічого язиком молоти. Спати мені хочеться, я, мабуть, ляжу, чи що... Геть змучився.

Жінка поспіхом заметушилася, скидаючи смугастий килимок з ліжка.

— Ще б пак... Боже мій, боже, ти прийшов, повернувся додому, Федю.

Хмелянчук поводиті скидав з ніг подерте взуття, онучі,

перев'язані мотузком. Правду кажучи, йому й спати не хотілося, але надокучив цей бабський плач, бабські стогони. Хотілося поміркувати, якимось звикнути до думки, що він уже вдома. Правда, він зовсім інакше уявляв собі це повернення. Як? Він і сам добре не знав. В усякому разі, відчував розчарування. Чому? Це теж було незрозуміло. Якимось розвалювалося все в руках, розпливалося, не було ніякої радості, скоріше була нудьга й порожнеча. Не так він про все це думав. А як? Хмелянчук на хвилину замислився. Але те, що його підтримувало стільки часу, що давало силу й енергію для подолання всіх труднощів, вже зникло, перестало існувати. Все було вже позаду — залишалася тільки пуста й внутрішня порожнеча, така виразна й болюча, що важко навіть було відрізнити — чи це від затірки, яку він з'їв замість сподіваного сала, чи від думок, докучливих, ще невиразних, але прикрих і щемливих.

Ще деякий час він перевертався на ліжку, відчуваючи, що не засне. До того ж і жінка сиділа на лаві під вікном і зітхала так важко, що це його дратувало. Він неохоче підвівся.

— Чоботи мої цілі?

— Аякже, аякже, намащені, стоять у коморі. Зараз принесу. Ти що, спати не будеш?

— Не спиться. Душно тут. Піду на повітря.

Він натяг чоботи. Кризь невеличке віконце вже сіялась сутінь.

Хмелянчук вийшов з хати. Знову впав в очі повалений, спорохнілий тин. Він уважно оглянув стовпи. Нікуди не годяться! Довго блукав по подвір'ю, оглядаючи все, та раптом зупинився і глянув у далечінь, на село.

У вікнах не було вогників, де-не-де білили ще клапти снігу, але загальний краєвид був сірий, темний, безнадійний — розмокла глина, калюжі. Чорні, голі кущі виглядали, як мертві, наче їм ніколи вже не судилося зазеленіти, розквітнути. День був холодний, без дощу, але в вологому повітрі без упину сіялася мжичка, дрібні краплини осідали на голих гілках, збиралися в більші краплини, збігали по чорній корі, як сльози. Незабаром він відчув вологу на вусах.

Сірим, похмурим, безнадійним здавалося все навколо. Озеро коливалося, монотонно хлюпотіло каламутними хвилями об берег, розмиваючи рештки криги.

Хмелянчук замислився — чи не піти йому в той бік,— але поки що не варто було зустрічатися з людьми. Не хотілося й повертатися до хати. Він сів на мокрій колоді біля клуні й бездумно задивився в померхлу, сонну, набряклу вологою далечинь. Боже мій, яким усе тут здавалося нужденним, маленьким, безнадійним! Який величезний шматок життя лежав поміж днем, коли його вивезли звідси, і днем повернення!

Ні, це зовсім не схоже було на те, що йому ввижалося там, далеко.

А проте він не прогавив жодної хвилини. Уже в перший день вибухи бомб, які розривалися у Львові, Києві, Мінську, долинули відгомоном туди, на схід, за тисячі кілометрів звідси. І він сприйняв ці вибухи як сигнал, із злою радістю, з почуттям помсти. «Вони» вивезли його, відірвали від хати, від землі, від Ольшин,— а тепер і «їм» прийде кінець. Він твердо вірив: «їм» прийде кінець, значить, почнеться хороше життя для нього, Хмелянчука. І все буде, як раніше. Ні, навіть краще. Вже хто-хто, а німці напевно зітруть на порох всіх цих Іванчуків, Семенів, всю цю сільську голоту, яка не давала йому спокійно жити, випускала рибу з саджавок, знищувала посіви, випасала конюшину і, нарешті, добилася того, що його викинули з села, вивезли сюди, на чужу землю, до незнайомих людей, де треба було починати все з самого початку. Ні, він і не збирався працювати там, на сході, бо відразу переконав себе, що так не буде, що довго все це не протягнеться. І вибухів бомб він чекав з такою певністю, наче йому їх обіцяли заздалегідь. І от день настав. Вибухи бомб прокотилися від Бугу аж до морів, до океанів. Але Хмелянчук не думав, що для мільйонів людей це був сигнал до боротьби й оборони. Він зрозумів ці вибухи як сигнал, поданий йому,— сигнал до повернення.

Хмелянчук відразу зміркував, що тепер ним не будуть особливо цікавитися. «Тепер у них інші справи на думці, го-го, зовсім інші»,— думав він про себе. Отож одного чудового липневого дня, зібравши в клуночок найпотрібніші речі, рушив у дорогу. Його не лякала ні віддаль, ні труднощі дороги. Там, над озером, у розливах річок, там його місце, там чекає його життя, до якого він звик. Хмелянчук знав, що повинен дійти і дійде.

Не доводилося навіть ховатися. Він правильно вгадав,

що тепер не до нього. Уперто, терпляче посувався вперед, прямуючи на захід, тільки на захід. Не один він ішов у цьому напрямі. Туди їхали, йшли, пливли рікою десятки тисяч людей. Сунули, пливли рікою гармати, танки, якісь таємничі ящики — ешелон за ешелonom. Він пірнув у цю ріку і поплив разом з нею. Правда, хвилинами його охоплював сумнів. Звідки бралосся стільки людей, така сила, безупинний потік? І звідки в цій країні, про яку він не раз зловтішно казав раніше, що вона гола, боса й голодна, звідки в ній стільки хліба — він бачив його цілі ешелони, стільки худоби — він сам бачив незліченні стада, стільки всякого добра, яке ешелонами везли на захід, туди, де кипіла боротьба? Звідки все це бралосся, коли тут не повинно бути нічого? Але він зараз же втішав себе, що все це незабаром вичерпається. Вже німці з ними упорються, го-го, німці це щось зовсім інше. Як натиснуть — навіть ці ешелони не встигнуть дійти до фронту.

Сам він посувався повільніше, ніж йому хотілося. Чіплявся саме на ці ешелони, навіть допомагав їх вантажити, і з цього жив у дорозі. Де поїздом, де попутною машиною, а то й пішки. І пильно, пильно прислухався до вістей. Ні, більшовикам не дуже щастило. Опустивши очі, щоб не зрадити своєї радості, він слухав зведення. Знайомі, ох, які знайомі назви! Вже німці захопили й Ольшини — звісно, раз, два, й захопили! Хоч, правда, їм недалеко було йти від кордону. Вони вже посунулися далі — і Хмелянчук думав, що дорога його скорочується, бо німці йдуть із заходу, а він із сходу, щоб, нарешті, зустрітися з ними. У нього не було сумніву, що коли він зустріне німців — його життя блискавично зміниться.

Час від часу його непокоїло, що він ніде не бачив страху. Люди слухали зведення, дивились на карту, ну, часом хто зітхне або заплаче жінка. Але це не був страх. Вони вірили у свою силу. Скрізь говорили: «Тимчасово окуповані території». «Тимчасово», — кепкував Хмелянчук. Для нього це не було тимчасово. Він вірив, що коли німці стануть десь ногою, вже не знайдеться сила, яка могла б їх зрушити з місця. Вже вони нічого не дадуть у себе видерти.

В міру того як Хмелянчук посувався на захід, війна дедалі більше давалася взнаки. Звідси в глибину

країни, в безпечні місця сунули поїзди з пораненими, ешелони з евакуйованими.

«Тікайте, тікайте,— радів про себе Хмелянчук.— Ні, не втечете, не заховаєтесь... Скрізь вас знайдуть!»

Він із злим задоволенням придивлявся до платформ з машинами, що їх вивозили із заходу на схід. Ач, розібрали цілі заводи, рятують своє добро. Та коли ці заводи знову почнуть на них працювати? Не вистачить часу, не вистачить! Швидко посувався фронт, нестримним потоком котилися на схід залізні німецькі лави.

Зрештою, Хмелянчука це вже менше цікавило. Найважливіше, що Ольшини, і Стир, і Стохід, і Горинь, і розливи над Прип'яттю, близькі, знайомі рідні місця — в німецьких руках. Решта його не обходила.

Взимку його, наче грім, вразила звістка про перемогу під Москвою. Черв'як неспокою знову почав точити серце. А що, як?.. Але він відразу схаменувся. Ні, це нічого не означало, не могло означати.

Але десь у глибині серця отруйний черв'як підіймав голову, звивався. Що це була за країна — неозора, величезна, страшна країна! Ні, не вистачить у німців сил зайняти її всю. І що за люди, міцні, сповнені віри, вперті, що за сила, яку годі злічити!

Він бачив дорогою велетенські міста — де там, не зрівняти їх з Брестом, сміх, та й годі! Він бачив села й селища, електростанції, заводи, елеватори,— і все це зовсім не скидалося на те, що він чув раніше про цю країну. Але справа не в цьому. Нехай їх навіть не поб'ють до кінця,— в можливість цього він уже, мабуть, перестав вірити,— аби тільки там, над Стиром, не залишилося від них і сліду. Аби тільки можна було жити, як раніше, без більшовицьких порядків. Як добре жилося раніше! — зітхаючи, згадував він. Навіть, якщо війна вдома все знищила, можна буде відбудувати, можна буде наново взятися до роботи. Адже він ще не старий, го-го, ще й який жилавий і міцний, не одного молодого заткне за пояс! І за все пережите німці повинні його нагородити, адже більшовики тяжко його скривдили, там, удома, всі такі, звичайно, будуть на першому місці, інакше він і не уявляв собі.

Поки фронт був далеко, Хмелянчук посувався спокійно і впевнено. Далі вже треба було пробиратися інакше, тихцем, мовчком, боком, інколи обминаючи смертельну небезпеку. Він пройшов стільки тисяч кіломет-

рів — невже спіткнеться тут, на порозі свободи? Ні, це на нього не схоже!

І він повз, мов змія, прокрадався, мов лис, ішов манівцями, замітав за собою сліди. Ночами вже чути було далекий грім гармат. Вже не раз доводилося йому ховатися в канавах, чуючи над собою похмуре, зловісне гудіння літака, і лють його брала, що от він, наче більшовик який, повинен ховатися від німецьких літаків, бо кожна бомба може розірвати його на шматки, навіть і сліду не залишиться.

І проте йому вдалося щасливо пробратися і через розбомблені міста й села, і через лінію фронту. Але, перейшовши лінію фронту, він раптом зміркував, що й тут слід бути обережним, поки він не опиниться вдома, на своєму подвір'ї, в своїй хаті, в своєму селі. Там буде на кого покластися, там, нарешті, він заживе так, як йому хочеться. І далі прокрадався, як лис, як змія, ведучи життя напівдикой людини. Боявся навіть заходити до хат: адже невідомо, на кого там можна натрапити. Німці могли зажадати документів, а в нього їх не було. А на слово йому могли й не повірити.

Тут усе було інакше, ніж він сподівався,— якесь причаєне, придушене, мертве життя. І він вирішив одразу, що йому краще обминати людські оселі, іти лісом, рівнинами, замерзлими болотами, яких тут було досить. Звісно, не без того, щоб час від часу не доводилося звертатися й до людей по допомогу. І, зустрічаючись з людьми, він пильно нашорошував вуха і, не кажучи сам нічого, намагався почути якнайбільше.

І от, нарешті, його дім, Ольшини, рідні місця, темні й смутні, в сутінках ледве пробудженої, каламутної, дощової, холодної весни.

Треба було щось робити, на щось зважитись. Але на що саме? Хмелянчук похмуро згадував свою радість у той перший день, коли почалася війна, свою впевненість, що все скінчиться швидко, обернеться щасливо для нього. Тепер у нього не було вже такої впевненості. Довга мандрівка навчила його, показала деякі речі, про які він раніше не догадувався, не знав навіть про їх існування. Ця історія може затягтися надовго, хоч ясно, що вона скінчиться поразкою советів. Але здобути перемогу німцям буде нелегко. Все це не так просто, як спочатку здавалося, зовсім ні. Головне — розумно поводитись! Але

що зараз розумне, а що ні? За більшовиків, наприклад, він був обережний, та ще й який! І проте йому не пощастило: виявилось, що треба було обирати, ставати на той або на інший бік. А це ж було зовсім не властиве Хмелянчуковій вдачі. Більшовики в своїй основі його вороги. Про згоду з ними не могло бути й мови, а дурити їх можна було тільки до певного часу. Але тепер? Здавалося б, усе гаразд: прийшли німці, хазяйнують тут, запроваджують свої порядки. Отже, з цього боку йому нічого не загрожує. Люди причаїлися в похмурому мовчанні. Хто зважиться йому щось заподіяти? Тепер козири в його руках.

Він знов і знов повторював це собі, блукаючи очима по темних пагорках за озером, але не міг переконати самого себе. Ні, це було не зовсім так. Десь у серці таївся глухий неспокій. Щось заважало мислити ясно й виразно. І до того ще ця дурна баба, яка нічого не знає, нічого не може до ладу відповісти. Треба поговорити — але з ким?

Він повернувся до хати, бо вже стало зовсім темно. Каганець димів на столі, снуючи спіральні смуги кіптяви над червоним вогником.

— Лампи немає?

— Гасу немає. От так каганець горить, олії ще трохи є.

— І давно немає гасу? — запитав він похмуро, ніби міркуючи над чимсь.

— Вже з перших днів нема, з самого початку...

— Відколи німці прийшли?

— Атож...

— А сіль?..

— Яка там сіль... І солі немає... Нічого немає. Наче крізь землю все пішло.

Жінка зітхнула і, скося, несміливо поглядаючи на чоловіка, шепнула придушеним голосом:

— Совети привозили... А тепер не привозять...

Хмелянчук раптом повернувся до неї.

— Советів тобі захотілося?

— Що ти, Федю, що ти! — перелякалася жінка. — Я так тільки, правду кажу.

Він похмуро опустився на лаву.

— Я, мабуть, до попа піду, чи що.

— Завтра?

— А чого до завтра чекати? Він ще, певне, не спить.
Зараз піду.

— Що ти, Федю, що ти! Адже зараз поліцейська година.

— Поліцейська година? — протягнув він неохоче.— А хіба на селі є німці?

— Я ж тобі казала: ще з осені жодного не видно.

— Ну то що ж це за поліцейська година?

— А хто його знає... Ще вистежить хто-небудь, донесе... Дуже строго наказували: після сьомої години з хати ні-ні, ні кроку.

— І всі так цього наказу й слухаються?

— Хто слухається, а хто ні... Але страшно... В Синицях скільки людей постріляли.

— За віщо?

— Хто ж їх знає... І за цю поліцейську годину; так люди казали.

— Але ж ти сама кажеш, що німців тут немає.

Жінка безпорадно повела плечима.

— Нема, це правда. Але хтось прийде, побачить, донесе. Хоч кажуть, що німець боїться вночі по селах ходити.

Хмелянчук здригнувся.

— Німець боїться?

— Авжеж, так кажуть.

— Чого ж тут боятися?

Вона лякливо оглянулася на завішене вікно.

— Так... кажуть... що як хто з німців на село піде вночі, то вже й не вертається.

— Тут, у нас?

— Ні, у нас досі не було чути... Але ж німці сюди не заходять. А от в Рудах, казали... і в Бялці. Бялку геть-чисто спалили, ще восени.

— Спалили?

— Ну, так кажуть, я сама не бачила. Геть-чисто з усім спалили, кажуть.

— Як це — з усім?

— З людьми, з усім чисто,— шепнула жінка, тримаючи біля губ різок хустинки.

— Не може бути,— твердо мовив Хмелянчук.— Хто винен, того й спалили. Адже і в Бялці є різні люди.

Хто-хто, а він напевне знав, що в Бялці народ різний. Адже там жив і його кум Зозуля, багатий хазяїн на

сорока моргах. Цьому вже напевно нічого було боятися. Він навіть за більшовиків якось викрутився.

— От я Макара як слід розпитаю.

— Якого Макара? — перелякалася жінка.

— Як якого? Зозулю, хіба ти не знаєш?

Вона сплєснула руками.

— Я ж тобі кажу! Спалили й Зозулю, з усім добром спалили!

— Як?

— З усього села ніхто живий не вийшов... Кулемети скрізь поставили, стріляли, як хто тікав, а хати позамикали. Усе згоріло як солома, осінь суха була...

Його охопила злість, яку він не забарився зігнати на жінці.

— А ти язика свого тримай. Меле, як млин. Баби плетуть хтозна-що, а ти за ними.

— Я нічого...— белькотіла жінка перелякано.— Ти ж сам питаєш.

— В тебе якраз довідаєшся,— буркнув він і ліг спати. Але сон, мов на злість, не йшов. На печі переверталася з боку на бік, зітхала жінка.

Зозуля? Не може бути! Але найважливіший тут був не Зозуля, а щось зовсім інше. Виходить, не даремно точив серце отруйний неспокій. Тут ще не було порядку, про який він мріяв, коли йшов сюди. Виявляється, і тут ще не можна випростати спину й зажити таким життям, як хотілося. Ще треба гаїтися, ховатися, ще треба якось викручуватися, аби тільки вціліти.

«Хоча що там дурна баба знає... Поговорю завтра з попом»,— вирішив він, і це його трохи заспокоїло.

Але піп зовсім не зрадив, побачивши його. Він постав, борода в нього посівіла й неохайними кучерями падала на груди. Попада схудла, обвисли її пухкі колись форми. Обое здавалися наляканими не менше, ніж жінка Хмелянчука.

— Значить, випустили?..— непевно намагався почати розмову піп.

— Хто там мене випустив,— похмуро буркнув гість.— Пішов, і все... Ім там не до мене було.

— Певно, певно,— притакнув, зітхаючи, піп і знов замовк, скоса придивляючись до Хмелянчука.

А попада сиділа в кутку і, згорнувши руки на животі, час від часу зітхала.

— Службу правите в церкві? — запитав Хмелянчук, не знаючи, як розворушити мовчазного господаря.

— Та правлю.

— Багато людей до церкви приходять?

Попада зітхнула голосніше. Піп смикнув бороду.

— Зима була така, що й не пройдеш... А тепер знову... повинь.

— Так, позаливало все,— згодився Хмелянчук, і розмова знову увірвалася.

— Це що ж, німці навіть поста на селі не залишили? — спробував він зайти з іншого боку.

— А так, не залишили,— мов луна, ствердив піп.

Розмова ніяк не клеїлася. Піп барабанив пальцями по столу, не знаючи, як позбутися непроханого гостя.

— А до вас, батюшко, заходить хто-небудь?

Піп перелякався.

— Як це заходить? Хто заходить?

— Та, звичайно, люди, як до отця духовного.

Піп зітхнув з полегкістю.

— А... парафіяни. Приходять, приходять, чом ні... Як завжди. До духовної особи.

— А німці не турбують вас, батюшко? — зважився запитати Хмелянчук.

Піп аж руками сплеснув.

— Німці? Чому? Турбують? Ні, ні, нащо їм мене турбувати? — Його очі злякано бігали, уникаючи зустрічі з поглядом гостя. Хмелянчук відчув, що тут зайвий і нічого довідатися не зможе. Отже, він вирішив відкласти розмову на деякий час і кілька днів просидів удома, виходячи лише на подвір'я. Він не знав, до кого звернутися, з чого почати, з ким можна говорити, не наражаючись на небезпеку. А черв'як неспокою все точив і точив, відганяв сон, весь час надокучливо вгризався в серце. Що тут таке, що тут, власне, діється? Може, поїхати у Влуки, в Синиці? Але як їхати, не знаючи, що там діється?

Ось так і вийшло, що першу розмову він цілком несподівано завів з Мультинюковою. Відколи діти Парукової вгледіли Хмелянчука біля тину, звістка про його повернення кружляла в селі, і жінок пекла нестерпна цікавість. Нарешті Мультинюкова пішла на розвідку і, ніби ненароком, на стежці за Хмелянчуковою клунею натрапила на самого Хмелянчука.

- Федоре! Боже милий, то це вас випустили?
- Що ж це ви навіть і не вітаєтесь? — ухилився він од відповіді.
- Та... слава Ісусу... То це ви вже і вдома? Хто б цього міг сподіватися?
- На віки віків. А ви що, моєї смерті чекали?
- Рятуйте, куме, що це ви кажете... Це так тільки, до слова прийшлося.
- Хмелянчук вирішив скористатися з нагоди.
- А у вас що чути?
- Та у нас, як звичайно. Така біда, як і була...
- Біда, кажете?
- А як же? Адже переднівок тепер, то хоч стіни гризи... А сіяти чим будемо, вже й не знаю.
- Чому ж це так?
- Хліб німці забрали... Геть-чисто весь позабирали.
- Тепер їх щось не видно.
- А нащо їм зараз ходити? Забрали все, що було: корови, свині, зерно, чого ж їм ще? Ніяких справ немає. Так, видно, виздыхаємо всі, і край.
- А поміщицьке добро, яке вам більшовики наділили?
- Мультинюкова заломила руки.
- Бійтеся бога, яке там поміщицьке добро? Адже німець маєток забрав, ось ще тільки сам не приїхав. А в кого що було, все чисто назад позносили.
- Недовго ж ви більшовицькими подарунками записалися! — зауважив Хмелянчук із злостивим задоволенням.
- Бійтеся бога, скільки я там одержала? Оцю грудочку землі, стільки, як за нігтем? Про інших не скажу, але я? І згадувати нема чого... Все одно забрали все назад та ще й наказали: як хто займе — повісять. Та хто там його чіпатиме? Всі знають...
- То, певне, той новий поміщик незабаром приїде? Весна вже...
- А хто там його знає...
- Мультинюкова лякливо оглянулася, хоч поблизу не було нікого.
- Може, і не приїде... Казали — ще восени мав приїхати, а його не було. Тим більше зараз...
- Чому ж це так?
- Мультинюкова оглянулася ще раз.

— Кажуть, може, це й правда, хто знає?.. Про того... Іванчука. Через нього страшно.

Хмелянчук відчув прикрий холодок.

— Якого Іванчука?

— Та що ви... Іванчука хіба не знаєте, Петра?

— А його ще не повісили?

— Щоб вам язик відсох, куме... То ніби через цього Іванчука поміщик сюди й не їде.

— Тобто як?

— Ви хіба не чули?

— Що я мав чути?

— Та, кажуть, Іванчук в синицьких лісах сидить з партизанами...

Знов холодок пробіг по спині Хмелянчука.

— Що?

— Я, звісно, не знаю... Але у Влуках оголошували і в Синицях, про цих партизанів. І кажуть, що не хто інший як Іванчук над ними старший...

— Дурниці!

— Може. Хто їх там знає? Та коли вже німці сповіщали, та ще й з барабаном, то воно, мабуть, так і є.

Хмелянчук повернувся до хати замислений. Тут було над чим поміркувати. Він так сподівався після всіх пригод і довгих мандрівок стати, нарешті, твердою ногою на надійному ґрунті. А якраз цього надійного ґрунту й не було. Все хиталося під ногами, мов трав'яний килим на болотах; скрізь, наче очі бездонних баюр в трясовинах, підстерігали його небезпеки.

Іхати до Синиць чи до Влук, домоворитися з німцями? А що, як це все не вигадка і Петро Іванчук одного дня вийде із лісів, із схованок на болотах і зажадає розплати? Не бійся, вистежить, винюхає все, бо якщо він справді тут, то знає скрізь стежки й проходи, ніщо не втече від його очей. Хто знає — може, він і в містечках має своїх людей, які шпигують, стежать, хто що робить.

Хмелянчук відчув злість на німців. Що ж це вони не можуть порядок навести? Пруть собі вперед, а що у них за спиною — і не дивляться. В чому ж знати їх панування, їх дужу руку? Хіба тільки в розмовах про осінні реквізиції, в поліцейській годині, якої бояться лише налякані баби,— і все. Село покинете напризволяще.

Віра в німецький порядок починала потроху хитатися в Хмелянчуковій душі. Бо ж раніше, за польської влади, тут був комендант Сікора, і той Людзік, якого вбив Піскор. Вони вешталися скрізь, заглядали в усі кутки, з'являлися мов з-під землі, люди весь час відчували на собі їх око й руку. А потім, в радянські часи — часи Овсієнка й Гончара, була міліція, місцева партійна організація, їх вплив знати було на кожному кроці. А тепер? Може прийти такий Іванчук, чи хтось інший, спокійно зарізати людину, і ніхто навіть не довідається про це. Та й люди зовсім змінилися — раніше вони збиралися, розмовляли, розпускали плітки, відразу можна було зміркувати, звідки вітер дме. А тепер поховалися в хатах, мов барсуки, відповідають півсловом, невідомо, що вони думають. Та що казати про людей, коли він, Хмелянчук, не може навіть збагнути, що думає його власна жінка. Вона плаче й зітхає, але жодного розумного слова з неї не можна витягти. Часом скидалося навіть на те, що вона жалкувала — важко в це повірити, але виглядало саме так: його, Хмелянчукова, жінка жалкувала за тими днями, коли тут були совети.

Однак, хоч Ольшини, здавалося, цілком були відізані від усього світу — доходили сюди вісті, дуже різноманітні й дивовижні. Яким шляхом, яким способом вони потрапляли сюди, Хмелянчук не міг зрозуміти. Серед цих вістей були й такі, які не давали йому спокійно спати. Під Брестом злетів з рейок поїзд з солдатами. Згоріли склади в Паленчицях. Село Чаплі німці спалили дотла за те, що там зник безслідно їх патруль. Навколо діялось щось дивне, що заперечувало всемогутність німецької влади. Зовсім не скидалося на той німецький порядок, якого сподівався Хмелянчук.

Ішла весна. Вже зазеленіли трави у видолінках, вода спадала, залишаючи на сухих очеретах дедалі нижчу смужку висохлого мулу. Хмелянчук з надією поглядав на поміщицький будинок: якщо приїде новий власник, щось зміниться, буде, нарешті, якась влада, — адже німці повинні турбуватися про його безпеку. Але вже й бруньки набрякли на яблунах в панському саду, а двері будинку все темніли, забиті дошками, наче ця садиба мала залишитися мертвою назавжди. Баби, збираючи поблизу щавель, якось непомітно повиламували дошки в паркані, і він, нарешті, остаточно завалився. Люди, користуючись

з нагоди, порозтягали його, розібрали навіть хлів у садибі.

Хмелянчук дивився на це з болем у серці. Марнувалося добро, хоч і не його, але все ж власність. Сніги й морози, вітри й дощі нищили поміщицькі будівлі, ніхто їх не ремонтував, ніхто про них не дбав. Садиба руйнувалася на очах. А село, бачачи, що ніхто не приходить, не дбає, не пильнує, сміливішало дедалі більше. Одного чудового дня вдова Парукова з'явилася з лопатою на поміщицькому городі, на тому клаптику, який їй наділили колись більшовики, і почала там, наче на своєму, садити картоплю. Землі було небагато, всього на кілька рядочків, але відомо, яка це земля — мов золото. Навіть шкода картоплю садити, там і капуста могла б рости. За Паруковою потяглися й інші.

Орючи, селяни, ніби ненароком, захоплювали поміщицький ґрунт, але Хмелянчук незабаром помітив, що це робилося не без плану, як кому заманеться. Кожен захоплював те, що дістав при розподілі землі після приходу червоних.

Хмелянчук лютував. Що ж це таке? Ці часи минули, давно пройшли — і от село знов запроваджує більшовицькі порядки, наче Гончар ще на місці й керує селянами. Що це — глупота? Чи, може, вони знають щось, чого не знає він, Хмелянчук? На що вони можуть розраховувати? Фронт відсунувся за сотні кілометрів звідси, скрізь, куди можна сягнути думкою, панують німці — але Ольшини наче не знають про це, наче це їх зовсім не стосується.

Ширилися невиразні чутки про те, що тепер буде, мовляв, незалежна Україна, своя, українська держава під німецькою опікою, що наче у Львові створюється українська армія. Існували нібито де-не-де й українські місцеві загони, призначені для боротьби з партизанами. Хмелянчук тільки зітхав. Хтось приніс чутку, що один такий загін вирізав до останньої людини польське село під Львовом. Ще тільки цього бракувало! Знов неспокій, знов політика, що з неї, як він був переконаний, ніколи нічого доброго не виходило. Була тут колись польська влада — і сяк-так можна було жити. Він, Хмелянчук, наприклад, ніяк не міг поскаржитись.

Прийшли німці — хоч він їх в очі не бачив, — вони могли б запровадити порядок, але, мабуть, не хотіли

клопотатися цим: може, чекали остаточної перемоги, а тоді вже візьмуться як слід. Хмелянчукові було все одно, чия влада, аби тільки дали йому можливість жити так, як він хоче. Чи багато йому потрібно? Ні. Він хоче лише жити на своїй землі, яку роками здобував з такими труднощами. За більшовиків частину цієї землі в нього забрали, отже, виходить, німці повинні її повернути. Але чомусь вони не квапилися це робити. Їх, мабуть, зовсім не цікавили Ольшини. А українська влада? Біс його знає, хто її захопить, в які руки вона потрапить? По суті, Хмелянчук волів, щоб влада була в руках німців. Все-таки культурний народ, не те що якийсь там Федько чи Євдоким.

Він гнівно дивився на поміщицькі будівлі, що стояли мертві й порожні за буйною молодого зеленню весняних дерев. Якби був сусіда-поміщик, відомо було б, чого триматися. А так...

Він похмуро порався в своєму підупалому господарстві. Нічим було сіяти, нічим було й обробити. Від жінки довідався, що дехто з селян, про людське око зволікаючи з сівбою, їздять човном на острівці, приховані від людських очей заростями калини, і там сіють.

— Бо не хочуть для німців сіяти,— боязко пояснювала жінка. Хмелянчук знизував плечима. Чому «для німців»? Для себе, а не для німців. Звісно, якийсь податок доведеться платити, адже завжди всі платили податок. Порядок повинен бути. І хоч поки що його не видно, але ж німці, кінець кінцем, прийдуть сюди і запровадять його.

Та, незважаючи на всі ці міркування, Хмелянчука не покидали неспокій і невпевненість. Він не знав, що йому робити.

Німці на селі не з'являлися. А одного дня під порогом власної хати він знайшов друкований папірець. Обережно поніс його до хати і прочитав. На хвилину йому здалося, що це сон.

«Брати й сестри на тимчасово окупованих ворогом територіях!» Он як! Значить, ті не відмовилися від цих земель, які майже рік тому вислизнули в них з рук, не поставили на них хрест. Вони ще пам'ятають, думають про них. Ще можуть сягнути аж сюди... Хмелянчук тривожно оглянувся, наче от-от рипнуть двері і в них з'явиться обличчя Гончара.

Цієї ночі він не спав зовсім. Листівку він старанно заховав: засунув у глибоку шпарину під стіною, й вирішив перечитати її уважно ще раз, коли заспокоїться. Можливо, краще спалити, але на це завжди буде час.

Отже, вони існують і мають тут, на селі, свої очі й вуха. Адже хтось дістав цю листівку, хтось підкинув її йому; існують нитки, які зв'язують когось з тими, що перебувають за сотні кілометрів звідси?

«Може, й правда те, що розповідали про Іванчука»,— подумав Хмелянчук, і йому не стало від цього легше. Хитався під ногами ґрунт, коливався зелений, зрадливий килим на трясовині. Що таїлося в її глибині? Ні, краще вже була б ясна, чітко окреслена небезпека, ніж ця постійна тривога, постійна невпевненість. І знову закипіла в ньому злість на німців. Під носом у них діються такі речі, а вони що? Покинули беззахисним, підставили під ворожі удари його, Хмелянчука, який нічого не хоче, нічого іншого не прагне, як тільки бути лояльним громадянином і жити як лояльний громадянин. А що з цього виходить?

Першого травня на деревах край дороги, на високій тополі, на поміщицькому подвір'ї затріпотіли червоні прапорці. А вранці Хмелянчук на власні вуха почув біля ріки пісню, ненависну й грізну, яку колись співали ті, що збирали кошти на Іспанію, пісню, якою офіційно починали й закінчували збори в радянському клубі. Ні, він не міг помилитися! Це була та сама пісня. Під носом у німців, які стояли у Влуках і Синицях, в Паленчицях і Бресті, в Києві, Харкові, а на заході аж до океану, Ольшини святкували більшовицьке Перше травня, святкували майже одверто, зухвало, немов кепкуючи з усього, що діялося в світі.

Він добре зробив, що не поїхав до німців. На що можна розраховувати, чого можна сподіватися, коли раптом виявляється, що він живе в більшовицькому кублі, де не знаєш, з ким говориш, де, напевно, стежать за кожним твоїм кроком.

Він притаївся в хаті, мов барсук у норі. Його перестала цікавити весна, поле. Жінка, наче почувавши себе винною, брала мотику й копала землю біля хати, садила щось у городі. Хмелянчук придивлявся до її роботи похмуро, зневажливо, нічого не кажучи. Ну й нехай! Нехай все пропадає, іде під три чорти! Треба почекати, перетер-

піти, пережити якось. Не може бути, щоб усе це тривало довго. Але поки що треба сидіти тихо.

Якось вночі його збудили далекі вибухи. Він вийшов з хати і довго вдивлявся в темряву.

— Стріляють, чи що? — тихо запитала жінка, яка вийшла з хати слідом за ним.

— Хто там може стріляти, дурна? — буркнув він.

— Може, ці... партизани...— відповіла вона несміливо.

Хмелянчук хотів гримнути на неї, але змовчав. Лихо його знає... Тепер навіть власній дружині чоловік не може довіряти. Краще вже нічого не казати.

— Це десь біля Синиць,— шепнула вона.

— Тихше!

З нічної темряви, з травневих духмяних просторів, линуло далеке, ледве вловиме дзижчання. Воно плівло десь високо, високо.

— Літак летить,— глухо ствердив Хмелянчук.

А на другий день, знов невідомо звідки, в Ольшинах уже знали, що вночі літав радянський літак. Його обстріляли в Синицях, але він спокійно полетів на схід.

«Що це значить?» — мучився Хмелянчук. Раптом він згадав про листівку. Замкнувся в хаті, опустив завіску на вікні і знов почав перечитувати рівні рядки літер. «Брати й сестри на тимчасово окупованих ворогом територіях!»

«Що ж це таке діється? Вони так далеко відступили— звідки ж узявся цей літак?» Хмелянчук відчув, що його звідусюди оточують вороги, наче це був не один-єдиний літак, який прилетів і повернувся на схід, а якийсь таємничий літак кружляв без упину над Ольшинами і в темряві травневої ночі й під сонцем травневого дня, чатував, не відлітав нікуди, мов жива ілюстрація того, про що розповідала листівка, яка наказувала боротися й плекати надію.

І раптом прилетіла звістка, що, мов громом, вразила Хмелянчука. Радянська Армія наступала на Україну. Від Воронежа, від Валуйок рушив Південно-Західний фронт, прорвав лінію німецької оборони і став нестримно посуватися вперед.

Село ожило. Ходили люди по дорозі, грюкали двері хат, жінки голосно перегукувалися з порога на поріг. Співали дівчата на містку, над озером, яке лагідно пле-

скотіло хвилею об берег, співали пісню про Катюшу й інші пісні, які в тридцять дев'ятому принесли з собою більшовики.

Всі забули про переднівок. Раділо чорне, висухле від голоду село, тишилося радянською піснею. Линули з уст в уста назви місцевостей, не знані досі. Стало також відомо, що загін Петра Іванчука вийшов з лісу і знищив у Влуках невеличкий німецький гарнізон. Про це казали голосно, не криючись. Хмелянчук боявся виходити з хати, щоб когось не зустріти, щоб з ним не заговорили і не довелося б відповідати так чи так, бо це було б однаково недобре.

«Але ж не може воно так скінчитися!» — повторював він, дивлячись на це збожеволіле село, яке раділо радянським перемогам під боком у німців, що були тут скрізь: і в Паленчицях, і в Синицях, навіть і у Влуках, бо туди після нападу партизанів нагнали стільки війська, що страх! — казали баби.

Та, зрештою, нехай собі роблять, що хочуть, аби тільки він, Хмелянчук, вцілів серед цього всього, аби тільки він продержався. Ні, годі повірити, що це правда. «Невже у Гітлера не вистачить могутності подолати радянські сили? Адже завоював цілий світ — цілий світ!» — втішав він себе. Але весь світ був далеко, а кількість кілометрів, яка відділяла Ольшини від радянського фронту, зменшувалася, наче підточувана вогнем. Поки що фронт був далеко — десь за Києвом, за Харковом. Але вже той факт, що, невідомо чому, він, замість віддалятися на схід, почав наближатися — вже це було для Хмелянчука незрозуміло і жахливо. А що, як вони й справді прийдуть сюди? Що, як вони знову займуть Ольшини і запитають його, звідки він тут узявся і що тут робити, замість обробляти землю за тисячі кілометрів звідси, в Сибіру?

«Куди ж тікати, де заховатися?» — снувалися в голові невиразні думки, і хиталася земля під ногами, коливалася, наче зрадливий, хисткий килим болотяних трав над пірвою бездонної трясовини.

Саме тоді страх поборов у ньому обережність. Ні, він не може дивитися на все це, не може мовчати. Що, як і в інших селах діється те ж саме, а німці нічого не знають? Тоді в цьому винен він сам, Хмелянчук, й інші, такі, як він. Та що тут казати? Коли так піде далі, то

хоч би сидів тут тихо, як миша під мітлюю,— все одно село, кінець кінцем, згадає про нього, схоче звести давні рахунки. Настане день, коли його тут задушать, як кіт душить принишклу від страху на підлозі мишу, і ніхто навіть не знатиме, що з ним сталося. Кинуть його в болото, закопають в якійсь ямі, пограбують ті рештки майна, які ще залишилися,— і кінець.

Він довго писав листа при світлі каганця, який ледве тлів. Спочатку йшло невлад. Та, нарешті, виклав усе, що вважав за потрібне. Про Перше травня, і про листівки, і те, що казали про Іванчука. Довго вагався, чи перелічувати деякі прізвища, але потім стиснув зуби і вирішив: як писати — то писати! Звісно, можна перелічити всіх, але на це ще буде час. Він гриз олівець, аж поки не з'явилися на губах фіолетові плями і стало чути прикрий смак у роті. Павло — ну, звичайно! Вже кого-кого, а його слід згадати. Кальчуки — у нього з ними старі рахунки, ще з польських часів. Параска? Тут Хмелянчук на хвилину завагався, чи варто зачіпати Рафанюка. Але ж Рафанюк — одне, а його жінка — зовсім інше. Що, хіба вона не тягалася з Петром? Не тягалася потім з Гончаром? Нехай би вже якась там голота: Парукова чи інші сільські жебрачки. Але хазяйська жінка, жінка поважного чоловіка: краще буде й для Рафанюка, якщо він її позбудеться. Досить він за неї сорому набрався, досить очима кліпав. Хто ще? Семен... Семена, правда, немає на селі, він десь зник. Жінка казала, що, відколи прийшли німці, його тут ніхто й не бачив. Але нехай собі! Може, він у цього Іванчука — це на нього схоже. Пошукають і знайдуть: схочуть, то напевно знайдуть.

Хмелянчук закінчив листа і довго вагався, чи підписувати його? Ні, це занадто небезпечно. Німці німцями, а село селом. Не слід передчасно ставати на сторону німців. «Тільки,— подумав з тривогою,— чи це справді передчасно? Чи не занадто це пізно,— якщо чутки про радянський наступ не є тільки чутками?» Все свідчило, що вони були правдиві. Але тоді однаково доведеться тікати звідси, тікати з німцями. Вони, напевно, візьмуть його з собою, якщо він усе розкаже.

Ще кілька місяців тому він не повірив би, якби йому сказали, що сидітиме тут, в Ольшинах, на землі, захопленій німцями, яка належала німцям, і почуватиме

себе безпорадним, покинутим, залишеним напризволяще. Адже він бачив дорогою, що такі, як він, працювали по селах старостами, начальниками поліції, сиділи в німецьких установах. Але це були інші села — села, розташовані біля шляхів, села, через які проходили війська, — не те, що забуті богом і людьми Ольшини, що потонули в болотах. А може, хто знає, і там діялося те, що в них...

Хмелянчук зітхнув. Нелегко було жити в ці складні, дивовижні часи, хоч би ти поводився якнайбережніше, зважував усе по десять разів.

Та добре — повірять і без підпису. А вже потім, коли вони зацікавляться Ольшинами, він встигне заявити про себе, попросити в німців допомоги.

Він довго думав, як доставити листа. Що, як його хтось побачить, вистежить, що, як його спіймають дорогою, прочитають листа? Від самої думки про це йому терпло все тіло. Та, з другого боку, розумів, що часу обмаль. Але трапилося щаслива нагода. Захворів, мов на замовлення, піп, і Хмелянчук, хоч у нього після того невдалого візиту були з панотцем досить холодні взаємини, запропонував йому поїхати в Паленчиці по лікаря.

В Паленчицях він довідався відразу, що чутки про напад на Влуки не були брехнею. Підтвердилися й вісті про радянський наступ. Значить, і справді ніяк було чекати далі, кожної хвилини могло статися щось страшне.

Він не зважився віддати комусь листа, а просто кинув його в поштову скриньку, обравши хвилину, коли на вулиці не було нікого. Коли лист просунувся крізь вузький отвір і впав — усе вже було скінчено. Тепер годі було міркувати, добре це чи погано: справа була зроблена, лист довірений металевій скриньці, звідки забруднений конверт, що його Хмелянчук знайшов у шухляді стола, де він лежав з давніх-давен, забутий і непотрібний, потрапить просто в руки німецького коменданта.

Він одвіз лікаря, і після цього почалось чекання. Хмелянчук старався ще рідше виходити з хати, щоб ні з ким не зустрічатися, наче на його обличчі люди могли прочитати те, що він зробив. Вночі прокидався, вкритий липким потом. Чи повірять німці, чи прийдуть, чи запровадять порядок? А що, як вони подумують, що це

засідка, що це Іванчук усе вигадав, приготував і хоче загнати їх на ці болота, на вузький клин землі поміж річкою і озером?

Розвиднялося. Срібний від роси, освітлюючи все скляним блиском, вставав травневий день, і туман лежав на луках за річкою м'якими, пухнатими клубками білої вовни, клаптями стелився на тихому озері, коли в селі знявся незвичайний галас. Хмелянчука розбудила перелякана жінка, яка в самій сорочці вибігла надвір, стурбована цим несподіваним, незвичайним галасом.

— Федю, вставай, німці!

Хмелянчук схопився з ліжка сонний, напівпритомний.

— Що, що?

— Треба тікати, німці, німці на селі... Господи Ісусе...

— Ти здуріла, бабо? Нащо нам тікати?

Вона зупинилася, зляканими очима дивлячись на чоловіка.

— Чому ж ми повинні боятися німців? Хіба ми їм щось зробили?

— Та кажуть...— заїкнулась вона.

— Мало що кажуть... А ти хоча б спідницю одягла. Німці, то й німці. Ну, що ж?..

Він поволі одягався, демонстративно позіхаючи, щоб показати жінці свій непохитний спокій, але водночас відчував, що серце в нього, невідомо чому, б'ється уривчасто, болісно. Ну от, лист дав наслідки. Вони вже тут. Прийшли. Тепер вони навчать розуму цих хамів. Вони їм покажуть Перше травня! Вони їм покажуть...

Двері з грюком відчинилися.

— Вийти на площу!

Хмелянчук хотів заговорити з солдатами, але ті його не слухали. Він здвигнув плечима і, щоб підбадьорити себе, гримнув на зблідлу жінку:

— А ти чого? Не чула, що треба виходити!

Тремтячими губами шепочучи молитву, хитаючись, вона вибігла слідом за чоловіком. Ішла з заплющеними очима, щоб не бачити націленого на неї синьо-блискучого леза штика.

На площі, біля церкви, вже зібралась юрба. Люди стояли мовчки. Жінки були напівроздягнені, діти тихо схлипували, тулячись до матерів. Хмелянчукові досить було одного погляду, щоб переконатися, що його листові справді повірили. Німців була сила-силенна. Весь час

з'являлися нові й нові. З усіх сільських вуличок, з озера, з дороги, яка вела від Синиць та Влук, вони сипалися, наче з бездонного горщика, охоплюючи село цепом. Людей зганяли з усіх хат. Коли всі зібралися, їх оточила щільна стіна солдатів.

Сонце підводилося, пронизуючи рожевим сяйвом туман, який стелився понад землю. Кричали деркачі на болотах, високо в безхмарному небі пролинула чапля плавким, величним льотом. Сонячні промені миготіли на поверхні озера. Хмелянчук намагався не дивитися на людей. Він дивився на Ольшини, наче бачив їх уперше в житті. Вільхи над протокою темніли молодою, соковитою зеленню, кучерявилися лози. Тихенько, ледве чутно плескотіло озеро, обмиваючи кремнястий берег. Погожий травневий день уставав над росяними луками, і кульбаби в траві понад дорогою пломеніли, як широко відкриті очі зірок.

В юрбі час від часу пробігало чи то зітхання, чи то стогін. Обличчя солдатів, які стояли навколо, були кам'яні, безвиразні, наче застигли.

— По хатах шукають,— шепнув хтось. Справді, видно було, як зеленкуваті мундири снують по всьому селу, як відчиняються і зачиняються двері, як з брязкотом вилітають невеличкі віконця, як хмарою летить з чиеїсь подушки брудне куряче пір'я.

Час тягнувся поволі. Сонце здіймалося дедалі вище і припікало, мов улітку.

До юрби підійшов офіцер.

— Павло Пилюк?

Йому відповіла тиша.

— Павло Пилюк! — гримнув офіцер ще голосніше.

— Вас шукає, куме,— шепнув чийсь стурбований голос, і Павло вийшов з юрби згорблений, але спокійний.

— Іванчук Петро?

Юрба мовчала.

— Я питаю, де Іванчук?

— Нема його,— буркнув хтось у юрбі.

— Нема... Ага, так... Кальчук?

Кальчук виступив наперед і став поруч з Павлом.

— Кальчук Софія?

Хмелянчук уперто вдивлявся в землю. Офіцер вигукував прізвища, названі в його листі. Він міцно стиснув руки: ні, люди не можуть догадатися, не можуть знати...

Та, зрештою, вже пізно. Боятися нікого. Село вже оточене залізним кільцем німецьких військ — Хмелянчукові вже ніхто не може нічого зробити, вони вже тут не хазяї. Тепер настане час його, Хмелянчука. Тепер пошкодують усі, знатимуть, як його зачіпати! Так, тепер можна буде спокійно розрахуватися за все, за все, ще з найдавніших часів, після тієї першої війни...

Раптом біля самого його вуха гримнуло запитання:
— Чия це хата?

Хмелянчук не підвів очей. Це не могло його стосуватися. Офіцер гримнув удруге:

— Я питаю, чия це хата?

Видно, у когось щось знайшли. Тепер самі переконаються, що він писав правду.

І раптом його наче шарпнуло. Хтось поруч сказав голосно і виразно:

— Хмелянчука Федора.

Він підняв голову. Біля офіцера стояв солдат, подаючи йому друкований аркуш паперу.

Хмелянчук затремтів. Це ж була листівка, та сама листівка, захована під дошками підлоги. Він зовсім забув про неї, хотів спочатку спалити, та заховав, на всякий випадок.

— Я...

Офіцер грубо перебив його:

— Ти Хмелянчук?

— Я...

— Це хата твоя?

— Моя. Я...

— Мовчати! — сухо й суворо мовив офіцер і штовхнув його в спину до тих двох, які стояли збоку, — до Павла й Кальчука.

Холод пробіг по тілу Хмелянчука. Заледеніли ноги, руки. Він хотів щось сказати, пояснити, але відчув, що губи в нього заклакли, ніби чужі, а язик в роті обважнів, мов шматок свинцю. Безтямними очима тупо дивився на офіцера.

— Ох!.. — простогнав Кальчук.

Від заростей вільх солдати вели Соню. Рукав сорочки в неї був обірваний, по обличчі вузькими струмочками стікала кров. Травневий вітерець розвівав її темне волосся, вона йшла з високо піднесеною головою. Її поставили біля батька.

Солдати сходилися від хат на площу, доповідали про щось офіцерові. І раптом Хмелянчук побачив — вірьовки. Солдати розмотували, скручували товсті вірьовки, які звивалися у них в руках, наче змії, і Хмелянчук задивився на них, мов загіпнотизований. І очі всієї юрби теж були втуплені в петлі в руках солдатів. Тільки Соня Кальчуківна не дивилася в цей бік. Очі її побігли до озера, до хвильки, яка, виблискуючи золотими переливами, линула на гладеньке прибережне каміння. Вузький струмочок крові весь час стікав у неї з виска по щоді, але ніжні уста усміхалися далеким, загадковим усміхом.

— Вперед!

Хмелянчук відчув, що його штовхнули, і безвольно, автоматично пішов разом з іншими. Він не розумів, що діється. Жінка раптом схопила його за рукав:

— Федю!

Солдат ударив її прикладом у груди. Вона похитнулася із стогоном і вже мовчки задріботіла поруч, з витріщеними очима, не поправляючи хустки, яка сповзала з голови.

Так, це була липа біля церкви. Веселе, молоде листя вкривало її шелестливим наметом. Низько звисали гілки. Хмелянчук піймав поглядом золотисту луску біля черенків листя.

Офіцер щось скомандував. Солдат з петлею в руці підійшов до Хмелянчука. І тоді заціпеніння, яке сковувало досі всі його члени, зникло. Хмелянчук раптовим стрибком кинувся до офіцера, але той відступив, хапаючись за револьвер. Хмелянчук упав на коліна, силкуючись обняти за ноги офіцера, який задкував від нього.

— Це ж я! Я! Це я листа писав! Мене більшовики...
Це я з німцями...

Офіцер вдарив його просто в обличчя блискучим лакованим чоботом.

— Взяти його, швидше!

Трое солдатів кинулися на Хмелянчука і, викручуючи руки назад, накинули петлю на шию. Четвертий уже сидів верхи на гілці липи і чекав, коли йому кинуть другий кінець вірьовки.

— Рятуйте, це ж я, це ж я! — нелюдським голосом вив Хмелянчук. Офіцер махнув рукою. Полетів угору кінець вірьовки, солдат підтягнув, йому допомогли ті,

що стояли поруч, і велике тіло Хмелянчука обважніло, захиталося в повітрі низько над землею.

Соня Кальчук в останню хвилину, коли їй накиннули петлю на шию, міцно стисла батькові руку, відкинула назад розмаяне темне волосся й дзвінко гукнула:

— Вірте в перемогу! Наші ідуть на Україну! Будьте мужні!

Чотири тіла колихалися на гілках липи. Юрба стояла наче мертва. Ніхто не здригнувся, не оглянувся, хоча там, біля дороги, застрибали по сухих очеретяних покрівлях швидкі червоні вогники і чорний дим полинув у небо з хат, що їх підпалили з чотирьох кінців.

Коліхалося, хлюпотіло озеро. Крізь завісу чорного диму видно було, як сонце стелить по ньому іскристу золоту дорогу. Широко розкриті очі Соні наче вдвлялися в цю золоту радісну дорогу, яка йшла аж туди, на другий берег — кучерявий, зелений, що пінився найсвіжішою, чудовою травневою зеленню.

РОЗДІЛ 7

Припікало сонце, та на луках ще стояли буйні соковиті трави, і вівці бродили задоволені, ситі, зрідка поскубуючи, наче знехотя, кущик якогось особливо смачного зілля, листок або квітку, непоказну, але, мабуть, дуже запашну. Вдень Тянь-Шань здавався розпливчатою ліловою тінню в небі, а ранками і вечорами вигравав барвами розжевреного вугілля, дорогоцінного каміння, небаченими фантастичними кольорами.

Ядвіга протягом трьох тижнів була на підгірних пасовиськах з отарою. Ці три тижні здавалися їй нереальними, до такої міри вони були налиті блакиттю й зеленню, наче танули в просторі, зливалися з ним, як межі землі й неба, здавалося, зливались в одну світляну просторінь.

Коли Ядвіга повернулась, пані Ройкова зустріла її новою:

— Приїхала новенька.

— Новенька? Хто саме?

— Полковниця. Може, пам'ятаєш, була з нами на пристані, в сірій шалі,— пояснила Ройкова.

— Полковниця? Не може бути! Що ж вона тут робить?

— Аякже, робить. Вже три дні, як приїхала, але ще вибирає собі роботу. Ще б пак, полковниця! А живе в тій кімнаті, яку, пам'ятаєш, з комори навесні переробили.

— Адже її повинні були дати Мотрі.

— Звичайно, повинні були, але Мотря згодилася залишитися в гуртожитку, бо та відразу заявила, що в казармі жити не буде. Ну, от їй і дали.

— Цікаво... Чому ж вона сюди приїхала?

— Каже, що там з неї знущалися і що вона обійдеться без їх ласки, зуміє сама на себе заробити.

— Гм...

— Що ж, побачимо.

Полковниця Жулавова не змінилася з часу свого перебування на Аму-Дар'ї. Ті самі вузькі, кисло скривлені губи, безбарвне, сухе, невдоволене обличчя. Тільки й того, що вона скинула з себе шаль, хоч це дуже легко було пояснити спекою.

— Дивно, як це вам, пані, не запропонували їхати до Ірану? — трохи ненатурально дивувалася пані Ройкова.

— До Ірану... Хіба ви, пані, не знаєте, як це робиться? Молоді гарні жінки поїхали, у них завжди якийсь опікун знайдеться. Звичайно, я, стара жінка, кому я там потрібна? — уїдливо розповідала вона, примружуючи безбарвні очі й водночас непомітно роздивляючись навколо. — А ви, здається, вже давно тут живете? Як же ви влаштувалися?

— Та от так, як бачите. Хіба людині багато потрібно? Аби дах був над головою.

— Так, так... Звичайно, у людей бувають різні потреби.

— Тобто як? — не зрозуміла пані Ройкова, але пані Жулавова не визнала за потрібне пояснити свою думку. Вона сиділа, задерев'яніла, випростана, наче під час урочистого візиту.

— І вас, пані, так задовольняє... ця фізична праця?

— Та, звичайно, чому ж би й ні? Бо, правду кажучи, — замислилася пані Ройкова, — що я могла б ще робити? Освіти, треба признатися, ніякої не маю. А доглядаючи свиней, я ще, до того, і рекорди зможу ставити.

Жулавова скривилася з виразом незадоволення.

— Ну так, звичайно... Ви теж, пані, доглядаєте свиней? — з прихованою іронією звернулась вона до Ядвіги, яка мовчки слухала розмову.

— Ні. Я доглядаю овець.

— Овець, ага...

— А ви, пані, що маєте намір робити? — запитала Ядвіга без церемонії. Її роздратував зневажливий вираз гості.

— Я? Власне... роздивляюсь. Хоча, що поробиш, може, й мене заженуть... в який-небудь корівник. Адже я цілком залежу від їх ласки. От до чого довели мене любі земляки. Ви ж, пані, мабуть, читали цей номер «Польщі»? Сам пан посол заявив, що нам доведеться жити із своєї праці.

— Ми «Польщі» не читаємо,— сухо буркнула Ядвіга.

— Але ж саме так, запевняю вас, пані... «На жаль...» сказав пан посол,— на жаль, треба, щоб кожен жив із своєї праці...» Звичайно, пану послу легко сказати «на жаль»... Йому, напевно, всього вистачає... А ми? Хіба його обходить, що я, стара жінка, поневіряюся, мушу простягати руку за шматком хліба, жебрати його в більшовиків? Висловив своє співчуття цим «на жаль» — і вважає, що виконав свій обов'язок. Та, зрештою, це стосувалося і тих, що виїжджають. Виявляється, навіть і в Ірані вони не можуть нічого забезпечити людям.

Пані Ройкова енергійно вилила в корито змилини, які грілися на грубці, і почала засукувати рукава.

— А що ж вони можуть їм там забезпечити? Це б кожен хотів прийти на готове... Нічого, нехай працюють; ще досі від праці ні в кого корона з голови не впала.

— Звичайно,— процідила крізь зуби Жулавова,— як хто до цього звик.

— А певно. Я змалку працювала, нічого не боюся. Та, правду кажучи, і як одружилася... На моїй голові все було. Ми ніякої роботи не боїмося, так, Ядвіню? — весело запитала вона Ядвігу, яка старанно латала Оле-севі штанці.

— Зрештою, це, мабуть, усе швидко скінчиться,— повільно процідила Жулавова крізь вузькі скривлені губи.

— Що? — здивувалася Ройкова.

- Війна.
- Ви так думаєте, пані?
- Звичайно. Ви ж самі знаєте...

Так, вони знали. Минули радісні, весняні дні. В глухому мовчанні, з завмерлим серцем люди тепер слухали повідомлення Радянського Інформбюро. Мов хмара, що раз у раз креше блискавками, посувалися німці на схід. Припинився наступ радянських військ під Харковом. Керч знову була в руках гітлерівців. Незважаючи на величезні втрати, посувалася лавина німецьких військ, рвалася на схід і на південь, до родовищ нафти, на Кавказ. Кожен день приносив недобрі, тяжкі вісті. Не справдилися радісні обіцянки весни — літо було важке й недобре, гірке літо важких оборонних битв.

— Ми повинні працювати вдвоє краще, вдвоє більше. Ми повинні напружувати всі сили, щоб допомагати армії,— казав Павло Олексійович.— Тут у нас — теж фронт. М'ясо наших свиней, м'ясо наших корів, наш хліб ідуть на їжу солдатам. Їжа так само потрібна, як і зброя. Вовна наших овець одягає солдатів — одежа так само потрібна, як і зброя. Ми працюємо для фронту, ми також є частиною фронту, хоч перебуваємо в куди кращих умовах. Над нами не висить смерть, не погрожують нам бомби й кулі. Тим краще ми повинні виконувати свої обов'язки.

І це було саме так. Відчуваючи під рукою сріблясту, м'яку вовну овець, Ядвіга знала, що вона обернеться на сукно солдатської шинелі, солдатської гімнастюрки. Солдат, який одягне цю шинель, не знатиме, звідки взялася ця вовна, не знатиме, що вона зросла далеко, на зелених степах, на луках, порослих тюльпанами, під осяйними горами Тянь-Шаню. Не знатиме він, що вирощували її ніжні руки, стежили за нею пильні очі, з думкою про нього, солдата на фронті. І Ядвіга теж ніколи не довідається, хто саме одягне шинель з вовни овець, яких вона доглядала. Може, Стефек, а може, й Петро. Та найскоріше це буде незнайома людина, якої вона ніколи не бачила й не побачить. Але ж ця незнайома людина, незнайомі солдати зв'язані з нею нитками міцнішими, ніж ті, що єднали її з багатьма людьми, знайомими, рідними. Це для нього, фронтовика, чергувала Ядвіга вночі, коли котилися вівці. Для нього схоплювалася на світанку, щоб випустити їх із загорожі. Для нього працювала вона

з ранку до вечора, кваплячись зробити все, що було її обов'язком. Йому була присвячена кожна година її праці, всі її турботи, всі радощі, тим більше сьогодні, коли там, на фронті, було важко. Особливо тепер, коли фронтовому солдаткові так скрутно, особливо тепер треба допомагати йому всіма силами не тільки рук, але й серця.

Що ж тут розповідає ця пані, яка, пробайдикувавши рік, зважилася взятися за роботу, і то, мабуть, без особливої охоти, якщо сидить тут уже три дні й досі ще «роздивляється»? Чому вона вважає, що війна скоро скінчиться, коли ворог ще далі зайшов у глиб країни?

— Але ж це цілком ясно й зрозуміло... Рік більшовики трималися, але вже задалегідь можна було передбачити...

Пані Ройкова, що прала білизну, підняла почервоніле від натуги обличчя.

— Що ви, пані, кажете! Як би там не було, а фашистів вони все одно поб'ють.

Полковниця скривилася.

— Ви так думаєте, пані?

— А що ж я повинна думати? Адже Гітлер казав, що він за два місяці війну закінчить? Бачите, які це два місяці? А під Москвою восени як фашистам дали? А навесні?

— Ви, пані, в це вірите? — тихо запитала Жулавова, злегка покашлюючи.

— В що саме?

— В ці... перемоги?

— В ім'я отця і сина! Як же тут вірити чи не вірити? Це всім відомо!..

— Відомо... Ви там були? Бачили? Написати, по радіо передати все можна.

— Ну, знаєте, це вже, я вам скажу...

Ройкова навіть задихнулася.

— Отже, як виходить? Весь світ повинен загинути доценту, чи як?

— Ні, чому ж?.. Англійці...

— Ви мені тільки про цих англійців не кажіть. Я бачила, як вони Польщі допомагали. Аякже!.. Літав німець як хотів, бомбив Варшаву як хотів, а де були англійці? ¹⁰ А тоді ж договір був, так чи ні? Мені навіть розповідали, як на третій день, коли ці ваші англійці надумали оголосити Гітлеру війну, варшав'яни побігли до посольства

демонструвати свою радість... Багато з цієї радості ви-йшло... Англіїці спокійно собі чекали, поки німець усю Польщу займе... Хоч один літак вони нам прислали? Хоч одну бомбу на Берлін тоді кинули? А тепер що? Більшовики вже рік б'ються, а ті лише говорять, говорять... Ще восени їх цей... ну, як його звать... до Москви приїжджав... Знов договір уклали. А де допомога? Чи ворухнув із них хто-небудь хоч пальцем? А тут ви подивіться, пані, багато ви бачите чоловіків? Усі на фронті...

— Це вже, моя пані, область... політики. Невже ви вимагаєте, щоб англійці проливали кров на захист... більшовиків?

— А чому б і ні? Це ж вони самих себе захищали б, самих себе... Вже їх Гітлер бомбить у Лондоні, вчить... А вони й самі себе захистити не вміють... Може, й з Гітлером знюхались, хто знає...

— Що ви, пані!..

— Ні, ні, про англійців ви мені краще не кажіть. Що я бачу, те бачу, у мене свій розум є. Якщо більшовики Гітлера не поб'ють, його ніхто не поб'є. А як не поб'ють, тоді що буде? Вже тоді свого дому ніхто з нас не побачить... Хоч мотузок бери та вішайся, поки тебе німці не повісили.

— Адже не всіх вішають,— перебила полковниця.

— Не всіх. Ви, пані, мабуть, не знаєте, що там у нас діється, в Польщі.

— Звичайно, знаю... тільки...

— Дай-но, Ядзю, «Нові горизонти»... ¹¹ Саме в цьому номері.

— «Нові горизонти»? — здивувалася Жулавова.

— Це польський журнал, який у Куйбишеві виходить.

— В Куйбишеві? Адже орган нашого посольства — «Польща».

— Ех... Що ви там з цієї «Польщі» довідаєтеся? Така сама брехня, як і до війни... Я тільки дивуюсь, як їм дозволяють цю «Польщу» видавати. Шкода паперу! Тільки людям голови морочать і кров псують. От, почитайте, пані, «Нові горизонти», самі побачите.

Ядвіга неохоче вийняла з шухляди журнал і мовчки подала гості. Жулавова взяла його обережно, двома пальцями, наче боячись доторкнутись до чогось брудного. Пробігла очима по сторінках і досить швидко висловила свою думку:

— Це більшовицьке видання.

— Чому ж більшовицьке? Це поляки видають. Гляньте, пані, на прізвища.

— Ах, прізвища... звичайно... Мало що! І серед поляків різні бувають люди, це давно відомо.

В серці Ядвіги повільно, але нестримно здіймався гнів. Яке дивне почуття — от він, мов гаряча хвиля, здіймається звідкілясь із шлунка, заливає, пече, переходить горло. Очима, потемнілими від злості, вона дивилась на цю худу, наче висушену жінку.

— Одного я тільки не розумію, — почала Ядвіга раптом таким здушеним, чужим голосом, що Ройкова здивовано глянула на неї.

— Чого саме ви, пані, не розумієте? — чемно запитала полковниця. Вона весь час чемна, підкреслено чемна. І водночас усе, що каже, звучить образою, в кожному її слові — образлива інтонація. — Чого ви, пані, не розумієте? — запитує вона, але це «пані» теж звучить образою для Ядвіги, наче полковниця хоче підкреслити, що говорить так, бо це їй подобається, але ця форма звертання зовсім не стосується Ядвіги. Вона каже: «пані», але це звучить як: «Дівчино!» або: «Іди, Ядвіго, принеси, подай, зроби!» Ця зневажлива інтонація криється навіть не в самому тоні, а схована десь у глибині кожного слова, ніби Жулавова дає зрозуміти, що вона набагато краща, ніж вони обидві, Ядвіга і Ройкова, що з ласки своєї принижується, говорячи з ними. І навіть уже те є великою поступкою з її боку, що вона отак сидить тут на стільці і розмовляє, наче з рівними собі. Але вони обидві ні на хвилину не повинні забувати, що між ними і нею немає ніякої рівності.

— Не розумію, чому ви, пані, не залишилися там, у містечку? Чого вам тут, власне, треба? Адже ті пані, які живуть там, саме добре товариство для вас.

Полковниця підвелася з крісла.

— Це вже моя справа. Можу тільки запевнити вас, пані, що якби я шукала товариства, то вже, напевно, не тут. Але зараз я, здається, вам заважаю...

Її не затримували. Вона велично вийшла з кімнати, лише біля порога здвинула плечима.

На другий і на третій день вона все «роздивлялася». Поволі виринули деякі подробиці, які частково пояснювали її неприязнь до людей, з якими, здавалося, її все

мусило б зв'язувати. По-перше, вона зовсім не була полковницею, а тільки тещею полковника. А по-друге, цей полковник у вересневі дні тридцять дев'ятого року, навантаживши свої чемодани в лімузин, забув, як додаток до цих чемоданів, взяти з собою дружину. Її місце в машині зайняла панна Мушка — друкарка з бюро. Ще менше він, розуміється, потурбувався про свою тещу. Лімузин з панною Мушкою, полковником і чемоданами, серед яких був і чемодан з хутром і дорогоцінностями пані Жулавової, щасливо добрався до Румунії. І от із зятя, який так ганебно «покинув бідолашну Зосю напризволяще», а до того ще й звичайнісіньким способом її обікрав,— пані Жулавова перенесла своє священне обурення на весь емігрантський уряд та його армію, ушипливо висловлюючись про все і всіх. До того ж ще в Казахстані, перед виїздом на південь, вона посварилася з дочкою і тому опинилася в містечку сама-самісінька, докучаючи всім своїми кислими зауваженнями «про наших міністрів», про «наших панів генералів». А тому її земляки дуже охоче скористувалися з повідомлення, що вона зовсім не полковниця, а лише привласнила собі цей титул, вперто стверджуючи, «що це все одно». Кінець кінцем, взаємини між нею й уповноваженим посольства та всім його оточенням дійшли до такого напруження, що пані Жулавова зважилася на «героїчний» вчинок. Вона поїде, працюватиме в радгоспі, а вони ще жалкуватимуть, що так поставились до неї, примусили просити допомоги в більшовиків. Нехай, нехай всі довідаються, як у нас поводяться з людьми. Її, тещу полковника, вдову поміщика, жінку з доброї родини, кинули в більшовицький радгосп, на поневіряння, на глум...

В глибині серця вона не могла повірити, що з її рішенням так легко погодяться. Вони зрозуміють, що нароби, перелякаються, намагатимуться все виправити. Сам Лужняк приїде до неї, перепросить. Ого, ще почекають, поки вона їм подарує, попомучаться, перше ніж вона згодиться повернутися назад в містечко... Правда, її не затримували, коли вона виїжджала, бо, напевно, не вірили, що це серйозно. Та коли вже побачили, що її немає, можна собі уявити, який там вибухнув скандал.

Але поки що за нею ніхто не приїздив. Навпаки, дехто вже й тут почав поглядати на неї скося, і найдивовижніше, що це були якраз не більшовики, а поляки. Павло

Олексійович відразу дав їй кімнату. І в їдальні, коли вона приходила їсти, у неї не питали нічого. Ставилися до неї погано лише ці дві польки — підозрілі жінки, що, як виявляється, були гірші від більшовиків. Вони кидали ущипливі зауваження про дармоїдів, запитували із злостивим натяком, як вона себе почуває, чи випадково, боронь боже, не втомилася. А самі працювали, як прості баби. Босі, в хустках, тупцювали в гною, наче нічого іншого в житті їй не бачили ніколи... А їх розмови докучали Жулавої дедалі більше — про баранів і ярок, про свиноматок і кабанів, брутальні, безцеремонні розмови, де всі речі безсоромно називалися своїми іменами. З яким незрозумілим дикунським запалом говорили вони про корм для свиней, про овечу вовну. Часом Жулавова навіть дивувалася, що все це говорить польською мовою. Це було дико — вона ще зрозуміла б це з уст українських дівчат, яких тут було повно, з уст більшовиків, але з уст польки?..

«Та що це за польки,— прости господи!» — втішала вона себе, з глузливою усмішкою дивлячись, як задихана, спітніла Ройкова миє поросят у великому кориті і з захватом розповідає щось дівчині, яка їй допомагає. А ця мова! — Жулавова сама знала російську мову, виховувалася колись в інституті, але хіба тут була російська мова? Якесь дивовижна мішанина українських і казахських слів, кожен говорить, як хотів...

Години харчування були для неї мукою. Ложки були бляшані, пощерблені, тарілки з грубого шершавого фаянсу... Але навіть не це було найгірше. Жулавова весь час повторювала собі, що вона сидить за одним столом з доярками, свинарками, з тими, що викидають з хліва гній, з дівками, яких не взяла б колись до свого дому служницями. А тепер вони сиділи тут, розклавши лікті на столі, й зовсім не соромились її присутності. Вони плямкали, вишкрібали ложкою дно тарілки, обтирали його хлібом.

Жулавова сиділа за столом, неприродно випроставшись, притиснувши до боків лікті, їла маленькими шматочками, жувала поволі, підкреслюючи витонченість своїх манер. Скривившись, жувала чорний, липкий хліб, з виразом розпачу й нудьги черпала ложкою густий, каламутний гороховий суп. Ядвіга завжди намагалася сісти так, щоб її не бачити. Її нудило, коли Жулавова обе-

режно, кінчиком ложки перебовтувала суп у тарілці, дивлячись на нього так, наче це була не їжа, а щось невимовно огидне. Весь процес їжі вона обертала на суцільне мучеництво, на тихий, але красномовний протест. І Ядвіга з подивом помітила в собі нові риси. Їй зовсім не хотілося уникати цієї жінки, навпаки, хотілося їй докучати, сваритися з нею.

— Вам що, пані, хліб губи коле? — запитувала вона тихо, чемно.

Жулавова підводила очі в небо.

— Хліб... Хіба це можна назвати хлібом?

— Ви б, пані, воліли їсти булку, правда ж?

Жулавова здвигала плечима.

— Ну, певне. Булка смачніша. Ви, пані, хотіли б тут задарма напихатися булками, а на фронті щоб нічого було їсти. Ви знаєте, скільки потрібно борошна для фронту?

— Мене не цікавлять ці справи, я на них не розуміюсь.

— А на чому ви, пані, розумієтесь? На тому, як жити дармоїдом, об'їдати радгосп?

— Дуже я його об'їдаю.

— Дуже не дуже, в усякому разі, об'їдаєте.

— Я не знала, що ви, пані, ведете бухгалтерію радгоспу.

— Ви чудово знаєте, що я не веду бухгалтерії. Я просто не можу байдуже дивитися на паразитів.

— Прошу не чіплятись до мене. Це не ваша справа.

— А чия ж?

— Навіть цей... директор нічого мені не каже.

— Шкода! Тим більше ми повинні казати.

— Чому ж це так?

— Бо у вас, пані, сорому нема. Ви тільки ганьбу накликаєте на всіх поляків.

— От не сподівалась! Який нечуваний патріотизм... Не думала, що ви, пані, вважаєте себе за польку.

Обличчя Ядвіги потемніло.

— А за кого ж я повинна себе вважати?

Жулавова посміхнулася.

— Не знаю, не знаю... Я думала, ви вважаєте себе за... тутешню, місцеву.

— Тут теж є різні національності.

— Звичайно...

— Облиш її. Чого ти? — заступилася нарешті за Жулавову Анастасія Петрівна.

— Витримати більше не можу,— призналася їй Ядвіга.

Сірі, спокійні очі Анастасії Петрівни дивилися лагідно.

— Що ж, вона вже стара, не звикла до праці... Важко їй...

— Вона молодша од вас. А вам хіба не важко?

Жінка замислилась.

— Мені? Ні, не важко. Бачиш, коли буває важко, я завжди думаю: для кого я тут працюю? Для фронту. А там і моя Фрося. Значить — для себе. І ще... Я прожила довгі роки, різне бачила. Пройшла марно моя молодість. В панському маєтку я працювала... У графа. От там було важко! Ех, що ви тепер знаєте, що ви можете знати! Кожен шматок хліба сльозами обливала. Отам справді боліла спина, і канчука було не раз від економа покуштуеш... А тепер що? От я працюю — на своєму. Для себе, для нас. Шанують мене. На старість писати й читати радянська влада навчила. А ким я була раніше? Темною людиною.

Цілу скотоферму мені дали, довірили... В газеті про мене писали. А хто я була раніше? Наймичка, неписьменна дівка, на яку кожен мав право гримнути. Як про свою молодість подумаю, то вже й не знаю, коли я була молода: тоді чи сьогодні? Ех, якби не війна, якби не війна! Побачила б ти, яке у нас тут було життя! Адже ми вже з біди вибрались, на широку дорогу вийшли. Кому це снилося колись, в давні часи, щоб і клуби, і бібліотеки, і театр, і кіно — все щоб для простої людини було? Я он і на з'їздах була, і перед урядом на трибуні виступала.

Ні, я своїх років не почуваю, мені не важко. Весела моя робота, молода моя старість. Хоч яка це старість! Ех, якби не війна...

А ти на Жулавову глянь, що вона в житті мала? Кисле, видно, це було життя, хоч і без роботи, без голоду, але й без радості, якщо так завчасно постаріла. А тепер? Додому далеко, всіх своїх вона під час війни розгубила: їй теж нелегко.

— Вона тільки вас об'їдає. Могла б працювати.

— Ех, любя моя, скільки вона там з'їсть?.. Нехай поживе, придивиться, їй самій нудно буде без роботи, самій

працювати захочеться. А так, докучаєте ви їй з Агнесою, докучаєте, ну й що з того? Собі тільки кров псуєте, і годі. А ви на неї не звертайте уваги: краще буде.

— Якби ви тільки чули, що вона вигадує...

— Ну й що з того? Нехай собі вигадує. Ти їй не відповідай, от їй і не буде перед ким говорити. З людьми терпіння треба мати.

Ядвіга засоромилась. Так, вони обидві зовсім не мали терпіння, ні Ройкова, ні вона, Ядвіга. А всі тут були справді терплячі. І не тільки Анастасія Петрівна чи Мотря. Навіть Павло Олексійович спокійно ставився до того, що Жулавова досі «роздивляється», і не наполягав з роботою.

— Мені її шкода,— пояснював він Ядвізі.— От зять — поганець: стару жінку покинув, власну дружину обікрав. З дочкою вона, видно, посварилася, самотня залишилась, бездомна, до праці не призвичаєна. От і поневіряється... То ми що ж, повинні їй шматка хліба шкодувати? Нехай звикне, роздивиться, їй самій схочеться щось робити...

Ядвіга слухала, опустивши очі. Так, люди тут були добрі, якоюсь лагідною, терплячою добротою. Вони забували про те, що їх самих боляче вразила війна, розкидала, мов вихор, їх рідні оселі. Забували, що смерть висить над їх рідними, що самі вони працюють від світанку до ночі без перепочинку, охоплені єдиним поривом. Всі їх сили, вся воля напружені, мов стріла, яка летить просто в ціль. Але ціль одна: допомогти фронтові! Перемогти фашизм! Врятувати свою велику, неозору радянську Вітчизну, яка для кожного з цих людей є живою кров'ю серця. І все ж вони ще знаходять співчуття до цієї чужої неприємної жінки, яка з'явилася сюди непрохана і нічим не хоче їм допомогти.

Ядвігу дивувало, що вони прикладають різні мірки — до себе і до цієї Жулавової. Від себе вони вимагали надсильної праці, нелюдських зусиль, спокою, непохитної віри. Від неї не вимагали нічого, та ще й жаліли її. Павло Олексійович, який втратив руку на фронті, не жалів себе, наче з ним не траплялося ніякого нещастя, а жалів цю чужу жінку, тещу полковника. Він міг відчутти її горе, хоч вона сама була причиною цього горя. Так, і тут люди сварилися, і тут були друзі й недруги, але все це було якесь інше, без намагання принизити, без заздрості, без бажання заподіяти комусь кривду. Тут були добрі

люди — простою, мужньою, людською добрiстю. Тутешні дiвчата, може, й не вмили їсти так вишукано, як панi Жулавова, дiвчина-зоотехнiк, можливо, не знала, що не носять чорних панчiх до бiлої сукнi, але вони знали тисячi речей, яких не знала панi Жулавова, i випромiнювалося вiд них якесь внутрiшнє свiтло, яке теп-лою хвилею охоплювало Ядвiгу.

— Я, моя дитино, працюю на цiй свинарнi, дивлюсь на свинарок,— признавалася панi Ройкова,— i знаєш, що я тобi скажу? От у нас галасували, що в цiй «бiльшовiї» нiякої культури нема, глузували, що, мовляв, i галстукiв не вмиють зав'язувати, не так виделку тримають. А я тобi скажу, що дивлюся на них i думаю: далеко нам ще до них! Ого! Того, що вони вмиють, навчитися — це тобi не галстук зав'язувати. Галстук зав'язувати всякий хам, всякий Лужняк зумiє... Кажу тобi, моя люба, я вже й сама не знаю, що зi мною дiється. Наче я ранiше зовсiм iншою людиною була, iншими очима на свiт дивилася... А тепер я вже не знесла б того, що ранiше в життi зносила, на що спокiйно дивилася, нiби так i треба, так i слiд. Скажу тобi, моя дитино, що як ми додому повернемося, роботи у нас буде, роботи! Аж страх.

— Якщо Лужняк нас пустить...— усмiхнулася Ядвiга.

— Ого, якраз! Я думаю, що за цих лужнякiв вже тут вiзьмуться. Ти чула, Павло Олексiйович казав, що там знову якесь шахрайство викрили, попередження було. Мiж нами, я тобi скажу, моя дитино, я б цих польських уповноважених розiгнала пiд три чорти. Тiльки грабiжництво одне i неподобство. Ти ж читала в журналі? Те, що у нас в мiстечку дiється,— зовсiм не виняток, скрiзь так само. До пирога доп'ялися, з людської кривди живуть, ще й людям голови морочать. Шувара казав, що та їх газетка, яка вже в Ірані видається,— це таке паскудство... Невiдомо хто й пише — гiтлерiвцi чи наші. А це ж для солдатiв! Грiх, та й годi! I що вони собi з тим Іраном думають, ти менi скажи? Хiба не могли б цi солдати тут хоч трохи допомогти? Що ж вони собi думають: вiйну на печi пересидiти, чи як? Коли я цi зведення слухаю, то аж серце стискається, аж страх на карту дивитись. Скiльки кровi леться, скiльки нещастя. А тi сидять в Ірані...

«Полковниця» теж слухала зведення. Невеличкий чорний репродуктор, який висiв бiля входу до клубу,

вечорами збирав навколо себе все населення радгоспу. Люди слухали у важкому мовчанні, зітхаючи, а потім поверталися до своєї роботи, кидалися на неї з якоюсь пристрасстю, наче бажаючи відробити за все, відвернути важкі події на фронті.

Жулавова теж слухала разом з усіма, стиснувши вузькі губи. На обличчі її нічого не можна було прочитати. Але в глибині серця вона відчувала триумф. Бажала всього найгіршого їм, цим більшовикам. Завезли її сюди, в глушину, тільки за те, що вона була поміщицею, а зять був полковником. Але тепер невідомо, кому гірше буде. Цікаво тільки, куди тікатимуть більшовики, як їх притиснуть з двох боків — гітлерівці й англійці? Союзники?.. Ще б пак! Англійці не такі дурні. Поволі, поволі вони скористаються з нагоди і покажуть себе. Недаремно генерал Андерс вивів свою армію до Ірану на з'єднання з англійцями.

Але думка про Іран знов нагадала Жулавовій польську делегатуру в містечку і ту кривду, яку їй заподіяли земляки. Щось ніхто не приїздив сюди з польського представництва перепрошувати її, благати, щоб вона повернулася назад. Так воно, мабуть, мусило статись. Інша річ, коли доведеться зустрітись з англійцями. Це культурні люди, які зрозуміють трагедію покинутої жінки, допоможуть їй, візьмуть під свою опіку. Адже з усього видно, що розв'язка наближається дедалі швидше. Он куди вже зайшли німці!

Ні посланець від Лужняка, ні сам Лужняк не приїжджали до радгоспу. Але одного дня Жулавову несподівано відвідав пан Малевський. Спочатку вона подумала, що він прибув з офіціальним дорученням,— і зустріла його холодно, з крижаною гідністю. Але непорозуміння швидко з'ясувалося.

— Я так... З цим Лужняком, правду кажучи, я ніяких стосунків не підтримую.

— Чому?

— Та що ж...— скривився той неприязно.— Він прихильник Сікорського... і, зрештою, там своя компанія — і не підступися. Я просто так приїхав до вас роздивитися, довідатися, що вони тут думають.

— Вони?

— Бачите, пані, треба щось вирішувати. Зараз саме слушний час. Німці посуваються вперед, тепер уже й

дурень розуміє, що війна програна. Тут нічого й думати. Чорт мене спокусив, прорахувався я. Завжди людина мудра по шкоді. Був би я в андерсівській армії, сьогодні вже й слід мій прохолов би. Перейшов би кордон — і тільки мене й бачили! А хто ж його знав? Що, як справді послали б на фронт, і, хочеш не хочеш, здихай за більшовиків. Ні, я не такий дурний! А виявилось, що вони пішли звідси, і решта, хто ще залишився, теж піде, кажуть. Тепер уже занадто пізно, нікого не приймають. Я тут так і залишився напризволяще. Тепер лихий його зна, що може трапитись.

— Що ви маєте на увазі?

— Та що ж... Одного чудового дня візьмуть ці казахи ножі в зуби і почнуть більшовиків різати...— аж захлинався від брехні провокатор.— І питати не будуть, хто не казах — під ніж! А що з нами тоді буде?

Жулавова здригнулася.

— Невже це справді може бути?!

— А що ж?.. Тільки нам від цього легше не буде... Дрова рубають — тріски летять.

— І ви думаєте, це неминуче?

— А як же може бути інакше? Легко було за мирних часів тримати всіх у руках... Ще якби вони перемогли, а так? До того ж енкаведе на фронт забрали. Отже, тут нікого не залишилося,— значить, як почнеться, то вже піде й піде. А тут що про це говорять?

— Тут? Не чула... Тут усі вірять в перемогу,— іронічно зауважила Жулавова. Вона відчула злостиве задоволення. Ну й нехай, нехай їх усіх виріжуть! Вона готова була навіть згодитися, щоб разом з усіма зарізали і її. Нехай, нехай, аби тільки вони здохли, аби тільки їм пришов кінець!

Раптом вона стурбувалася.

— Тільки чи це правда? Бо сюди ж приїжджає цей... Канабек...

— Який Канабек?

— Казах, з колгоспу...

— Ну й що?

— Ніби нічого. Розмовляє з усіма, з директором в добрих стосунках. І в радгоспі теж казахи працюють — теж усе нібито в порядку.

Малевський якусь хвилину міркував.

— Ех, пані, це ще нічого не значить. Азіати хитрі.

Поводяться тихо, нічого ніби й не помітно, а потім як дадуть! Тому вони так притаїлись: принаймні ніхто не вгадає передчасно. О, азіати хитрі!

— Але як же? — не розуміла Жулавова.—Адже й ті... теж азіати?

— Хто «ті»?

— Ну... більшовики.

— О, це ж тільки так кажуть, шановна пані. Звісно, всі вони азіати. Тільки казахи — це вже справжнісінькі азіати, розумієте?

Стара кивнула головою, хоч, правду кажучи, зрозуміла небагато. Але вона ще непокоїлася. Цей Канабек зовсім не скидався на такого вже хитрого.

— А ви думаете, пане, що це напевно буде?

— Що ви, пані! Як двічі по два — чотири! Вже вибухло повстання в Башкирії, повстання під Казанню, на півночі...

— Справді?

— Прошу пані, у мене є цілком певні відомості. Цілком певні! Кожного дня може початися, повинно початися й тут. Звісно, різні дикі племена, енкаведе с'як-так тримало їх вкупі. Але тепер — ф'ю! Вже скінчилося! Тепер основне завдання: як нам з цього викрутитися, як самим врятуватися?

Жулавова замислилася.

— Перейти кордон? Там, здається, пильно вартують, це небезпечно. Я думав подивитися: як тут? Головне — притаїтися десь, перечекати, поки англійці не придуть. Тоді все буде в порядку. Я думав, може, тут? Але якщо цей Канабек...

— Він сюди в різних господарських справах приїжджає. До директора порадитися.

Малевський хитро примружив ліве око.

— Ви, пані, в це вірите? Господарські справи! Я вже їх знаю, цих всіх казбеків. Він придивляється тут, вистежує, у нього вже, мабуть, цілий план є.

— Але ж, дорогий пане, що мені, власне, робити?

— Вам? — здивувався він, наче все, що казав, стосувалося лише його одного.— Вам? Ну що ж...

Вона благально склала руки.

— Благаю вас, візьміть мене з собою!

Малевський остовпів.

— Хто? Я? Вас? От не мала баба клопоту. Та куди ж я вас візьму?

— З собою... до англійців.

— Де ще там ті англійці... І як я вас заберу? Теж мені! Кожен повинен сам дбати про себе, про власну шкуру. Я міркую, комбіную, і ви комбінуйте.

— Що ж я можу зробити, слаба, стара жінка?

— Ну от... Може, вони, зрештою, вас і не займуть. Навіщо ви їм? А те, що ви стара, для вас краще. В усякому разі, зайвий шанс. Отже, ви кажете, вони тут працюють?

— Працюють,— ствердила та глухо. Чорна прірва розкрилася в неї під ногами.— То, може, мені краще повернутися в містечко?

— Отаке вигадали! Адже там буде гірше. Саме на містечко кинуться відразу, все димом пустять, ще б пак, міста вони насамперед схочуть захопити.

— Отже, нема ніякого виходу?

— Звідки я знаю? І чого це ви в мене допитуєтесь? Я сам цього виходу шукаю. Ви що думаєте: я стільки годин на машині трясся, ще й брати мене не хотіли — щоб тільки вам візит зробити? Не такі тепер часи... Якби я знав, що робити, ви б мене тут і не бачили. І нічого ревити, це вже напевно нічого не допоможе. Треба було краще зятька триматися! Тепер би в Лондоні в ресторані сиділи й омара їли б у майонезі, а не горохову юшку в радгоспі!

— Як ви смієте?

— А от і смію. Що ж, я правду кажу. Хто вчасно не схаменеться — пропаде. Так і з вами вийшло. Одні євреї на цьому виграють,— закінчив він несподівано.

Жулавова навіть забула про власну образу.

— Чому ж це?

— А так. Що б не діялось, вони завжди на всьому виграють. Завжди з усього викручуються. А ми повинні терпіти. Ви, пані, що думаєте: з цим Сікорським, з цією угодою з більшовиками — хто все вигадав? Теж євреї й масони. Вони своїх скрізь мають, вміють скомбінувати, як їм вигідніше.

Малевський надвечір повернувся грузовиком у містечко. Жулавова прийшла вечеряти похмура, як ніч. Вона так демонструвала свою похмурість, що навіть Ройкова запитала її:

— Що сталося?

— Що сталося? — вузькі уста стислися в рівнесенькій шнурочок.— Поки що нічого... Поки що...

— Бо я вже думала...

Жулавова болісно посміхнулася.

— Ні, ні. Що ж могло статися? Нічого.

Ройкова знизала плечима. А та їла картопляний суп, весь час думаючи, що це, може, остання страва, яку їй доведеться їсти в житті. А ці всі нічого не розуміють. Їдять, розмовляють про фронт, наче, крім фронту, нічого в світі не існує. А їх, може, через хвилину всіх виріжуть...

Але злість перемагала навіть страх. Ну й нехай усіх виріжуть — принаймні не одна вона загине, і вони теж. Цей чемний директор, і ця божевільна Ройкова, і злостива Ядвіга, яка, здається, дружина осадника, але чорт її знає, хто вона справді — може, навіть агент цього їх гепеу чи енкаведе, як воно там зветься! І всі ці доярки, свинарки, які уявляють, що вони рівня їй, Жулавовій, вдові поміщика, тещі... Ні, з цим Зеноном таки справді вийшов страшний скандал. А дурна Зоська все готова йому подарувати, звичайно, якщо вони коли-небудь зустрінуться. Тільки, як вони можуть зустрітись? Зоська теж поїхала кудись на південь, навмисне іншим ешелonom. Ні, це не зовсім так. Саме вона вирішила виїхати іншим ешелonom, а не Зоська. Але тепер все одно, бо й Зоська теж десь загине, якщо вибухне це повстання. А воно неодмінно вибухне; пан Малевський завжди був добре поінформований. Отже, по суті, ніщо вже не має ніякого значення. «Навіть те,— подумала вона з іронією, мимохит прислухаючись до розмови на протилежному кінці стола,— чи видужає баран Самсон після уколів, чи ні». Все піде димом, все обернеться на попіл, і, кінець кінцем, не має великого значення навіть той факт, що між зарізаними буде й вона, Жулавова. Ну і нехай. От до чого її довели, спочатку коханий зятьок, потім більшовики і, нарешті, цей Лужняк та його компанія. Всі поводитися з нею підло, безбожно. Але тепер кара божа впаде на них — і на більшовиків, і на Лужняка. А зятеві лише тимчасово пощастило уникнути кари. Вже ця панна Мушка обдере його як липку, вона його навчить... Сто разів пожаліє, що не взяв з собою дружину й тещу, вже йому там Зосині брошки й хутра вийдуть боком. Пропаде й без казахів з ножами.

Ні, вона не могла їсти. Смішно їсти, коли знаєш, що над тобою висить смерть.

— Ви, пані, підете в клуб?

Жулавова здригнулася, несподівано вихоплена з кола пекучих, надокучливих думок.

— В клуб? Навіщо мені клуб?

— Сьогодні вечір самодіяльності.

Жулавова зневажливо випнула губи.

— Буде цікаво. Із колгоспу теж будуть виступати.

— З колгоспу?

По тілу Жулавової пробіг холод. З колгоспу... Сусідній колгосп був казахський, про це вона вже встигла довідатись. І головою там був саме Канабек. Правду казав пан Малевський: щось уже діялось, щось починало діятись. І нехай! Вона піде до цього клубу, не злякається. Може, саме в клубі й почнеться!

Було жарко, стояла задуха. Місць на лавах не вистачило, люди стояли в проходах, під стінами, діти повилазили на підвіконня і сиділи там, наче горобенята, які хочуть полетіти, але безпері крильця не дозволяють.

Вступне слово виголосив Павло Олексійович. Він вітав гостей з колгоспу. І Жулавова пильно, сторожко оглядала широкі, темноокі, смугляві обличчя, чорні блискучі коси казахських дівчат, їх довгі, схожі на барвисті халати, убрання. От які вони — ті, що незабаром візьмуться за ножі.

Вона крадькома оглянулася. Поруч з нею Ядвіга і пані Ройкова з сяючими обличчями плескали разом з усіма, вітаючи гостей. Дурні! Ідіотки! Нічого не розуміють. І тільки вона знає, що про все це думати. Вона, мабуть, одна-єдина в цьому клубному залі знає, що буде. Вечір самодіяльності, ще б пак...

Довго ще будуть аплодувати? Ні! Вже на сцену виходять свої, з радгоспу. Українські дівчата, одягнені як на свято. Вишивані рукава сорочок, вінки на головах.

Пані Жулавова іронічно дивиться на цих доярок, свинарок, гноярок, яким захотілося виступати на сцені. Культура... Так, правду писали колись польські газети, що тут культура затонула в гною. Утопили її в гною ці більшовики, потоптали ноги темного селянства, якому здається, що воно рівне їй, Жулавовій, вдові поміщика, тещі...

Ядвіга сперлась підборіддям на складені руки і заплющила очі. Де вона, хто це співає? Крилатий голос Олени, Петрової сестри, чи голос Ольги? Співають біля озера на містку дівчата, співають Ольшини. Пахне татарином і м'ятою, пахне жасмином із саду, дзвенить, заливається, звучить далека ніч луною української пісні.

«Де ж я? Де я раптом опинилася? В Ольшинах, в далеких Ольшинах, що бринять піснею?»

Хочеться забути про все, розтанути в цій чудовій пісні, дзвінкій мелодії, в близьких знайомих словах. Піти по росяній луці, побігти босоніж по траві до цих дівчат на містку... Повернутися туди, в Ольшини.

Але думка не тане, не зникає. Про кого ж ти думаєш, Ядвіго? Про ту Ядвігу? Про яку ж саме — дурну, яка ще нічого не знала, чи про іншу, яка з помертвілим серцем слухала далеку пісню в осадниковому домі, що пахнув свіжою деревиною й стружками? І хто це зараз думає про них обох? Чому ж не ллються з очей сльози, не стискається серце?

Ядвіга простягає руку, знаходить в темряві теплу, трохи спітнілу долоню Мотрі і вже не випускає її — рідну, любу долоню. Ні, ні! Відлетіли, відійшли, вимерли злі думки, що краjali серце. Минув лихий кошмар. «Чи це можливо, чи це колись було правдою, що я зрадила цих людей, відійшла від них, стала, хотіла чи не хотіла, їх ворогом? Ні, неправда, це наче наснилося в довгому, тяжкому, жахливому сні». Як смішно вимовляє Мотря її ім'я: Ядвіся... Мов ім'я когось близького, любимого. Ні, вона тепер не живе окремо від усіх, не сидить за замкненими дверима, за високим парканом, її не стереже лютий пес, що, важко дихаючи, винюхує в темряві небезпеку. Ядвіга знову разом з цими людьми. В добрі і злі, в радощах і турботах — вона разом з ними. Наче знову воскресло все, повернулося назад коло подій. Ні, не назад, воно наче раптом покотилося вперед, бо звідки ж інакше взялася ця друга Ядвіга, яка сидить в темному залі клубу в далекому Казахстані і все ж таки почуває, що вона вдома, у себе, почуває, що не самотня? Немов побачили світ нові, інші очі, — і це очі нової Ядвіги. І світ виявився зовсім інший, про який вона не знала, якого не передчувала. І всі справи, все пережите колись набрало іншого забарвлення, інших пахощів, все виявилось зовсім іншим, ніж колись.

Чия ж це пісня — моя, ваша пісня, слів якої навіть не слухаєш, мелодія, яку знаєш до глибини серця? Заспівує один голос — самотньо здіймається вгору, тріпоче крилами, мов птах, один-єдиний голос над темрявою замкненого в напруженні залу. Але от злетіли інші, підхопили, підтримали, понесли.

Звучить, дзвенить, колишеться зал в мелодії пісні. Струнко линуть злиті голоси і знову розходяться, розбігаються, керовані своєю власною, внутрішньою гармонією.

Хто тебе вітає, хто всміхається тобі, Ядвіго? Може, це Петро, так, може, навіть Петро.

«Ти не міг зробити інакше», — каже Ядвіга не собі — йому, наче розмовляючи з ним, наче він може її чути. Вона говорить з ним, як говорила в думках тоді, раніше, в давні роки, які вже зів'яли й облетіли. «Сьогодні і я зробила б так само, як ти. Сьогодні і я не змогла б простити, не змогла б перекинути місток любові над чорною прірвою зради». Так, Ядвіга вже може без болю згадувати кам'яне, нерухоме обличчя Петра того лютого дня. Чого ж ти хотіла, чого ти від нього хотіла? Щоб він кинувся, щоб власними грудьми загородив тебе від того, що не було навіть долею, а звичайним, логічним наслідком твоїх власних вчинків?

Кожен відповідає за себе. Є дії, яких ніщо не може виправдати, і є наслідки дій, яких ніщо не може відвернути. Обставини — можна в них шукати виправдання, але хіба вчинок не залишається вчинком, які б причини його не породили? Ні, життя не може бути поблажливим. Поблажливими можуть бути тільки люди, але не завжди. А життя справедливе і суворе, і бувають дні, коли людина також повинна бути суворою, навіть якби на вигляд це й здавалося б нелюдським.

Раптом Ядвізі спадає на думку невисока темнолоуса лікарка, що так вміло й ніжно перев'язувала її синка, малого синка, в якого боліло вушко. Як просто, без докору, сказала вона:

— Так, і тридцять дев'ятий, і сороковий рік — це були нелегкі роки. Я працювала тоді в госпіталі у Львові. Скільки там вмирало наших людей, найкращих людей. Від кулі, від ножа, від отрути... А мого чоловіка просто штовхнули під трамвай.

— Як? — перелякалася Ядвіга.

— Під трамвай... Робили й так...

— І?..

— Він умер в моїй палаті.

Малі, спритні руки вміло обмотували бинтом дитячу голівку. Серйозне смугляве обличчя. Уважні й ніжні рухи. Малий навіть не кривився, коли його перев'язували.

Лікарка підняла на Ядвігу темні очі, усміхнулася смутним добрим усміхом.

— Так, тридцять дев'ятий і сороковий — це були не легкі роки. Важкі й незрозумілі і для багатьох з нас, і для багатьох з вас. А коли вже все стало налагоджуватись, коли починалося справжнє життя — вибухнула війна.

Звичайно, не варто було сповідатися перед цією малою, смуглявою жінкою, розповідати їй про те, що у Ядвіги там, над рукавом Стиру, в Ольшинах, була — як це зветься? — «явочна квартира». Звісно, тоді вона не думала — не розуміла цього, але ж факт залишався фактом. І Петро тоді не мав права бути інакшим у той страшний день.

«Я ще й тому можу тепер спокійно про це думати,— казала собі Ядвіга під широку мелодію пісні,— ще й тому, що вже не люблю тебе, Петре. У мене немає гіркоти в серці, хоч і знаю, що ти зробив правильно, але немає до тебе й любові. Скінчилося все. Хто знає, може, я могла б тебе зустріти зараз — і серце навіть не здригнулося б, привіталася б з тобою, як з давнім знайомим, і все».

На сцену вийшла казашка. Вона коливалася в своїй довгій шовковій сукні-халаті, мов гнучка очеретина. Обличчя смугляве, трохи плоске, чорні коси до колін. Жулавова навіть нахилилася вперед. Ось вона — та, яка, може, за годину різатиме тут усіх, у кого нема таких темних кіс до колін, такого смуглявого, трохи широкого обличчя з величезними чорними очима, незвичайного обличчя, повного дивних чар. Ох, пані Жулавова знала, їй добре пояснив пан Малевський, що криється за удаваною лагідністю казахських облич.

Несподівано загули бубни, заспівали сопілки. Що за дика музика! Саме такої музики або чогось подібного й чекала Жулавова. Цікаво, що зараз утне ця дикунка, що це буде за неймовірний вереск.

Раптом вона здригнулася, і разом з нею мимоволі здригнувся весь зал.

Ні, це був не людський голос. Здавалося, зазвучав невідомий інструмент, ніколи не бачений, не чуваний. Що це — скляна флейта, срібна струна, алмазний блиск, який розеипає іскри навколо? Що вона співає? Адже це відомі слова, всі чули їх не раз. Це пісня про Вітчизну, про неосяжну рідну землю, про Батьківщину, подібної до якої немає ніде в світі. Але в устах цієї дівчини пісня стала зовсім інша, не схожа на себе, наче позбавлена всього земного. Звуки пісні були легші, ніж вітер, і чистіші, ніж солов'їна пісня. Вони наповнили зал іскристим кришталем, викликали на очах сльози, сльози захвату.

«Справді, вона співає по-російськи, русифікували їх тут усіх,— чіпляється Жулавова за раптову думку, мов за рятувний круг.— Ні, не можна повірити, щоб у дикій країні, серед дикунів могло існувати щось подібне. Це може тільки снитися. І взагалі в цьому, мабуть, криється якийсь підступ, обман. Не може так співати дівчина з колгоспу, та ще й з казахського».

Останній кришталевий звук полинув під темні дошки стелі і затремтів там, затріпотів, мов птах на прив'язі, бринів довго сріблястою ноткою, мов прозорим промінням.

Ядвіга підвелася перша. Вона не могла не підвестися. А за нею підвівся весь зал. Вже боліли руки, терпли пальці, та оплески все не вшухали. Треба висловити, треба виявити всю подяку цій чорнявій дівчині! А вона усміхалася солодким, соромливим усміхом і вклонялася, по-східному схрестивши руки на грудях.

А от і нова пісня. Спочатку дівчина перекладає її зміст, бо пісня казахська. Але тут не потрібен навіть і зміст — сковують, беруть в полон серця могутні чари дивовижного голосу, наливають їх по вінця неймовірною насолодою.

Ні, співакці не дозволяють так швидко піти з сцени. Їй аплодують ще й ще, аж поки Павло Олексійович підводиться й каже, що не можна так силувати людину, бо її зовсім замучать.

І зал відразу послухав. Співачка сходить із сцени і сідає якраз біля Жулавової.

Ще співи, танці, декламація. Концерт тривав аж до пізньої ночі.

«Мабуть, у кожної людини,— думає Ядвіга, приголомшена звуками й чарами цього вечора,— мабуть, у кожної людини тепер є дві батьківщини — та, де вона народилася, і ця друга — Радянська країна, рівної якій немає в світі. Ця країна дала матері право радіти з народження дитини, всім людям дала право радіти з праці, а цій казахській дівчині, яка ще недавно була рабинею, що її продавали й купували,— дала волю й можливість втішати людей своїм чарівним голосом».

А Павло Олексійович уже сперечався про щось з Канабеком і навіть гримав на нього. І відразу стало відомо, що дівчина поїде в Алма-Ату в консерваторію.

— Через кілька років це буде гордість Казахстану, гордість всього Радянського Союзу,— казав Павло Олексійович, і Канабек, слухаючи його, тільки зітхав.

— Якби ти знав, як вона садить рис, якби ти тільки бачив...

Небо сяяло в завірюсі зір, сріблясте й сине, миготливе, нереальне небо півдня. Жулавова щільніше закуталася в шаль, бо ніч була холодна. Вона надула губи. Так... так... Консерваторія!.. Дурниці і брехня. Які тут, у цій глушині, можуть бути консерваторії? І взагалі про що тут можна говорити? Вони складали плани на кілька років наперед. «Через кілька років»,— сказав цей директор.— Так, наче німці не рвуться на Кавказ, так, наче тут не готується казахське повстання. Адже виразно казав про це пан Малевський. Через кілька років... Ні, не через кілька років, а от-от прийдуть сюди англійці і наведуть порядок. І не допоможе тобі, моя любя, і твій голос, який теж, мабуть, є обманом. Підеш туди, де твоє місце: до худоби, до свиней, на поле. Подумати тільки: «Гордість Радянського Союзу». І хто? Дівка-гноярка... І це у них зветься культурою! Ні, неправда, не може бути така дівка співачкою, навіть якщо природа й обдарувала її чудовим голосом: для цього потрібна культура багатьох поколінь. Треба вчитися з дитинства, треба мати те, що передається з покоління в покоління. Цього не можна надолужити ні школою, ні курсами, як це вони тут роблять. На це потрібні роки й роки. Лише тоді можна говорити про культуру. А тут цієї культури не буде ніколи, ніколи, хіба що її принесуть англійці. Москаль ніколи не був культурною людиною, а що вже говорити про дикунів, бо ж ці казахи — просто дикуні. І хто

взагалі чув про них раніше? Вигадали народ, наче його можна вигадати. Це просто дикі племена, які кочували одвіку в степах. Такими вони й повинні залишитися.

— Ядвісію,— мовила тихо Мотря.— Я не піду додому. Піду в лікарню.

— Що сталося?

— Нічого... Тільки мені здається, що... почалося.

Ядвіга обняла її.

— Я піду з тобою. Проведу тебе.

— Вже пізно...

— Я зовсім не хочу спати. Така ніч, і цей концерт...

Мотря йшла поволі.

— Знаєш, Ядвісію, що я думаю?

— Що?

— Мені так хотілося сина... Але я думаю, якби була дочка і могла співати так, як вона...

— Ой, яка ти нерозумна... Адже син теж може співати.

— Правда,— наївно визнала Мотря.— Тільки це вже не буде так само.

— Але також може бути гарно...

— Звичайно...

Вузкий арик булькотів, шепотів, переливаючи дрібні хвилячки, бризкаючи на низько звисле над ним гілля кущів. Миготіла, блищала, вигравала тисячами срібних іскринок ніч у високому небі. Десь далеко в темряві спав Тянь-Шань, невидимий зараз, наче неіснуючий. Але його чути було навіть уночі. Линув звідти, з півдня, з гір, теплий лагідний вітрець, ніжно доторкався до обличчя, його чути було, мов ласку.

— А якщо буде дівчинка, я назву її так, як тебе,— Ядвісія.

— Адже тут у вас немає такого імені.

— Ну то що. Нема — то буде. Польське ім'я.

— Не тільки польське.

— Але я знаю тільки тебе одну, Ядвісію. От і в моєї дочки буде польське ім'я. Ти ж, мабуть, не будеш заперечувати?

Ядвіга раптом відчула, що їй набігають на очі сльози.

— Чи я не буду заперечувати? Ой люба, люба, якби ти тільки знала...

— Що?

Але Ядвіга не відповіла. Хіба це можна було ска-

зати, висловити. Ні, не було таких слів, хоч вона відчувала це всім тілом, кожним тремтінням серця:

— А я думаю, що буде син, як ти хотіла...

— Може... Кажуть, що під час війни народжуються хлопці. Якщо син, то буде Василь, як батько. І знаєш, зрештою, однаково — син чи дочка. Однакова радість.

«Де ти, мій синку, маленький, малесенький, якого я не вміла любити? Який вітер віє сьогодні над далеким кладовищем, що його я, мабуть, і не знайшла б тепер? Залишила я тебе там, у сипучому піску, в безплідній землі — чи зросла на твоїй малесенькій могилці хоч одна травинка? Чому, навіщо ти вмер? Бігав би тепер над ариком, пускав би по ньому кораблики із сторінок старих зошитів Мані, збирав би навесні тюльпани, знав би на ім'я всіх ягнят. І була б у тебе інша матір — краща, розумніша, ніж та, що була тоді, та, яка дозволила тобі вмерти... бо нічого не знала, нічого не розуміла».

Мов у золотій, миготливій сітці, повне саява й блиску, здіймалось південне небо, приголомшуючи своєю красою.

Коли Ядвіга, провівши Мотрю, поверталася додому, вона побачила світло у вікні Жулавової.

— Так пізно не спить? — здивувалася вона мимохить. Ця світляна цятка, одна-єдина в темному, сонному вже будинку, наче порушувала глибокий сон, який обіймав усе. Десь далеко, далеко скрикнув птах.

«Мабуть, незабаром почне розвиднятись», — подумала Ядвіга, тихенько прокрадаючись в кімнату, щоб не збудити Ройкову й Олеса.

РОЗДІЛ 8

Уповноважений посольства, колишній поліцейський унтер Лужняк нервувався. Його поганий настрій відбивався на всіх його підлеглих, кількість яких останнім часом дуже збільшилася. Панна Владзя, його особиста секретарка, важко зітхала, поправляючи старанно завиті кучері.

— І не підступай... Раптом почав чіплятися, що я поганю друкую на машинці. А хіба я коли-небудь казала, що добре друкую? Що я — друкарка? Раніше нічого;

а тепер чіпляється до кожної помилки... Було добре, а тепер погано... Та ще й гримає, що я занадто повільно друкую... А сам, коли диктує, весь час робить помилки, як же я можу друкувати? Правду кажучи, я все це з величезною охотою покинула б.

— Ну й що?

— Хіба я знаю? Правда: і так зле, і так погано.

— За цей час ви справді могли вже навчитися друкувати,— ущипливо зауважила пані Пшиходська, худа, засушена особа, позбавлена будь-якої жіночої привабливості. Через це їй під час розподілу речей завжди діставалося все найгірше.

— А навіщо це мені? Ви думаєте, що я маю намір залишитися друкаркою? Ще цього бракувало!

— Панно Владиславо! — почулося з сусідньої кімнати.

Вона схопилася, машинально глянула в дзеркальце і побігла, шелестячи шовковою плисованою спідничкою.

— Ще й скаржитесь,— зауважила Пшиходська.— Кому-кому, а вже їй, напевно, нема на що нарікати.

Але з-за сусідніх столиків ніхто не відповів. Звісно — панна Владзя сьогодні скаржитесь на Лужняка і той на неї гримає, але завтра вони знов помиряться,— отож краще не встрявати в цю справу. І крім того, вже краще ця Владзя, ніж Пшиходська. Від Владзі завжди може щось перепастися. А та тільки нишпорить скрізь і доносить.

Лужняк понуро глянув на Владиславу, що зайшла в кімнату.

— Пошта є?

— Є.

— Що там?

— Я ще не переглядала.

— Часу не було? А перед дзеркалом маніжитися — час є? Що ви, власне, робили досі?

— Передруковувала того листа.

— І, певно, знову з помилками?

Панна Владзя надула губи, сердито дивлячись у вікно.

— Чого ти до мене чіпляєшся? І це тобі погано, і це недобре.

— А ти обережніше! Ці тварюки, певно, підслухують під дверима. Знову плітки підуть. Пся кров, хвилини спо-

кійної немає... Ви всі хіба не бачите, що тут діється, чи що? Лихо на мою голову...

— Та що таке трапилось?

— Їм там у Куйбишеві легко говорити... А тут усе падає на мою голову... Дорогоцінності скуповувати... Де ж я в цій дірі добуду дорогоцінності?

— Адже Ляховський їздив.

— Ну й що? Багато він привіз! Вам здається, що ці кілька портсигарів — бозна-що! Та він, напевно, собі ще стільки забрав. Всі обкрадають мене, в очі брешуть. А тут з Куйбишева натискають, вимагають звітів... Перехоплять такий звіт — тільки мене й бачили!

— Адже ми кур'ером відправили.

— Кур'ер... Наче кур'ера не можна заарештувати дорогою. Скільки просив: змініть шифр, вже занадто довго цим користуємось, та де там... Їм добре в посольстві сидіти, вони й уяви не мають, що таке робота на місцях.

Панна Владзя байдуже слухала ці скарги. Нарешті Лужняк махнув рукою.

— Прошу переглянути пошту і принести мені сюди журнали. І передрукуйте, нарешті, ті листи, тільки без помилок, будь ласка.

Панна Владислава вийшла ображена, знизавши плечима. Лужняк гукнув навздогін:

— Малевського мені сюди зараз!

— Якщо він є.

— А де ж йому ще бути в службовий час?

— Багато він працює в службовий час,— буркнула панна Владислава.

Але Малевський якраз був. Він сперечався з кількома молодими людьми, стоячи біля грубки.

— Вас кличе,— неохоче мовила панна Владзя.

— Знов, певно, лютує?

— Побачите самі.

— Якщо судити з настрою панни Владзі...

— А ви, будь ласка, в мої настрої не втручайтесь. Це моя справа.

— Хіба я що кажу? От, їй-богу! Основне — це добрий настрій. А як його нема — нічого не вдієш.

Лужняк мовчки показав Малевському на стілець.

— Ну, як там?

— Що — як там?

— Взагалі...

— Та нічого. Начебто ніяких змін.

Лужняк підвівся і, закривши руки за спину, став поволі походжати по кімнаті.

— Заяву єпископа Гавліни розповсюдив?

— Розповсюдив.

— Ну й що?

Малевський закурив цигарку.

— Нічого. Не думаю, що це дуже дотепний винахід.

— Чому?

— Як чому? Треба все-таки знати, де й кого дурити...

Що годиться для експорту, а що для домашнього вжитку... Я б зовсім не розповсюджував тут цієї заяви.

— Адже були вказівки з посольства.

— З посольства!..

Вони обидва не любили посольства. Звідти сипалися накази, інструкції, наче тут усі були чиновниками, створеними лише для виконання постанов і розпоряджень, які приймалися без них. І крім того, там робили дурниці! От і тепер Лужняк, виконуючи інструкцію посольства, розповсюдив по всій області промову єпископа Гавліни, виголошену в Нью-Йорку. В цій промові говорилося, наче радянські власті вивезли в глибину Радянського Союзу мільйон польських дітей, відібраних у батьків. Проте ясно було, що ця промова придатна лише за межами Радянського Союзу — там вона ще могла дати певний ефект, а тут — ніякого. Занадто вже була велика цифра; його преосвященство просто пересолив. Адже тут зібрались представники всіх категорій поляків, висланих із західних областей: осадники, родини офіцерів, біженці. Вже з осені сорок першого року вони всі були разом, знали один про одного все. Відібрати в батьків і вивезти в глиб Радянського Союзу мільйон дітей — це не жарт! Хто повірить, що про це ніхто не чув аж до заяви єпископа Гавліни? І до того ж єпископ не потурбувався навіть вигадати якусь імовірнішу дату. Тридцять дев'ятий рік! Та в тридцять дев'ятому році навіть осадники й поліцаї сиділи ще по місцях, ніхто їх не чіпав. Мільйон дітей! Звичайно, на американських поляків, на самих американців чи англійців ця заява могла справити величезне враження, але цим і треба було обмежитися. Розповсюдження цієї вигадки тут, у Радянському Союзі, дало зовсім протилежні наслідки: воно могло лише підірвати довір'я до пропаганди посольства.

«Малевський має рацію,— думав Лужняк,— але хіба домовиришся з посольством? Ще б пак, великі пани, їм здається, що розумніших від них немає. А працювати стає дедалі важче. Не можна забувати, що це не сорок другий рік, що за цей час встигла вже закінчитися перемогою битва на Волзі, а це, мабуть, примусило замислитися навіть і англійців та американців. Позиції Радянського Союзу тепер міцні, міцніші ніж будь-коли; щодо цього не може бути ніяких ілюзій. Розрахунки на швидку поразку більшовиків провалилися, тепер треба вигадувати щось інше. Агітація після сталінградських подій стає дедалі важчою.

Навіть найбільші оптимісти стали похмуро дивитися на дійсність. Одкровення єпископа Гавліни про вивезення в Сибір мільйона польських дітей було, звичайно, чудовим заходом, щоб трохи прохолодити надміру захоплені висловлення деяких американських і англійських газет щодо Радянського Союзу. Але хто повірить цьому тут? Всякий тутешній поляк знає, що коли він їхав сюди, то їхав з дітьми, і ніхто їх у нього не забирав. А тут, будь ласка,— мільйон!»

— Далеко на таких вигадках ми не заїдемо,— похмуро мовив Малевський.— Тут потрібно щось зовсім інше.

— Що саме?

— Холера їх знає... Якби я сам знав... А поки що наслідки такі, що більшовики дедалі пильніше до нас придивляються. Вже коли вони торік скоротили наші представництва, можна було сподіватися, що на цьому справа не скінчиться. Отже, навіщо дратувати їх дрібницями? Це тільки перешкоджає нашій роботі. І взагалі я вважаю...

— Що?

Малевський оглянувся на двері й перехилився через стіл до Лужняка.

— Погано, що все зосереджується в одних руках. По-моєму, хто займається розвідкою — нехай робить тільки це; хто пропагандою — той пропагандою. А так тільки зайва небезпека. З цією дурною заявою Гавліни легко можна засипатись — і тоді прощай! Пропало все.

— Не може стільки наших людей крутитися скрізь. На нас уже й так звертають увагу.

— Тож-бо воно й є, що звертають увагу. А між нашими, ти думаєш, немає таких, що готові донести? Вже тоді, коли скоротили представництва, здавалося, що все піде к бісу...

— Ну, розвідка — це зараз не так важливо,— зауважив Лужняк.

— Тобто як це не так важливо?

— Беручи до уваги ситуацію на фронті...

Малевський чмихнув.

— Так, на фронті, звичайно... Хоча... З цим Сталінградом — все дуже перебільшено.

— Тобто як перебільшено?

— Ну, пощастило один раз, вдруге може й не пощастити. От і в сорок першому трубили про перемогу під Москвою... І що? Не минуло навіть року — де були німецькі війська? На Волзі,— ствердив Малевський, триумфуючи.

— На Волзі, звісно, на Волзі,— скривився Лужняк.— Але ж якого прочухана їм дали на цій Волзі?.. І взагалі...

Він похмуро замислився.

— Що — «взагалі»?

— Легко тобі казати — не минуло й року... А згадай-но, що казали гітлерівці в сорок першому? За два місяці, мовляв, з більшовиками впораємося... Добрі мені два місяці!

Малевський присів на краю письмового стола і став насвистувати, похитуючи ногою.

— Ну й що? Военне щастя мінливе, як то кажуть. Просто помилилися... Виявилось, що у цих дикунів є техніка. І до того ж... азіати. Їм однаково — жити чи вмерти. От вони й б'ються.

Лужняк розкрив рота й витріщився на свого співбесідника. Така точка зору вразила його несподіванкою; як не є, відвага завжди імпонувала Лужнякові.

— Та навіть не в цьому справа,— продовжував Малевський,— гірше, що після Сталінграда навіть англійці готові ставитись до більшовиків серйозно. Злякалися, просто кажучи. І, звичайно, це на краще нам не піде. Ну що ж, Сікорський поки що взяв гору...

— Тобто як — поки що? — гостро перебив його Лужняк.

— Ех,— Малевський махнув рукою.— В політиці ти, Вацю, нічого не тямиш... Але не в цьому річ.

— Отож-то й біда, що все політика й політика, а яка з цього користь? Я в ці справи не втручаюся. Знаю тільки одне: як робити своє, то робити. А тепер все так повернулося, що холера його знає, навіщо і для чого ми працюємо... Чи буде з цього якась користь? Тільки й того, що ризикуєш і сам не знаєш, де вскочиш... Та й з грішми погано.

— З грішми — інша справа. Зрештою, я натисну. Може, у мене вийде тут одна комбінація. А щодо інших справ... Ти що — боїшся?

Лужняк образився.

— Ну, знаєш, Генеку, ти просто свиня. Здається, ми знайомі не з сьогоднішнього дня.

— Як дві лисі кобили. Не ображайся. Основне — це добрий настрій. А щодо розвідки — ти дуже помиляєшся. Вона пригодиться, вона завжди пригодиться, незалежно від ситуації на фронті. Становище зараз виняткове. Коли це стільки людей могло спокійно роз'їжджати по всій країні, заглядати в усі кутки? Коли працювати як слід, можна розробити всю країну, область за областю. Це ж просто скарб!

— І що ти будеш з цим скарбом робити, коли більшовики йдуть на захід?

— Ех, саме в цьому й річ! Хіба у нас такий короткий приціл? Ні!.. Це не жарти. Сьогодні не пригодиться, а за рік, за два, за три — буде як знахідка. Не одного зацікавить наша інформація, не одному буде потрібна! Ти що, думаєш: все це так просто скінчиться? Ні-і-і... Не кажучи вже про німецьку армію... Можна виграти битву, та що я кажу: можна виграти десять битв, але це ще не вирішує долі війни... А після війни... Ех, кажу тобі, це розвага надовго, на багато років... І тому треба бути далекогляднішим.

— Отже, що ти радиш?

— Що я раджу? Щоб ти надіслав звіт, але справжній, не дутий... Не такий, що от, мовляв, стільки й стільки примірників промови Гавліни надіслано на місця, але — що ця заява не влучила в ціль. Так і напиши — не влучила. Нехай там над цим поміркують.

— Ти так думаєш?

— От так і думаю. Всякі плітки, чутки — це було добре ще торік. А тепер треба подумати про щось солідніше. І головне — диференціювати пропаганду. Для закордону одне, а для внутрішнього вжитку інше. Інакше нічого не вийде.

— На жаль, вони там навряд чи послухають моїх порад.

— Ну, роби, як хочеш, твоя справа. Я тобі раджу, а там — роби, як знаєш.

Лужняк машинально малював на полях газети кошлаті квіти й метеликів. Що він може зробити? Хто з ним взагалі рахується? А працювати дедалі важче. От хоча б агітація за те, щоб поляки не приймали радянських паспортів, яка коштувала стільки зусиль і грошей! Вона вдалася лише частково. Навіть майже не вдалася, якщо говорити щиро. Незважаючи на агітацію, на розповсюдження найстрахотливіших версій, більшість поляків із Західної України і Білорусії все-таки прийняла радянські паспорти. Це було очевидним доказом того, що все більше поляків тут вислизає з-під впливу посольства, вже не хоче сліпо коритися його розпорядженням. Воно й правда, люди вже опеклися кілька разів, хоча б і з цією евакуацією на південь, яка була проведена на диво безглуздо й безладно. Або взяти ці пророкування про негайну поразку більшовиків... Треба визнати, що й перехід армії Андерса в Іран теж багато напсував; адже всім відомо, що вона там сидить, нічого не роблячи, невідомо чого чекаючи... А тепер до того ж організувалася ще й ця група лівих поляків і видає вже два журнали — і в Москві, і в Куйбишеві. Звичайно, це лише невеличка купка, але вона вже починає сіяти серед поляків сумніви своєю контрпропагандою. Ні, працювати нелегко. Доводиться весь час ризикувати собою, а як це оплачується?

До того ж у Лужняка були деякі підозріння, що, наприклад, його керівництво Малевським цілком ілюзорне. На вигляд усе наче було в порядку. Він віддавав розпорядження, Малевський їх виконував. Але Лужняк давно вже відчував нюхом, що тут щось не гаразд, що Малевський дістає звідкілясь інші інструкції, через голову Лужняка, й виконує ще й додаткові функції, про які Лужняка не повідомляє. Біс його знає, може, в посольстві і йому, Лужнякові, не довіряють, і цей Малевський

просто його контролює? Може, й так... На кожному кроці треба оглядатися, стежити, нікому не можна довіряти. А тут ще ця Владзя... Даремно він встряв у цю історію. Завжди гримаси, капризи, завжди претензії — а користі від неї ніякої... Ні хвилини нема спокійної, ні хвилини для себе.

Увійшла Владзя і з тим самим ображеним виразом жбурнула на стіл пачку газет. Лужняк не сказав нічого, і вона вийшла, сильно грюкнувши дверима.

Він став неохоче переглядати газети. Все запізниле, вже все не актуальне... Ага, ось тут лютнева заява лондонського уряду¹² — та, яка давно вже була надрукована в радянській пресі разом з відповіддю радянського уряду. Лужняк уважно перечитав цю заяву ще раз — по-польськи. Чого це більшовики так розлютувалися? Тут немає нічого, крім того, що лондонський уряд визнає лише ті кордони Польщі, які існували до тридцять дев'ятого року, і заперечує, що він будь-коли вступав у змову з Німеччиною проти Радянського Союзу. Що ж тут такого? Про ці кордони говорять і говорять без кінця, про що тут ще згадувати? Правда, щодо німців... Навіть він, Лужняк, мав про це деяке уявлення, хоч ніколи не був політиком, чи там міністром, а лише поліцейським унтером. Але ж він чергував на вокзалі, коли приїжджав Герінг¹³, а потім Гімлер. Тоді було цілком зрозуміло, про що йде мова. Кого ж вони тепер дурять? Кінець кінцем — з ким ще тоді було домовлятися — з більшовиками, чи що? Тут нічого соромитись, політика була правильною, тільки хто знав, що все так обернеться?

Лужняк перегортав сторінки польських газет, які виходили в Лондоні й в Ірані для польської армії. Нічого нового. Весь час одне й те саме.

А звідки ж знати, що робити тут, на місці, хоч би й такий людині, як він, коли його щодня шарпають поляки, завжди чогось вимагають, і в той же час невідомо, чи не стежить за тобою енкаведе? Та ще й власне посольство весь час ставить нові вимоги. А що він має за це? От ще недавно надіслав їм інформацію про шляхи й ці їхні МТС — і хоч би слово у відповідь. Їм що, в посольстві здається — так легко зробити плани, нарисувати карти, зібрати всі відомості? І весь час тільки одне: давай і давай... А коли він просив, щоб йому надіслали ще мануфактури, одягу, білизни, — що йому дали? Якіс

вибірки, лахміття, яке казахи брали на базарі, мов з ласки...

І до того ж він почував себе погано. Болів бік, білки очей часто мали жовтуватий, підозрілий колір. Цей дурень, лікар Маковський, казав, щоб він покинув пити. Теж!.. Хіба він так багато п'є? Лише час від часу. Що ж тут ще робити в цій проклятій дірі? Радянські фільми дивитися, чи що?

Ні, ситуація зовсім не приваблива. Вічно нудьга, вічно той самий клопіт. Коли все це скінчиться, холера б його взяла? Сорок третій рік, на який вони поклали такі великі надії, теж обманув. В Лондоні весь час гризуться, Сікорський з Андерсом ніяк не можуть порозумітися, а кому все це виходить боком? Саме йому — Лужнякові. В посольстві теж важко орієнтуватися: хто прихильник Сікорського, а хто Андерса, невідомо, з ким і як розмовляти; можна вскочити, навіть не знаючи, де саме.

Малевський — цього, напевно, підтримує другий відділ штабу, і не так, як його, Лужняка, а по-справжньому. Тому він і поводитьсь так впевнено. А він, Лужняк, що? Ну, трохи золота справді зібрав, на всякий випадок, але скільки його там є? І згадувати не варто.

Тепер він весь час дорікав собі за те, що згодився бути уповноваженим посольства. Коли йому запропонували цю посаду, у нього не було ніяких сумнівів. Клопіт — це правда, але посада як золото. До того ж йому імпонувало, що брали саме його, хоч були люди старші чинами в армії і в поліції. Але запропонували саме йому. Звичайно, йому заздрили, та ще й як! Всі продуктові транспорти, всі речі, всі гроші проходили через його руки. По суті, тут, на місці, він був всевладним господарем. Навіть якщо хтось і скаржився на нього в посольство, там на це не звертали уваги. Зрештою, хіба він був найгірший від усіх? Ні! Треба ж совість мати, однаково всіх не одягнеш і не нагодуєш! А тим, які цього заслуговували, він і справді допомагав. Хіба мало їх улаштувалося біля нього цілком пристойно? І от зараз виявляється, що він зробив дурницю. Шкурка вичинки не варта. Хто знає, чим скінчиться вся ця історія? Він остаточно зіпсував собі нерви, дурниці, що печінка нібито болить від горілки! Звичайно, це від постійного нервування, і нічого більше. А як тут не нервувати, коли щодня якась неприємність? І до того ж невідомо, на кого можна роз-

раховувати. От хоча б і цей Малевський. Хто він такий? Які й від кого має повноваження?

Навіть цим хвойдам з канцелярії не можна довіряти: хто, наприклад, підкинув йому на стіл газетку цих ренегатів¹⁴, які вислужуються перед більшовиками? Там була вміщена одна нахабна кореспонденція, яку, звичайно, написав хтось, добре обізнаний з місцевою ситуацією. Ні, такого свинства не міг зробити ніхто з його співробітників. Це робота когось «із міста». Але досить того, що хтось спеціально підкинув на стіл цю газетку, щоб зіпсувати йому кров. І тепер до болю в печінці приєдналося ще й безсоння. Це найгірше. Раніше варто було йому покласти голову на подушку,— тепер він згадував ці часи з зітханням,— і готово, прокидався тільки ранком. А тепер?

Та ще й кожен ладен тебе втоптати в грязюку за якусь білизна! Ні, не слід було братися за цю роботу! Але хто міг знати? Тоді, спочатку, все виглядало зовсім інакше. Ні, хай Малевський каже, що хоче, але справи погіршуються, щось розладналося в усій їх роботі... Англійці... На кого тепер взагалі можна розраховувати, чого сподіватися? В Куйбишеві теж, видно, нервують — на жоден запит не можна добитися ясної відповіді.

Якось вночі, коли Лужняк довго перевертався на ліжку від тягучого гострого болю в печінці й заснув лише опівночі, його раптом збудив Малевський.

— Що, що сталося?

— Слухай, було повідомлення, під Смоленськом знайшли вбитих офіцерів.

Лужняк протирав запухлі очі.

— Яких ще офіцерів?

— Наших, польських, розумієш? Тисячі офіцерів... Більшовики повбивали їх в сороковому році.

Лужняк спустив ноги з ліжка, і перше, що він побачив, була руда хмара кіптяви, яка, мов з труби, йшла з лампового скла. Він, мабуть, забув погасити лампу. А щоб тебе холера взяла, весь стіл у сажі!

— Чиє повідомлення, що ти верзеш?

— Прокинься! Я тобі кажу: німці повідомляють, що в Катині під Смоленськом знайшли могили вбитих польських офіцерів¹⁵. Сікорський звернувся до Міжнародного Червоного Хреста з проханням розслідувати цю справу.

— Як до Червоного Хреста?
— А до кого ж? До трамвайної дирекції?
— А більшовики на це що?
— Їх ще ніхто не питав. Тут нічого говорити. Є докази, документи. Не бійся, тепер більшовики заспівають... Цікаво, як тепер англійці й американці будуть розплутуватися з цим союзом...

— З яким союзом?

Малевський з жалем здвигнув плечима.

— Ох... Ти ще спиш, чи що? Це ж не дрібничка, вбити кілька тисяч полонених! Розумієш? Це так не обійдеться, так звана світова громадська думка повинна тут сказати своє слово.

Лужняк поволі збирав розпорошені думки.

— Слухай, то це значить...

— Це значить, що наш уряд повинен буде порвати з більшовиками, розумієш? Нарешті Сікорському дадуть по шапці¹⁶. Тепер уже скінчатся сентименти з советами! Це цілком міняє становище.

— Міняє?

— Звичайно, це тобі не баляндрази, які розводив Гавліна! Це вже інша пара чобіт, го-го!

Лужняк бистро глянув на нього.

— Слухай, ти це до чого про Гавліну?

Малевський змішався.

— Як — до чого? Я просто так, що тут не може бути ніякого порівняння.

— Ти думаєш?

— Нічого не думаю! Ти що, збожеволів? Це одна справа, а то зовсім інша... Були у тебе в руках імена й адреси вивезених дітей? Міг ти їх комусь показати? Міг довести, що чотириста тисяч дітей загинуло? Ні! А тут — чорним по білому! Комісія, трупи, все як слід.

Лужняк підозріливо придивився до гостя.

— Чого ти так радієш?

— Як — чого? Ех, Лужняк, Лужняк, далеко ти із своїм розумом не зайдеш! Адже це козир — ще й який козир! Справжній шах і мат! Тут більшовики вже не вкрутяться!

Лужняк похмуро жував згаслу цигарку.

— Ну, добре. Нехай це все, як ти кажеш, велика політика, велика політика дальнього прицілу. Але я тебе питаю, що буде з нами?

- Тобто з ким — з нами?
- Ну, зі мною, з тобою, з нами всіма, тут на місці?
- Ех, яке це тепер має значення! Як-небудь та влаштуємося!
- Ти думаєш?
- Так. І слухай, Вацеку, хоч ти в політиці завжди був дубом,— але тепер і ти зрозумієш, в якому становищі опинились англійці й американці.
- В якому?
- В якому, в якому! Він ще питає... Ти скажи, польський уряд має угоду з союзниками?
- Має...
- Ну, от бачиш. Тепер вони повинні обирати — ми чи вони.
- Які вони?
- Єзус Назарейський, як казала моя покійна тьотя! І ще ображаєшся, коли тобі кажуть, що в політиці ти дуб! Адже ясно як день: союзникам доведеться обирати — Польща чи більшовики, розумієш?
- О! — здивувався Лужняк.
- От бачиш. Тепер завариться каша, та ще й яка... Досі вони могли крутити, скільки хотіли, але тепер повинні врахувати, що скаже громадська думка про такий союз. Це можна було передбачити вже з самого початку... А твій Сікорський дав себе обдурити, повірив відразу в цю приязнь...
- Генерал Сікорський...
- Знаю, знаю, нехай буде так. Нічого тепер про це сперечатися. Тепер — капут!
- Раптом Лужнякові щось спало на думку.
- Слухай, а ти звідки знаєш про це?
- Я ж тобі кажу: повідомлення було, по радіо.
- Більшовики передавали?
- Німці. І поляки з Лондона.
- Ну, звичайно, Малевський завжди знав про все раніше від нього. Десь поблизу є секретний радіозв'язок, але його, Лужняка, не допускають до цієї таємниці.
- Такі повідомлення завжди йдуть через Малевського.
- Ну, гаразд... Але чи це дійсно може дати такі наслідки?
- Ти зрозумій, що закипить тепер поміж союзниками. Така каша завариться, що куди там... От побачиш!
- Ну добре, а ми?

— Що — ми? Ти завжди думаєш тільки про себе. Ти дивися далі від свого носа... Тепер почнеться зовсім інша історія, от побачиш.

І справді, Лужняк побачив. Невідомо, хто це зробив — Малевський чи хтось інший, — але звістка поширилася миттю. Ранком співробітники прибули на роботу пунктуально, як ніколи. У пані Пшиходської очі були запухлі від сліз, панночки стиха, наче перелякані, шепотілися поміж собою. Про роботу не могло бути й мови. З міста весь час приходили люди, всі встигли вже про це почути.

— Я одного не розумію... — несміливо запитувала панна Станіслава, — чому вони їх, власне, повбивали? Адже всіх інших офіцерів звільнили після амністії.

— Чому? Це вже ви більшовиків спитайте — чому?

— Може, це плітка? — висловив хтось сумнів.

Але Малевський повідомляв усе нові подробиці. В Катині вже побувала польська комісія. Вже були опубліковані прізвища вбитих. Уже на місце злочину виїжджали кореспонденти. Кожна година приносила щось нове.

Ніхто не замислювався, як ці відомості могли так швидко потрапити сюди? Але вони все поширювалися.

— От побачите, що буде далі! — триумфував Малевський.

Двадцять п'ятого квітня було передано по радіо опубліковане в газетах радянське повідомлення. Навколо вуличних репродукторів юрилися групи поляків. Біля чорної тарілки, яка висіла в кутку канцелярії, зібралися всі співробітники. Це було вже не фронтове зведення, — зведення Радянського Інформбюро, вони перестали слухати, відколи почали надходити повідомлення про радянські перемоги. Ні, це була радянська нота польському урядові в Лондоні, котра повідомляла про розрив дипломатичних стосунків і обвинувачувала емігрантський уряд у тому, що він підхопив німецьку провокацію, яка мала на меті внести розбрат поміж союзниками.

Працівники канцелярії уповноваженого вислухали ноту в похмурому мовчанні.

— Що ж тепер буде з нами? — запитав хтось несміливо, але йому ніхто не відповів. Лише Малевський вніс пожвавлення.

— З нами? Ніхто нас не займе, не турбуйтеся! Наше

становище тепер міцніше, ніж будь-коли. Більшовики ще заспівають.

Але добрий настрій Малевського швидко почав псуватися. По-перше, прийшло повідомлення про строк виїзду з Радянського Союзу польського посольства та про ліквідацію всіх його філій на місцях. По-друге, ні англійці, ні американці поки що не приєдналися офіційно до обвинувачень, висунутих емігрантським польським урядом в Лондоні.

— Тварюки! — злостився Малевський. — А втім, це можна було передбачати.

— Що саме?

— Вони підлизуються до більшовиків.

— Хто? — здивувався Лужняк.

— Та ті... союзники... Виступають дослівно під більшовицьку диктовку: польський уряд піддався німецькій пропаганді, дав себе одурити Геббельсові... Холери.

— А ти ж казав...

— Казав, казав, мало що я казав... Перелякалися, відразу видно. Більшовиків бояться, герої! І зрештою — чого можна було від них сподіватися? Не вперше і не востаннє вони нас обдурюють. З ними завжди так. Обурюються... Легко їм обурюватися... Тільки замість більшовиків — на польський уряд. Звісно, хіба їх обходить загибель десяти чи дванадцяти тисяч польських офіцерів? Це їх офіцери, чи що?

А втім, і співробітники уповноваженого теж не стояли на належній височині. Вони зітхали, охали, але найменше говорили про катинську справу — їх більше цікавила власна доля.

— Що ж тепер буде? — похмуро запитувала пані Пшиходська. — Вони там влаштовують авантюри, а терпіти будемо ми...

— Які авантюри? — ущипливо здивувалася панна Владзя.

Але та стиснула губи і, замість відповіді, тільки красномовно здвинула кістлявими плечима.

— Тепер уже підуть неприємності, от побачите! — похмуро пророкував високий блондин, таємний поклонник панни Владзі, що старанно приховував від Лужняка своє залищання, на яке й сама панна Владзя, осяяна ореолом коханки «самого» уповноваженого, відповідала підкресленою зневагою.

- Що ж, ви повинні бути задоволені.
 - Я? Чому ж це саме я?
 - Хіба мало ви лаяли Сікорського за те, що він підписав з більшовиками угоду?
 - Це зовсім інша справа.
 - Чому інша?
 - Не буду вам пояснювати, бо ви все одно нічого не зрозумієте.
 - Ще б пак, де мені зрозуміти таку високу мудрість... Вчора було, по-вашому, погано, що налагодили стосунки з більшовиками, сьогодні погано, що ці стосунки розривають...
 - Не Сікорський розриває, а більшовики.
 - Це виходить одне на одне.
 - Зовсім ні.
 - Про що тепер сперечатися? — втрутилася знову пані Пшиходська.— Так чи інакше, але скінчиться тим, що ми всі згниємо в тюрмі і за нас навіть заступитися не буде кому.
 - Багато за нас раніше заступалися!
 - Ну, що ж, як вам, пані, не подобається наш уряд, то ще є ті більшовицькі прихвосні в Москві... Може, вони за вас заступляться.
 - Адже вчора та баба з Москви верещала по радіо¹⁷, що нікому нічого не буде, щоб поляки зберігали спокій і працювали. От з цього і скористаються, щоб нас усіх погнати на роботу.
 - Хто-хто, а я на них працювати не буду.
 - Ага... Як притиснуть за горло, то будете працювати, ще й як.
 - Вже знайшлися в нас такі негідники, які кажуть, що це навіть на краще, бо тепер більшовики справді будуть нам допомагати.
 - Це ж саме казала ота баба по радіо.
 - Ой, допоможуть вони нам, допоможуть так, що й кісток не позбираємо.
- А поляки в місті й справді заговорили. І найменше про Катинь. Міркували, що тепер буде, як підуть справи. Дехто розраховував на групу, яка видавала газету в Москві. І серед них були навіть ті, що раніше про цю групу й слухати не хотіли.
- А щодо цієї Катині — просто повторюється історія з підпадом рейхстагу.

— Якого це рейхстагу? — дивувалися панійки.
— Нова німецька провокація, от і все.
— І рейхстаг тут не потрібний. Адже ми знаємо, що діється в Польщі.

— Російських полонених вбивають, а чого ж би вони мали наших шкодувати?

— Два роки вже сидять гітлерівці в Смоленську, а коли їх почали бити, раптом знайшлися ці могили.

— Та що там могили! Тут треба думати, що з нами самими буде? Коли б нам усім не довелося відповідати за ці лондонські штуки.

Малевський ходив скрізь, прислухався до розмов і хмурнів дедалі більше.

— Тварюки, а не люди... — цідив він крізь зуби, спостерігаючи несподівану реакцію.

Промова Москви трохи розрядила атмосферу переляку і дезорієнтації. Четвертого травня з'явилась відповідь Сталіна на запитання англійського кореспондента щодо Польщі. Звістка про це блискавично облетіла всі місця, де тільки були поляки.

Найбільш підозріливі тільки зітхали:

— Ви бачите, і англійці, навіть англійці стверджують, що це німецька пропаганда.

Малевський огризався ще з більшою пристрасстю, ніж завжди:

— Що там англійці... На них ніколи не можна було розраховувати.

— А на кого ж тоді можна розраховувати? — запитували перелякані панійки.

Малевський махав рукою.

— Ех!..

І до того ж сталася ще одна подія, яка турбувала його більш за все. Зв'язківець, що мав чекати на нього в умовленому місці, не прийшов. Не можна було зрозуміти — чи це провал, чи просто там усе переплутали з переляку. В усякому разі, Малевський відчував, що земля дедалі більше горить у нього під ногами. Високий блондин, який знав про нього дещо, виразно почав його уникати... Боїться, звичайно, але до якої міри він боїться? Може, побіжить і розкаже більшовикам усе, що знає! Правда, небагато він і знає, але для початку буде досить. А там по ниточці доберуться до клубочка.

Найгірше те, що не з'явився зв'язківець. І головне — невідомо, що тепер робити в цій ситуації. Найпростіше було б зникнути. Але тоді ще важче буде налагодити втрачені зв'язки. І ні з ким навіть порадитись.

Лужняк остаточно набрид Малевському, та все-таки він пішов до нього ще раз. Спочатку панна Владзя не хотіла його навіть пускати.

— Він зайнятий. Казав, щоб йому ніхто не заважав.

— Ого! Ану, відійдіть, панночко, збережіть свої гри-маси для простаків. Я теж зайнятий, але от прийшов до нього.

Він грубо відштовхнув її ліктем і зайшов у кабінет.

Лужняк поспіхом палив і ховав одні документи, відкладав убік інші. Малевський деякий час придивлявся до нього, насвистуючи крізь зуби.

— Ну, що? — запитав, нарешті, той.— Де ж твої нечувані зміни, весь цей міжнародний переворот?

— Що ти хочеш, політика... Англійці й американці нас ще раз зрадили, бо це їм було вигідніше. Просто не хотіли псувати відносини з більшовиками, саме тепер, коли вони посуваються вперед... Але це так не скінчиться, це ще обернеться зовсім інакше...

— Знову політика дальнього прицілу?

— А щоб ти знав — дальнього прицілу. Побачиш сам, це ще боком вилізе більшовикам.

Лужняк махнув рукою.

— Е... Те саме ти казав тоді, вночі. Поки що це нам боком вилазить. І знову ж таки зваж: посольство пакує чемодани, спокійно собі виїжджає. А ми? Що мені, наприклад, робити? Іти в колгосп працювати, як ті польські більшовики з Москви агітують?

— Це вже роби, як знаєш.

— Ну, звичайно... Спочатку працюй як віл, ризкуй життям, а потім — роби, як знаєш. А ти що думаєш робити?

— Я? Зникнути на деякий час.

— Зникнути? Як це легко сказати... Куди ж це ти зникнеш?

— Країна велика, місця багато...

Лужняк глянув на нього з ненавистю.

— В тюрмі, здається, ти найшвидше знайдеш місце.

— Чому в тюрмі? Що вони можуть довести, які пред'являть обвинувачення? Що я тут робив, ким був, за

що відповідав? Дрібний службовець; ти, наприклад, справа інша — ти уповноважений польського посольства.

— Я вже не уповноважений.

— Правда, правда, але ти ще нікому не передав своїх справ.

— Тож-бо воно й є, що передав.

— Кому?

— Фіалковському.

— Фіалковському? Це ж чому?

— Лужняк на хвилину замислився.

— Бачиш, так буде краще. Я тут працював два роки. А він нова людина. Йому легше буде здати справи, якщо накажуть здавати.

— Добре ви зміркували... Що ж, може, це й правильно. Холера їх знає тільки, хто ці справи буде приймати: більшовики чи ті московські поляки?

— Не уявляю собі, ніхто нічого не каже. Але це вже нехай у Фіалковського голова болить. Я тільки свої документи впорядкую — і що вони мені можуть зробити?

— Найкраще зовсім не мати документів, от як я. Колись казали: ніщо так не плямує репутацію жінки, як чорнило. І не тільки жінки... Тим більше з такою неохайною роботою, як у посольстві. Мій принцип — жодного клаптика паперу, жодної літери.

— Ти б спробував так працювати на моєму місці.

— Я не кажу про тебе. Тут зовсім інша річ. Слухай, а може, і ти драпанеш?

— Куди?

— Куди-небудь. Тут тебе всі знають.

— Ну то й що з того?

— Та на всякий випадок... Холера їх знає, що їм відомо, а що ні! А в якомусь іншому місці...

Лужняк вагався.

— Ні... Як же воно так? Саме, якщо я спробую втекти, мене можуть схопити. І потім Владка...

— Що Владка? Невже ти потягнеш бабу за собою?

— Хіба я знаю...

— Цього тільки бракувало! Ще такий вантаж тобі потрібний! І взагалі, що ти в тій Владці знайшов, не розумію? Звичайнісінька паскуда.

— Охота тобі в таку хвилину говорити про дурниці.

— В таку хвилину... в таку хвилину... Бачиш, ні в яку хвилину не треба насамперед розгублюватись.

Це основне. Спокійно, без істерик. Тоді завжди можна викрутитись.

— Якби я хоч знав, що їм відомо...

— От розумний... Якби ти знав... В тому й річ. А за тобою стежили — це безсумнівно.

— Отже, що мені робити? — залементував, нарешті, Лужняк.

Обличчя його набрякло кров'ю, руки стислися в кулаки.

Малевський витяг цигарку з рота. Невідомо чому в голові його блискавично промайнула думка: «А що, як Лужняк схоче його видати? Що, як, відчувши себе притиснутим до стінки, він піде і розкаже все, що знає, аби коштом його, Малевського, врятувати власну шкіру?»

Якийсь холодок пробіг по тілу, мозок почав працювати швидко. Думки були чіткі. Він уважно придивлявся до свого співбесідника. А що, як усунути цього бовдура? Навряд, щоб хтось зацікавився причинами його зникнення. Подумають, що втік, і шукай вітра в полі! Організувати це не так важко: він достатньо дурний, щоб прийти на побачення, хоча б і в той лісок за містом. Труп легко закопати в пісок; коли ще його знайдуть! Можливо, це буде найкраще. Зрештою, Лужняк знає досить, щоб його, Малевського, підвести під розстріл. Щоправда, йому відомо не все, але й цього вистачить. А так було б певніше.

Лужняк раптом зблід і злегка підвівся в кріслі.

— Чого це ти до мене так придивляєшся?

— Я? — Малевський говорив байдужим, холодним голосом.— Тобі просто здається.

— Генеку, не бреш!.. Що це тобі вдарило в голову? Не думай, що тобі пощастить утнути зі мною штуку.

— Ти здурів? Яку штуку?

— Я вже тебе добре знаю...— бурчав Лужняк, важко опускаючись в крісло.— Знаю, що тобі може спасти на думку...

— Наприклад?

— Краще не тягни мене за язика. Знаю я ваші штучки.

Малевський раптом перехилився через стіл, майже впритул наблизившись обличчям до його обличчя.

— А чому тобі здається, ніби я щось задумав? Може, саме ти, ти?

— Що я? — відсторонився Лужняк, водночас злегка висуваючи шухляду. Малевський помітив його рух і опанував себе.

— Ет,— махнув він рукою.— Все це дурниці! Хіба час зараз сваритися? Треба вирішити, що і як.

— Адже я тебе десятій раз запитую, що мені робити? — роздратувався Лужняк.

— Роби, що хочеш,— байдуже закінчив Малевський, підводячись.— Ти для цього досить дорослий. Тільки добре обміркуй.

Але міркувати вже не було часу. Того ж вечора Лужняка заарештували.

Звичайно, це не могло вплинути заспокоїливо на співробітників польського представництва, які й так були вже досить перелякані. Адвокат Фіалковський вирвав би собі все волосся на голові, якби на його лисому черепі залишилася хоч одна волосина.

— Що я наробив, що наробив! Навіщо мені було вплутуватися в це все!

— Звичайно, найлегше сидіти на печі і ні в що не втручатися,— ущипливо зауважила панна Владзя. Вона була страшенно роздратована. Запаковані чемодани, спалені документи виразно свідчили, що Лужняк збирався втекти — і втекти без неї. Отже, якби його навіть і не заарештували, вона однаково залишилася б ні з чим. Це проймало її гіркотою і зневір'ям до мужчин.

— Звичайно, найлегше звести бідну дівчину, а потім вигнати її.

— Ох, невідомо, хто кого звів! — ехидно зауважив чийсь чоловічий голос.

Панна Владзя набрала виразу ображеної королеви і ще завзятіше напала на схвильованого адвоката.

— Треба ж щось робити, щось починати!

— Але що? Що? — стогнав той.— Якби хоч цей Малевський прийшов, він краще орієнтується.

— Ага, Малевський! Шукайте вітра в полі! — уїдливо відповіла панна Владзя.

— Що, як? Хіба він не приходив сьогодні?

— Звичайно, ні.

— Може, ви, панно, пошлете когось до нього на квартиру?

— Навіщо? Його там немає.

— Мабуть, його теж заарештували,— зауважила панна Станіслава.

Пані Пшиходська схлипнула.

— Всіх нас, всіх замучать, як тих, у Катині!

— А ви, пані, краще закрийте рота, бо з цієї балаканини нічого, крім нещастя, не вийде... Хто вас убиває?

— Ну й нехай, нехай нас усіх заріжуть... Принаймні весь світ довідається.

— Дуже той світ нами цікавиться. Отже, панно Владиславо, як з тим Малевським, невже його справді немає?

— Я вам кажу: не всі такі дурні, щоб чекати, поки їх посадять.

— Справді. Але, в такому разі, чого ми тут сидимо?

— Як чого? А куди ж нам іти?

Справді, іти було нікуди. Вони звикли протягом двох років приходити сюди щодня, наче в клуб або в кав'ярню. Де ж їм подітися? До того ж із міста в канцелярію весь час приходили відвідувачі з запитаннями й претензіями:

— Що тепер з нами буде?

— Що нам робити?

— От до чого нас довели!

— Прошу дати мені спокій! — стогнав Фіалковський, відмахуючись, наче від надокучливих мух.— Я нічого не знаю, нічого не хочу знати, нічого не можу порадити. Прошу дати мені спокій! Через годину, може, через дві я піду звідси; здам ці, прости господи, справи й крапка.

— Кому ж ви їх здасте?

— Хіба я знаю кому? Міліції, пожежній охороні, енкаведе, мені все одно! Добре було цьому Лужнякові звалити все на мене.

— Оце так! Лужнякові добре? Ви забуваєте, що його заарештували...

— Ну й що з того? Може б, я також хотів спокійно сидіти в тюрмі і ні про що не турбуватися?! Може б, я також хотів скласти руки й ні за що не відповідати, може...

— Дурниці ви кажете, пане,— гостро перебила його панна Владзя.

Фіалковський отямився й здивовано глянув на неї.

— А це що таке? Що за персонал! Всі розпушені, ніякої дисципліни...

— Я не ваш персонал. Якщо я не до вподоби, можу хоч зараз піти.

— Прошу, прошу, можете іти, тільки дайте мені спокій... Збожеволіти можна! А ви, панове, чого тут ще хочете? — звернувся він до нових відвідувачів, які зайшли в кімнату.

— Ми тільки...

— Панно Владиславо, негайно повісьте на дверях об'яву, що я нікого не приймаю...

— Це ви мені кажете?

— А кому ж, кому? Ви ж чуєте. Рани господні, що тут діється!

— Але ж ви шойно мене звільнили.

— Я? Вас? Коли? Що ви тут вигадуете? Боже, якби вже швидше прийшли, забрали це все...

— Кажуть, ніби ці, з Москви, повинні приїхати.

— Хто саме?

— Ну, ці, з Спілки польських патріотів.

— Ви збожеволіли? Скільки ж їх там є? Невже їм усе передадуть?

— А що тут передавати? Склад давно порожній.

— Звісно, бо тягали на базар день у день.

Почалися нескінченні взаємні докори, згадувалися всі кривди. І крепдешінова сукенька з візерунком із хризантем, яку Лужняк віддав Владці, і туфлі з крокодилової шкіри, які десь поділися, і ящик ананасів, що теж десь пропав... Ніхто вже не стримувався. Жінки накидалися одна на одну, не звертаючи уваги на те, що в кімнатах було повно людей «з міста», які нічого не знали. Викривали найбільші секрети, про які досі нікому не розповідали, керуючись принципом «не виносити сміття з хати».

Пан Фіалковський, нарешті, зліг і, прикладаючи до серця холодний компрес, жалібно стогнав.

— Дуже це було тобі потрібно,— дорікала дружина, заварюючи якесь зілля.— Сто разів тобі казала.

— Казала, казала... Цей Лужняк просто обдурив мене... Обдурив.

— А ти теж... Адвокат, законник, і дав себе обдурити звичайному унтеру.

— Перестань, Зузю... Ох, моє серце! Хто міг подумати, що його заарештують? Він нічого мені не казав... А тепер хіба я знаю, що він накоїв? Ще я повинен за його справи відповідати!

— Навіщо ж ти в це встряв?

— Перестань, Зузю... Що ти там знаєш? Ситуація була така, що я не міг відмовитись,— розумієш, не міг! І, зрештою, він так це якось подав, що мені теж здавалося: так буде найкраще. Та й за що я можу відповідати? Я тільки щойно став виконувати обов'язки, ще зовсім не орієнтуюсь, нічого не знаю.

— Не бійся, знайдуться друзі, які охоче повідомлять, що ти два роки вів з цим Лужняком справи.

Фіалковський кинувся на ліжку, аж зарипів матрац.

— І це ти мені кажеш?! Та якби не ти...

— Не галасуй. На Лужняка треба було гримати, а не на мене.

— Добре тобі казати... Що ж я мав робити? І звідки я міг знати, що його заарештують? Але він, видно, чув це нюхом... Ох, моє серце.

В снігах знявся якийсь галас. Дружина вийшла.

— Що там таке знову? — стогнав Фіалковський.

— Нічого. Приходили по тебе.

— Хто? Що? Як приходили? — схопився він злякано.

— Лежи, лежи. Твої співробітники приходили. Питалися, чого тебе немає на роботі.

— А-а-а,— зітхнув він з полегкістю.— Що ж ти їм сказала?

— Що ти хворий і не можеш прийти. Нехай собі порядкують самі.

— Добре, добре... Тільки вони однаково не повірять, що я хворий... А я справді почуваю себе жахливо... Зузю, де те зілля?

— Зараз, зараз. Повірять чи не повірять, що тобі до цього? А я тебе туди більше не пушу. Досить цих неприємностей.

— Ох, Зузю, адже це все одно. Піду я чи не піду, як схочуть, знайдуть мене й тут... З ліжка витягнуть.

— Ти сам собі наробив,— сухо перебила дружина.— Якби ти мене слухав...

— Перестань,— стогнав Фіалковський.— Якби я тебе слухав... Якби я тебе не слухав, було б краще! — заверещав він раптом з люттю.

Дружина сплеснула руками.

— От тобі маєш! Це я, я в усьому винна? Справді! Ти ж законник, адвокат! Ти повинен був краще знати все. Але, звичайно, найлегше на мене звалити.

Фіалковський заплющив очі і застогнав. Дружина злякалась.

— Що, тобі гірше?

Він не відповів. Звичайно, коли земля горить під ногами, то власна дружина, замість допомогти, потурбувався, ще й п'є з тебе кров.

— Зараз, зараз, я тобі дам порошок.

— Порошки... Чорт зна, що це за порошки! Ти в аптеці брала?

— В аптеці.

— Не хочу. Дай мені ті, з Куйбишева. Адже тут нічого не знаєш. Може, це отрута яка, чи що? Я вчора випив один, то мене півдня нудило...

— Дурниці ти говориш. Це не від порошоків.

— Не знаю, не знаю, від чого... Дай мені, нарешті, спокій, дайте мені всі спокій! Щоб того Лужняка до смерті не випустили, щоб він згнів у їхній тюрмі. Так мене підвести! Два роки паскудив, а тепер я повинен відповідати.

— Ну, два роки ви, між нами кажучи, робили все разом,— перебила дружина.— Та, зрештою, ще невідомо, що буде. Може, все обійдеться щасливо.

Радий, що дружина, нарешті, вгамувалася, Фіалковський лежав спокійно, дивлячись на стелю. Ні, тут не може бути ніяких ілюзій, так не обійдеться. Недаремно Лужняк вирішив передати саме йому свої обов'язки; у нього, мабуть, є на совісті й такі речі, про які Фіалковський зовсім не знав... Та, зрештою, зараз справа зовсім не в цьому. Більшовикам однаково — хто винен, хто ні. Вони тепер візьмуться за всіх.

Паніка, що почалася в канцелярії уповноваженого, швидко перекинулася в місто, де серед поляків відразу утворилися групи й групки.

— Я ж казала, що саме так скінчиться!

— Догралися...

— А відповідати за все доведеться нам...

— А за віщо ж ми повинні відповідати?

— Добре вам говорити. Взяли радянський паспорт — вам тепер і діла немає.

— А чому ж ви, пані, не брали? Захотілося Лужняка слухатись, тепер треба за це відповідати...

— Виходить, то я в усьому винна?

— Хто каже, що ви?

— Ні, як же це нас усіх напризволяще покинули?

— А вам що — напризволяще... Бумазейку від більшовиків одержували?

— Ну й що з цього? Як давали, чому б мені й не брати? Шовків з посольства дожидати?

— Ну, таким добре... Але ми...

В містечку гуло, наче у вулику. Поляки блукали вулицями, збиралися по кілька чоловік, плакали, проклинали, переказували один одному найдивовижніші чутки. Найменше говорили саме про Катинь. Занадто багато годували людей плітками; до них уже не доходили розповіді про «більшовицькі звірства». Вони знали одне: немає вже посольства, скінчилася й та, хоча б ілюзорна, опіка, яку вони мали від «лондонського уряду», який би він не був. Сяк-так налагоджене життя руйнувалося, розсипалося на порошок, невідомо було, що тепер робити, за що братися, що вирішити.

До радгоспу, де працювали Ядвіга і Ройкова, новини дійшли в трохи іншій послідовності. Спочатку вони почувли повідомлення радянського уряду.

— Ну й слава богу, — сказала Ройкова. — Скінчилося нарешті. Тепер уже все ясно. Перестане це посольство людей баламутити. А то ніби й не знаєш, на якому світі живеш. Раз кажуть одне, а раз інше — тільки шарпають з усіх боків. Адже давно відомо було, що з цього діла толку не буде. Я тільки одне скажу: на добре все вийшло. Бачиш, як вони легко з німцями домовились.

Жулавова сиділа надута. Вона досі не працювала, посилаючись на хвору ногу, яка начебто в неї час від часу напухала. Павло Олексійович дивився на її неробство крізь пальці. В їдальні її харчували, та Жулавова все так само ходила по радгоспу з кислим виразом вічно ображеної людини.

— Ну, чому ж із німцями? — відразу запротестувала вона.

— А хіба ні? От прочитайте: написано чорним по білому. Бачиш, як швиденько зробили! Одинадцятого німці оголосили про ці могили, а ті в Лондоні вже шістнадцятого нічого кращого не знайшли, як побігти в Червоний Хрест! А Радянському Союзові лише двадцять першого послали ноту, наче все вже було перевірено.

— Хіба ж це злочин звертатися до Червоного Хреста? Для цього він, власне, й існує.

— Ще б пак! Так фашисти цей Червоний Хрест і пустять, так і дозволять йому все оглядати! Невже ви, пані, вірите в ці гітлерівські свободи? І як вони, боже ти мій, над тими польськими офіцерами плачуть! Такі раптом стали чутливі філантропи! Та ще й польську комісію відразу туди відправили... Хіба ми не знаємо, що в Польщі діється? Хто, як не фашисти, зацікавлені в тому, щоб убивати наших офіцерів? І скажіть мені — два роки німці під Смоленськом сиділи і нічого не знали, а лише тепер, коли їм більшовики натовкли, відразу знайшли ці могили? Ого! Не така я дурна, щоб повірити...

Увечері прибув Шувара з хлопцями.

— Справа ясна,— згодився з Ройковою Шувара.— Не обов'язково сам Сікорський, ніхто цього не каже, але хтось у цьому славетному «уряді» знюхався з гестапо, спільно з ним вчинив цю підлоту... Занадто вже швидко й організовано все пішло. І мета ясна. Не щастить зараз гітлерівцям на фронті, от вони й пробують діяти іншим способом.

— Знайшлися захисники поляків!

-- От-от!

— Але як би не було,— промовила Ройкова,— а ми повинні від цього відмежуватись.

— Як це відмежуватись? — здивувалася Ядвіга.— Що ж ми з ними маємо спільного?

— Звичайно, нічого, моя дитино. Тільки це треба якось підкреслити. Правда ж, пане Станіславе?

— До Москви, до газети «Вільна Польща» треба телеграму надіслати.

— Від кого?

— Від нас усіх. Але газета газетою, а де ж цей «Союз польських патріотів»? Що він робить? Досить уже ці уповноважені тут паскудили, але тепер годі! Треба самим братися за роботу.

— Я так відразу й сказала: слава богу! Бо виходило — ні богові свічка, ні чортові кочерга. Ніби й союзники, і мають з Радянським Союзом дипломатичні стосунки... А що з того? Мало вони тут напаскудили?

— Вам хочеться цілком піти під опіку більшовиків...— меланхолійно зауважила Жулавова.

Пані Ройкова сплеснула руками.

— А хіба ж я досі мала іншу опіку? Хто мене годував, хто мене одягав?

— Ні, не дуже вони вас одягали...

— В те, що й самі мали! Я до шовкових кофточок не звикла, і біля свиней вони не дуже були б потрібні... А хто мені притулок дав? А вам, пані? Багато вам ті дали? Якби не Павло Олексійович, що з вами було б? На дурничку тут живете, а чи сказав вам хто лихе слово?

— Я хвора людина,— з гідністю відповіла Жулавова.

— Хвора, хвора... То чому ж вас ваші польські уповноважені не лікували? Не бійсь, тут в амбулаторію щодня бігаєте. Руки у вас здорові, могли б працювати, якби охота була... Але я не про це... Вже хто-хто, а я за їхніми турботами плакати не буду... Боком ці турботи людям повиходили. Радянські паспорти брати забороняли або ще й гірше робили. Не один, хто їх слухав, у тюрму сів, та ще й себе за мученика, за героя народного вважає, ідіот... Від роботи людей повідривали, паразитів, старців з них зробили, які тільки й дивилися, чи не впаде їм шматок з панського стола... Скільки солдатів змарнували,— потрібні комусь були всякі їх Багдади, чи як там, куди їх відправили. Ви, пані, краще мені про це не згадуйте... Ну, пане Станіславе, пишіть швидше телеграму. Ось тут папір.

Ройкова підписала перша, за нею інші.

— А ви, пані? — звернулася вона до «полковниці». Жулавова здивувалася.

— Я? Підписувати?

— Як не хочете, то не треба.

Жулавова підвелася з лавки.

— Чом ні? Зрештою, я можу теж підписати. Це мені не зашкочить.

— Пан Малевський потім до Польщі не пустить,— пожартував Владек.

Жулавова зміряла його холодним поглядом.

— При чому тут пан Малевський? Я не перебуваю під його опікою.

Вона поволі підписалася, старанно виводячи літери. «Малевський,— думала вона,— такий самий шахрай, як і інші! Нічого не зміг порадити, нічого не хотів сказати. І взагалі... Був наче добре поінформований, мав відомості з найвірогідніших джерел, а виявилось — все брехня».

Пані Жулавова з гіркотою згадала, скільки він їй на-

говорив про повстання, яке нібито готувалося серед казахів. Однак ні про яке повстання і мови нема. Зате сусідній колгосп встиг за ці дні вшанувати великим святом Героя Радянського Союзу, казаха, саме з цього колгоспу. Ніхто не збирався брати ножі в зуби, нікому й не снилося різати більшовиків. Даремно не спала вона тоді стільки ночей, чекаючи, що от-от залунають крики, вибухне полум'я. А Малевському що? Наговорив, наговорив, перелякав і зник. Та й інші його пророкування... Хіба він не казав, що німці от-от форсують Волгу, а вони не тільки її не перейшли, але й уся їх армія зазнала тут ганебної поразки. Він розраховував на японців, казав, ніби вони вже одною ногою стоять на кордоні, а японці сиділи тихо, наче води в рот набрали. Обіцяв, що англійці вторгнуться до Радянського Союзу, а тим часом англійці і не думали сюди іти. Звичайно, пан Малевський такий самий пройдисвіт, як і інші,— даремно вона йому вірила.

Ні, ще раз виявилось, що нікому не можна довіряти. А він здавався таким симпатичним. Після гіркого досвіду останніх років пані Жулавова вже думала, що нікому не вдасться її обдурити — і дозволила себе обдурити панові Малевському. А тепер взагалі невідомо, що буде. Звичайно, тут, у цьому радгоспі, далеко не рай — вона звикла до зовсім іншого життя. Але якось жити можна й тут. І, незважаючи на неприязнь до цих людей, з якими з'єднала її доля, слід було визнати, що вони виявилися, по суті, поряднішими, ніж усі інші. Не слід було з ними поривати. І, зрештою, яке значення має ця телеграма? Папірець — та й годі. Навряд чи коли-небудь доведеться за це відповідати. І, кінець кінцем, на кого їй розраховувати, якщо вже навіть посольство, з якого їй, до речі, не відповіли на жодного листа, якщо навіть посольство виїжджає?.. На зятя? Тепер на нього ще менше можна сподіватися. Якщо припинилися дипломатичні відносини, хто ж його й де тепер знайде?

Чоловіки ввечері довго сиділи у Павла Олексійовича і теж одностайно прийшли до висновку, що так буде краще.

— Шкода тільки, що таким свинством все скінчилося, нечуваним свинством,— промовив Павло Олексійович.

— А чим же воно могло скінчитися? — здивувався Шувара.— Хіба мало було свинства з самого початку?

Одне тільки, що не посоромились так одверто піти рука об руку з німцями... Ну що ж, пригадали старі часи.

— Які старі часи? — здивувався Марцись.

— Ну, так кажуть. Старі, не старі — часи Бека.

— Одне ясно, — зауважив Павло Олексійович, — починається щось нове... Ех, не залишать мені вас надовго в радгоспі, це вже я почувую.

— І тепер, мабуть, нарешті, буде справжня польська армія? — вихопився Владек.

— Ну, а як же? Ти хіба не читав про це в газеті? В першому номері писали.

Ні, цієї ночі ніхто не міг спати. З дивовижною швидкістю розгорталися події, які могли змінити життя до краю.

Ядвіга вийшла з дому. Марцись стояв, спершись об низький паркан, і дивився кудись у далечінь, в густу темряву, бархатна глибина якої здавалася ще чорнішою на тлі яскравого неба, де жаріли, миготіли великі зорі. Теплий вітрець линув з гір. Ще тільки кінець квітня, а тут уже було справжнє літо.

Ядвіга теж сперлася об паркан.

— Чи нам надішлють відповідь на нашу телеграму? — тихо запитав Марцись.

— Напевно. Адже тепер люди будуть потрібні. Тепер і ти, Марцисю, підеш в армію. В нову армію, яка тепер буде. А пам'ятаєш, як ми тоді дізналися, що армія Андерса переходить до Ірану?

— Це вже рік тому...

— Тюльпани тоді цвіли... Рік! Здається, так страшенно давно це було. А тепер усе починається наново...

— Тоді німці йшли на Кавказ...

— А тепер наші звільняють від німців Україну...

— Ви думаєте, пані Ядвіго, що війна може скінчитися цього року?

Ядвіга тихо засміялася.

— Звідки ж я можу знати? Пам'ятаєш, у сорок другого року навесні ми вже втратили були надію...

— Тоді німці йшли на Харків...

— Так...

— Але тепер, після Сталінграда, все обернулося зовсім інакше.

— Звичайно, зовсім інакше.

Вони мовчали якусь хвилину. Десь у травах виграли цикади, цвірчали дзвінко, монотонно.

— Яка це була пісня, Марцисю, пам'ятаєш, що ти співав тоді на вечірці?

— Пісня? — здивувався Марцись.

— Про тюльпани.

— Ага, про тюльпани... Я чув її в горах, коли їздив на екскурсію в Татри.

— Заспівай.

— Ох, які там мої співи!

— Ні, ні, заспівай. Тільки так, тихесенько, щоб я згадала.

Чому Ядвізі раптом захотілося почути цю пісню? Про що вона згадала?

Марцись заспівав невпевнено, але швидко увійшов у ритм. Де співали цю пісню? Здається, на прогулянці в Хохоловській долині, коли дядько взяв Марцисю з собою. Так, у Хохоловській долині... Там шумів гірський потік, вночі вони розпалили перед куренем багаття, в загорожі дзеленчали дзвониками вівці. Світів місяць, роси блищали на травах. Така дивна, напрочуд тиха, чорна й срібна ніч! Чорні тіні на срібній траві і смереки з обвислими лапами величезних гілок.

Марцись забув про Ядвігу. Забув, де він зараз. Йому здалося, що це Хохоловська долина. Скільки вже років минуло?

Він був ще зовсім хлоп'ям, але добре пам'ятає не тільки пісню, але й кожну подробицю цієї прогулянки, велике каміння над Сивою Водою, і чорний масив Волочця, і чорні тіні на срібній траві.

Що це з Ясем буде? — Ой, скажіть-но, люди!

Повели на страту, просто в руки кату.

— Чи не жаль, Янічку, батенька і ньєнки?

— Жаль, що я кохану більше не побачу.

— Янічку, наш синку, де тебе стрічати?

Чи коли ти прийдеш до своєї хати?

— Ой, тоді прийду я, матінко, у гості,

Як тюльпан завітне в хаті на помості.

— Де ж таке видно, де таке чувати,

Щоб тюльпан завітнув долі серед хати?

— Ще пройду я трохи, батечку, матусю,

Ще пройду я трохи — і до вас вернуся.

Чому на очі набігають сльози? Кого нагадує, про що говорить пісня? Про тих, що пішли, про тих, що підуть.

воювати? Про Стефека, про Петра, про Марцися? Скільки ж Марцисеві років? Але це все одно. Відомо, що до цієї армії, про яку згадується в обох газетах, він піде. Невже вічно доведеться когось втрачати, з кимось розлучатись? І все ж таки не сумно, коли думаєш, що вони підуть в армію — і Сковронський, і Хобот, і всі...

— Де ж таке видно, де таке чувати,
Щоб тюльпан завітнув долі серед хати?

— Яка тепла ніч! — каже пані Ройкова, яка теж виїшла з дому. — І мені спати не хочеться... Що це ти тут співав?

— Нічого, одну гірську пісню.

— Чим, чим, а голосом вас бог не обдарував, не можна сказати. Але слух є, це вже від батька, — ствердила пані Ройкова. І раптом замовкла, наче прислухаючись до далекої музики цикад, розсипаної в траві, мов золоті іскорки.

Несподівано вона мовила:

— Але про Владека не може бути й мови. Знайдеться для нього робота й без армії.

Марцись навіть здригнувся, вражений.

— Що це ви, мамо? Про що ви?

— Та про що ж би ще? Вже, мабуть, така моя доля... Слава богу, що я тебе хоч від цього Андерса вберегла. Сам тепер бачиш, що я мала рацію. От тепер у нас буде справжня¹⁸ польська армія, тепер інша справа.

Марцись раптом нахилився і поцілував матері руку.

— Чого ти? — здивувалася вона.

— Нічого, просто так...

Вони стояли в темряві під золотистим небом. Видзвонували, цвірчали, вигравали цикади. І в такт їх пісні перто повторювала Ядвіга:

— Ой тоді прийду я, матінко, у гості,
Як тюльпан завітне в хаті на помості.

Ні, не було ні жалю, ні смутку, хоч на очі набігали сльози. Чому це вони, всі троє, подумали про одне?

Вони не могли не думати про це. «Адже і я могла б піти в цю армію, — марилося Ядвізі. — Якщо мені судилося зустріти Стефека, то тільки там. Але чи будуть приймати жінок? Навіть соромно запитати. Та про це

можна буде довідатися згодом. А Олесь? Що тоді буде з Олесем? І як взагалі можна це влаштувати?»

— Ну, політика політикою, а час спати,— енергійно заявила пані Ройкова.— Бо завтра у нас роботи по самі вуха. Треба наостанку себе показати.

— Чому наостанку?

— Моя дитино, не будемо ж ми тут сидіти, коли почнеться робота. Вже моїх поросят хтось інший за мене купатиме. Нам доведеться братися за інші справи. Адже людей мало...

— Ого, ще вам мало,— перебив Марцись.

— Мій любий, є люди й люди. Ти бачив, що в містечку діється? Ти, звичайно, в армію підеш, але й на цю армію ще стільки доведеться працювати... Тут ми прибудемося.

— Я бачу, мамо, вам знов хочеться мандрувати...

— Мандрувати не мандрувати, а справді щось я на місці засиділася, наче в своєму Грузці. А сьогодні у мене цілий день ліва долоня свербіла — це на дорогу!

— А ви ж колись казали, що це значить — з кимось доведеться вітатися.

— Нічого ти не розумієш. Вітатися, це як права рука свербить. А ліва — на дорогу. Тільки ти, Ядвізію, не думай, що я в такі дурниці вірю. Це так собі, за звичкою... О, чуєте, як цвіркуни грають...

— Це не цвіркуни, а цикади.

— А ти матері не поправляй. Ти вже сто разів мені казав, що цикади. Ну, й нехай будуть цикади, а для мене цвіркуни.

З неба впала зірка, залишивши вогнисту смугу, яка довго сяяла в небі, перекреслюючи золотисте проміння інших зірок.

РОЗДІЛ 9

— Ти тільки не бійся нічого. Голову вище! І відразу берися за них. Тільки сміливо, адже відомо, що це за банда!

Ядвіга зітхала.

— Чи ж я тільки зумію?

— Яке дурне запитання! Повинна зуміти, і все. Зрештою, з тобою буде Кузнецова з міськнаросвіти, вдвох

упораєтесь. І взагалі що це за розмови? Повинна зроби-
бити! Кого ти, власне, боїшся?

— Я не боюся, тільки...

— Знаємо ми таких! Тільки, гляди, з самого початку
тримайся твердо, не дай себе обдурити. Відразу — карт
на стіл! Ти сама все оглянь, не вір на слово. І протокол
склади, щоб усе було в порядку.

— Це я знаю...

— Ну, то в чому ж річ? Людей боїшся? Які ж це
люди?

— Ви б це краще зробили.

— Отакої! Ні, моя люба, ти вже не викрутишся, тут
і мови не може бути. Я своє, а ти своє. Ще справді хто
подумає, що ти така нікчемна. Жулавову вміла гризти —
погризи й цих.

Все це була правда. Та відколи почалася робота, Яд-
віга час від часу переживала моменти страху. Треба
зустрічатися з чужими, прикрими людьми, сваритися з
ними. Треба дати їм відчути, що тут ніякі викручування
не допоможуть, що вона представляє певну владу —
владу, якою Ядвігу наділили люди, що обрали її на
цей пост. Вона взяла на себе ці обов'язки — і кінець.
Треба працювати. І все ж таки щоразу її охоплював той
самий страх перед зустріччю з вороже настроєними люди-
ми, перед тим, що треба з ними говорити, наказувати,
вирішувати. Досі все якось ішло, але найгірше було саме
чекання — перше, ніж почнеться.

Ядвіга заздрила пані Ройковій, її впевненості. А пані
Агнеса, повернувшись із з'їзду Спілки патріотів поль-
ських¹⁹ з Москви, сповнилася ще більшої енергії і стала
головною особою серед польського населення району.
Шувара залишився працювати в Москві.

— І правильно, — казала Ройкова. — Він там потріб-
ніший, ніж тут. Тут і я впораюсь. Ти чого так дивишся,
не віриш? — раптом звернулася вона до Ядвіги.

— Ні, чому б я не вірила? Звичайно, впораєтесь. Але
я вам, пані Агнесо, заздрю.

— Отакої... От ти людей боїшся. А чого їх боятися?
Якщо порядна людина — боятися нічого. Якщо свиня —
тим більше. Тільки відразу дивися зверху. Я тобі кажу;
сто разів переконалася: якщо свиня — обов'язково ще
й боягуз. Гримни на нього — відразу присяде. У нас є
права, чого ж нам боятися? Пам'ятай тільки — з самого.

початку поведься суворо. Я собі уявляю, що в тому дитячому будинку діється. Якби був Марцись, пішов би з тобою,— зітхнула пані Ройкова.— Але Владека я на фронт не пушу. Щоб я так своєї смерті не дочекалась, не пушу. Захотілося солдатом бути — нехай в Сельцях сидить. Ну, скажи мені, моя дитино, де це бачено — такий шмаркач — і раптом на фронт?

— Ви ж самі казали, що там є навіть молодші...

— Казала, казала... Звичайно, є. Тільки де це бачено? Та, зрештою... Це так тільки, до слова прийшлося... Як його можна пустити чи не пустити? Хіба він матері спитає, послухає? Так уже, мабуть, судилося... Добре, хоч обидва будуть разом. Марцись йому, коли що, допоможе. Хоча, що той Марцись може? Обоє ще діти.

— Марцись уже великий хлопець.

— Для тебе великий, а для мене ні. Дитина для матері — завжди дитина, хоч би вона й посивіла. А тут ще... Ну, що ж... Як треба, то й треба. Кажу тобі: хто знає, може, коли ми тут порядок наведемо, я й сама в що дивізію махну.

— Таке вигадали...

— А що? Ти думаєш, я там не пригодилася б? Ого, ще й як! Я тобі скажу, коли вже на те пішло: я навіть говорила про це з Шуварою.

— А він що?

Ройкова зітхнула.

— Не радив. Казав, що треба тут усе налагодити, бо робота на місцях так само важлива, як і в дивізії. Та хіба я не розумію? Звичайно, важлива. Тільки... Скажу тобі шире, як на сповіді, так мені в армію захотілося, ти й уявити собі не можеш. І думаю я: от мій небіжчик здивувався б, якби мене побачив... Хоч не в цьому річ. А приїхала сюди, справді бачу: роботи сила-силенна, Ну, я вже їм покажу... Тільки ти, моя дитино, гляди, щоб в цьому дитячому будинку все як слід...

— Не бійтеся, все буде гаразд,— запевнила Ядвіга, відчуваючи прикрий тягар в грудях.

Дитячий будинок стояв на околиці, на тихій, спокійній вулиці. Вхідні двері були відчинені. Мале дівчатко, що чистило в сінях картоплю, підняло на Ядвігу, що увійшла разом з Кузнецовою, блакитні очі з-під розпатланого, білявого, давно, мабуть, не чесаного волосся.

— А ти що тут робиш? — спитала в неї Ядвіга.

— Картоплю чищу,— відповіло дівчатко, скидаючи з руки довгу, звивисту лущину.

— А директор ваш де?

— Пані директорша? Не знаю.

— Як це так не знаєш? Вона в себе чи пішла кудись?

— Не знаю.

Дівчатко підвелось, з пелени платтячка посипалися картоплини, розкотилися по підлозі. Мала невпевнено глянула на жінок з-під розпатланого волосся і почала терти очі брудним кулачком.

— Чого ж ти кривишся? Ніхто тебе не з'їсть. Проведи нас, покажи, де канцелярія.

Мала розплакалась.

— Та я ж не знаю...

Кузнецова смикнула Ядвігу за рукав.

— Дівчинка, мабуть, залякана, ми від неї нічого не довідаємось. Ходім пошукаємо самі.

Довгий коридор був порожній, ніде не чути було голосів, не видно було ніяких ознак життя.

— Дивно... Пішли звідси всі, чи що?

Але в кінці коридора з'явився високий юнак у куртці, накинутій на плечі. На босих ногах у нього були стоптани нічні капці.

— Що вам треба?

— Де тут канцелярія?

— Яка ще канцелярія?

— Канцелярія дитячого будинку,— сказала Ядвіга.

Ні, зараз пані Ройковій не довелося б її підбадьорювати. З серця зник весь страх. Натомість з'явився гнів.

— А навіщо вам канцелярія?

— У нас є справа до директора.

— Пані директорша, мабуть, зараз не приймає. Може, зайдете пізніше? А вам, власне, що треба?

— Це вже наша справа. А ви хто такий?

— Я? А вам нащо знати?

— Просто так.

— Ну, якщо так, то можете не тикати носа до чужого прося. Теж, випитують...

— Та де ж, нарешті, тут канцелярія?

— Яка канцелярія? Тут і без канцелярії повернутися ніде.

— Де ж ваша директорша приймає?

— Приймає? Напевно, в своїй кімнаті.

— А де її кімната?

— Он там, другі двері ліворуч. Тільки я ж вам сказав: треба прийти пізніше. Зараз вона ще, мабуть, спить.

— Об одинадцятій годині?

Юнак свиснув крізь зуби.

— Значить, об одинадцятій спати не можна? Це що, постанова така вийшла? Бо ми наче нічого про це не знаємо.

— Ви тут, здається, багато дечого не знаєте.

— Можливо. Тільки б я радив вам тут не швендяти, ніяких справ у вас тут немає.

Ядвіга здвигнула плечима і постукала в другі двері ліворуч. Зсередини не відповіли. Вона постукала ще раз, голосніше.

— Хто там? — озвався, нарешті, охриплий голос.— Чого треба?

— Прошу відчинити. Комісія.

Зсередині почувся якийсь рух. Босі ноги затупотіли по підлозі. Двері прочинилися, і в шпарині з'явилось одне око й рожева щока.

— Яка комісія? Приходьте пізніше, я ще не встала.

Двері явно збиралися зачинити, але Ядвіга, дивуючись власній зухвалості, вставила ногу в шпарину.

— Прошу негайно відчинити! Зрозуміло? Це комісія, яка повинна прийняти будинок.

— Що? Що? Як прийняти?

Ядвіга подала крізь шпарину посвідку.

— Ось, будь ласка, прочитайте.

Посвідку взяли. Якусь хвилину шелестів папір у невидимих руках.

— Я не вмію читати по-російськи.

— Там є і по-польськи. По-польськи ви теж не вмієте читати?

В глибині кімнати почувся чийсь пронизливий шепіт. Йому відповів другий.

— Я зараз.

Двері, нарешті, відчинилися настільки, щоб випустити в коридор молоду особу в барвистому халаті, і поспіхом зачинилися знову.

— Я нічого не знаю,— відразу заговорила особа плаксивим голосом.— Ніхто мені нічого не казав... Будинок перебуває під контролем пана уповноваженого Фіал-

ковського. Пан Фіалковський не давав ніяких розпоряджень, я без нього не маю права...

— Ви ознайомилися з нашими повноваженнями?

— Ознайомилася... Тільки якби пан Фіалковський...

— Пан Фіалковський зараз нас не цікавить. Будьте ласкаві здати нам рахунки, документи, запаси, передати список інвентаря. І, може, нарешті, ви знайдете якесь інше місце, де ми з вами поговоримо?

— Місце... місце... У нас так тісно,— замислилась на хвилину особа в халаті.— Тоді, може, в їдальні?

— Нехай буде в їдальні.

Будинок почав оживати. Залунали чийсь кроки; десь сварилися тихими, придушеними голосами. Грюкали двері.

— Ось тут...

Їдальня виявилась досить великою кімнатою, де на круглому столі височіли гори брудних тарілок, валялися недоїдки хліба, порожні пляшки, все це частково, але досить красномовно пояснювало заспаний вигляд і директорші, і юнака, якого Ядвіга з Кузнецовою зустріли в коридорі.

— Тут можна сісти,— заявила пані в халаті, показуючи на диван з високою спинкою, який стояв біля стінки.

— Але ж там хтось спить,— зауважила Ядвіга.

— Спить? А так, справді... Чесеку, Чесеку, вставай зараз же...

З-під накинутого на голову пальта з'явилося спочатку розпатлане волосся, потім запухлі очі і, нарешті, все обличчя, молоде, але набрякле й жовтаве. Юнак з люттю глянув на директоршу.

— Ну, чого там? Чого галасуєш? Поспати людині не дадуть...

— Вставай, Чесеку. Комісія прийшла!

— Начхать мені на твою комісію! — буркнув юнак, мов близнюк, схожий на того, якого вони щойно зустріли в коридорі, і натягнув пальто на голову, явно збираючись знову заснути. Але директорша вже розгнівалася. Вона раптом шарпнула за пальто.

— Вставай зараз же, холера б тебе взяла! Чуєш, що я тобі кажу, тварюко! Перепився...

— Сама налигалася більше від мене,— похмуро буркнув юнак і, опустивши з дивана босі, брудні ноги, почав до них придивлятися з несподіваним зацікавленням.

— Забирайся, щоб тебе тут через секунду не було!

— Не галасуй. Забиратися, то й забиратися. Комісія... Теж велике цабе... Оці дві баби?

Директорша нахилилась і шепнула йому щось на вухо. Він спідлоба окинув поглядом Ядвігу й Кузнецову.

— А... добралися й до нас!.. Я ж казав.

— Заткни пельку і йди звідси! — енергійно завершала директорша.

Юнак підвівся і, тягнучи за собою по підлозі пальто, поволі побрів з кімнати.

— Ну, так от, часу в нас немає. Прошу показати книги, рахунки.

Директорша несподівано привітно усміхнулася.

— Книги? Але ж, пані, які там книги? У нас ніякої бухгалтерії не ведеться. Я не бухгалтер.

— А хто ви, власне?

— Я? Як — хто? Мене попросив пан уповноважений Фіалковський, щоб я завідувала цим будинком, отже, я згодилася, просто з чемності. Він мій давній знайомий. Дуже мила людина. Пані його, може, знає?

«Не давай собі замилити очі», — згадалися перестороги пані Ройкової. Але чи тут було намагання замилити очі? Ця ідіотка, здається, зовсім не розуміє, що відбувається.

Кузнецова в цей час придивлялася до столу, оглядала їдальню і тільки махнула рукою, коли Ядвіга хотіла їй перекласти відповідь директорші щодо звітності.

— Не треба, я розумію, все розумію... Нічого не зробиш, треба спочатку обійти цей будинок, побачити, що тут, власне, діється.

Дама в халаті хоч і запевняла хвилину тому, що не знає російської мови, очевидно, чудово зрозуміла слова Кузнецової.

— О, дуже прошу, якщо пані бажають... Тільки я не знаю, чи маю право що-небудь показувати.

— Як чи маєте право? Ви ж читали нашу посвідку?

Директорша старанно застібала кнопку на халаті, яка весь час розстібалася з тихим тріском.

— Так, читала... Але мене призначила сюди делегатура нашого уряду, уповноважений посольства. Отже, без них...

— Не морочте голову, — грубо перебила Ядвіга. — Делегатура давно ліквідована, ви, напевно, знаєте, бо

вже, слава богу, минув майже рік з того часу. А уповноважений посольства заарештований за грабіжництво, це для вас теж, мабуть, не секрет.

Директорша прикусила губу.

— Я не кажу про... пана Лужняка,— мовила вона ніби через силу.— Мене запросив пан адвокат Фіалковський, який тепер став уповноваженим.

— Чиїм уповноваженим? Зрештою... пан Фіалковський, на якого ви, пані, весь час посилаєтесь, уже в тюрмі.

Директорша пискнула й відступила на крок.

— Хто? Пан Фіалковський? Не може бути.

— Може, якщо я вам кажу. Сидить, сидить,— злостиво, з задоволенням повторила Ядвіга. Та тремтячими руками застібала і розстібала неслухняну кнопку халата.

— Пан адвокат... Така порядна, така мила людина...

— Сидить, сидить. Отже, не варто на нього посилатися. А якщо ви хочете, ми можемо через десять хвилин прийти сюди з міліцією. Може, вона переконає вас, як виглядають права і хто їх має, а хто ні.

— З міліцією... Відразу вже і з міліцією... Звісно, напустити міліцію на беззахисну жінку...

— Ми теж беззахисні жінки. Отже, будете ви показувати нам будинок, чи ми повинні йти самі?

— Чом не буду? Звичайно, якщо це вас цікавить, можу показати. Тільки тут нічого цікавого нема.

— Як для кого...

— Звідки накажете почати? — запитала директорша з підкресленою, ущипливою чемністю.

— З самого початку.

— Тільки... Тут є одна справа...

— Яка справа?

— Не всі ще встали, отже...

— Це нічого.

— Як хочете.

Вона, не стукаючи, відчинила перші двері. Жінка, що саме одягалась, пискнула і затулила голі плечі блузкою, яку схопила з крісла.

— Це хтось із персоналу?

— Звичайно, звичайно... Може, зайдемо?

— Не треба. А далі?

Але далі теж виявилися житлові кімнати. В них

були лише дорослі чоловіки, жінки. Кузнецова раптом стурбовано запитала:

— Це Завальна вулиця, 4?

— Так. А чому вона питає? — звернулася директорша до Ядвіги, вчасно пригадавши, що не знає російської мови.

— На Завальній в четвертому номері міститься дитячий будинок, правда?

— Так, це дитячий будинок.

— А де ж діти?

— Які діти?

— Діти, які живуть в цьому будинку?

— Діти... Звичайно, є діти... Тільки частину ми недавно перевели до іншого будинку, бо тут дуже тісно. Отже, дітей зараз... небагато. Ми саме чекали нової партії.

— Де ж кімнати, приготовлені для цієї нової партії?

— Кімнати? Але у нас все, все зайняте. Ви ж самі бачите, як тісно... Повернутися ніде.

— От що, зберіть, будь ласка, весь персонал в їдальні, чи як вона там у вас зветься,— вирішила, на-решті, Кузнецова.

— Леоне! — пронизливо гукнула директорша. В дверях з'явився плечистий, вусатий чоловік.

— Це наш наглядач. Леоне, нехай усі зберуться зараз в їдальні.

— В їдальні?

— Чого баньки витріщив? Не розумієш по-польськи? В їдальні, кажу.

— В їдальні пан Чесек спить.

— Уже не спить.

— Хіба що так... Бо як наробить галасу...

— Він давно вже встав, сто раз тобі повторювати?

— Сто раз... А мені що?.. Не спить, то й не спить.

Я зараз тільки хотів тарілки із стола зібрати, а він як жбурне в мене чоботом.

Знов залунали кроки, загрюкали двері. Десь на другому кінці коридора сперечалися:

— Холера їм у бік! Не підю. Хто мені може наказувати? Я тебе питаю, хто?

— Іди, чуєш? Бо ше...

— Що — ще? Чому — ще?

— Ти боїшся?

— Я? Кого? Більшовицької комісії? Двох баб при-
слали. Овва! я б їх за шию — і геть! На третю вулицю
вилетіли б.

— Ну, ну, не турбуйся, там за рогом, напевно, вже
міліція стоїть.

— А я що — міліції боюся? Пам'ятаеш, як тоді ми
в Ташкенті?..

— От-от, саме час згадувати. Іди вже, іди.

Вони сходилися повільно, не вітаючись, байдуже ста-
вали під стінкою. Переважно молоді люди, серед них
кілька жінок. Вусатий Леон був найстарший.

— Скільки персоналу в будинку? — спитала Кузне-
цова, виймаючи авторучку і розкладаючи папір на
ріжку стола, очищеному від решток їжі й брудних
тарілок.

— Ого, записувати будуть...

— Люта баба...

— А та друга — полька, чи що?

— З тих польок, що, знаєш...

— Прошу заспокоїтись, — сухо й тихо мовила Кузне-
цова. Але всі замовкли відразу, наче вона гукнула голос-
но й владно. Тільки хтось із розхристаних юнаків демон-
стративно цвіркнув крізь зуби в куток.

— Скільки працівників у будинку?

— Вісім... — неохоче видушила з себе директорша.

— Вісім? А хто ж ці всі?

— Це, власне...

— Скільки ж вас тут, панове? — зацікавилась Ядвіга.

Всі мовчки переглядалися.

— Ну, що ж, порахуємо самі, — згодилася Ядвіга. —
Тут присутні тридцять осіб.

— Як тридцять? — обурився юнак, який спав на ди-
вані в їдальні, але несподівано втрутився вусатий на-
глядач:

— Правильно, паннуса добре полічила... Тридцять,
точно.

— І що ви, власне, тут робите?

Присутні знову невпевнено переглянулися. Питання
не було адресоване комусь безпосередньо. Ядвіга помі-
тила це.

— От, наприклад, ви пане?

— Хто, я?

— Так... Ви виконуєте тут якісь обов'язки?

— Я? Ще б чого бракувало? Обов'язки... Ні, ніяких «обов'язків» я тут не виконую.

— А що ж ви робите в дитячому будинку? Як ви сюди потрапили?

— Я? Тут моя сестра працює...

— Ага, сестра... А ви, пане?

— Тимчасово, ласкава пані... Зовсім тимчасово.

Ядвіга перепитувала всіх довго й старанно. Нарешті присутніх розподілили на дві групи: вісім працівників і двадцять дві особи, що не мали нічого спільного з дитячим будинком.

— Хто з працівників має робочу кваліфікацію? Може, ви, пані, нам продиктуєте?

Директорша знизала плечима.

— Я? А звідки ж я можу знати?

— Адже ви, здається, директор цього будинку?

— Так, звичайно... Ну й що з того? Я вже казала, що згодилася тільки тому, що пан Фіалковський... І, зрештою... я тут теж недавно.

— І не встигли ще ознайомитися з персоналом?

— Не встигла,— поспіхом підтвердила та.

— Цікаво...

— А що ж тут цікавого? — обурилася та.— Дивні претензії...

— То, може, ви, панове, самі скажете мені?

Ніхто не ворухнувся.

— Прошу. От, наприклад, пані... Як ваше прізвище?

— Пенчківська,— неохоче відповіла блондинка, пригладжуючи долонею розпатлані кучері.

— Ну, то яка ж у вас кваліфікація?

— Кваліфікація?

— Що це ви, панове, не розумієте найпростіших слів? Яка у вас професійна кваліфікація?

Пенчківська невпевнено оглядалась навколо, ніби чекаючи, що їй хтось підкаже.

— Що ви закінчили? Курси виховательок, педагогічну семінарію, університет?

— Ніяких курсів я не закінчувала,— ображено відповіла та.

— Отже, на якій підставі ви перебуваєте в дитячому будинку? Ви ж тут на посаді виховательки?

— Ви нам, пані, закидаєте, що ми нічого не розу-

міємо,— втрутилася директорша,— але самі наче з місяця впали. Ви хіба не знаєте, що зараз війна?

— Звичайно, знаю,— сухо відповіла Ядвіга.— Ну й що з того?

— Як що з того? Які тут можуть бути кваліфікації? Хто згодився — того й брали... Велика штука байстрят виховувати... На це й ваших університетів не потрібно...

— Ви так думаєте?

— А певне. Треба з людьми рахуватися, бо так...

— Добре, добре. Чи є серед вас, панове, вчителі?

Після легкого замішання виявилось, що нема. З-поміж восьми працівників не було жодного дошкільного вихователя, жодного викладача, жодної людини взагалі, котра б мала хоч якусь педагогічну підготовку.

— А самі ви, пані? — звернулася Ядвіга до директорші.— Де ви працювали в Польщі?

В юрбі почувся притишений сміх. На обличчі директорші з'явилася дуже привітна усмішка.

— Я? В різних місцях... Адже я відразу сказала, що не маю нічого спільного з дитячими будинками... Але пан Фіалковський просив, отже, я згодилася з чемністю.

— З чемністю... Зрозуміло...

Кузнецова швидко записувала дані. Потім вона підвела голову.

— Чудово. З дорослими покінчено. Тепер я хотіла б побачити дітей.

— Дітей? Так, звичайно... дітей... можна... Звичайно... Леоне, приведи дітей,— звернулася директорша до вусача. Але Кузнецова запротестувала:

— Ні, ні, ми самі підемо до них. Не треба їх кликати.

— Але чому? Він зараз, у цю ж хвилину... Леоне, я тобі кажу!

Вусач запитливо дивився на Ядвігу.

— Не треба. Проведіть нас до дітей.

— Я зараз,— схопилася директорша.

— Ні, дякуємо... Ви, пані, звичайно, можете з нами піти, але проведе нас цей громадянин...

— Ого, Леона вже громадянином величають,— ущипливо зауважив хтось із присутніх.

Вусач рушив коридором. В кутку ще валялося картопляне лушпиння, але дівчинки вже не було.

— А де ж дівчинка?

— Яка дівчинка? — чемно зацікавилась директорша.
— Та, що чистила тут картоплю.
— Картоплю? Яку картоплю? — ще більше здивувалася та.

— Та це Ганка, — підказав наглядач.

— А, Ганка... Завжди вона з цією картоплею. Скільки раз їй казала...

— Обережно, — зауважив наглядач. — Тут східці хитаються.

Цими хисткими дерев'яними східцями вони зійшли на подвір'я. Вусач провів їх до невеличкої будівлі, схожої на стайню чи хлів. На землі валявся гній, біля пенька лежала сокира і дрібно порубані дрова.

— Куди ми йдемо? — здивувалася Ядвіга.

Вусач глузливо посміхнувся.

— Ви ж, паннусю, хотіли бачити дітей... От я вас до них веду.

Рипнули двері нашвидку збудованого сарая.

— Як, тут живуть діти? — остовпіла Кузнецова.

— Так, так, — заквапилася директорша з найпривітнішим усміхом. — Бо в нас у будинку тісно, ви ж самі бачили, а тут повітря більше. Особливо влітку така спека... Отже, дітям тут краще для здоров'я, бо повітря...

Кузнецова відсторонила її. Вусач ширше відчинив двері.

— Обережно, нахиліться трохи.

Всередині було напівтемно. Лише роздивившись, Ядвіга побачила на глиняній долівці в'язки соломи. Крізь шпарини в дошках сонце пробивалося вузькими пасмами проміння, й курява миготіла тисячами золотих іскорок, які спалахували і відразу згасали.

— Але ж тут нікого нема!..

— Чому нема?.. Заховалися, курчата... Ану, курчата, вилазьте! — весело гукнув вусач.

Солома зашаруділа. З неї визирнула та сама розпатлана, білява голівка, яку вони вже бачили в сінях.

— Сміливо, сміливо! І нічого боятись. Вилазьте, вилазьте по черзі.

Знов зашаруділа солома. Кузнецова схопила Ядвігу за руку і стиснула так міцно, що та мало не скрикнула.

— Ну, от і все наше господарство, — повідомив вусач, коли п'ятеро дітей вилізли, нарешті, з соломи

і, обтрушуючись, з підозрінням, спідлоба стали придивлятися до присутніх.

— Скільки ж вас тут?

— П'ятеро...— відповів тонесенький голосок.

— Виходьте, виходьте на сонечко. Ось тут, на колodках сядемо, поговоримо,— заохочувала Ядвіга. Вона спіймала на льоту швидкий, обережний погляд, кинутий на директоршу.

— А пані директорша піде он туди, далі, посидить на лаві під деревом, почекає, поки ми поговоримо.

Та хотіла, видно, запротестувати, але, зустрівши погляд Ядвіги, скорилася.

— А Леону теж піти чи нехай залишиться з нами? — запитала Ядвіга. Одне з дітей ніби знехотя усміхнулося Леонові.

— Леон може залишитись,— заявив вусач.— Леона курчата не бояться, так?

Бистрі усмішки пробігли по обличчях і миттю зникли. Але цього було досить.

— Ну от,— мовила Ядвіга.— Ми — з опіки над дітьми. Із справжньої опіки. А ця пані — з радянського дитячого будинку. З такого будинку, де в дітей власна їдальня і гарні спальні, де вони сплять в білих чистеньких ліжечках, і у них є іграшки.

Раптом Ядвіга зупинилася, помітивши, що дитячі обличчя, досі недовірливі, стали явно ворожими. З-під сплутаного волосся скоса дивилися глузливі очі. Худенький чорнявий хлопчик усміхнувся іронічною усмішкою дорослої людини. Ця усмішка, наче в кривому дзеркалі, відбилася на інших личках. Вони глумливо всміхалися недитячою хитрою усмішкою.

Ні, не треба звертати на це уваги, не можна дати їм зрозуміти, що вона це помітила. Ядвіга з острахом відчувала, що в неї тремтять руки. Вона не злякалася тих п'яних нахабних лобурів, що придивлялися до неї, обмінюючись якимись брудними зауваженнями. А тепер вона злякалася — злякалась цих дітей, того, що крилося за їх похмурими усмішками. Всім напруженням волі Ядвіга стримала тремтіння рук і з притиском повторила ще раз:

— У них є іграшки: м'ячі, і ляльки, і гойдалки на подвір'ї, і книжки з картинками... У вас є книжки?

Діти переглянулися. Білява дівчинка, видно, найсміливіша від усіх, нарешті, зважилась.

— Ні... Була одна, але без картинок. Тільки вона десь загубилася, вже давно.

— Ну, от бачиш... А я з комітету опіки над польськими дітьми. Ми прийшли сюди, щоб побачити, як вам живеться в цьому будинку, і забрати вас, якщо вам тут погано...

— До радянського будинку? — запитав похмурий, худий хлопчик, роздряпуючи болячку на лікті.

— Ні. Може, поки що й до радянського, але потім до польського. Тільки вже до іншого, до справжнього дитячого будинку.

— Бо до радянського я не хочу,— заявив хлопчик.

— Чому ж це так?

— Там по-польськи розмовляти не можна.

— Хто це тобі сказав?

— Пані директорша. І там взимку обливають дітей водою й викидають на мороз.

— Це тобі теж директорша сказала?

— Так.

— Це коли він розбив шибку,— вихопилася дівчинка, яка раніше чистила картоплю,— пані директорша сказала, що як він буде й далі так погано поводитись, вона відправить його до радянського будинку, а там йому покажуть.

— Там б'ють залізним прутом по руках.

— А тут вас били? — запитала раптом Кузнецова.

Діти замовкли, невпевнено поглядаючи одне на одного.

— Ну що там, курчата! Як казати, то казати все,— добродушно заохотив їх Леон.

— Били,— неохоче признався замузаний, косоокий хлопчик.— Тільки... не залізним прутом.

— І тарілок там не дають, їдять з одної миски з собаками...

— І це теж директорша казала?

— І пані директорша, і пан Чеслав...

— Але ніхто з вас там не був?

— Ні... казали, що нас туди відправлять, як ми будемо погано поводитись, але не відправили ще нікого.

— Ну, от сам тепер побачиш, переконаєшся, чи це правда. А тут вам було добре?

Ніхто не відповів.

— Ви завжди в цьому сараї живете?

— Ні. Взимку ми на кухні.

— І так цілий день і сидите в цьому сараї?

— Ні,— вихопилася знов білява дівчинка.— Тільки коли хто приїжджає, ми відразу в сарай.

— Щоб не бачили,— пояснив вусач.— А відвідувачам кажуть: діти, мовляв, на прогулянці. Хоча, хто там сюди заглядав?

Розмова пішла набагато легше й простіше, коли в неї втрутився вусач.

— Я вам, паннусю, скажу: якби не я, цих курчат давно б голодом заморили... Дитячий будинок! Бордель, перепрошую вас, паннусю, бордель собі влаштували і все. Пиячать до самого вечора, жеруть, танцюють, патефон крутять і так майже до ранку... А потім до полудня сплять, а я вже сам цих курчат годую тим, що є. Отак і живемо, з бідою пополам.

— І ви нікуди не скаржились, не повідомляли?

— I-i-i!.. Кому там скаржитись, паннусю? Тільки й того, що мене вигнали б. А мені жаль цих бідолах було. Отож так, як бачите... Правду сказати, просто крав для них, і все...

— Адже посольство постачало продукти?

— Постачало, аякже... І поради давали. Але на тридцять дорослих лобурів настанчити — це не дрібниця... Більше, правда, з посольства вино, горілку привозили: хіба там їх діти цікавили? Бачите, в якому лахмітті всі... Що було, те вони на базарі повимінювали на всяку всячину. Тільки діти й мають, що я добуду. Бо у мене вдома двоє таких залишилось... Тому й цих шкода... Дорослий мучиться, мучиться, то хоч може зрозуміти, що і як, а ці курчата за що? Ви тільки дивіться, щоб вони вас, паннусю, не обдурили. Книг там ніяких нема, це правда, але ж на складі ще дещо залишилось. Коли б вони й цього не розтягли наостанку. Ще малим знадобиться...

Він нахилився до Ядвіги й запитав півшепотом, обережно:

— Це правда, паннусю, що їх усіх проженуть і будуть нові порядки?

— Правда.

— От вони тут те ж саме казали — проклинали так, що страх. Але дехто не дуже вірив... І я теж думав: які

там нові порядки? Адже коли замість Лужняка цього Фіалковського призначили, теж казали, що інші порядки будуть. Де там! Як було, так і залишилось. Бо треба вам, паннусю, сказати: наша директорша — цього самого унтера Лужняка сестричка, аякже... Перед війною вона на легкий хліб пішла — повією була; тут дехто це знає... Ну, а тепер, коли цей Лужняк — нібито жертва більшовизму, то вже за неї той адвокат Фіалковський потурбувався, сюди влаштував. Правду вам сказати, вони тут усі більше з поліції.

— З поліції?

— Так... Довоєнні поліцаї. І панночки їхні, одному там вона сестра, іншому — ще що, а загалом — своя компанія. Ці курчата, треба правду сказати, від них добре-таки натерпілися. А я своїх двох удома покинув, хто знає, що там з ними? То вже мені й шкода було, щоб вони тут не загинули.

Діти стояли купкою, тісно притулившись одне до одного. Ноги їх були босі, у виразках, подряпані. Ядвіга побачила чорну, порепану п'ятку в однієї дівчинки. Вона знала, як це боляче. Шкіра репається, не хоче гоїтись, в чорній тріщині видно живе м'ясо. Очі в усіх запалі, руки худенькі, під нігтями наріс бруд. Йї згадалися діти з Ольшин, з-над озера, в голодні важкі роки, на переднівку, діти Парукової... Але тут не було навіть оситнягу, щоб заспокоїти голод.

Одяг подертий. Та, зрештою, навіть не це найгірше: дітей можна помити, одягти, відгодувати... Але коли зміняться ці погляди — недовірливі, ворожі, ці хитрі недитячі усмішки, зникне старечий вираз з малих облич?

Вусач присунувся до неї ближче.

— Я так собі міркую: ви, паннусю, мабуть, з наших, польська, значить... А та друга, тільки ви, паннусю, не ображайтесь, радянська?

— Так.

— Бо коли буде, як ви казали... Якщо їх у цей радянський будинок заберуть, то з них і справді росіян зроблять, з курчат?

— Чому? Ми тепер відкриваємо нові польські дитячі будинки, забираємо в свої руки ті, що були. Може, поки що вони й побудуть в радянському дитячому будинку, але з польською вихователькою. А потім пойдуть в польський будинок під Московою.

Вусач зітхнув.

— Ну, коли ви вже так кажете... Бо у вас, паннусю, добрі очі. А може б, і я в цьому дитячому будинку пригодився?

— Побачимо. Якась робота для вас, напевно, знайдеться.

— Бо я вам, паннусю, признаюсь: давно б усе кинув, тільки цих курчат шкода...

«Брудні, чорні пальчики, зарослі брудом босі ноги. Чиї ж це діти? — думала Ядвіга.— Синок, маленький синок, похований на далекому кладовищі серед пісків... Дитячі ручки. Темні, широко розкриті оченята, які дивилися просто в серце... Чиї ж це діти? Незнаних, вмерлих батьків, які загубилися в урагані війни, чи, може, мої, мої власні?»

— Мого тата більшовики за шпигунство посадили,— похвалився раптом худий чорнявий хлопчик.

— А в мене вошей найбільше від усіх,— не дала себе обігнати білява дівчинка.

Кузнецова щось записувала в товстому зошиті. Директорша, сидячи на лаві, неспокійно поглядала на неї і на Ядвігу.

— Ну, як? Довго я буду тут сидіти? Заарештована я, чи що?

— Ми вже скінчили.

— Слава богу! Ну що, все точно записали?

— Ще не все. Ви, пані, ще покажете нам склад, потім складемо список інвентаря. Ми розпишемося в одержанні.

— О боже, скільки церемоній! Мені ніяких розписок не треба. Пан Фіалковський мені на слово повірить, я не з таких, він мене добре знає.

— Ви забудьте про свого пана Фіалковського. Він вами більше займатися не буде. Не так швидко його випустять.

— А мені що? Овва! Як-небудь улаштуюся. Дуже мені цей дитячий будинок потрібний! Скільки я тут намучилась, та ще й неприємності повинна мати за свою чемність, за те, що згодилась...

Склад був майже порожній. Ляні простирала, брудні, звалені на купу, гнилі під вогкою стінкою, видно, ніколи не прані, ні разу не провітрювані. Дитячого одягу

не було зовсім. Зате чемодани в кімнаті директорші лопалися від шовкової білизни.

— А звідки ви її взяли?

— Як це — звідки взяла? Не вкрала. Моя — і все. Що, вже пристойної сорочки людині не можна мати, чи як? Не кожен згодиться ходити в більшовицькому лахмітті, — мовила вона, глузливо оглядаючи ситцеву, вицвілу вже суєнку Ядвіги й парусинові туфлі на її ногах. — Можливо, хто до цього звик... Але я звикла до зовсім іншого.

В дверях товпилися мешканці будинку, придивляючись до того, що робила комісія. Чоловіки підштовхували один одного ліктями, півголосом обмінювалися зауваженнями. Кузнецова, нарешті, оглянулася на них.

— А ви, панове, мусите протягом двадцяти чотирьох годин залишити будинок.

— Що?

— Протягом двадцяти чотирьох годин, — спокійно повторила Кузнецова.

Юрба схвилювалась.

— Гарні порядки! Куди ж нам накажете іти?

— Ми що, в канаві повинні ночувати?

— Поки що ви можете ночувати в сараї.

— В якому сараї?

— В тому, в якому ви тримали дітей.

— Оце так тák!..

— А я протестую, — раптом заявив юнак в стоптаних нічних капцях. — Немає такого закону, щоб можна було викидати людей на вулицю. Навіть у більшовиків немає.

— А на підставі якого закону ви, пане, тут живете? Ви тут прописані? — тихо спитала Кузнецова.

Юнак зніяковів і поспіхом заховався за інших.

— Прописаний? Навіщо йому ця прописка? — нервувалася директорша. — Адже це наш, польський будинок.

— Ну й що з того? Тільки посольство користувалося правом екстериторіальності, але ніяк не дитячий будинок.

— І ми теж повинні йти на вулицю? — зривистим, пискливим голосом запитала панна Пенчковська, виявляючи виразні ознаки близького нападу істерії.

— Вісім чоловік з персоналу можуть поки що залишитися. Дітей ми сьогодні забираємо. Але завтра почнуть ремонтувати й прибирати будинок. Отже, раджу

вам заздалегідь пошукати собі якогось притулку. Працівників без кваліфікації ми не зможемо залишити надалі.

— Що це ви все працівники та працівники? А ми? — втрутився знову котрийсь із молодих людей.

— Про вас ми нічого не знаємо. Ви перебуваєте тут зовсім незаконно. Ваш вік, здається, ніяк не підходить для вихованця сирітського будинку.

— А я саме сирота,— глузував юнак, який досі не скинув нічних капців.— Ні тата, ні мами — ви б, панусю, змилювалися над сиротою.

— Я бачу, вам дуже весело,— сухо зауважила Ядвіга.

— А чом би й ні? Плакати мені, чи що? Така гарна жіночка, може, й змилюється над нами... Що ж це ми, не хлопці хіба? Куди ж нам дітися?

— Ідіть працювати. Кожен колгосп охоче вас прийме. І притулок знайдете.

— Тю!.. Колгосп! Ні, цього від мене не дочекаються... Казашки, напевно, овечим кожухом смердять... — ні пригорнути їй, ні поцілувати.

— У вас, панове, такий веселий настрій, що краще буде, коли ми підемо звідси.

— Краще, чорноброва, напевно краще!

— Тільки спочатку ви підете звідси.

— Як це?

— Дуже просто. Прошу негайно забрати особисті речі, тільки цього разу виключно власні речі. Розумієте? Власні. І піти звідси. Зрозуміло?

— Го-го, як повернула!

— А якщо ми не підемо?

— То вас попросить міліція,— сказала Кузнецова.

— Дивіться, дивіться... Які у неї зв'язки з міліцією...

— А ти чого хочеш? На безриб'ї... Без мужика жіночці завжди важко. А тут хоч міліціонер...

Кузнецова глянула на годинник.

— Даю вам п'ятнадцять хвилин.

Всі притихли й розбрелися по кімнатах. Тягли якісь гітари, мандоліни, довгі чоботи, сварилися, лаялися найстрашнішими словами. Жінки схлипували, складаючи в чемодани барвисте шмаття. Директорша похмуро сиділа на проваленому дивані.

— Ця нова влада вже завтра приймає будинок?

- Ні, не завтра. Прошу підписати протокол.
- Що це за протокол?
- Перелік того, що ми приймаємо, всього, що тут є.
- А якщо я не підпишу?
- Можете не підписувати,— втрутилася Ядвіга.— Тоді за вас підпише пан Леон, як свідок.
- Леон? Що ви кажете, пані?
- З охотою,— згодився вусач.— Чому б і ні? Все точно записано, можу підписати.
- І поки не з'явиться новий завідувач, ви, пане Леоне, відповідаєте тут за все.
- Я?
- Адже ви самі просили, щоб вам дали яку-небудь роботу?
- Ага, так. Дякую вам, паннусенько. Тут підписати?
- Ви спочатку прочитайте.
- А я вже прочитав. Точнісінько так воно і є. Скільки добра змарнували, собачі душі, аж серце крається. Директорша ламала руки.
- Отже, я, отже, я... повинна... виконувати розпорядження Леона?
- Ні. Ви поки що залишитеся в своїй кімнаті, а завтра з'ясуємо, що буде далі.
- Що ж це, я повинна сидіти в кімнаті, як заарештована?
- Ви, пані, щось дуже часто згадуєте про арешт...
- А ви думаєте, я боюся? Звісно, як людина порядна — її обов'язково більшовики посадять. Вже вони порядним людям на свободі ходити не дадуть... Та ще й з мандатами... Знаю я таких!..
- Ядвіга вийшла з будинку, змучена до краю. Вдалині вже зникла група непроханих мешканців. Леон попросив, щоб йому дозволили провести дітей, і ті йшли, чіпляючись за нього з усіх боків, як малесенька зграйка наляканих, але все ж таки цікавих горобців. Дитячий будинок, куди вони йшли, був недалеко. Їх тішила ця прогулянка, незвична розвага в їх житті, обмеженому досі прямокутником подвір'я.
- Побачивши, що Ядвіга хоче з ними прощатися, вони злякалися.
- Не треба боятися. У мене ще є багато справ у місті, а ввечері я неодмінно загляну до вас. Зараз вас проведе Леон, а там уже на вас чекає панна Люся.

— А вона говоритиме з нами по-польськи?
— Звичайно.
— А я по-російськи вмію,— похвалився чорнявий хлопчик.

— От бачиш, який ти розумний. Але там вас і по-польськи зрозуміють.

Вона постояла ще хвилину, дивлячись на дітей, які віддалялися, і повернула до будиночка, в якому містилося правління Спілки польських патріотів,— це був той самий будиночок, де раніше була канцелярія польського уповноваженого. Ось ті самі сходи, якими вона йшла сюди, щоб стати перед пихатою кучерявою панночкою. Здається, як давно, як страшенно давно це було! Зовсім змінився світ, змінилося життя з того часу. Немає більше Лужняка, немає його заступника, плюгавого адвоката з риб'ячими, витріщеними очима. Немає вже і співробітників пана Лужняка — всього цього апарату, де була, як з'ясувалося, добра сотня людей. Сотня людей, які одержували платню, пайки, одяг, сотня людей, які розкошували в морі людської кривди. І от тепер цей будинок...

Пані Ройкова зустріла Ядвігу запитанням:

— Чому так довго? Я вже хотіла кудись дзвонити, довідатися... На що ти схожа, бійся бога...

— Тобто як?

— Наче тебе крізь м'ясорубку пропустили. Протокол є?

— Є.

— Дітей скільки?

— П'ятеро.

— Що?

— П'ятеро. І тридцять дорослих.

Пані Ройкова похитала головою.

— Кажу тобі, моя дитино, якби розповів хтось інший, я б не повірила. Стасю, Стасю,— гукнула вона секретарку,— заклади-но папір в машинку, Ядвіга тобі продиктує. Треба надіслати звіт до Москви.

Стася сіла за машинку. Швидко бігають по чорних клавішах вмілі пальці. Ядвіга сідає, спершись головою об стіну. Ройкова енергійно крутить ручку коричневої коробки телефону.

— Алло, алло!

Як тут добре, в цій невеличкій кімнаті! Яке любе об-

личчя у пані Ройкової! — помічає раптом Ядвіга. — І ця панна Стася — здається, непоказна, маленька, та коли уважніше придивитись, видно, що вона гарна. — Ядвіга, зітхнувши, починає диктувати. Знов постає перед очима цей нещасний дитячий будинок, нахабні морди поліцаїв, гримаси директорші.

Але з цим уже покінчено, покінчено раз і назавжди. Тепер цю п'ятірку дітлахів купують, миють, вичісують. Тепер вони вже на власні очі побачили, що в радянському дитячому будинку справді є білі, чисті ліжечка, смачна їжа, і ніхто нікого не б'є залізним прутом.

— Коли скінчиш диктувати, йди відпочинь, — зауважує Ройкова. — У тебе такий вигляд, наче ти з хреста знята.

— Ні, я не втомилась. Якби можна було дістати машину, я краще відразу б поїхала ще і в той другий будинок.

— Сьогодні?

— Сьогодні, навіщо ж відкладати?

Ні, ні, не треба відкладати. Там же є діти, напевно, невеличка купка дітей серед зграї дорослих п'яниць. І до того ж там може не бути Леона, навіть одного-єдиного Леона.

А тут стільки справ! От хоча б цей нерозвантажений вагон з продуктами.

Наче вгадуючи її думки, пана Ройкова раптом каже:

— Ой, так! Продукти! Їх уже реєструє Жулавова.

Чудово! Це значить, ще одним клопотом менше. Сидить Жулавова, як завжди, з кислим виразом на обличчі, з губами, стиснутими у вузьку лінію, сидить і записує, очима василіска підозріливо стежачи за всіма, хто вивантажує продукти, за кожним, хто тільки доторкається до ящиків і мішків. У неї не пропаде навіть крихта, не буде помилки й на один грам. І що найдивовижніше — Жулавова залишилася така ж самісінька, як була й раніше. Коли вона заявила, що хоче працювати, всі здивувалися. І навіть ця заява була теж якась дивна, в її стилі, наче вона приймала на себе мучеництво. І раптом виявилось, що Жулавова — незамінний працівник. Нестерпний, нелюбимий всіма, але все-таки незамінний. Вона дивилася всім на руки, наче була єдиною чесною людиною в світі, з недовір'ям придивлялася до кожного. Але після нехлюйства, до якого люди звикли за часів

польської делегатури й хазяйнування Лужняка, це було якраз те, що треба. І що вона думала, ця пані Жулавова? Чому раптом взялася до роботи? Це було так само незрозуміло, як і те, що вона підписала свого часу телеграму до Москви. В усьому цьому було щось підкреслене, демонстративне, — схоже на протест. Проти кого? Проти зятя, який втік, обікравши дочку? Проти колишнього уповноваженого та його службовців, які примусили її виїхати в радгосп? Або й проти всього польського лондонського уряду, який зовсім не турбувався про неї, а тепер остаточно покинув «на ласку більшовиків»? Невідомо. Ніхто про це з нею не говорив, і вона нікому не признавалась. Але вона працювала, це було найголовніше — і працювала з завяттям.

От хоч би й тепер, як вона взялась за цей вагон, що уже кілька днів мучить Ядвігу, мов докір сумління... Слава богу, з вагоном покінчено. Але, здається, є ще щось... Ага, прибуло взуття, його треба розподілити. Та найважливіше — це діти, всі ці діти, яких треба відшукати, відіграти, нагодувати, дати їм притулок.

Маленькі, безпорадні рученята, крихітні ніжки... Синочок, рідний, любий, залишений в пісках далекого кладовища... Ще крає серце пронизливий біль.

Неподалік у сусідньому містечку, де теж є польський дитячий будинок, може, й зараз якась п'ятірка беззахисних дітей сидить в сараї, гризе недоїдки із стола пані директорші.

— Моя золотенька, моя дорога, подзвоніть, попросіть, щоб дали хоча б грузовик! Треба їхати!

— А з Кузнецовою ти говорила?

— Вона поїде, я знаю, що поїде. Тільки якби машину. Машину дали. Кузнецову, незважаючи на її протести, Ядвіга посадила біля шофера, а сама сіла в кузов.

І от уже зникають вдалині будиночки містечка, промайнула тополева алея. Навколо без кінця і краю стелеться широкий степ, теж такий, як там навколо радгоспу. Дивно, що скінчилося життя Ядвіги там. Яким спокійним і тихим здається воно в порівнянні до цього виру, в якому закрутилась тепер Ядвіга. Що вони роблять зараз у радгоспі? Вже вечоріє, сходяться люди з поля, доярки от-от почнуть доїти корів... Як там Мотрин синочок? Неодмінно треба написати їй хоча б листівку. Може, вона за цей час одержала вісточку від чоловіка.

Нічого їй думати, що Ядвізі пощастить заскочити до рад-госпу. На мить серце заливає тепла хвиля. Що робить тепер Павло Олексійович? Хто живе в тій маленькій кімнатці, де вона жила з Ройковою і Олесем?

Змінилося її життя, пішло швидкою кипучою течією, іншим річищем. І це вона, Ядвіга? «Діячка»,— як казав Шувара. Не дай боже, яка там з неї діячка. Хоч правда, чи раніше могла б вона витримати розмови, які тепер доводиться провадити щодня? Чи спали б їй на думку слова, які тепер знаходяться самі собою? Їй згадалася п'яна, опухла пика мерзотника, котрий годину тому кидав їй в обличчя брудні наклепи. Раніше вона, мабуть, умерла б або провалилася крізь землю, а тепер спокійно дивилася на цього поліцаю, який обкрадав дітей,— і він злякався, притих під її поглядом. Невже людина може так змінитися? Може, вона несподівано знаходить у собі те, що в ній було й раніше, але таїлося десь на дні? Ні, не так. Того, що є в ній тепер, напевно не було в тій Ядвізі, яка зносила колись докори матері, яка не знала, де подітися, що з собою робити, була зовсім, як співають у пісні,— мов лист на вітрі. Здавалося б, саме тепер Ядвіга більше, ніж будь-коли, схожа на лист, підхоплений вітром,— ніколи не знає, що принесе наступний день, не знає, де опиниться завтра. Але зате вона знає одне — що йде надійним, чітко визначеним шляхом, іде свідомо, з власної волі, торує цей шлях сама. І тепер, у цю хвилину, коли вона сидить у машині, та п'ятірка дітей вже знає, що їм нічого боятися. Ядвіга не зберегла, не змогла виростити свого маленького сінка. Але вона збереже, привезе в рідні оселі далекої Польщі сотні й сотні польських дітей, розпоршених по радянській землі, ці сотні дітей, про яких досі по-справжньому піклувалися тільки більшовики, а власні земляки обкрадали, прирікали на загибель. Але вона, Ядвіга, буде серед тих, хто з допомогою росіян врятує дітей, привезе їх у рідні оселі в далекій Польщі.

Це теж було нове, раніш не знане почуття — нестримне, нестерпне бажання змінити зло, яке зустрічаєш у житті, негайно перетворити, переінакшити все. А як було раніше?

Ядвізі згадалася мала Докійка, внучка Петрукової, сама Петрукова, все ольшинське тяжке життя, недоля, злидні селян. Так, звичайно, і тоді Ядвіга жаліла всіх.

Вона плакала, коли Петрукова мучилася з хворою ногою, коли вона вмерла без лікарської допомоги. Плакала, коли прийшло повідомлення, що вмер у тюрмі Сашко, брат Ольги. Плакала, коли в переднівок вмирили з голоду діти. Плакала — і тільки. Їй здавалося, що так і повинно бути, не може бути інакше. Прикрим, але нормальним здавалося їй, що селянські діти ходять у лахмітті, що хворих лікують не лікарі, а знахарки, що кожного переднівку заглядає в хати голод, що по суті селяни ніколи не бувають ситі.

Їй здавалося, що так і повинно бути, що такий вже порядок у світі. Це можна засуджувати як зло, але зробити нічого не можна.

— Де подівся хліб? — суворо запитувала мати.— Знову віднесла на село? Ти що собі думаєш — все село нагодувати, чи що?

Тоді в Ядвізі здіймався гнів. Звичайно, вона не нагодує всього села. Але хоча б одну чи другу дитину.

Та коли вона давала хліб одній голодній дитині, на неї жадібно дивилися десятки — ті, кому вже не вистачало хліба. І вона поверталася додому з ще більшим смутком, ще більше впевнена, що нічого не можна зробити. І хоч з матір'ю не можна було згодитись, але в її словах таїлася крихта правди. Тільки Ядвіга не могла її прийняти, не могла з нею примиритися.

— Так було і так буде: такий вже порядок у світі,— казала пані Плонська. І Ядвіга могла відповісти тільки одне:

— Це несправедливий порядок.

Але як його змінити, вона не знала.

Тим часом виявилось, що засоби були. Вже за перші місяці після приходу Червоної Армії в Ольшини — ще до того, як вислали Ядвігу,— змінилося все життя села, весь цей, віками встановлений, начебто непорушний порядок.

І так, як змінилося в Ольшинах, життя могло змінитися скрізь. Спосіб був простий. І зараз важко було навіть зрозуміти, як це колись вона могла не знати цього, чому їй здавалося все чорним, безперспективним, без проблеску надії. Тепер наче відчинилися широкі двері у високому, глухому мурі — а за ним, виявляється, стеляться широкі, ясні дороги, квітнуть сади, радісно всміхається життя усім, усім.

«Отак буде і в Польщі,— думалось Ядвізі під посвист степового теплого вітру, який куйовдив їй волосся.— Не буде голодних дітей, не буде Карвовських, які дурили селян, не буде неписьменних жінок, не буде безробітних, і люди за те, що вони прагнуть добра для всіх, не потраплятимуть за тюремні ґрати. Такою буде Польща, куди ми заберемо звідси всіх цих дітей, викинутих з рідних осель, беззахисних, відданих напризволяще злочинцям і повіям,— як вона це бачила зараз. Треба, щоб, поки не настане час повернутися в рідну країну, діти вже знали, що їм самим не можна нікого кривдити, що в рідній країні, до якої вони повертаються, буде робота для всіх і можливість учитися для всіх, що вони ростимуть, оточені такою любов'ю й піклуванням, як діти тут, у Радянській країні».

Як дивно, що так недавно вона, Ядвіга, вірила, що існуючий порядок життя є поганим, несправедливим, але його не можна змінити. І на думку б їй не спало, що саме їй доведеться будувати наново, запроваджувати новий порядок. А їй страшенно хотілося зайнятися не тільки дитячими будинками цього району, хотілося знати, що діється в інших місцях, чи скрізь зробили все, що треба. Потрапити в дитячий будинок під Москвою, куди вона повинна їхати, коли скінчить всі справи тут. Але справа не в одному дитячому будинку, хоч би він був найкращий з-поміж усіх. Вона проситиме, щоб їй довірили всі польські дитячі будинки, всіх сиріт. І коли вже можна буде повернутися додому, в Польщу, вона поїде разом з ними.

Тепер зовсім інакше вимовляла вона в думках це слово: «Польща». Інакше вимовлялось слово «батьківщина». І сама Ядвіга вже не була схожа на листок, підхоплений вітром. Вона знала своє місце тепер, бачила своє місце в майбутньому. Діти! Це будуть діти, які щасливо ростимуть в новій, щасливій країні, де ніхто не вмиратиме з голоду, де будуть світлі класи, і лікар, і біле ліжко в лікарні кожному, кому це буде потрібно.

Шумів, свистів теплий вітер. Машина тряслася, підскакувала на вибоїнах. Але Ядвіга була рада, що сіла в кузов. Широкий, неозорий був степ, вона не могла б побачити стільки з кабінки. Дивлячись в цю вільну, простору далечінь, легше було мріяти.

Поволі опускається сонце. Вони ще встигнуть доїхати завидна. Тепер вже недалеко. Вона не боялася більше, що їй стрінуться якась нова директорша чи директор, ще якісь незаконні мешканці... Але хто їй міг щось заподіяти, хто міг перешкодити робити те, що вона робить, — рятувати дітей від неволі, смутку, занедбаності, рятувати їх для нової батьківщини?

Вона відчувала відповідальність за цю нову батьківщину — і було величезне радісне почуття того, що й вона, Ядвіга, разом з іншими тут, на гостинній, братерській землі, закладає фундамент нового життя.

Нехай це тільки діти, малі, вихором війни викинуті з гнізд пташенята. Але з них виросте нове покоління нової країни. Це вони в майбутньому стануть на місце її, Ядвіги, й інших. І треба передати їм, перелити в їх серця всю пошану до цієї країни, що дала їм притулок, всю любов до її народу, — все те нове, що Ядвіга лише зараз, так пізно, зрозуміла й відчула неосяжне, сповнене захвату почуття, що з'єднується в одному слові «батьківщина».

Ні, Ядвіга тепер не могла б, не зуміла б жити так, як раніше, в маленькому тісному світі, який протягом стількох років здавався їй єдино можливим. Вона не могла б тепер служити, хоча б і з гіркотою в серці, злу, людській кривді. Може, й справді Шувара мав рацію, називаючи її «діячкою»?

Знову виринули вершини тополь, і грузовик почав спускатися в долину, де сріблом виблискувала сітка ариків і виднілися будиночки, обплетені диким виноградом.

Десь серед цих будиночків є той дитячий будинок, який треба прийняти. Але навіть тепер, зіскакуючи з машини, Ядвіга все ще бачила інший будинок — будівлю її мрій, ясний дім для всіх дітей, повен сміху, радості й щастя, — далеку, але вже реально відчутну батьківщину.

РОЗДІЛ 10²⁰

Віє вітер, колише гілки сосен, — теплий, поривчастий. Звідки лине цей вітер, шумливий, радісний, буйний?

Шелестять, гудуть сосни. Звідки ти взялася, сосно? Чи не з тих лісів, що під Варшавою, чи не з Мазовецьких піщаних рівнин — зелена, овіяна пахощами живиці?

Заплющ очі — здається, що ти в сосновому, запашному лісі під Аніном, під Рембертовом, в Мілосьні, в Мендзишині. От-от залунає знайомий звук — це мчить електричка з Варшави. Висиплють люди на зупинці — молодь, жінки, діти. Залунає в сосновому лісі гомін, веселий сміх, співи.

Зеленіє сосновий ліс, пахне живицею, свіжим, гострим запахом нагрітої сонцем, розколиханої вітром хвої. Батьківщиною пахне сосновий ліс...

Можна навіть не заплющувати очей. Можна просто глянути. Колишеться, гойдається, шумить зелений сосновий, рідний, знайомий з дитинства ліс. Лагідно розступаються сосни навколо широкої галявини. Скраю росте папороть, висока, пір'їста, гарна, теж знайома з дитинства. Це не та, яка розцвітає в ніч проти Івана Купала, це інша, звичайна, схожа не на віяло, а на фантастичний зонтик. Та, що восени стає рудою, золотистою, мов каштан, який вилупився з колючої оболонки. Та, що там, в рідному лісі, сягала високо, майже до плечей. Тут теж вона висока, хоч і не сягає до плечей. А може, це я виріс за минулі роки, а ця папороть не нижча від тої, польської? Ні, напевно, вона така сама, може, навіть та сама. Густе листя чорниць, кучеряві кущики й де-не-де ліловий дзвоник — теж зовсім такий, як там. А далі річка. Як ти звешся, річко, така схожа на нашу Віслу, що виспівуєш таку саму мелодію вночі, виблискуєш тим самим блиском, що й Вісла, в липневу сонячну спеку?

Хто придумав, хто міг знайти для їхнього табору місце, де все, як на батьківщині? Щоб нічого не було іншого, чужого, відмінного. Виблискує Ока хвилею Вісли, варшавськими соснами шумить ліс. Привіт тобі, російська річко, радянська річко, схожа на Віслу. Ти говориш до нас польською мовою. Привіт вам, російські сосни, радянські сосни, рідні сестри анінських, рембертовських, сьрудборовських сосен!

Рядовий Марцель Ройек стоїть виструнчившись. Так, уже в перший день він побачив, що це так — на цьому клаптику землі вони знайшли ніби відбиток рідної країни. Це помітили всі, й це схопило за серце вже в першумить, раніше ніж вони прочитали напис на брамі біля входу в табір: «Привіт тобі, вчорашній блукачу, сьогоднішній солдате!»

Але саме сьогодні це відчувається особливо гостро. Польські сосни над польською рікою. Вийти з цього лісу, пройти піщаною дорогою — і побачиш не Білий Омут — село над Окою, а польське село, яке притулилося біля лісочка. Підуть вулицею польські дівчата в складчастих спідницях, в запасах, в кольорових хустинках на голові, заспівають про розмайран, про Яся, який пішов воювати.

Тільки тут немає вузьких клаптиків землі, покраних межами, які пахнуть материнкою і чебрецем, не виглядають з-між колосся блакитні волошки, червоні маки, кукуль. Тут стеляться поля, широкі й чисті, як море, колоситься хліб, без жодної бур'янини. І дівчата тут одягаються інакше, й інші пісні дзвенять вечорами над селом. А все ж таки можна собі уявити, що за лісом розкинулося саме польське село. Чи ця горбата, наче викручена сосна край галявини не схожа, мов дві краплини води, на ту сосну в Сьрудборові, куди Марцись ходив до товариша? Крізь сітку гілок, які гойдаються під рапто-вим теплим подувом вітру, виблискує вода — чи це не хвилі Вісли?

Міцно стискають пальці гвинтівку. Ні, це вже не напівсонна мрія, нашіптувана самому собі довгими вечорами, поки сон не затуманить голову. Це вже не фантазія, за якою немає нічого, крім палкого прагнення. Це вже навіть не трактор в радгоспі. Якби міг його зараз побачити Ілля — в справжній військовій формі, з нові-сінькою гвинтівкою в руках!.. Якби міг його побачити зараз старий Єгор!..

Який вітер, який радісний, п'який вихор піднесення лине над цією лісовою галявиною, оповитою ласкавим промінням сонця, просякненою пахощами живиці, теплим подихом нагрітих трав!

На галявині від краю до краю — рівні, довгі шеренги солдатів. Полоще вітер прапори на трибуні. Шелестить щедро гаптований золотом, сріблом, шовками стяг дивізії.

Гаптували стяг вдень і вночі вмілі пальці робітниць на московській фабриці. Підбирали нитки, тисячу разів перевіряли візерунок. Вишивали незнайомі польські літери, незрозумілі слова: «Честь і Вітчизна». Гасло: «За нашу і вашу свободу»²¹.

Золота нитка — тверда й цупка. Важко вишити обличчя Костюшка, ім'я якого носить дивізія. Важко ви-

шити сріблястого орла. Одне за одним виникали на прапорі пера, складаючись в широкі орлині крила, крила п'ястовського орла²². Над ним вигинається вінок з лаврового листя. Кому припадуть ці лаври, кого вони увінчують?

Вдень і вночі дружини червоноармійців, сестри червоноармійців вишивали золотом і сріблом стяг для солдатів братньої дивізії. Знайшлися в скарбниці нитки золота й срібла, щире червоне золото, високої проби срібло, добуте в далеких копальнях вмілими руками радянських робітників.

Часу обмаль. Швидко минають літні дні, короткі московські літні ночі. Робітниці не лічать годин. Чорним папером запнуті вікна — війна! За цими затемненими вікнами сидять в цеху дружини, матері й сестри червоноармійців — московські робітниці. День і ніч, день і ніч. Тут не поглядають на круглий годинник, що висить на стіні, байдужно відмірюючи години. Чай, підігрітий на електричній плитці, скибка хліба, загорнена в папір. Не рука гаптує стяг — його гаптує любов. Золотими і срібними нитками вплітаються в стяг серця московських робітниць, вплітається їх щира турбота.

Візерунок важкий, складний. Наскільки легше гаптувати стяги, під якими йдуть у бій їх чоловіки, сини, брати! Наскільки менше вимагають вони роботи! Але нічого, нічого. Тих дивізій багато, тих дивізій сотні, вони б'ються вже два роки. А ця — одна-єдина, і вона вперше вирушить в бій. Не шкода відмовитися від сну, гаптуючи стяг цим прибулим з далекого краю, які повинні ще пройти такий далекий шлях до своєї рідної землі. Нехай же золотять і осріблять цю дорогу серця московських робітниць, їх добрий усміх і щирі побажання.

Важко лопотить на вітрі стяг Першої дивізії. Сильний вітер надимає цупку тканину, важку від срібла й золота. Стяг такий, як був раніше, — і водночас інший. Давне гасло батьків, забуте, занедбане, гасло, вкрите пилом років, сяє на багряній тканині, закликає: «За нашу і вашу свободу»... Хто ж понесе тебе в бій, гасло батьків наших? Всі, всі, всі! Тисячі рук здіймаються вгору. Тисячі уст повільно, урочисто повторюють слова присяги:

— «Присягаю польській землі...» Чуеш, далека? До тебе промовляю я ці слова, перед тобою схиляюся, це ти

мені вкриваєш очі поволокою сліз, крізь яку важко побачити зелений ліс, прапори, що мають на вітрі! Це ти зі мною, рідна, власна і в цю хвилину така близька, що, здається, можна сягнути рукою. Ні, ні, я давно знав, чув щоночі — не Ока тече за полотном намету, це тече Вісла, ріка Вісла, яка омиває підпори мосту Кербедея, ріка Вісла, яка здіймає хвилі під мостом Понятовського. Це не рязанський пісок рипить під ногами, коли йдеш стежкою в ліс, це пісок десь під Варшавою, мазовецький пісок, колісь вимитий водою начисто, легкий, сипкий, аж вгрузають ноги. Якщо навіть цього не було вчора, так напевно є сьогодні... Чуєш, земле польська? Тобі присягаю, тобі!..

— «Присягаю польському народові...» Чуєте всі, хто б'ється з ворогом? Чуєте, за тюремними ґратами, під ярмом нападника, нескорені, рідні, свої? «Польський народ...» Ніколи ці слова ще не звучали так, як сьогодні, як тут, далеко від рідної землі; в цьому військовому таборі над Окою, де тебе посвячують в рицарі польського народу...

-- «Присягаю на союзницьку вірність Радянському Союзові». Марцись підіймає очі, намагаючись побачити на трибуні представників радянського командування. «Вірність Радянському Союзові...» Земле велична, земле чудова, ти дала мені притулок в дні горя й жаху... Ти навчила мене працювати, відкрила очам широкі обрії, шляхи в майбутнє... Ти дала мені зброю для боротьби з ворогом і солдатську форму, ти з вигнанця зробила мене бійцем. Ти посвятила мене в рицарі польського народу, в рицарі свободи — земле, земле радянська! Арміє, що йде на захід, що несе визволення, арміє, вкрита славою,— тобі присягаюсь на братерство зброї, братерство й вірність на віки віків.

Гримлять голоси, наче загомоніла вся велика галявина, весь сосновий ліс, наче вимовляє польськими словами солдатську польську присягу земля над Окою, поблизу серця Росії, Москви.

Звідки ви, солдати? З Казахстану, з морозних лісів Комі, з-над Єнісею, з-над бурхливих хвиль Іртиша, який мчить по скелях, з долин Фергани? Ні, ні, з Варшави, з Варшави, з Радома, з Кракова, з Груйця, люди польської землі, що повертаються на польську землю...

Рядовий Новацький разом з іншими повторює слова присяги. Він навіть не схоплює їх змісту. Не це головне, не слова. Нарешті, у нього в руках гвинтівка — і це найважливіше. Нарешті, він в армії, в справжній армії.

Новацький приїхав сюди, готовий на все: нехай навіть його обманули, ніби відроджується польське військо, нехай це будуть просто радянські частини, в яких дозволили служити полякам,— нехай так! Досить з нього цих чотирьох років, коли він був бездомним волоцюгою. Він придивлявся до написів, прапорів, транспарантів. Вони промовляли до нього рідною мовою, польською мовою. Тільки орел трохи інший. П'ястовський, кажуть, республіканський, без корони. Нехай буде й так! Хоч він і знає, що десь за цими польськими написами криється підступність, але його це не обходить.

І все-таки, де ж саме ця підступність? Ранком і ввечері співають «Клятву»²³, аж гримить ліс піснею. Співають поляки — не росіяни. А от що таке «освітній офіцер»? Ага, це якраз і є більшовицький комісар.

Проте вже в перший день йому довелося розмовляти з таким офіцером. І виявилось, що він був не більше росіянином, ніж сам рядовий Новацький. Колишній студент з Варшави — це було безсумнівно.

Правда, тут запровадили якісь нові порядки,— невідомо, нащо це потрібно, але так чи інакше — це було польське військо.

А головне — це справжнє військо. Поволі в серці рядового Новацького народжувалася впевненість, що воно незрівнянно краще, ніж те, в якому він служив перед війною, в тридцять дев'ятому році.

Присягу вони теж переробили. Але що ж тут такого? Він може й хоче присягати польській землі й польському народові. Союзницька вірність? Нехай буде й так. А кому ж іще вірити, кому ще присягати в союзницькій вірності, як не радянській країні? Він ще пам'ятав той день у Варшаві, коли мов божевільний, біг разом з іншими до англійського і французького посольства, гукав «віват» на честь союзників, які оголосили війну німцям. І він гукав це «віват», забуваючи, що вже лежать в руїнах будинки в передмісті Окентї й на вулиці Новий Світ, що аеродроми вже зриті ямами від скинутих німцями бомб. І союзники не допомогли, хоч обіцяли... Ні

в перший день, ні потім, протягом довгих трьох тижнів. Нічого, нічого, крім слів, патетичних слів подиву перед героїзмом польських солдатів. Слова, коли потрібні були літаки,— а їх обіцяли дати відразу, обіцяли негайно, в перший день війни, вдарити з заходу. І от ні Англія, ні Франція, ні Америка не зробили для Польщі нічого: не відтягли, не прийняли на себе жодної з сімдесяти фашистських дивізій, які наступали на Польщу, не відтягли навіть жодного солдата. А вони ж могли це зробити! Там, на заході, майже не було німецьких військ — все оголив Гітлер, зібрав і кинув на схід. Мабуть, він був впевнений, знав, що ніякої допомоги полякам, крім гучних слів, не буде з заходу. Ні, занадто гіркий був той страшний шлях, щоб зараз він міг вірити в західних союзників, які зрадили, кинули Польщу напризволяще в найважчу хвилину.

Вони зраджували не тільки тоді. І не тільки Польщу. От і тепер вважається, що вони воюють, але що це за війна! Чому вони не наступають із заходу, коли німці всі сили кинули сюди, на цей тисячокілометровий фронт? Адже була угода, вони повинні були відкрити другий фронт, але замість цього тільки обіцяли, говорили без кінця, дивувалися з героїзму — зовсім, як тоді... Де ж їхня Одеса, де ж їхній Ленінград, де, сто чортів, їхній Сталінград? А якщо не хотіли допомагати більшовикам, навіщо ж тоді укладали угоди, навіщо обіцяли, брали на себе зобов'язання? Союзники! Тільки від них і допомоги, що консерви, які, мабуть, там уже не лізуть нікому в горло... Але битися — ні. Щоправда, були бої в Норвегії, але хто там воював? Поляки, а не вони. Такий галас зчинили з приводу Африки, куди там! І знову гнали вперед поляків... Та, зрештою, що таке Африка в порівнянні з тим, що відбувається тут? Новацький на власні очі бачив пофарбовані в пісочний колір німецькі танки, перекинуті сюди, в Росію, з Африки. Видно, німцям було скрутно тут, а не там.

А більшовики — союзники вони, справді, чи ні — б'ються вже два роки. І вони дали полякам зброю, ох, яку зброю! Вже коли можна було гукати «віват» на честь тих союзників, тим більше можна йти з цими. Будь що буде. Він не політик, а солдат. Йому дали змогу знову бути солдатом, і за таку ціну він може присягнути на союзницьку вірність кому завгодно. Тим більше що біль-

шовики — добрі солдати, що-що, а це вони довели й доводять кожного дня.

Досить, що він уже раз повірив,— тепер рядовий Новацький глумливо згадував брехні того як було прізвище цього товстого поміщика? — про «фанерні танки», про «липову» армію, всі ці дурниці, в які він вірив стільки років. Тепер вони вже показали свої «фанерні танки», довели, є в них армія чи ні. Їх можна ненавидіти, можна їм не вірити, але факт залишається фактом — це армія героїв. Чого ж треба більше? Вони борються з ворогом, який є й ворогом Польщі, і б'ють його як слід. І завдяки їм, а не комусь іншому, він, рядовий Новацький, теж дістав, нарешті, можливість битись з ворогом. Він і багато інших, які досі гинули марно, блукали, як розгублені вівці, люди без уряду, без держави, без армії і полководця.

Він не бачив облич своїх товаришів, крім двох найближчих сусідів з правого і лівого боку. Один був зовсім молодий хлопець, веснянкуватий, з щіточкою білявого, коротко постриженого волосся. Другий — вже немолодий, видно, робітник. Обидва голосно, виразно вимовляли слова присяги, яка хвилею линула над галявиною, відбиваючись від стіни дерев, мов грім прибою. Молоде, веснянкувате обличчя й друге, позначене глибокими лініями зморшок, були мокрі від сліз. Сльози швидко висихали під теплим вітром, який віяв просто в лице, але з очей лилися все нові й нові струмки.

Сам він не плакав. Він не відчував піднесення, лише якесь завзяття — холодне і трохи вороже. Він перелічував, перебирав у пам'яті довгі дні, які минули з того часу, коли він носив мундир. Злі, гіркі дні. І минулі справи, про які ніхто не знав. І своє справжнє прізвище, справжнє звання, про які теж ніхто не знав. Але все це не має значення. Важливо те, що він виконає присягу. Він буде чесно битися,— а більшого від нього й не вимагають.

Там, позад нього, теж шморгають носом. Плачуть. Нехай собі плачуть. Він теж плакав колись, в тридцять дев'ятому році, плакав від люті, розпачу й гніву. Тепер нема чого розчулюватись. Він добився свого, він в армії, в руках у нього зброя. Їм обіцяли, що не будуть довго тримати в таборі, пошлють на фронт. Це найголовніше.

В чому вони можуть обманути його? Може, всі розмови про незалежність Польщі — лише приманка, і вони, зрештою, займуть Польщу, та ще й з допомогою саме цих польських дивізій, одної і другої? Але поки що до цього далеко. В усякому разі, може щось змінитися. А так — однаково все загинуло, Польща в руїнах. А західні союзники? Ні, вони й не збираються допомагати, їм не горить. Що їм в Лондоні, Нью-Йорку до цієї країни над Віслою? Вчора вони віддали її Гітлерові, завтра самі спробують приборати до рук... Але до цього ще далеко, невідомо, як усе обернеться. Зараз нічого морочити собі голову — адже він звичайний рядовий і нічого більше. Його обов'язок — виконувати накази. І, зрештою, може трапитися й так, що він загине в першому бою, і тоді його взагалі ніщо не буде цікавити.

«Щоб я міг жити і вмерти»,— повторює Новацький слова присяги. Так, найкраще буде, якщо він загине. Але загине не в придорожній канаві, як бездомний волоцюга, не у в'язниці, як злочинець, а на полі бою — «як доблесний солдат Польщі».

Йому зовсім не хотілося жити. Який сенс мало це життя, розбите у вересні тридцять дев'ятого? Сенс мало тільки одне — боротьба! І саме через смерть, тільки через смерть життя його могло набрати якогось значення. А тоді не буде ніяких проблем, все буде розв'язане. Тільки б не бути далі бездомним волоцюгою, не носити в серці цей вересень, згадку про нього, пекучу, як вогонь, яка отруїла назавжди кожну думку і кожне почуття. Власною кров'ю змити з пам'яті, перекреслити цей вересень, за всяку ціну, навіть тим, що він служить більшовикам.

Правда, з Лондона попереджали, що як хто піде до цієї дивізії, яку організують більшовики, він втратить право громадянства. Так само, як втратили його ті, що билися в Іспанії. Губи його скривила гірка усмішка. Хіба він не втратив уже давно право цього громадянства? Громадянином якої країни він був, коли без наказів, без командування брів вересневими дорогами, а в Польщі давно вже не було ніякого уряду? Громадянином якої країни він був, коли вештався скрізь, нікому не потрібний волоцюга? А вони, ті, що втекли за кордон, покинули напризволяще Польщу в ті дні, коли солдати ще билися — вони мають право на польське громадянство?

Добре, нехай же вони забирають собі це своє громадянство. Небагато воно варте. Пусте слово, за яким немає нічого. Для того, щоб бути громадянином якоїсь країни, треба, щоб ця країна існувала, мала свій уряд, свої закони. Де ж тепер польські закони? Де уряд? Тих панів у Лондоні за уряд вважати не можна. Це просто боягузи, які втекли, почувши перші постріли, перші вибухи бомб: Дезертири, брудні дезертири.

А він, Новацький, знову став солдатом, без них і всупереч їм. Тепер він присягає. Так! І додержить цієї присяги. Він ніколи не був і не буде дезертиром. Тим більше що в цьому міфічному Лондоні ні з ким рахуватися. Єдина людина, яку там ще можна було шанувати, загинула. Лише кілька днів тому прийшли про це повідомлення, невиразні, плутані. Незаперечно було одне — командуючий польською армією і прем'єр-міністр емігрантського польського уряду генерал Сікорський загинув під час авіаційної катастрофи десь біля Гібралтару.

— Ясно, вони ж його й угробили, — висловив загальну думку хтось з унтер-офіцерів.

Щось темне, незрозуміле діялося там, у Лондоні. Комусь захотілося усунути з дороги командуючого. Це був єдиний з них, на кого не падала тінь відповідальності за тридцять дев'ятий рік. Його ще раніше звільнили з армії, він був цивільною особою, коли на Польшу впали перші бомби. Він не мав нічого спільного з тими, які загравали з гітлерівською Німеччиною, які потихеньку домовлялися з нею. Він не був з ними, коли вони галасували про могутність польської армії, формуючи кавалерійські полки замість бронетанкових бригад. Він не міг відповідати за відсутність зброї, за відсутність планів, за все це божевілья і розлад, які й сьогодні пекали гіркою серце. І саме його й не стало. Його просто усунули.

Рядовий Новацький відразу повірив у це, навіть не дуже міркуючи. Сікорський був єдиний з усіх лондонських політиків, на кого не поширювалась пекуча ненависть Новацького за вересневі дні. Не дивно, що для Сікорського, кінець кінцем, не знайшлося місця серед тих політиків. І рядовий Новацький ще й це записав на рахунок у своєму серці.

А все ж таки не вмів, мабуть, справитися з цими панами генерал Сікорський! Няньчився з ними, оглядався

на них. Не зумів піти напролом, наполягти на своєму. Дозволив їм вивести за кордон ту першу армію, яка тут сформувалася. Допустив, по суті, щоб повторилося те, що було пророблено в тридцять дев'ятому році. Просто дезертирство — і тоді й тепер перед лицем одного й того самого ворога. Тільки тепер вони приплутували до цього ще якусь таємну політику. Так, вони всі й досі були політиканами, хоч Польщі вийшла боком ця їх політика! Отже, хто його знає! — може, й не варто дуже шкодувати за генералом Сікорським. Може, це теж була ще одна легенда, яка, зіткнувшись з дійсністю, розсипалася на порох.

Але якщо навіть так, все одно. Нехай собі дезертирує, хто хоче, він, рядовий Новацький, дезертиром не буде. Всупереч їм усім, додержить присяги. Ох, якби вони могли його бачити — не рядового Новацького, а того, ким він був раніше. Якби могли бачити його піднесену руку, чути, як він, польський офіцер, виразно, голосно вимовляє слова цієї присяги, перед цією ненависною їм трибуною, в цій ненависній їм країні! Польське громадянство... Плювати йому на це громадянство, разом з яким вони його продали, кинули в жертву безумству вересневих днів. Тепер нехай! Нехай! Не тільки тут, перед польським прапором, на якому сяє, сріблиться на сонці польський орел, — ні, якби вони могли це бачити, він ладен був би присягати перед червоним прапором будь-якого радянського полку. Що могли б сказати йому, солдатові, ті — дезертири?

І нехай це буде яка завгодно дивізія, ясно одне: знову почалося життя, якого ніби й не було протягом чотирьох довгих страшних років, яке було зруйноване, розбите саме завдяки їм, цим зрадникам. І вони ще сміють вважати себе кращими від більшовиків! В чому ж? В чому? Не більшовики залишили Польщу без захисту, без зброї, не більшовики втекли, тільки-но почалася війна. Не більшовики рятували свої чемодани, забувши врятувати свій власний народ. А тепер ці більшовики показали, на що вони здатні. Показали під Сталінградом, показали в Ленінграді, показали на всьому величезному фронті. Їх уряд не покинув поставлену під загрозу столицю, їх полководці не залишили армію напризволяще, вони вміли разом із своєю армією битися, стояти на смерть і перемагати. Дійсно, було кому рівнятися з біль-

шовиками — цим старим йолопам, які не мали уявлення про сучасну війну, дурням, призначеним тільки для парадів, блазням, що вдавали військових, оперетковим «полководцям», базікам, які витрачали рештки тліючої в них життєвої енергії на порожні фрази...

Рядового Новацького душила злість при одній згадці про них. І він усю свою лють вкладав у слова присяги — в прості, зрозумілі, звичайні слова. Він складав цю присягу як обіцянку помсти — не тільки гітлерівцям, з якими він незабаром піде битися, але помсти також тим, у Лондоні, насамперед їм.

Присягав і Малевський. Того дня він намагався, щоб його скрізь бачили, скрізь помітили. Ранком він з прибільшеною ретельністю метушився поміж товаришами, ніким не проханий, перевіряв зброю, гудзики, пояси, шапки.

— Щоб усе блищало, як золото! — казав він, заглядаючи в стволи гвинтівок.

— А тобі що до цього? — запитав його хтось.

— Як що? Ти знаєш, що таке присяга?

— Знаю не гірше від тебе.

— Не гірше від мене, а гудзик ледве тримається. Теж солдат! Помітять — ганьба всьому взводу.

— Та добре, добре...

Під час присяги Малевському пощастило. Він стояв у першій шерензі, майже напроти трибуни. Голосно, виразно вимовляв слова присяги, щоб ні в кого не було сумніву, і водночас куточком ока стежив за своїм сусідом з правого боку. Він помітив, що той по уставу підняв три пальці, але мовчить.

«Треба буде ним зайнятися, — думав Малевський, втупивши очі в трибуну. — Нехай бачать, як ретельно, з яким піднесенням він присягає. Теж вигадали присягу... В союзницькій вірності. Побачимо, як ще буде з цим союзничком».

Хоча настрої у Малевського, треба признатися, був неважний. Табір дивізії гірко його розчарував. Він думав, що буде інакше. Мов на злість, тутешні організатори зуміли обрати саме те, що треба, зуміли захопити людей, отуманити їх. Вони виявилися розумнішими, ніж він думав. Ну, звісно, ці комуністи обтерлися по всіх

польських тюрмах,— знали, як до кого підійти... Вони захопилися патріотизмом цих людей, яких мучила туга за рідним краєм. Навіть ксьондза їм звідкілясь добули. Малевський довго й недовірливо придивлявся до нього: переодягнений більшовик, не інакше. Але ні, ксьондз був справжній. Всі могли відвідувати відправи, сповідатися, приймати причастя — все як слід, за всіма правилами. Ранком і ввечері співали «Клятву», і щоразу люди плакали не стримуючись.

Малевський, мов яструб, кидався на новоприбулих. Деякі приходили похмурі, сердиті, сповнені підозрінь. Вони уже встигли побувати в тюрмах, у засланні, чорт знає де. Здавалося б — золото, а не матеріал. Але швидко їх ворожість танула, недовірливість зменшувалася, шепіт по кутках стихав. А коли, нарешті, всі одержали зброю, Малевський відчув, що всі його надії руйнуються. Нічого було й мріяти про те, що він задумав з самого початку, на підставі відомостей, які здебільшого виявилися брехливими. Тепер можна було тільки вишукувати окремі одиниці, знаходити незадоволених, які мали особливі рахунки з більшовиками, або людей, що не могли встояти перед спокусою наживи. Але й з грішми у нього було скрутно: нелегко було домовлятися про них, нелегко й переказувати. Зрештою, він сам просив, щоб з ним зв'язувалися якомога рідше. Тут це було небезпечно. Все його життя, день і ніч — на очах в усіх. Доводилося немало міркувати, як вискочити на побачення, не викликаючи підозрінь. Сельці були занадто малим містечком, і на кожну чужу людину там відразу могли звернути увагу. Так само і в навколишніх селах. Про те, щоб налагодити рацію, не могло бути навіть мови. Малевський тільки зітхав, згадуючи ті часи, коли під крильцем польського посольства він міг вільно роз'їжджати по всій країні, робити, що йому заманеться.

І до того ж він ніяк не міг зорієнтуватися в обстановці. Йому, наприклад, нічого не було відомо про групу, яку одного дня так тихо і без галасу заарештували.

І як спритно все було влаштовано! — Групу надіслали вивантажувати продукти з барж. Кому могло щось спасти на думку? Звичайна робота. Відомо, скільки разів прибували продукти баржами.

І лише на другий день вранці цей жевжик з третього батальйону, що на нього йому вказали як на помічника —

хоч не дай боже, що це за помічник! — обережно шепнув йому:

— А тих, які пішли розвантажувати баржі, вже немає.

— Тобто як немає?

— А так. Ф'ю, і все!

— Що ти верзеш? Втекли?

— Коли б не так, втекли... Всіх забрали з баржі — тільки їх і бачили! Вже їх там, мабуть, допитують.

— Хто ж там був?

— Біс їх знає. Шістнадцять чоловік, все з різних підрозділів. Як тут допитатися?..

Звичайно, допитуватись було небезпечно. Тим більше що він зовсім не знав — що тут було. Оце так тák! Без галасу, без шелесту зникло шістнадцять чоловік, наче крізь землю провалилися. Мабуть, ці, тутешні, знали більше, ніж могло здаватися, вміли придивляться. Шістнадцять чоловік... Очевидно, організація, якщо забрали з різних підрозділів. А вони, мабуть, нічого не сподівалися, якщо вскочили так по-дурному. Адже втекти звідси було б не так важко, якби захотілося. Захопили цілу організацію чи тільки частину? Шістнадцять... Що ж це були за люди?

Тут, на просторі кількох квадратних кілометрів, зустрічувалися таємні нитки, що тяглися з усіх боків. Ніякого єдиного координуючого центру не було, і кожен діяв на свій страх і ризик. Ні, керівники були обережні, занадто обережні. От і йому вони не схотіли назвати всіх прізвищ, і він весь час ступав, наче по грузькій трясовині, яка щохвилини може розступитися під ногами, затягти в бездонну прірву.

Надій не виправдали навіть люди, на яких він розраховував напевно. У них теж запаморочилася голова від цієї «Клятви», від цієї зброї, від атмосфери постійного піднесення. Ні з ким не можна було вже розмовляти спокійно: часто люди не хотіли слухати навіть найобережнішої критики, обурювались, почувши найменший сумнів. Звідки їх набралася така сила? Вони приходили, приїжджали, брели сюди пішки невідомо звідки. Радянських інструкторів уже не вистачало. До речі, кампанія, яку мали повести проти інструкторів, теж провалилася. Вони знали свою справу, вміли показати, пояснити, навчити, їм не перешкоджало навіть погане знання

польської мови — солдати хотіли вчитися, хотіли опанувати зброю, яку їм дали. Малевський і оглянутися не встиг, як виявилось, що керівництво групи радянських офіцерів у справі бойової і технічної підготовки не тільки нікого не бентежить, а, навпаки, наявність радянських інструкторів солдати розглядають як ще один доказ доброї волі більшовиків.

В Малевському кипіла глуха злість. На кого ж, кінець кінцем, можна розраховувати? Сюди приїжджали люди з-над Єнісею, з-за Уральського хребта, з північної тайги — і за кілька днів змінювались так, що їх не можна було впізнати. Наче, скидаючи обшарпане цивільне убрання, вони переставали бути біженцями, емігрантами, жертвами війни, військовополоненими і, надіваючи військовий мундир, ставали звичайними повноправними людьми, ставали просто солдатами.

А з солдатом, звичайним солдатом, важко було говорити. У нього були свої аргументи — орел на шапці, польський мундир і ця нова, досконала, чудова зброя. І ці аргументи були незаперечні, були дужчі від усього, що міг сказати Малевський. Навіть такі козири, як Львів і Вільно, не справляли належного впливу. Дехто відповідав на них Гданськом, морським узбережжям чи Сілезією, які Польща дістане замість Львова, дехто глузливо запитував, чи не вважає він, що Варшава й Краків варті Львова й Вільно. А були й такі — і до того ж зовсім не комуністи,— які одверто заявляли, що нічого лізти до українців і литовців, бо з цього і раніше ніколи нічого доброго не виходило. Випливала стара історія з Желіговським²⁴, який начебто самочинно захопив Вільно, згадували й пацифікацію селян на Волині. З цього завжди щось западало в пам'ять. А переважна більшість солдатів і зовсім не хотіла про це думати. «Тепер не час, коли вся Польща захоплена гітлерівцями. Поб'ємо Гітлера, тоді встигнемо домовитись»,— казали вони.

Звичайно, були й такі, з якими можна було б домовитися. Але Малевський добре розумів, хто були ті, які так охоче його слухали: насамперед боягузи, які думали, що в цій дивізії можна буде від'їстися й одягтися, та яким зовсім не до смаку були постійно повторювані командуванням обіцянки швидко відправити частину на фронт. Потім — спекулянти, які дивились на табір як

на поле своєї діяльності. Були навіть такі, які із своїх мандрівок в лахмітті біженських ватянок привезли великі тисячі і тепер пускали їх в обіг. Хитруни, які скрізь могли пролізти на тепленьке місце — в пекарню, де, підливаючи воду в тісто, можна було заробити чималі гроші, в склади, до запасів обмундирування чи бензину — і ще чортзна-куди. З такими можна було б домовитися,— але яка з цього користь? Тільки й того, що вони могли спокуситися на гроші. Але на риск ніхто з них не піде, навіщо їм це?

Отже, Малевський мусив признатися, що робота не клеїлась. На тих, що пішли б з ним, розраховувати не можна, це була підозріла мішанина людей, типи, готові кожного продати й купити.

Ні, треба шукати інших засобів, інших людей. Адже, напевно, й тут зростають незадоволені амбіції, наполеонівські мрії й замашки, які можна використати. Але це робота тривала, може, навіть дуже тривала. І теж не легка. Насамперед — як пробратися у вищі сфери дивізії, де йому, може, й пощастило б що-небудь зробити? На це потрібні повноваження з Лондона, а він їх не мав. Там або не думали, що можна діяти в цьому напрямі, або вважали, що для цього потрібна інша людина. Можливо навіть, хтось це вже робив, але хто саме і як? А гітлерівська розвідка, яка теж користувалася його послугами, і уявлення не мала про такі складні ходи. Там, коли вже пропаганда, то наче палкою по лобі. Якщо брехливі повідомлення, то надміру докладні, з сумнівними цифрами й фактами. Він уже намагався їм пояснити, що працювати тут не так просто. Вони не розуміли чи не хотіли цього розуміти.

А втім, спочатку вони, незважаючи на його перестороги, не вірили, що з нової польської дивізії щось вийде. В Лондоні стільки галасували, що «все це липа», аж поки самі повірили й переконали гітлерівську розвідку. А тепер уже занадто пізно. Добра «липа»! І вони ще дорікають йому за погану інформацію! Як їх ще інформувати, коли вони завжди вважають, що самі краще знають все, коли у них завжди є власні відомості, які потім виявляються брехливими? По суті, йому тут вони не допомагали, а тільки заважали. Та й звідки вони можуть знати, як тут доводиться працювати? Ну так, їм ніде взяти офіцерів, «всі ненавидять більшовиків», «в Ра-

дянському Союзу не залишилося поляків, придатних до військової служби», «це ненавчені солдати» й інше. Послухаєш — просто іділія... а потім витріщають баньки і нічого не розуміють. Гризтись між собою вміють, але працювати як слід — куди їм! Та ще й претензії, вічні претензії... Спробували б самі. Добре їм було сидіти там і мудрувати. А тут кожен крок, кожне слово — ризик. На кожному кроці стовбичить, свердлить тебе очима «освітній офіцер», отакий більшовицький прихвостень, якому заманулося, бачите, врятувати світ. І виконує цю програму, як святе евангеліє, «подає приклад» — аякже! І справді подає приклад, і до того ж солдат може йому все довірити, поговорити. На все в нього є відповідь. Не так просто було перекреслити його авторитет одним словом «комуніст» чи «більшовицький підголосок», — цьому перестали вірити. Єдина надія, що ці інтелігентники хоробрі, поки в таборі, а як доведеться битися, підібгають хвоста. Хоча хто їх знає. Очі в такого горять, як у вовка, сам, видно, вірить в те, що каже. Ще справді схоче й на фронті героя вдавати.

Біс його знає, що робити... За ці три місяці Малевський не посунувся ні на крок. Навпаки, спочатку все навіть здавалося легшим. А тепер стає дедалі важче, наче вони чимось зачарували цих людей.

І до того ж рвуться всі нитки. Була людина, яка кілька разів їздила через Москву до Середньої Азії й попутно виконувала деякі доручення Малевського, — правда, теж не заслуговувала на цілковиту довіру, бо, видно, робила там щось з наказу лондонського «уряду», але все ж таки робила дещо й для Малевського, хоч неохоче і з побоюванням. І от цей зв'язківець не повернувся з третьої, останньої подорожі. Малевський якийсь час сподівався, що він просто втік. Але виявилось, що заарештований. Малевському він не міг пошкодити, навіть якби й сказав все, що знає. Ні, Малевський не був такий дурний, щоб виказати себе, й переказував повідомлення в достатньо конспіративній формі. Але зв'язок з Іраном, надійний, певний зв'язок обірвався. Власне, невідомо навіть, що тепер робити. Поки що доводиться стояти на цій галявині, піднісни три пальці вгору, з оголеною головою й присягати, вимовляючи урочисті слова так, щоб усі бачили, щоб звернули увагу на його ретельність і відданість. Це завжди пригодиться, а потім — побачимо.

Була, правда, ще одна небезпека, про яку він не міг не думати. Адже раніше чи пізніше серед цих людей, які зібралися з усього Радянського Союзу, можна було зустрітися віч-на-віч з якимось знайомим із Казахстану, який міг згадати Лужняка і деякі тамтешні справи.

Слава богу, що хоч Лужняк сидить — видно, остаточно засипався й швидко його не випустять, бо ще й він міг наробити прикростей. Але ж є ще й інші десятки й сотні людей, з якими він зустрічався раніше та які в ньому, зразковому солдатові Першої дивізії, могли впізнати «діяча» з Казахстану. Навіть дивно, що він досі ні з ким не зустрівся. Хоча... «Цей з лівого боку, який весь час рюмсає, звідки я його знаю?» — силкувався пригадати Малевський.

Він напевно вже бачив десь цього бовдура. Але де? От-от, здавалося, спіймає спогад, але в ту ж мить все розпливалося, як в тумані. Біс його знає, може, це так тільки здається. Але, якщо він когось і впізнає, хто сказав, що той мусить його також пригадати? Нарешті, завжди можна викрутитись, тим більше — тут. Змінився, мовляв, зрозумів багато дечого — от і все. Мало тут таких, які спершу збирались вбивати «освітніх офіцерів», а тепер плачуть, вимовляючи слова присяги? Мало таких, які погрожували, що не подарують більшовикам своєї кривди до смерті, — а вся їх ненависть розтанула за один день, коли вони одержали зброю? Тут є всякі! І комуністи, і соціалісти, і націонал-демократи, і людовці²⁵, і безпартійні всяких відтінків. Був навіть один оенеровець, який до війни пікетував перед єврейськими крамницями на Шпитальній, а тепер із шкури пнувся, щоб здобути похвалу свого «освітнього офіцера» — мов на злість, єврея! Що ж неправдоподібного в тому, що він, Малевський, теж змінився, зрозумів, перекреслив своє старе життя і став справжнім, сповненим ентузіазму солдатом костюшковської дивізії? Звичайно, кожен повірить. Тут бачили й дивовижніші речі, нікого нічим тут не здивуєш. Отже, йому нічого боятися. І нічого мучитись, згадуючи, де саме він бачив цього хлопця, що стоїть з лівого боку. Може, його обличчя тільки здається знайомим. Але якщо навіть і так, — тут не зважають на те, що було раніше. Отже, щонайбільше, йому можуть

закинути, що він мав раніше ось такі переконання, які висловлював... Ну й що з того? Навіть якщо хтось знатиме дещо гірше,— це теж нічого не значить! Зараз він зразковий солдат і стоїть, виструнчившись, втупивши захоплені очі в трибуну.

Щоб вони всі згоріли! Може, добре було б заплакати? Але це не в його стилі, мабуть, вийшло б занадто неприродно. А цей осел з лівого боку реве, не вгаває... Цікаво, на скільки йому вистачить сліз?

Антоній Хобот плаче й не соромиться своїх сліз. Навколо плачуть товариші, плаче й він. Настали такі дивні дні, творяться такі справи, що ніхто не сміється з чоловічих сліз; їх не можна стримати.

Цей день — найбільший у житті Хобота. Віє над галвиною теплий вітер. Стоїть в шерензі, складає присягу солдат Антоній Хобот. Солдат — і нічого більше! Він ніколи не був злодійчуком, карманником, найбільш відважним вчинком у житті якого була крадіжка із зломом, за яку він сидів у тюрмі вже тут, у Радянському Союзі. Ніколи не було вогкого підвалу й п'яниці батька, який викидав малого Антека за двері ударом ноги, взутої в важкий, десять разів підбитий гвіздками чобіт. Не було важкого дитинства, матері-жебракки, голодних днів. Не було того дня, коли батька знайшли мертвим у канаві, а його з матір'ю викинули на вулицю за давно не плачену квартирну плату. Може, мати ще жива, може, їй якось пощастило врятуватися? Тепер до неї повернеться син — не карманник, а солдат польської дивізії, Антоній Хобот, який бився за батьківщину. Він принесе своїй матері, що ніколи в житті не мала ніякої радості, нову батьківщину. Нову батьківщину, в якій для нього, Антека, знайдеться стільки роботи, що лише встигай. Може, навіть він буде вчитися, адже «освітній офіцер» сказав, що ще зовсім не пізно. І буде вчитися, зароблятиме, а його мати, нарешті, матиме нові черевики і сукню, таку, як мріяла все життя — чорну, шерстяну. Знайдеться й кімната для неї — тепер кожен матиме дах над головою. Буде собі старенька спокійно жити до смерті. Ех!.. Чи ж повірять мати, що це він, Антек, через якого вона стільки наплакалась? Мусить повірити. Він покаже їй грамоту з тракторної станції, військовий квиток. І вона побачить його форму — солдатську форму... Ні, не може бути, щоб вона вмерла; це було б занадто несправед-

ливо. Вже хто-хто, а вона повинна побачити нову Польщу, щасливу країну щасливого народу, ту Польщу, вірно служити якій присягається сьогодні Антоній Хобот.

«Ти, певне, думаєш, що я загинув, що мене вже давно немає? А я прийду, і прийду не з порожніми руками. Принесу тобі щасливе, нове життя...»

«Щоб я міг жити і вмерти як доблесний солдат Польщі...» — зблідлими губами повторює Марцись. Сто разів можна вмерти за таку хвилину, саме за таку хвилину! Тисячу разів можна вмерти в муках за цей день, який наче підіймає життя на вершину піднебесної гори, з якої видно дороги до самого сонця. Вмерти за цей день, який окрилює серця, з людей робить титанів. Лине в небо гімн, наче друга присяга. Солдати стоять без шапок. З тисяч грудей лине в небо над Окою військовий польський гімн. Ні, не в небо над Окою — в польське небо, над польською землею здійснюється, б'є крилами пісня, наче саме для цього дня створена в давні роки. І от сурмить золота сурма²⁶, оспівана в піснях. Хто дав тобі золоту сурму, загублену на шляхах горя, втопану в пил на шляхах кривди, загублену на шляхах безумства — здавалося, назавжди? Сурмить золота сурма — співа в лісах над Окою, будить світ солдатський гімн, непорушна присяга. Ти тримаєш в руках золоту сурму, польський солдате!

Тріпотять на трибуні прапори, важко шелестить стяг Першої дивізії. Проходять полки. Виблискує на сонці зброя. Новісінькі гвинтівки з далекого Уралу, з заводів Сибіру. Протитанкові рушниці — невідома раніше, ніколи не бачена в Польщі зброя...

Струнко, пружним кроком ідуть полки. Нехай гуде земля, нехай чують цей крок там, далеко, у Варшаві, в Кракові, в Познані! Нехай котиться по всій землі могутній грім, який віщує свободу... Зброя, радянська зброя в польських руках! З гуркотом і скреготом котяться гармати — легкі, середні, важкі. Виблискують стволи гармат, підскакують машини з снарядами. Одна за одною котяться гармати, сунуть нестримним потоком. Солдати вперше бачать їх усі відразу. Скільки їх! Зброя, зброя...

Тоді, в тридцять дев'ятому році, її не було зовсім. Хто чув про такі гармати? Хто бачив такі гвинтівки, автомати?

Ось сунуть з лісу танки. Фонтаном бризкає вгору пісок з-під гусениць. Хмарою здіймається курява. Танки, танки, хто вас зможе затримати, коли ви ринете лавиною на захід, торуючи, пробиваючи крізь ворожі позиції дорогу в польську землю? Минає година, друга, третя. Нестримною рікою ринуть полки. Скільки зброї! Без кінця, без краю.

— Слухай, а може, вони ходять кругом? — півголосом звертається до приятеля на трибуні закордонний журналіст.

— Як це кругом?

— Ну, йдуть у ліс, а звідти ще і ще раз.

Той знизав плечима.

— Дурниці! Адже це все нові частини.

— Я б усе-таки рискнув перевірити.

— Перевіряй, якщо маєш охоту.

Ідуть, ідуть шеренги солдатів. Потріскують ремені, поблискують на сонці штики. Низько, над самим лісом, над самою поляною, описує фантастичні фігури маленький літак.

Закордонний журналіст повертається до трибуни.

— Ну що?

— Нічого. Вони йдуть до ріки, а звідти іншої дороги немає.

— От бачиш. Я ж тобі казав.

— Добре. Але я не розумію...

— Я сто разів тобі казав, що тут нічого не можна зрозуміти.

Шелестять сторінки блокнотів, заповнюються рядками літер, дрібних, темних значків. Крадькома поглядає на них Шувара.

«Ох, пишіть, пишіть, скільки душа забажає! Сьогодні вам є що описати. Тільки хто це надрукує? Та, зрештою, що ви знаєте, що можете написати? Хто з вас може зрозуміти нинішній день?» Поринуло в глибину, далеко відійшло пережите зло. Вже не стоїть перед очима зруйнований будинок, в якому загинули рідні у вересневі дні. Лагідно, як завжди, всміхаються любі темні очі дружини. Вона знов повертається до нього, така, якою була все життя, дорога, найрідніша, спокійна навіть в нужді, в біді, в ті чорні дні, коли доводилося прощатися на довгі роки, дождати, оббивати пороги в судових коридорах, тюремних дождальнях.

Вже не стоїть перед очима темрява й кров, не ятрить серце нестерпна думка: як вони вмирали? Як умирала вона й двоє малих з нею разом? Яка мука гризла його в ті довгі ночі, коли він прокидався з чолом, мокрим від поту, від самої думки, що вони, може, не загинули відразу, може, мучилися без кінця під цими руїнами, що їх нікому було розкопувати, поховані живцем в могилі, з якої не було виходу? І страшний кошмар — голос дітей, які кличуть його на допомогу, голос дітей, що поволі вмирають, гинуть з голоду і спраги, задихаються в похмурій труні, під чотирма поверхами, які звалилися на них, відрізали всі дороги.

Всі муки, всі жертви перестають бути безцільними в сьайві нинішнього дня. Може, треба було, щоб змів усе велетенський ураган, щоб загинуло все в нечуваній катастрофі, і тільки так, з попелу й смерті, могла народитися нова, вільна, демократична Польща?

Може, не було іншого шляху, і саме цей страшний шлях мав привести до нинішнього дня?

Може, тільки такий удар і міг побороти вперту глупоту, темні забобони, зраду, продажність, дурну пиху, кривду, злидні і насильство — все, що згубило Польщу?

Здійснилася найпалкіша мрія — от вони, нескінченні ряди солдатів, які струнко проходять велетенською поляною.

Що ж ви, панове буржуазні спостерігачі, можете записати про це в своїх блокнотах? Хіба ви можете зрозуміти, що тут діється, що значить для народів нинішній день?

Вдалині стихає гуркіт танків. Тепер знову чути шепіт сосен, поважний, мелодійний, знайомий з дитинства. Дивною здається тиша, яка оповиває поляну. Лише десь далеко лунають голоси, риплять колеса, чути вигуки. Та от лунають кроки по східцях трибуни. Шувара хмуриться. Тепер треба переключитися на щось зовсім інше. Вгамувати в собі вогонь захвату, величезне піднесення, стати стримано чемним співбесідником.

Іноземні журналісти, палаючи від нетерпіння, поспіхом розкладають на довгому, збитому з дощок столі свої записки, зошити, блокноти.

— Це все поляки?

Запитання поставлене «просто так», на всякий випадок. Без особливого переконання. Адже вони вже знають

це... Ще з учорашнього вечора нишпорили тут скрізь, рознюхували, заглядали в усі кутки. Отже, вони й самі можуть відповісти на своє запитання. Їх цікавить не це.

Не чекаючи відповіді, рухливий чоловік в окулярах кидає інше запитання:

— Звідки ж тут стільки поляків?

А, от що тебе хвилює. Ці журналісти їхали сюди, певні, що побачать нікчемну купку людей, зібраних для демонстрації, бутафорне військо, створене, щоб замилити очі. Ну що, бачив? Тепер ти сам переконався, добродію? Ти ж уважно дивився крізь свої окуляри, як заець, бігав з трибуни — впевнитись, чи тебе не дурять...

— Як звідки? Ви ж, панове, мабуть, читали, що тут залишилися сотні тисяч поляків,— адже це повторює щодня польська преса в Лондоні. Чого ж ви дивуетесь?

— Ах, преса!..

Худий журналіст посміхається з поблажливою іронією. Ну, звичайно, вони, представники найбільших закордонних агентств, чудово знають, що таке преса, їхня преса.

Але не в цьому річ. Тепер добре видно, що не це їх цікавить. Вони щось намацують, описують кола, висить в повітрі якесь запитання. Вони не зважуються поставити його відразу. Підходять здалека, недбало запалюючи цигарки, недбало час від часу щось записуючи.

І, нарешті, це найважливіше запитання, наче ненароком, вихоплюється із спокійної течії запитань і відповідей. Його ставлять наче так само спокійно, як інші.

Але очі в усіх раптом стають пильні, уважні. Легкий жест, невеличка зміна пози — тільки й усього, але це вже не ті елегантні журналісти, які начебто мимохідь виконують свої обов'язки. Вони напружилися в пильній увазі. Чекають. Це запитання — засідка, пастка, в яку мусить потрапити співбесідник. Зараз вигляне на світло підкладка всієї історії, її прихований зміст, і тоді можна буде поговорити одверто. З'явиться сенсація, в якій потоне той прикрий факт, що замість нечисленної купки людей тут утворюється справжня польська армія, що вона, ця справжня армія, вже існує.

Рухливий чоловічок в окулярах, дивлячись на сторінку блокнота, який лежить перед ним, ставить невинне на вигляд запитання:

— Звідки у вас кошти на все це?

У Шувари пересихає в горлі від раптового гніву. Ах ти ж, тварюко, дурна, підла тварюко! Оце і все, що ти побачив, все, що ти зрозумів?.. От що тебе тільки й цікавить!

Але Шувара відразу глузує з самого себе. А ти ж як хотів? Вони для цього й приїхали сюди.

— Радянський Союз дає нам зброю, продовольство й обмундирування. Він дає нам також інструкторів для наших солдатів і офіцерів,— спокійно відповідає він.

— Очевидно, ваші борги сплачуватиме в майбутньому польська держава?

Очі під скельцями окулярів байдуже дивляться вбік, але обличчя всіх кореспондентів нахиляються ближче. Не пропустити жодного слова, жодного відтінку! Хоча поспішати начебто нічого — однаково треба чекати, поки їм перекладуть відповідь. Та, зрештою, біс їх знає, може, вони розуміють польську мову. Звичайно, їм вигідніше «не розуміти», користуватися послугами перекладача. Напевно, не один з них розуміє. Ну й нехай... Але яка наївна ця пастка, запитання, кинуте наче мимохідь, без особливого наголосу, майже недбало.

Шувара відповідає:

— Польська держава? Ми не вважаємо, що маємо право брати будь-які зобов'язання від імені польської держави або польського народу. Ми не представники польської держави. Ми поляки, що вважають за свій обов'язок допомогти своїй країні, яка бореться проти фашизму. Ми не маємо права, не маємо наміру її обтяжувати, не робимо від її імені ніяких боргів.

Чи не забагато він говорить? Чи не занадто наголошує на цьому пункті? Але ні, треба раз і назавжди вибити в них з голови намір зіграти на цьому питанні.

— Ніяких боргів від імені народу, крім єдиного, вічного і несплатного боргу — боргу братерства. Того братерства, в якому щойно присягала польська дивізія.

Брови іноземних журналістів підіймаються з виразом чемного здивовання. На губах блукає непевна усмішка, недовірлива, образлива...

Англійський журналіст напружує всі зусилля, щоб випитати таємницю. Ні, тут, мабуть, щось криється! Не може бути, щоб усе було таке просте і ясне, як кажуть ці люди...

— Отже, ви не прийняли на себе ніяких зобов'язань від імені польського уряду?

Англієць швидко занотує щось у коричневому блокноті. «Не варто пояснювати далі,— вирішує Шувара,— він однаково не зрозуміє». Не зрозумів би навіть, якби йому повторили ту розмову, навіть якби він сам почув спокійні слова людини в Кремлі. Слова про те, що радянський народ не торгує кров'ю, що він і тепер повторює те, що сказав у дев'ятсот сімнадцятому: вільна, незалежна Польща; що він допоможе Польщі стати справді вільною і незалежною.

Так, тут, у Радянській країні, знають, що таке життя і що таке смерть. Тут знають, що таке кров, пролита на полі бою. І тут не ведуть бухгалтерію, в якій рубриками є людські життя, перекладені на мову золотих монет, і людські сльози, перечислені на шелестливі банкноти валют. Тут кажуть прямо те, що думають. Але англійський журналіст не може цього зрозуміти. Для нього слово «політика» завжди означає лише одне — більш або менш спритний обман. І хоч душу виговори, однаково його ніхто не переконає, що тут все інакше, що тут не торгують кров'ю.

За стінами будиночка гуде земля. Це повертаються в своє розташування танки. Англієць знову занотує щось у блокноті. Видно, його мучить не тільки те, що тут виявилася справжня польська дивізія... Звідки в цей важкий рік тут могло взятися стільки нової, чудової зброї, стільки машин, які Радянський Союз віддав полякам? Де межа сили можливостей цієї країни? Хоч як це прикро, але не стверджується те, що всі вони — і він сам, звичайно,— не раз писали: «останні сили», «вичерпані запаси», «виснажені людські резерви»...

Шувара скоса розглядає чоловіка в окулярах. Він найбільш причепливий, ехидний. Хоча біс його знає — може, найбільш ехидний саме той, який приязно всміхається, притакує, киває головою, весь наче перехиляється, виявляючи своє доброзичливе ставлення до кожного слова? Хто їх розбере!

Журналіст в окулярах починає нервуватися. Його кругле обличчя червоніє. Що він, дитина? Невже вони думають, що його так легко обдурити? Чи, може, його співбесідники самі наївні, як діти? Адже неможливо повірити, що це так, що за цими танками не стоять шахти,

які обіцяно Радянському Союзові. Шахти, які приносили стільки прибутків німцям, бельгійцям і ще багатьом іншим... Що за довгими стволами гармат не маячать вдаліні польські текстильні фабрики, які давали стільки золота французам, німцям і багатьом іншим... Що в кремлівському сейфі не лежить договір, писаний чорним по білому, договір, згідно з яким після перемоги — адже вони всі вірять, ні на хвилину не мають сумніву, що ця перемога наближається, і, біс їх бери, справді сьогодні на це скидається,— що після перемоги все буде підраховане до копійки, всі ці гармати, танки, літаки, обмундирування, всі ці намети й будівлі в таборі. І внаслідок — на збитки всім закордонним акціонерам — на польських заводах, в польських шахтах з'являться радянські комісари, радянські інженери, радянські контролери, які вже доглянуть, щоб були оплачені з лишком і танки, і гармати, і літаки. Бо ж те, що тут сьогодні бачили,— це не все. Ці люди стверджують, що це лише початок, що формується ще й друга дивізія²⁷. Отже, хто тут найвний — ці поляки, які вірять, що все їм дають порядком допомоги, чи, може, найвні вони самі — іноземні кореспонденти, працівники розвідок усіх країн, які все ж втратили впевненість в існуванні такого договору?

Журналіст в окулярах витирає піт з чола. Ну що ж, кінець кінцем, не дивно, що такі, як Шувара, не кажуть правди — це був би чудовий козир для лондонського «уряду», і не тільки для нього! А тепер цей «уряд» матиме не дуже приємну несподіванку. Ще два тижні тому лондонські поляки запевняли, посилаючись на спеціалістів, що вся ця дивізія — пропагандистська брехня, що про дивізію не може бути й мови, а якщо навіть в Радянському Союзі створено якусь військову одиницю з польською назвою, то там немає ніяких поляків.

Журналіст пригадує польські табори в Шотландії, які він недавно відвідав. Там усе було просто й зрозуміло. А те, що він бачив тут, було незрозуміло, хоч, без сумніву, і це поляки. «Може, тому, що там, в Шотландії, було більше інтелігенції?» — подумав він, але, глянувши на людей, які сиділи напроти, відкинув і це припущення.

Розмова ставала дедалі напруженішою. І обидві сторони зітхнули з полегшенням, коли вона, нарешті, скінчилась.

Над лісом стояв вечір. Вітер ушух, тепер чути було тільки легкий подув, який дихав вологою. Сосни ледве-ледве колихалися.

— Нас запрошують на банкет.

— Чудово. Правду кажучи, давно пора. Незважаючи на славнозвісну слов'янську гостинність, тут за політикою, здається, забувають про хліб насущний.

Журналіст в окулярах зупинився під сосною, закурюючи сигарету. Худий дав йому прикурити.

— Слухай, скажи мені...

Худий журналіст крутив у пальцях соснову гілочку, чекаючи, що той скаже. Гостро запахло живицею.

— Що тобі сказати?

— Ти тут що-небудь розумієш?

— Я вже давно тобі сказав: ні, не розумію. Це дивовижна країна, дивовижні люди.

— Так, Росія незбагненна... Але ж це поляки?

— Вони зараз теж тут, у цій країні.

— Ну й що з того?

— Не знаю. В усякому разі, це дає певні наслідки. І найкращим доказом цього є те, що ми нічого не можемо зрозуміти. Кажу тобі, Росія — дивне явище. Згадай французькі війська в Одесі під час громадянської війни. Зрозуміти важко, але одне можу тобі сказати напевно: твердий горішок доведеться розгризати цьому їхньому польському урядові в Лондоні! А поки що — ходімо на банкет.

На стежці вони розминулися з Шуварою. Він повернув униз, до ріки. Шелест, шум, надвечірній шепіт чулися в гущавині сосен. Сонно, повільно похитувалися гілки. Монотонну, одноманітну мелодію виспівували в траві цвіркуни. Ліс кінчився. До стрімкого берега вела невеличка лука з витоптаною травою. На обрії всіма барвами пломеніло небо. В світлі останнього, вже невидимого проміння повільно, велично кружляв у небі орел, наче розтаючи у надвечірній сутіні.

Лише в цю хвилину Шувара помітив, що стоїть над самим схилом берега, який у цьому місці закінчувався невисокою кручею.

Під пригаслим небом, в тиші, велична широка ріка палала вогнем і кров'ю.

У ці дні помирав осадник Хожиняк.

Вже ранком, під час муштри, він несподівано відчув, що ноги в нього стали наче з вати і до горла підступила нестерпна огидна нудота. Спочатку він думав, що це від консервів; у роті був смак згірклого жиру, й ставало млосно від самої згадки про рожеву, обліплена жовтим лоем масу. Та коли він ішов у намет, в нього раптом нестерпно заболіла голова, червоні цятки почали кружляти перед очима. Хитаючись, мов п'яний, він з зусиллям добрався до брудного полотна намету, розіп'ятого на кілках. Він уже знав, що з ним і як це повинно скінчитися. Люте, вороже було це чуже сонце, що палало, мов факел, над лютою, ворожою пустинею. Люта, ворожа була під ногами чужа камениста земля. Все навколо було вороже й чуже. Його не приваблювали до себе навіть пальми — єдина зелень в цих краях. Вони височіли вдалині прямі, з могутніми стовбурами, начебто закутаними в старі, кошлаті мішки, і їх широкі віяла здавалися в прозорому повітрі несправжніми, вирізаними з паперу, не вірилося, що вони можуть давати тінь. Та, зрештою, і вони були далеко — за щільною огорожею з колючого дроту, яка охоплювала табір з чотирьох боків.

Коли Хожиняк насилу підвівся з постелі, щоб зблювати в кутку, він прочитав свій вирок не тільки в рвучкому, наче зляканому битті свого серця, а й в очах товаришів. Від цього не втекти. Якщо вражало людину чуже, вороже сонце, воно вже не випускало її із своїх хижих, злих пазурів.

Він ще намагався, хитаючись, блукати по намету. Гула, розривалася від болю голова. Туманили зір барвисті цятки, хмарою кружляли перед очима, ятрили, пекли повіки. Серце підступало до самого горла.

На другий день Хожиняк уже не міг підвестися.

«Це кінець», — сказав він собі суворо і просто. Вже не було виходу, не було порятунку. Наступила і його черга — після стількох інших, яких він сам допомагав виносити з наметів. Не встояли вони, не встоїть і він.

Намет був мов ліхтар, з яким ходили хлопці колядувати по хатах на свят-вечір там давно на селі. Мов брудний, жовтуватий ліхтар з промашеного олією

паперу. В протертій тканині світилися щілини, дірки, темніли широкі брудні плями. Але ніякий намет не міг захистити від того, що було надворі, що терзало його жахливим болем у голові, божевільним тремтінням серця, пекучим болем в очах. Там височів прозорий купол розпеченого повітря, нерухомий, високий, який безжально саяв над рядами наметів, над загорожею з колючого дроту, над арабськими крамничками, над будівлями англійського військового табору, що маячили вдаліні над озером, якого звідси не було видно. Жахливий, безжальний скляний купол, який вкривав світ скляним ковпаком, щільно охоплював землю. Наче за ним уже нічого не було.

А проте було, було...

«Про що це я думав?» — з зусиллям пригадував Хожиняк, відчуваючи, як у вуха тривожно, мов на сполох, б'ють хвилі крові, а в голові гримить і гуде. Та чи це в голові? Важко відрізнити, важко зрозуміти, що з ним діється. Ні, це не в голові. Це летять літаки на озеро Хабанія²⁸ або здійсмаються з нього велетенські літаючі човни «Янкі кліппер», яких він ніколи не бачив раніше. Вони навантажуються там, на великій воді, і здійсмаються вгору з громом, з гулом моторів. «В Індію летять, — сонно подумалось Хожинякові. — Яка вона, ця Індія? Так само спалена сонцем, так само щільно вкрита скляним голубуватим куполом повітря, що нагадує своїм кольором про свіжість і прохолоду, але душить, пече, наче розжарений свинцевий дах?»

Але ж він думав зовсім не про Індію. І, що найдивовижніше, навіть не про своє село під Калішем, не про хату край дороги, не про вигін за річкою. Весь час думалось про те, про що він думати не хотів: про Полісся. Про траву на Оцінку, високу, зелену, буйну траву в затінку калинових кущів. Про Стир. Про зелену, сонну, порослу м'ятою і татарником затоку, по якій він плив човном до будинку, де жила Ядвіга. «Ядвіга? Хто це — Ядвіга?» — силкувався пригадати Хожиняк, але Ядвіга зникла, тільки тихо шепотіла вода, м'яко, ласкаво переливалася біля бортів човна. Хлюпотіло, колихалося озеро, зітхало великими грудьми, прозорими хвилями набігало на прибережне каміння, блискуче, гладеньке, відполіроване за тисячі років. Озеро? Яке ж це озеро? Хабанія? Ні, адже він ніколи не бачив Хабанія, хоч

воно було так близько, що чути було, як з розгону, з кришталевого повітря сідають на нього човни-літаки. Але від цього озера щільною стіною відгороджував їх колючий дріт, густою сіткою, плетеними ґратами перекресливши раз і назавжди всі стежки й дороги. Ні, це не Хабанія. Це плескотить, шелестить, зігхає поліське озеро. Шепочуть очерети, з листя чорної вільхи стікає сріблястими краплинами волога, на хвилі тремтять підхоплені течією зелені кучері лоз, які рясно ростуть над затоками, в западинах берега, в ямах, які залишилися після весняної повені.

«Де ж батькова хата?» — здивувався Хожиняк, але не міг її знайти, не міг викликати в затуманеній пам'яті.

Плутаються весла в березці, що перекинулася через воду летючим пишним віночком і дихає дивними гострими пахощами. Мабуть, уже вечоріє, якщо так широко розкрилися білі келихи березки! Чи, може, це ще ранок, світанок, рожевий і блакитний, який наливає росу плоскі тарілки листя, глибокі чарочки квітів? Шепочуть, шумлять, хлюпають в зеленій гущавині струмки, струмочки, річечки, хлюпоче озеро. Зелень прибережної гущавини, порослої оситнягом і очеретами, переходить в зелень калинових заростей, в зелень лісу, тінисту, живу, непрохідну. Полісся! Звичайно, це Полісся. Скрізь вода, чиста, дзвінка, ласкаво омиває землю. Ні, це не село під Калішем. Від нього залишилося в пам'яті лише одне — дівоча пісенька, вбога мелодія, яка надокучливо лине з вигону за дорогою:

В нещасливу, ох, нещасливу годину
Мене матуся на світ народила.

Співає мала пастушка. З-під подертої, вицвілої спіднички видно худі, загорілі ноги. Гнучка лозина в руці. Блукають по вигону корови, ліниво, неохоче скубуть вже давно вискубану траву. Мала пастушка співає. Як же її звуть? Ах, це ж сусідська Вікта,— звичайно, Вікта.

В нещасливу, ох, нещасливу годину
Мене матуся на світ народила.

Як же заплуталась ця пісня в гущавині татарнику, між холодними келихами березки, звідки вона забрела в зелений поліський світ, повний шепоту, шелесту води? Як там далі?

І наче хтось підказав, наче десь поруч чужим, давно забутим, тонким дитячим голоском хтось проспівав:

Ох, нещасливі стежки-доріжки,
Де походжали скрізь мої ніжки.

Шкода стає Хожинякові самого себе. Ох, як шкода... Він міг би заплакати, якби не цей біль у голові, що крутить, свердлить, пронизує череп і раптом важко навалюється, наче на голову кладуть камінь. Звідки взявся цей камінь? Був колись такий камінь біля його клуні; він хотів його спочатку викопати, але камінь міцно сидів у землі, наче корінням тримався за неї. Хто знає, як глибоко він вріс? Так і залишився там, сірий, непотрібний, величезний. Це було в Ольшинах, в Ольшинах...

Раптом на хвилину зникає все. Є тільки наповнений злим, яскравим світлом намет, темні плями на жовтуватому полотні... Хтось ходить неподалік, і кожний крок відбивається в змученій голові Хожиняка важким ударом. Гострий, пронизливий біль в серці душить жахом.

— Пий! — каже хтось, і Хожиняк відчуває губами шорсткий край кухля. Вода тепла, огидна, смердить лоем. Але, незважаючи на це, він силкується пити.

«Однаково, все це даремно», — думає Хожиняк. Нехай краще дадуть йому спокій...

Кажуть, що в англійців є лід. Валас ходив туди якимось із капітаном Нехціцьким, а потім розповідав, що там вино стоїть у відерцях з льодом. Бреше, напевно. Звідки тут може бути лід, під цим розпеченим куполом, де все кипить від спеки?

Чужа, ворожа земля. А казали, що десь тут, в Іраку, за рікою Євфрат, був колись рай, — той самий рай, де жили Адам і Єва. Як же це може бути?

А може, рай був саме там, в зеленій гущавині татарнику й м'яти, у глибинах величного Стиру, тихому плескоті Стоходу, в плавнях Прип'яті, бистрій течії Горині, в зеленій, сріблястій, тінистій поліській землі, яка дивилася в небо очима озер?

«Чому ж ця земля не була раєм?» — дивується Хожиняк. Він вперто шукає в пам'яті, він знає напевно, що там, за цією зеленою тінню, за тихим дзюрчанням вод, криється щось похмуре, вражає болем, стримить десь у серці гострим вістряем. Треба неодмінно пригадати...

Але пам'ять меркне. Раптом він бачить вузьку засні-

жену стежку між високими деревами. Де ж це? Ага, правда, це дорога на Румунію, ледве протоптана стежка, тропа дикого звіра, бракон'єра чи такого, як він, втікача, який пробирається до кордону. Під кригою сонно дзюрчить струмок, наполовину засипаний снігом. Білий, сипкий, незайманий сніг пластами, пухнатими шапками лежить на гілках ялин...

Ох, нещасливі стежки-доріжки,
Де походжали скрізь мої ніжки.

Не вивела стежка за кордон. Не пощастило втекти в Румунію, так само, як і тоді в Литву. У радянських прикордонників зелені шапки, зелені, мов татарник над озером. «Чому ж я згадую їх?» — дивується сам собі Хожиняк. І навіть про тюрму він думає тепер без люті, без гніву. «Чому це? Хто я?» — запитує він сам себе крізь грім і гуркіт, які розривають голову, важко пливуть в жилах, наче лавина дрібного каміння, яке осувається з гори. І відповідає сам собі вголос, розважливо, повільно, з величезним зусиллям намагаючись вимовити все до кінця, виразно, як слід:

— Я, Владислав Хожиняк, сержант третього полку другої дивізії армії генерала Андерса.

І йому відразу легшає, наче знайшлася міцна, тверда точка опори серед підхоплених виром барвистих цяток, запаморочення голови, шаленого биття серця, серед цього нестерпно хиткого простору. Він знайшов самого себе, знайшов щось ясне, чітке, виразне.

Але хтось відразу ж сказав — хто ж це сказав? — ага, це сказав капітан Нехціцький: «Сержант? Тварюка ви, а не сержант, звичайна тварюка».

«Чому ж це так?» — здивувався Хожиняк, але капітан не відповідає. Звичайно, капітана нема, його тут і не може бути в солдатському наметі. Тут є тільки він, Владислав Хожиняк. Що ще казав капітан Нехціцький? Це треба добре запам'ятати, бо виявляється, що головнокомандуючий генерал Сікорський — зрадник і є тільки один справжній поляк і справжній офіцер — генерал Андерс. Як же це так? Головнокомандуючий — і раптом зрадник?

— Ну так,— пояснює Валас, присівши навпочіпки біля входу в намет,— Сікорський знюхався з більшовиками, хотів, щоб ми допомагали советам під цим їхнім

Сталінградом. А генерал Андерс не згодився й забрав армію під протекторат союзників в Іран, а потім сюди, в Ірак.

«А хто ж ці союзники? Звичайно, це англійці»,— пояснює сам собі Хожиняк.— Англійці, які п'ють над озером Хабанія вино з льодом. Над озером... І от воно вже шумить, хлюпоче, колишеться лісом очеретів. Але Хожиняк не дає, щоб воно його захльоснуло. Він відштовхує його. Захищається. Адже треба ще щось додумати до кінця. Лише потім можна буде попливти, пірнути в холодну хвилю, в шумливу глибочинь... Ні, ні, зараз ще не можна, ще не час, бо тепер війна! «Ну, звичайно, війна!» — раптом пригадує Хожиняк; як він міг забути про це, найважливіше! Ну так. Але, якщо війна, чому ж не на війні він, сержант Хожиняк? Адже він був ще зовсім шмаркачем, коли втік з дому на ту, першу війну. І в двадцятому році він теж воював і був поранений — в ногу. Хоч зараз болить не нога, а дико, нестямно болить голова, саме голова... Він був поранений вже давно, в двадцятому році. А тепер?

Брязь! Полетіла порожня бляшанка від консервів десь за полотном намету, покотилася, брязнула, падаючи на купу інших. Хтось ходить, і брязкають під ногами бляшанки, розкидані навколо намету: їх тут стільки розкидано, порожніх бляшанок від консервів! Обліплюють їх мухи, цілі рої величезних чорних мух з барвистими голівками, які відсвічують металічним блиском. Тут, у наметі, теж повно мух, вони повзають по обличчю, але рука занадто важка, не підіймається, щоб їх відігнати. Повзають мухи по руках, по обличчю. І раптом Хожинякові спадає на думку розпухлий вбитий кінь. По мертвій морді, по витріщених кривавих, помутнілих очах повзають мухи. І Хожиняк силкується міцніше заплющити повіки.

Чому до горла знову підступає млість? Знову тхне огидним жиром. Хтось розігріває консерви. Консерви, консерви, весь час консерви... Наперчені, солоні, жирні — з запасів, зроблених ще перед першою світовою війною,— це казав їх кухар. А він напевно знає, бо розкриває їх сотнями. Скільки ж це років вони валялися на складах, нікому не потрібні, і, нарешті, знайшли споживачів в пустині біля Багдада. Тут недалеко Багдад.

Був колись такий фільм, де Хожиняк його бачив?

«Багдадський злодій». І який чудовий, барвистий, таємничий був той Багдад, Багдад з казки. Але це, мабуть, була неправда, звичайна кінобрехня. Що тут може бути прекрасного в цій проклятій богом країні, під розжареним скляним куполом? Там, за огорожею з колючого дроту, блукають арабські діти, чорні, обдерті, з гнійними від трахоми очима. Худими рученятами вони намагаються витягти з-за колючого дроту порожні бляшанки, які скрізь валяються, щоб вилізати рештки густого жовтого жиру. Хто ж це? Арабська дитина, худа, мов кістяк, вошшива, розпатлана, чи Вікта, сусідська сирітка, яка пасе корів на вигоні?

В нещасливу, ох, нещасливу годину
Мене матуся на світ народила.

А що, якби пощастило тоді втекти в Румунію? Теж нічого, теж нічого... Тих, з Румунії, відправили в Африку. А якщо тут така спека,— в Африці, мабуть, ще гірше...

Зелена, зелена гушавина. Ядвіга сходить вниз, до кладки, де гойдається в затіненій затоці човен. Туго заплетені довгі темні коси. Панна Ядвіга... Але це ж його дружина, Ядвіга, Ядвіга Хожинякова. Він дістав її адресу, написав, щоб вона їхала до нього в Іран. Але чи вона поїхала? А якщо й поїхала... Розповідав йому той, що був у Тегерані: пішли по руках серед персів, американців, англійців дружини польських офіцерів і дочки польських офіцерів — в перські будинки розпусти, в ресторани, на перехрестя тегеранських вулиць... Ядвіга. Де ж Ядвіга?

А може, й справді треба було зробити, як казав той,— як же його звали? — ну, той високий солдат,— треба було втекти, не дозволити вивезти себе в Іран, вступити в більшовицьку армію, битися під Сталінградом?..

Але як же це так? Адже він бився проти них у двадцятому році!.. І медаль за це одержав, і землю. Де ж вона, ця земля? Там, над Стиром, звичайно. Ох, як пахне татарник й м'ята... І співають обдерті арабські діти, які блукають біля табору, співають по-польськи:

В нещасливу, ох, нещасливу годину
Мене матуся на світ народила.

Того високого, між іншим, розстріляли. «Більшовицький агент»,— сказав капітан Нехціцький. Більшови-

цький агент... Дивно, як його могли завербувати більшовики, адже він був з Польщі, селянин з-під Кракова... Але так сказав капітан Нехціцький. І Хожиняка теж допитували, чи не намовляв його той високий залишитися в Радянському Союзі? Його розстріляли. А він розповідав, що залишив під Краковом дружину й дітей. Хоче йти до них, хоче до них повернутися, і туди, до Кракова, пряма дорога з цього Сталінграда, а не через Ірани й Африки. Так він сказав.

Але тепер це вже не має ніякого значення. Того розстріляли. І не тільки його: в таборі розстрілювали часто. А Хожиняк умирає сам. І знає, що умирає. Він уже сто разів бачив, як умирають люди від сонячного удару тут, у таборі. Спочатку страшний біль у голові, биття серця, блювота, а потім людина лежить, як колода, тільки віє від неї жаром. Швидко наступає кінець. «Тут, щоб урятуватися, потрібна тінь, лід, вода, багато-багато холодної води», — казав хтось. Але льоду не було, а вода смерділа, була густа й тепла. І скрізь проникало нестерпне, пронизливе світло, від якого не було захисту, яке пекло, ятрило очі навіть крізь заплющені повіки. Хожиняк колихався в скляному сліпучому куполі і знав, що це — кінець. Смерть — гола, мов кам'яна пустеля, безсоромна, розжевлена, південна, пустинна смерть судилася йому, Хожинякові.

«Де ж це я?» — знову силкується він пригадати. В ніздрі б'є впертий, огидний сморід паленого. А, це ж Красноводськ... Армія вантажиться на пароплави, щоб переправитись через Каспійське море в Іран. А вздовж берега величезним вогнищем палають запаси, які вже не вмістилися в трюмах. Хтось підходить, цілими оберемками жбурляє у вогонь пухнаті англійські ковдри. Нехай згорять, аби тільки не залишити їх більшовикам!

«Просто ганьба! — бурчать солдати. — Стільки наших тут залишається, пригодилися б їм ці ковдри...» Але капітан Нехціцький відразу гримає: «Більшовикам хочете залишити?» Страх дивитися, що стільки добра гине марно у вогні в той час, як воно могло б пригодитися людям. Горять не тільки ковдри. Солдати штиками пробивають бляшанки консервів, банки згущеного молока, жбурляють у вогонь. Кипить, смажиться, палає жир, сажка від спаленої шерсті сідає на руки, на обличчя.

Вздовж берега широкою лінією палають величезні вогнища.

Все, все, чого не можна навантажити на пароплави, все до біса! Ковдри, консерви, мішки какао, мішки борошна, ліки, бинти, вату. Аби тільки не потрапило в руки більшовикам! З чемоданів, з портфелів, просто з кишень витрушують радянські гроші, жбурляють їх у вогонь, рвуть на клапті — нехай пропадають. Бігають офіцери, командують: пали, знищуй, нехай пропадає, аби тільки не потрапило в руки більшовикам!.. Не можемо забрати з собою, нехай не буде і їм... Високо вгору здіймається полум'я, стелеться чорний дим по жовтому морю, яке тут, у порту, тхне нафтою й машинним маслом. За морем — кордон. Відчалити від берега — й поміж польською армією і радянською землею ляже море.

Ще і ще банки згущеного молока. З якоюсь люттю пробивають їх штиками, щоб молоко пропало, щоб ніякої користі не мали з нього більшовики...

«Молоко... Де ж це говорили про молоко?» — напружено збирає Хожиняк думки в голові, що нестерпно болить. Вони нанизуються, мов зернятка чоток на вузлувату нитку, пересуваються з зусиллям, повільно. «Ага, так, в Ташкенті...» В Ташкенті, куди з півночі, із степів, з лісів прибули поляки, здебільшого цілими родинами, з дітьми, заповнили місто, отаборились просто на вулиці. До польського генерала прийшла делегація просити згущеного молока. Було відомо, що воно є, отже, люди просили дати їм трохи для голодних дітей. Але генерал відповів, що молока немає, що він нічого не може зробити. А коли делегація пішла, він сказав капітану Нехціцькому, — Хожиняк чув це на власні вуха: «Нехай умирають. Чим більше, тим краще. Тим більший рахунок ми зможемо пред'явити більшовикам. Смерть кожної дитини, яка тут загине, впаде на їх голову». Але як же це так? — намагається зрозуміти Хожиняк. Адже можна було цих дітей врятувати, можна було їх нагодувати. І менше клопоту для армії було б з цими запасами, які тягли до Красноводська, щоб спалити їх там на узбережжі. Молоко було — от воно! Тепер його нищать сотнями й тисячами банок. Воно могло врятувати польських дітей. Але йшлося зовсім не про те. «Чим більше умре дітей, тим краще, все це піде на рахунок більшовиків... Впаде на їх голову», — сказав генерал... Тільки як же це

так, чому ж на їх голову, а не на голову польського генерала, який відмовився допомогти дітям? І вони вмирали...

А зараз хто вмирає? Зажецький? Ні, Зажецький вмер ще вчора, чи коли це було? Як плутаються дні, як плутається все. Це ж не Красноводськ, це табір над озером Хабанія... І вмирають не діти в Ташкенті, а він сам, Хожиняк. На чию ж голову впаде його смерть? Не вбили його на Поліссі, не вбили на румунському кордоні, він в польській армії, він уже не на радянській землі. І він умирає. На чию ж голову впаде його смерть?

Страшенно хочеться пити. Але сухі губи не можуть вимовити жодного слова, шепочуть щось не зрозуміле йому самому. І раптом близько, наче біля самого вуха, спокійний, тихий голос генерала: «Чим більше їх помре, тим краще». Хожиняк здригається. Так, це про нього сказав генерал. Прирекли його на смерть, не дають навіть води, яка могла б врятувати. Бо — чим більше хожиняків помре, тим краще.

Але звідки ж тут узявся генерал? І при чому тут молоко? Ні, йому зовсім не хочеться густої, солодкої рідини, хочеться холодної, свіжої води...

Але вода тут тхне тим самим огидним смердючим лоєм. Напевно, на ній плавають жирні райдужні кола нафти, як там, на Каспійському морі... Не можна лягти на березі й припасти до води губами. Морська вода гірко-солоня, вона не вгамує спраги, а розпалить її ще гірше... Скільки тут солі!.. Вона рипить, тріщить під ногами... І пісок тут білий, як сіль, він потрапляє в рот, рипить на зубах...

«Адже я ще не вмер,— думає Хожиняк.— А коли вмру, поховать мене в пустині, але не в піску, бо тут навіть піску немає... Завалять мене камінням, як учора Зажецького і ще когось. Кого ж? Коли це було?..»

Мокра ганчірка лежить на голові, але від цього ще гірше — вона нагрілася, парить, пече, здається, мозок кипить під нею. Руки наче паралізовані, хоча чути, як повзають по них мухи. Але немає сили навіть прогнати цих мух, не те що скинути з голови цю гарячу, вогку ганчірку. Хожинякові здається, що він наче роздвоївся: один лежить нерухомо, мов колода, а другий збоку привидляється до нього — і ввижаються йому туманні образи, уривки спогадів, напівстерті обличчя. Він силкує-

твся крізь це все добратися до якоїсь нерухомої точки, ухопитися за щось міцне і надійне,— тоді перестане кружляти, колихатися світ, все стане ясне й просте. Але навколо тільки скляний купол, страшна блакитно-біла спека, і немає за що вхопитися. Монотонно, тихо звучить пісенька:

Ох, нещасливі стежки-доріжки,
Де походжали скрізь мої ніжки.

Сьогодні він, вчора Зажецький, завтра ще хтось... Поздыхають вони тут усі на цьому розпеченому камінні, за колючим дротом, серед смороду й брязкоту консервних бляшанок. Адже приходив сюди недавно той англієць, ні, навіть двоє їх приходило, в коротких трусах, в білих пробкових шоломах. Від них прохолодно пахло одеколоном. Вони гомоніли між собою, і капітан Нехціцький щось їм пояснював. Потім Валас сказав, що той, нижчий на зріст,— лікар. Він дуже дивувався, чому поляки такі неміцні: тільки вийдуть на сонце, вже й здихають, як мухи.

Валас завжди все знає, головний підлабузник при капітанові Нехціцькому. І по-англійськи розуміє, встиг побувати і в Англії. І Сікорського бачив, головнокомандуючого...

«Але ж головнокомандуючий,— згадує раптом Хожи-няк,— виявився зрадником».

«Чому? — дивується він знову.— Ага, правда, він хотів залишити їх там, у Росії, щоб вони билися разом з більшовиками проти німців. Так їм і казали з самого початку. А генерал Андерс привів їх сюди, в табір над озером Хабанія. Але чому над озером? Вони й не бачили його ні разу: між ними й озером протягнений колючий дріт. В польських військових таборах біля Бузулука, в Росії, не було колючого дроту».

Скляний купол почав раптом меркнути. Тут майже не було межі поміж днем і ніччю. Полотно намету миттю посіріло, наче хтось одним помахом долоні стер сонце з небосхилу. Відразу стало темно. Але все тіло горіло, і ніч не принесла полегшення.

В пустині загавкали шакали. Вони блукають навколо табору, підкрадаються з каменястої пустині, шукають їжі. Який-небудь з них загляне в намет, побачить нерухоме тіло, запустить у нього зуби. Але той, другий Хожи-

няк, який придивлявся до всього, знав, що його двійник, який лежить нерухомо, не зможе ворухнутися навіть тоді. Він силкувався з'єднатися в одне із своїм двійником. Навколо ходили люди, лунали кроки, важко відбиваючись у величезній, опухлій голові, лунали голоси, але все це було наче за товстою скляною перегородкою. Крізь неї проникав лише відгомін жалібного виття шакалів.

Крізь діру в наметі миготить зірка. Велика, яскрава, з довгими променями, ворожа, таємнича зоря півдня. «Це зірка над озером Хабанія»,— усвідомлює Хожиняк. І раптом зникли примарні привиди. Хожиняк гостро відчув самого себе. Тепер уже не було двох. Був лише один — і він лежав на смердючому матраці.

От як вмирає від сонячного удару Владислав Хожиняк, сержант польської армії, потім осадник і знову сержант.

Не вдалося йому втекти до Литви. Довелося повернутися, ховатися, блукати по болотах. Не вдалося втекти в Румунію. Його заарештували біля кордону, він сидів у тюрмі. А потім його відпустили, і він пішов до армії генерала Андерса, щоб битися з німецькими фашистами. І тоді раптом виявилось, що не фашисти головні вороги Польщі, хоч саме вони зайняли, зруйнували, залили її кров'ю. Але сержант Хожиняк не повинен був битися з фашистами. Йому судилося вмерти в таборі над озером Хабанія, де союзники обгородили їх колючим дротом, щедро постачали консервами, приготованими ще перед першою світовою війною. Тут вони повинні були сидіти й чекати! — так пояснював капітан Нехціцький. А більшовики там нехай б'ються з німцями, аж поки не знесиляться й більшовики, і німці, а потім генерал Андерс прийде і доб'є і тих, і тих! Так казав капітан, але Валас глузував з цього і казав, що їм краще взагалі не воювати. Вони просто почекають, коли бої скінчаться. Після цього англійці наведуть порядок, і тоді можна буде спокійно вертатися до Польщі. Навіщо ж марно підставляти голови?

Тільки — хто саме повернеться до Польщі? Яка дорога веде на рідну землю звідси, з-під скляного купола півдня? Він, Хожиняк, здохне тут, у цьому дірявому наметі, як здохло вже стільки його товаришів, і його завалять камінням у цій пустині, де немає не тільки землі, але навіть піску. Прийдуть шакали, малі, хитрі, витяг-

нуть труп з-під розпеченого сонцем каміння, розтягнувши кістки по великій рівнині під чужим, ворожим небом, де навіть зорі люті й ворожі, а ніч не приносить прохолоди.

Знову затріпотіло, заболіло, шарпнулося серце. Єдине, що не було нерухомим в його тілі,— тремтяче, болюче, неспокійне серце. Воно зупинилося на мить і раптом било, мов на сполох, дивовижно дихало, стукотіло дерев'яним стуком, набрякало, надималося,— щоб знову звиснути безсило, як лахміття.

«На диво кволі ці поляки»,— пригадалося Хожинякові. Як же це так? Він витримав під час минулої війни, та ще й як! Витримав у двадцятому році. І потім на Поліссі... І коли йшов у Литву, і коли зимував на бологах, ховався в розливах річок... «Мужик як залізо»,— казали про нього. А тут раптом виявилось, що він «кволий». «Але звідки я тут узявся? Чому я тут?» — болісно силкувався пригадати Хожиняк, чинячи опір завірюсі барвистих цятко, яка знов насувалася на нього, несамовитому дикому болю голови і завмиранню серця.

Крізь отвір у полотні намету Хожиняк знову побачив зірку, неприродно велику, синю, чужу й злу.

«Де й коли була така зоряна ніч? Ага, правда, в двадцятому році, влітку...»

В двадцятому році він проливав свою й чужу кров — думав, що на захист батьківщини. Але тепер і з цим вишло щось не так, і це повернулося іншим боком. Крім того високого солдата, якого розстріляли, був ще й другий — Словіковський, чи як. Де ж він подівся? Може, його теж розстріляли? Хоча ні, про це щось не було чути, мабуть, так, потихеньку порішили.

А цей Словіковський казав йому: «Дурний ти як пень. Пілсудський сам на більшовиків напав, захотілося йому українську землю віддати знову нашим поміщикам в лапи».

Ні, він не повірив тоді цьому Словіковському. Як можна! Адже всі тоді в двадцятому році йшли — діти, молодь — рятувати країну від більшовиків, які напали на Польщу, що ледве відновила свою незалежність... А Словіковський стверджував, що саме більшовики перші визнали незалежність Польщі... «Мабуть, бреше»,— вирішив тоді Хожиняк. Але ж згодом і капітан Нехціцький сказав: «Якби Пілсудському пощастило в двадцятому році, все тепер виглядало б зовсім інакше...» — «З чим

пощастило?» — дурнувато запитав Валас. «З походом на Київ, дурню», — відповів капітан Нехціцький. Отже, і він знав, що не більшовики напали перші, що це Пілсудський...

Ох, як нудить, як болить голова... Ох, якби цей Словіковський збрехав... Але він не збрехав, ні, сам пан капітан Нехціцький підтвердив, що це був «великий хрестовий похід на схід...»

Капає кров з рани. Краплина за краплиною капає кров з рани. Двадцятий рік... А який же рік зараз? — напружено, довго пригадує Хожиняк. Скільки йому було тоді, в двадцятому? Молокосос був. Як же можна було обдурити весь народ, усіх? Але ні, не всіх! Адже пан капітан Нехціцький знає, як воно було справді, знав, мабуть, і тоді. Всі знають — капітан, Словіковський... Хоч, правда, де тепер Словіковський? Пропав безвісти...

Так, і тоді, на фронті, раз у раз люди пропадали безвісти. Але ж тут нема ніякого фронту, тут табір у пустині, обгороджений колючим дротом, як же тут можна пропасти? Куди звідси можна піти? Про це йшли розмови між солдатами крадькома, в найбільшій таємниці. Звісно, кожному своя шкура дорога, а тому, хто пропав, вже ніщо не допоможе. Лежить тепер десь під піском, під цим дрібним, рипучим гравієм пустині, і вже нікому не розкаже, як саме було в двадцятому році.

Ох, як розривається, тріщить голова, як кипить в ній мозок! Нічого, нічого не можна зрозуміти.

От... горить перед очима солома... Це знову палають пшеничні снопи. Підпалили. Хто? Знов комендант Сікора вислухає і знову не знайде винуватців... Винуватців... Це слово відокремилосся, відійшло від загальної течії думок. Винуватці... Хто винуватці? Винуватці чого? Цього вогню, що так пече голову? Цього табору в пустині, цього двадцятого року?..

Це пустиня... Як же це вийшло? Він добре пам'ятає — стільки разів прочитав, що вивчив майже напам'ять, як тоді сказав генерал Сікорський... Слова виникають, наче випечені в мозку залізом, стають великі й нерухомі, існують десь поза Хожиняком, він читає їх наче на великій дошці. Але це не дошка, — це пустиня. І на жовтому піску пустині виразно видно слова генерала Сікорського: «Боротьба із зброєю в руках на східному фронті буде новим вкладом Польщі в цю війну, вкладом, який

має величезне політичне значення для майбутнього...» От так і було сказано. А де тепер цей фронт? Далеко — до нього й пташка не долетить... От чого хотів генерал Сікорський. Але якщо генерал Сікорський — зрадник, бо хотів спілки з більшовиками, то були ж ще й інші слова. Він, Хожиняк, чув на власні вуха їх із Москви, і промовляв по радіо ніхто інший, як генерал Андерс: «Мій обов'язок зібрати всіх поляків, які здатні носити зброю, організувати й створити якомога більші збройні сили. Вони будуть частиною польської армії, цілком суверенної, яка боротиметься пліч-о-пліч з радянською армією проти спільного ворога — Німеччини!» От що казав генерал Андерс. Що ж це виходить? Валас сміється! Ох, який цей Хожиняк тупий, просто страх!.. У тому ж то й справа, що Сікорський все це сприймав серйозно, а генерал Андерс просто брехав. Армію організував? — Організував. Грошки від більшовиків одержав? — Одержав. Ну, й до побачення. Досить. Ох, як хитро зробив генерал Андерс...

Кого ж обдурив генерал Андерс? «Азіатів», — каже Валас... Але ж він, Хожиняк, — поляк, а от доводиться вмирати серед цієї голої пустині невідомо за що і чому... Так воно, видно, повинно бути, так воно, видно, і є завжди, що кажуть одне, а роблять інше. Тільки чому повинен за це вмирати він, Хожиняк? Та й інші, — мало хіба їх вже засипали цим сухим, рипучим хабанійським гравієм? А скільки ще засиплють?

«Геніальні плани» Пілсудського, Ридза, Андерса... Чому було так багато цих геніальних планів і чому вони завжди закінчувались катастрофою? Похід на Київ... Що з цього вийшло, крім крові, горя, нещастя, не кажучи вже про те, що поляки мало не втратили власної столиці? А пізніше «геніальна зовнішня політика»: адже саме так писали про неї в газетах, виголошували в промовах, і Хожиняк вірив у цю геніальну політику, яку заповів Пілсудський... Що ж вийшло з цієї «геніальної» політики, з цього «геніального» плану — спиратися на Німеччину проти більшовиків? Руїни й згарища, Польща, перетворена на купу попелу. Руїни міст, спалені села, мільйони вбитих, сотні тисяч поляків, розкиданих по всьому світу... І в сорок другому році в Андерса теж був свій геніальний план — про нього шепотіли один одному на вухо, стиха, в найбільшій таємниці, але знало

про нього дуже багато людей. План — не іти в Іран, а замість цього вдарити самим на Кавказ, захопити Баку — нафту, до якої рвалися німці, та до якої, так казали пошепки, був не байдужий і дехто інший... Захопити і потім зустріти англійців з таким козирем в руках... Тільки що ж — хіба німці, якщо вони справді поб'ють більшовиків,— так і зупиняться перед польськими дивізіями, хоч би поляки й тримали це саме Баку спільно з англійцями? Про це якимось не говорилося. Аби тільки захопити — і тоді зустріч з англійськими союзниками виглядатиме зовсім інакше. Тоді можна буде поставити умови, вимоги — багато чого одержати взамін за цю нафту.

А проте і цього «геніального плану» чомусь не здійснили. Щось стало на перешкоді. Може, вони занадто рано пішли в Іран. А може, більшовики про все дізналися — невідомо. Але ще й тут, у таборі під Хабанія, чув Хожиняк тихі зітхання, вболівання, що «от, мовляв, не виконали плану,— а шкода, дуже шкода, геніальний був план...»

Гуло в голові, гуло в грудях, гриміло в усьому просторі, наче на хабанійський аеродром летіли цілі ескадрильї «літаючих кріпостей». І серед цього гулу, крізь який він провалювався в глибочінь, подумав осадник Хожиняк, що, мабуть, правду казав той високий, якого розстріляли. Звідси не було дороги до Польщі. Звідси була лише одна дорога — на згубу й на смерть.

«Але тепер пізно»,— сказав собі Хожиняк, слухаючи, як гул літаків, виття шакалів серед пустині й божевільне калатання серця зливаються в одне ціле та як чужа, ворожа земля тисячоголосим хором співає близькі, знайомі слова:

В нещасливу, ох, нещасливу годину
Мене матуся на світ народила.
Ох, нещасливі стежки-доріжки,
Де походжали скрізь мої ніжки.

Він силкувався підвестись, але тіло обважніло, наче налите свинцем. Розтоплений свинець клетотів у жилах, розтоплений свинець гнав ошаліле серце, розтоплений свинець булькотів у горлі. Дорога була одна — в розпечену, жорстоку, пустинну смерть. Дорога скінчилась. І осадник Хожиняк зсунувся з неї в глибину скляного купола, який вкривав весь світ, саме в ту мить, коли раптом блиснуло на обрії велетенське, яскраве, без-

жальне сонце. Воно залило немилосердним світлом біле, мов кістки, каміння, бляшанки від консервів, які валялися скрізь, людей, що спали важким, гарячковим сном біля брудних наметів, й людські кістки біля табору, витягнуті з кам'яних могил жадібними зубами шакалів, і всю гірку долю табору над озером Хабанія — обгородженого колючим дротом табору в розпеченій кам'яній пустині.

РОЗДІЛ 12

В небі перевалюються склубочені хмари. Жене їх високий, нечутний на землі вітер. В проваллях хмар, мов у глибокій криниці, часом проблисне затуманений сонний місяць і білим мертвим світлом осяє спадисті пагорки, чорні купки беріз і вільх з голими, давно вже безлистими гілками. Десь унизу місячне сяйво відбивається у вузькій річці, і вона якусь мить поблискує, наче уламок розбитого дзеркала.

Ех, річко, вузька, звивиста річко Мерея! Кому судилося тебе перейти?

Довга жовтнева ніч. Не спиться цієї ночі. Не даєш ти спати, не даєш заснути, річко Мерея, в'ючись через грузькі долинки...

Мокра глина окопу. Марцись щільніше кутається в шинель. Повітря насичене вологою. Хоча, власне, важко зрозуміти, чи це холод пробирає до кісток, чи це внутрішнє тремтіння. Гарячка? — дивується самому собі Марцись. — Адже я зовсім здоровий. — І все-таки цокотять зуби, виступає на чолі піт, гаряча хвиля заливає тіло, потім по спині пробігає мороз. Чи це не від тебе віє холодом і жаром, річко Мерея? Чи це не від тебе лине гаряча хвиля, сипке тремтіння, що пробігає по тілу?

Вдалині стелеться червона стьожка в повітрі. Це злітає куля, наче маленька комета, залишаючи в повітрі рядок криваво-червоного пунктиру. Потім вона дугою спадає вниз, мов вузький струмок фонтану, гасне, зникає.

Знову виглядає місяць з-за хмар.

По той бік, за річкою Мереєю, за багнистою долиною, — стрімкі схили пагорків. Там притулилися села, тихі, мовчазні. Лише часом, коли вітер розганяє хмари, видно високі силуети дерев.

«Тополі,— думає Марцись.— Так, це тополі». Зринає спогад. Такі тополі, як там, у радгоспі. Але тут немає алеї. Лише окремі дерева, що чорніють, мов згаслі факели. Куди ж він ішов зеленою тополевою алеєю, серед розлогого казахстанського степу? Сюди, до річки Мереї, яка є кордоном і водночас брамою в нове життя.

На схилах пагорків ростуть тополі, а в долині тільки березняк і вільхи. Десь з правого боку, за річкою,— постріл. Але, видно, випадковий. Важко повірити, що це — фронт, що в тих селах, які притулилися за річкою, на тих пагорках вдалині — фашистські окопи, фашистські позиції.

Лягла кордоном річка Мерея. Де ж Варшава, де Груець? Далеко, на заході. Ще не одну річку, не одну долину, не одне пасмо узгір'їв доведеться пройти... Але це вже не має значення. Це вже не те, що було вчора. Тут початок великої дороги, що веде на батьківщину, і початок дороги його, Марцися.

В порівнянні з цим усе втратило значення, стало дрібним, маленьким. Як смішно, що, сидючи на тракторі — а це було так недавно,— орючи великі поля там, у Казахстані, він уявляв себе полководцем, капітаном корабля, відчував за спиною великі радісні крила! Ні, справжнє життя починається тільки сьогодні.

Воно почалося навіть не там, над Окою, куди він прийшов вперше і побачив біло-червоний стяг, надів солдатську форму замість потертого вже, темно-синього колись, вицвілого до білого комбінезона. А тоді ж так само здавалося: лише сьогодні починається справжнє життя! Навіть коли він вперше одержав гвинтівку, думав, що такого щастя, такого піднесення йому вже не пережити ніколи — і це ще було не те.

Лише сьогодні почалося найважливіше в житті. Лише зараз, коли він знає, що ранком почнеться те, про що говорив учорашній наказ...

«Вперед, у бій, солдати Першої дивізії...» І слова, які запали в пам'ять, мов присяга: «За вами підуть на фронт інші польські дивізії. Але ніхто не відбере у вас того, що ви — Перша дивізія. Будьте ж нею не тільки на словах...»

А в ній, у цій дивізії, хто буде перший? Може, саме він, Марцись Ройек з Груйця, тракторист-стахановець з радгоспу в Казахстані... Саме тут можна, саме тут треба

бути першим! Тепер це вже не сон, не мрія, не дитяча фантазія. Тепер це дійсність. Жовтнева холодна ніч, сяйво місяця на хвилях річки Мереї. І німці, там, на узгір'ях. Їх не видно. Вони причаїлися по селах, залізли в окопи. Але він знає, що вони там є. Завтра — чи це лише завтра чи вже сьогодні? — Марцись зустрінеться з ними вічна-віч.

Він не так уявляв собі фронт. Важко повірити, що годин через дві тут, може, й справді буде битва, грім гармат, вигуки солдатів, які кинуться в атаку... Ніч напрочуд тиха. Лише зрідка десь вдалині пролунає постріл, наче несправжній, випадковий. На узгір'ях щось підозріло блискає. В темряві причаїлося невідоме. Даремно намагаються очі прошити морок, щось побачити на протилежному боці. Може, саме в цю хвилину там, в окопі, теж не спить ворог, теж вдивляється в темряву, оманливу, неясну, склбочену, мов хмари на небі, пронизану лише химерним блиском місяця, який то з'являється, то зникає поміж хмарами? Може, цей ворог дивиться зараз саме на Марцись і думає про нього? Адже німці добре знають, хто саме стоїть проти них. Недаремно вони кидали ввечері листівки, дурні, безглузді листівки, уявляючи, що можуть когось загітувати або налякати. Але звідки ж вони так швидко довідалися, що проти них стоять поляки? Як це дійшло до них у той самий день, коли дивізія прибула на цю ділянку фронту?

Марцись неспокійно оглянувся. Чи це можливо, щоб тут, між цими людьми, які плакали, мов діти, одержавши зброю, цілували орлів на кашкетах, які щоранку співали, мов найсвятішу молитву, слова «Клятви», — чи ж можливо, щоб серед них був хтось, хто повідомляє про все німців, хто пишними словами прикриває зраду? Може, він і зараз прокрадається гадюкою в окопі?

Але в окопах тихо. Люди дримають або так само, як Марцись, закутавшись в шинелі, стоять, притулившись до холодної глини окопу, намагаючись роздивитися в оманливій темряві схили узгір'їв там, на протилежному боці. А втім, нехай ворог знає, хто проти нього. Нехай знає! Завтра, ні, вже сьогодні він довідається ще краще. Знову побачить орлів на кашкетах і біло-червоний прапор, почує... Але цього разу все буде не так, як тоді, в тридцять дев'ятому році.

Марцись ласкаво гладить ствол гвинтівки. «Мої улюблені — гвинтівка і лезо нагостреної шаблі».

Звичайно, шабля — це вже романтична прикраса... Але гвинтівка — інша річ... Ех, і покаже він їм! За ту дорогу втечі, якою він ішов з серцем, палаючим від ненависті й ганьби, за ту дорогу з тисячами жінок і дітей, солдатів з розбитих частин, солдатів, що безнадійно брели, роздягнуті, без чобіт, без зброї, без офіцерів... За все це тепер заплатить німцям він, Марцись Ройек із Груйця...

Зрівнятися з тими, що стоять з правого й лівого флангів, з героями Москви, з героями Сталінграда — солдатами Червоної Армії! Довести, що поляки вміють не тільки дезертирувати до Ірану. Довести, що є ще польська мужність, показати, як уміють іти в бій поляки! Невже ця річка, ця звивиста, багниста річка стане перешкодою? Вони перелетять її на крилах, візьмуть одним стрибком.

За річкую — ворожі окопи. Бойове завдання — форсувати річку, захопити окопи, прорвати лінію оборони, захопити село.

Аби тільки швидше, аби тільки не чекати більше... Терпнуть пальці, холонуть ноги, хоча ще не зима, а тільки жовтень. Там, за річкую Мереєю, — Варшава. То нічого, що до неї ще сотні кілометрів. Найголовніше — із зброєю в руках взяти цей рубіж, який відокремлює вчорашній день від завтрашнього, від того дня, коли почнеться нове, справжнє життя. Звідси — пряма дорога аж до самого дому. Тепер їх ніхто не зупинить, ніхто не зверне з путі.

Може, сам він загине... Але ні, не може бути! Треба перемогти навіть смерть. Бо, якщо він загине, для нього скінчиться все. А цей бій — лише початок чудового життя, в якому, нарешті, здійсниться все, про що він мріяв, про що він думав ще в Груйці і потім тут, у Радянському Союзі, на півночі, в Казахстані. Виявиться, що все це були не дурні дитячі мрії, а правда.

— Наче розвидняється, — раптом каже хтось поруч.

І справді — ніч, видно, скінчилася, хоч ніби ще дуже потемніло. Війнув холодний, вологий вітерець. Місяць зник, і з нічної сутіні поволі стала виринати долина. Сіра, похмура. Чорніли голі берези, гладенькі, тонкі, і густіші від них, присадкуваті зарості вільх. Вже видно було дахи будинків там, на протилежному боці. Густа біла мла,

пошарпана, мов брудна біла вата, стелилася вниз, де текла річка Мерея. Здавалося, наче клубки хмар, які вночі сунули по небу, тепер опустилися низько, присіли на глинясті схили, на сіре грузьке дно долини.

Десь збоку, вдалині, загуло, застогнало.

— Артилерія,— знову шепнув хтось.

Але чому ж тут так тихо, чому тут нічого не діється? Заклякли пальці на холодному прикладі гвинтівки. Заклякли пальці в чоботях. Пронизує холодом осінній сумний, вологий ранок. Скільки ж тут ще стояти?

І раптом десь зовсім поблизу, наче біля самого вуха, гримнуло несподівано голосно й виразно, по-російськи:

— За свободную, независимую Польшу — огонь!

І відразу мов луна — польською мовою:

— Za wolną, niepodległą Polskę — ognia!

З ніг до голови заливає гаряча хвиля. Двигить, стогне земля. Б'ють гармати — польські й радянські, по схилах пагорків, по протилежному березі річки Мереї. Дужчає гуркіт. Хто ж це командує по-російськи: «За свободную, независимую Польшу»? Це правда, це, нарешті, правда — спільна зброя, спільний бій... Чому ж їм наказують залишатися тут, в окопах? Чому наказують бездіяльно стояти, коли вже почався бій?

Тремтить, стогне, стугонить земля. Б'є ураганний вогонь по фашистських позиціях. Раптом над головою виття і свист, гуркіт і грім, і сотні світляних снарядів, мов зграя птахів, перелітають над окопами.

— «Катюші», «Катюші»! — вигукує хтось радісно, але голос ледве чути, хоч Марцись бачить широко розкритий рот і блиск напрочуд білих зубів. Тепер тремтіння пробігає по тілу дедалі швидше, дедалі дужче, по черзі холодне й гаряче.

Б'ють, б'ють гармати. Тепер не видно вже ні пагорків, ні дахів, ні струнких тополь. Лише суцільна стіна пилу й диму з вкрапленими в неї озерами вогню, які миготять скрізь, з'являються й гаснуть.

Раптом з сичанням, з тріском злітає в повітря ракета.

— Вперед! В атаку!

Марцись уже не розуміє — чи це поручик подав команду, чи це йому почулося в цій дикій завірюсі? Але всі вилазять, вистрибують з окопів. Чоботи сковзаються на розмоклій, слизькій від ранкового туману глині.

Вперед, вперед до цієї чорної високої стіни, забарвленої озерами полум'я! Внизу висока стерня, чоботи чіпляються за неї, за грудки глини.

— Вперед, вперед!

Далі, вниз, до річки Мереї. Скінчилася стерня. Ноги грузнуть в розкопаному картоплищі. Липне до чобіт глина, ноги важніють. Стріляють? Звідкілясь, видно, стріляють — поруч з Марцисем хтось упав. За ним другий... Але він знає одне: вперед, вперед! До річки Мереї, до цієї чорної стіни диму — швидше, швидше!

Щось хлюпнуло під ногами — заболочений берег над річкою. З кваканням розривається міна. Снаряди виривають в грузькому ґрунті величезні ями, які сягають, здається, до самої середини землі. Злітають в повітря високі чорні фонтани.

Що це? Вітер шумить у вухах? Швидше, не загрузнути б тільки в болоті, швидше до річки, переправитися через неї. Ні, оманлива Мерея: здавалася вузьким струмочком, але тепер видно — її не перестрибнеш. У воду! Тільки б швидше!

Вода до колін, до пояса — холодна чи тепла, невідомо; ніхто не встигає помітити. Тільки б не замочити гвинтівки, не замочити патронів. Вперед, вперед!

От уже й другий берег, от перед очима висока чорна стіна, стіна диму з кривавими озерами полум'я. Як це зветься? Вогневий вал! Швидше, швидше за цією вогневою стихією, за бризками землі, за стіною чорного диму, вперед! Притискатися до артилерійського вогню, — так казали на навчаннях.

...Боже, боже, на навчаннях було зовсім інакше... Люди падають...

Що це? Стрибок униз, в яму, яка відкрилася під ногами. Ні, це не яма, це ж німецькі окопи.— Куди ж тепер, що тепер? Де поручик? Де дівся поручик?

— Поручика вбили,— гукає хтось. Але з диму раптом виринає радянський офіцер.

— Вперёд, ребята! За свободную, независимую Польшу!

Швидше за ним!

Артилерія перенесла вогонь далі. Перебігти ще двісті метрів. Ні, не схиляти голови, не падати, не притискатися до землі... Навпростець, навпростець, бігцем. Плутаються ноги в колючому дроті. От і зеленкуваті мундири — ті-

кають німці, тікають! Швидше, швидше за радянським офіцером, який з револьвером у руці великими стрілками мчить попереду.

Оце і все? Остовпілий, наче шойно прокинувся від сну, Марцись зупиняється на сільській вуличці. Фашистів немає. Де ж фашисти? Де поділися фашисти?

— Дивак, ми ж зайняли село! — кричить хтось йому просто в обличчя.

Марцись обтирає рукавом мокре чоло. Хитається, мов п'яний. Як? І це все? Так звільняють села?

Ствол гвинтівки ще гарячий. У Марцися не залишилося жодного патрона. Значить, він стріляв. В кого і як? Він не пам'ятає. Невже бій закінчився? Але ж усе навколо ще гримить і стогне, злітають в повітря чорні фонтани землі, на краю села горить хата, факелом здіймається вгору високе, ясне полум'я. Ніздрі ятрить запах горілого. Що тепер? Де ж товариші? Навколо незнайомі обличчя — видно, перемішалися всі батальйони.

— Біжи до штабу, повідом, що село зайняли, що наш лівий фланг відкритий і не вистачає боеприпасів! — гукає йому незнайомий капітан.

До штабу? Де ж він? Але питати нікого, капітана вже нема, наказ є наказ.

А це що таке? Німецький наліт. Низько над головою гудуть літаки. Гримнула бомба, Марцися обсипало піском. Це нічого. Швидше, швидше до штабу! Хто-небудь його покаже.

В штабі шаліє біля радіоприймача Антоній Хобот.

— Де танки? Де танки? — нервується командир танкового полку.

— «Іскра», «Іскра», я «Варшава», відгукнися, «Іскра»! — кричить охриплий Хобот.— П'ять машин, де п'ять машин? Ще кілька хвилин тому вони повідомили, що пройшли німецькі окопи. Ще хвилину тому вони повідомили: «Зайняли село, ідемо вперед!»

І Хобот радісно доповідає:

— Громадянине капітан, село зайняте, пішли далі.

А потім тиша. Довга тиша.

— «Іскра»! «Іскра» — гукає Хобот.— Не обзиваються, громадянине капітан! — доповідає він знервовано.

— Викликай, поки не обізвуться.

— «Іскра», «Іскра», я «Варшава», де ви, «Іскра», «Іскра»?

Гуде, гримить, стугонить поле бою. «Вони пройшли окопи, пройшли село...» Хобот стискає руки. «Ах, танки, чудо-машини! Яке це було свято, коли вони прибули туди, на Оку! Як вони йшли, з ходу беручи пагорки, валячи берези. І от тепер пішли просто на фашистські окопи... Пройшли, мов таран, крізь село, розчавлюючи і розсіюючи фашистів. Де ж вони тепер? Чому мовчать?»
— «Іскра», «Іскра»! Відповідай, «Іскра», «Іскра», я «Варшава»!

Кличе, кличе Варшава... Ні, це не Антоній Хобот у землянці штабу. Далека Варшава кличе танки, які посунули на ворожі позиції, пройшли ворожі окопи, прорвали лінію оборони, вирвалися у ворожі тили, бурею нищать ворога. Кличе, кличе Варшава екіпажі танків, які мчать лавиною. Вперед, вперед! Могутні крила має ненависть, могутні крила має любов. Вперед, на захід! В нестримному пориві, в піднесенні боротьби! Кличе, кличе далека Варшава в фашистському ярмі, Варшава в крові і сльозах,— чуєте, танкісти?

— Не обзиваються, громадянинне капітан,— доповідає Антоній Хобот.

— Клич ще,— лунає наказ. І охриплим, втомленим голосом, вже сповненим розпачу, монотонно, уперто гуде Антоній Хобот:

— «Іскра», «Іскра», відповідай, я «Варшава», я «Варшава», «Іскра», де ти?

Мовчать танки. Їх поглинув бій. Вони вже більше не відгукнуться.

Може, в ці жовтневі тумани, в темні жовтневі ночі ідуть на захід танки-привиди з мертвим екіпажем, який дивиться мертвими очима крізь отвори башт? Може, вони йдуть, туманні й таємничі, крізь білоруські бори, крізь села й болота? Йдуть на захід, куди їх кличе Варшава, місто в сльозах і крові? Може, на світанку, в ранковій сутіні вони виринають з туману перед зляканими, здивованими очима ворога там, далеко, за лінією фронту,— сталльні велетні, натхнені людською волею, людською любов'ю і ненавистю, сунуть, мов таран, могутні й безстрашні? Може, кинуться тікати, охоплені жахом, фашистські солдати, за сотні миль від фронту зустрівши віч-на-віч дивовижні привиди — п'ять танків з мертвими екіпажами, які йдуть на поклик Варшави по землях, захоплених ворогом?

— «Іскра», «Іскра», «Іскра»,— хрипить Антоній Хобот. Він не чує, не розуміє нічого. Раптом захиталася землянка — небо чорне від літаків ворога, вони йдуть на польські позиції — по тридцять, по сорок машин, хвиля за хвилею — придушити, розчавити їх, знищити лавиною вогню. Стає дибки земля, розрита вибухами бомб. Руді фонтани глини, жовті фонтани піску здіймаються в повітря. Виючий, пронизливий посвист бомб зливається в одне протяжне, страхітне виття. Б'ють кулемети з літаків, які йдуть над самою землею.

Бомба, ще бомба, все поле зрите, наче його перекопали роги скаженого бика. Вибухає вгору полум'я — це горить автомашина.

— Документи, штабні документи! — пронизливо кричить хтось. І в палаючу машину кидається автоматниця. Вогонь б'є їй в обличчя. Врятувати, за всяку ціну врятувати документи! Розпечене залізо обпікає руки. Високо над головою здіймається полум'я. Зараз, ось тут папери, папери... Чому ж так чорніє перед очима? Це дим, він душить, перехоплює горло. Це нічого, тільки папери! От вони, вже чути їх під пальцями... Швидше викинути їх з машини. Що ще залишилось? Пальці німіють. Ще одна бомба — просто в машину. В штабній машині горить дівчина-автоматниця, мов факел на дорозі до Польщі. Палає вогнем селянська дочка, вогненим факелом на дорозі до Польщі.

Німці контратакують.

— Вперед, месники Варшави! — гукає майор. Вогонь і кров, кров і вогонь, все переплуталося у вибухах, в диму, в гуркоті гармат. До Варшави ще сотні кілометрів. Але рідний дім майора зовсім близько, лише за сім кілометрів. За сім кілометрів звідси рідний дім в білоруському селі. «Вже не довго вам чекати, рідні мої, ми йдемо вперед, йдемо вперед». Перше ніж доведеться визволяти Варшаву, я визволю рідне село, об'їму біляві голівки дітей... Ох, знайомі, до чого знайомі рідні місця — річка Мерея, пагорки над річкою, картопляща, стерні колгоспних ланів... Березняк, забарвлений травневою зеленню навесні, осипаний золотом в осінню пору, обшарпаний вітром у мокрий жовтневий день. Дороги, стежки, сто разів зміряні ногами. Кожен закуток знайомий, рідний, звідси вже недалеко, подати рукою — і ось воно, рідне село.

І раптом — удар просто в серце. Біля порога рідної хати падає майор, падає не на польську — на білоруську, але рідну землю. За сім кілометрів від рідного села умирає майор, поляк, що виріс на білоруській землі.

Кого це ще несуть на носилках? Марцись пізнає: це ж поручик, їх поручик. Той самий, що раніше був в Андерса. Але він не втік до Ірану, а залишився тут, брав участь у першому бою під селом Леніно, в першому бою Першої дивізії. Капає з носилок кров. Поручик питає тільки одне: де прапор, де командуючий?

— Все в порядку, командуючий живий, прапор цілий.

І поручик знову важко падає на носилки. Обличчя його світліє. Тихо, але виразно він каже:

— Ну от, тепер я можу вмерти спокійно.

Далі, далі, не зупинятися ні біля поручика, ні біля зругленої машини, де згоріла селянка у військовій формі. Не зупинятися ні перед вирвами, ні перед вибухами бомб, які обсипають піском. Швидше до штабу, доповісти: «Лівий фланг відкритий, не вистачає боеприпасів». Швидше, швидше! Пробігати від вирви до вирви, проповзати по зритій землі, перестрибувати через трупи, сковзатись в калюжах крові, на розритій, витоптаній сотнями ніг землі. «Лягай!» — гукає хтось. Ніколи лягати, адже лівий фланг відкритий і нема патронів. Він біжить все швидше, великими стрибками. Свистить у вухах вітер. Ні, це не вітер, це виє бомба. Розкривається нова вирва, майже під ногами. Хвиля повітря б'є в обличчя, гаряча чи холодна?

Що ж це діється? Кінець світу? Полум'я, крик, гул авіаційних моторів. Але швидше, швидше — адже він тепер знає, де штаб. Треба доповісти, нехай допоможуть, нехай швидше допоможуть.

І раптом виявляється, що все це не потрібно, бо до лівого флангу поляків вже підійшли радянські частини. Марцись сидить в землянці і оступілим від втоми поглядом вдивляється в порожні нари. Що ж, власне, він зробив? Нічого.

Біг мов шалений, це правда. Але, по-перше, це було легше, а по-друге — це було не потрібно. І ніхто не напише в донесенні: «Марцись Ройек, вчасно передавши донесення, врятував...» Нічого й нікого він не врятував. Здавався собі героєм, а тим часом просто біг по бойовищу, мов опечений кіт, і захлинався від власної швид-

кості, коли лівий фланг уже твердо, впенено підтримало братнє плече червоноармійців. Отже, що, власне, трапилося?

— А ти чув, коли ми йшли в атаку, як нам гукали: «Молодцы поляки»?

Так, справді, він, мов крізь туман, згадує, що ніби так і було, коли вони йшли на перші окопи. Але що з того? Адже йшли всі, і виявилось, це було зовсім не так важко, як він сподівався, бо біжиш, нічого не бачачи, нічого не розуміючи, наче охоплений безумством. А тут, коли він, саме він, Марцись Ройек, дістав завдання,— вийшло, що все це ні до чого.

Можна було затриматися біля поручика й признатися, що спочатку йому недовіряв, тому що той був в Андерса... А тепер виявилось... А втім, дуже його цікавило, що про нього думає Марцись! Він запитав про стяг, про командира і відразу після цього вмер. Як він сказав? «Тепер я можу вмерти спокійно...»

Можливо, якби й він, Марцись, загинув, це дало б якісь наслідки... А так? По суті, цей перший день пішов марно... А ранком здавалося...

Марцись важко підвівся.

— Куди ти? — зупинив його капітан.

— Треба повертатися в частину.

— Сиди, якщо тебе не відправляють. Ледве тримаєшся на ногах. Скільки тобі років?

Марцись нахмурився.

— Років?

— Так, так, років!

— Років мені... сімнадцятий...

— Шістнадцять, значить?

— Сімнадцятий...

— Ну, добре, нехай буде сімнадцятий. Відпочинь трохи.

— Але ж я...

— Ти що це, дискусію розводити надумав? Сиди, чуєш? У нас телефоніста осколком убило. Захотілося йому вилізти, глянути на месершміти, замість того щоб дивитися за апаратом. Висунув голову з землянки, і тільки його й бачили. Будеш чергувати біля телефону. Ясно?

— Єсть чергувати біля телефону, громадянине капітан!

— Ну от! Он там лежить шматок ковбаси. Бери їж. І щоб ти мені каменем сидів біля телефону! Я на хвилину до сусідів. Полонених бачив?

— Бачив.

— Отож. Хліб теж є. Сухий трохи, але це нічого. В шістнадцять років і не такий згризти можна.

Марцись їв ковбасу. І дивно, виявилось, що йому й справді хотілося їсти. Голова паморочилася, зовсім як у таборі, коли йому запропонували горілки, а він хотів показати, що йому не первина, та як хильне — а то виявився чистий спирт... Добре, він посидить біля телефону, якщо вже так треба. Може, хоч з цього буде якась користь. Виявляється, не так легко стати героєм. А втім, нічого ще не втрачено, адже це лише початок.

Надворі наче стихло — радянські зенітки відігнали фашистські літаки.

Він прокинувся, коли до землянки зайшов капітан. Злякано схопився.

— Нічого, нічого, братику. Певне, цілу ніч не спав?

— Я... власне...

— Ну що, відпочив трошки? Можеш тепер іти шукати своїх. Такої каші наробили, все перемішалось. Треба трохи порядок навести. Фашисти притихли, але, певне, ненадовго...

Вже смеркало. В повітрі стояв сморід горілого, праворуч догоряла велика пожежа.

Лише через кілька годин Марцись знайшов свій підрозділ.

— Де це ти швендяєш? — запитав Малевський. — Ми вже думали, що тобі капут!

— Я з донесенням ходив...

— А ми насилу своїх зібрали. Таке скрізь безладдя, холера на їх голову... Наказано перевірити й почистити зброю. А ці... — він брутально вилаявся, — солдати звуться, забруднили все, наче принаймні рік воювали.

Марцись буркнув щось і почав чистити свою гвинтівку, яка й справді була брудна. Навіть у стволі був пісок. «Певно, залетів од вибухів», — подумав він. І ще подумав, що Малевський, хоч і одержав чомусь нашивки сержанта, зовсім не повинен так мудрувати. Зрештою, він — темний тип. Що тільки він в Казахстані вигадував, що виробляв... Біс його знає, звідки і навіщо тут опинився. Хоча... Він пригадав поручика. Але ні, пору-

чик — інша справа, зовсім не бродяга, не дармоїд. Спочатку він справді пішов до Андерса, але коли ті пішли за кордон, утік звідти. А цей до Андерса піти не схотів, хоч був ніби такий завзятий андерсівець, і Спілку польських патріотів лаяв так, що страх. І про нову польську дивізію плітки розпускав. А тепер — ні сіло ні впало — сержант! Та ще й такого службиста з себе вдає... Хоч, зрештою, біс із ним!..

Але це легше було сказати, ніж зробити — забути про Малевського. Зброя була почищена, взвод зібрався. Вже було відомо, хто загинув. Малевський ущипливо зауважив:

— Дивіться! Ніби спеціально в комуністів влучали...

— А може, це тому, що комуністи йшли в перших рядах? — обірвав його немолодий уже кремезний солдат.

— Може,— неохоче згодився Малевський і припинив розмову. Тільки цього ще бракувало, щоб хтось помітив, скільки йому коштувало згодитися, що ті справді йшли в перших рядах...

Справдилися найгірші передбачення Малевського. До авторитету комуністів, який ті завоювали знаннями й організованістю, приєднається тепер ще й авторитет героїзму. Слава полеглих осяє тих, хто залишився живий.

Малевський розумів: тепер уже не допоможуть ніякі плітки, ніякі вигадки про «більшовицьких комісарів», які нібито револьверами женуть солдатів у бій, а самі залишаються позаду. Солдати бачили, як бігли в атаку комуністи, як вони власними грудьми заслоняли товаришів, кидалися в найгірше пекло бою. Тут, у цьому бою, вони назавжди заслужили солдатську любов, солдатське довір'я.

Ні, земля тікає з-під ніг Малевського, далі тут нічого робити.

А німці — теж розумні! Думали, що допоможуть їхні листівки. Ще б пак! Тільки й того, що тут посміялися трохи й ще більше набралися пихи: от, мовляв, які ми, спеціально для нас ворог листівки друкує... І до того ж у листівках було повно помилок. Невже не могли знайти нікого, хто б грамотно написав по-польськи? Та, зрештою, яке це має тепер значення?

Малевського охопила глуха, безсила злість. Даремно він ризикував життям стільки місяців. Ще угроблять його в бою чи яєась бомба покладе край усьому. Ні, він не

так собі все це уявляв! І, зрештою, він просто боїться, боїться саме такої, безглуздої смерті. Досить однієї кулі, і він потрапить у список героїв... Десь там колись, може, хтось би згадав, що був такий Малевський, який «загинув смертю хоробрих...». Ні, немає дурних! Досить він уже поневірявся,— і, по суті, за що? Завжди йому перепадає найгірша робота, завдання, які не можна виконати... Якась безглузда авантюра, де нічого не можна передбачити. Інші якось уміють влаштуватися, а він завжди виграє, як Заблоцький на милі. Завжди розраховує, що кінець кінцем йому пощастить, що начальство його оцінить, але, видно, для цього треба діяти якимось інакше. Правда, він і сам зробив дурницю — передав інформацію, яка виявилася фальшивою. Але звідки ж він міг знати, що цій дивізії схочеться погратися в героїв? Одна справа — вихваляння, і він саме так це й розумів, а вони взяли та й здійснили свої хвалькуваті обіцянки.

Звичайно, його за це не поглядять по голівці. Отже, краще, якби він був на тому боці й сам пояснив би, що цього ніхто не міг передбачити. І до того ж там справді можуть подумати... А ще ж може трапитися й таке, що німецькі розвідники подумують, ніби він веде подвійну гру. Він навіть похолонув від цієї думки. Тоді вже напевно йому кінець. Він не сумнівався, що, крім нього, тут ще хтось працює, можливо, навіть не один. А що він ніяк не може докопатися, хто саме,— тим гірше. Небагато треба, щоб його усунути: випадкова куля, постріл з темряви,— що в цьому дивного тут, де завжди стріляють,— і досить! Вже хто-хто, а він добре знає, як робляться такі речі. І хоч він працює на них кілька років... що їм одна людина?.. Не він — знайдеться хтось інший. Ні, треба швидше тікати. Він був надто легковажний: недооцінив цієї дивізії. І до того ж, коли поляки зайняли це село, зв'язок був втрачений. Звичайно, можна почекаати, поки німці самі його розшукають. Але це надто небезпечно. Хто знає, з якою метою його шукатимуть, краще випередити події.

На мить пошкодував, що не пішов до Ірану. Але про що тут говорити? Наказ був саме такий: залишатися і йти до цих костюшківців негайно, як тільки почалася вся ця історія. В Ірані у них, напевно, досить своїх людей — і до того ж вищих чинів, ніж він, Малевський. Там працювати на німців набагато простіше. Тільки він

завжди мусить потрапляти з дощу та під ринву. На деякий час йому пощастило вчасно зникнути після цієї справи з Лужняком, і можна було б пожити спокійно, так ні ж, примусили його піти в цю дивізію, вимахувати гвинтівкою, співати гімн. Дійшло навіть до того, що він мусив разом з іншими бігти сьогодні в атаку й кричати «віват». І не про людське око, а по-справжньому бігти в атаку, по-справжньому разом з іншими брати це село. Паскудна історія! Треба якнайшвидше вибратися звідси. Тим більше що тут справді нічого робити. Для того, щоб сигналізувати, повідомляти про пересування дивізії, тут, напевно, є інші, мусять бути. У нього інші завдання. Інструкції не змінилися, але змінилася ситуація.

Пропаганда... Тут справді могли росіянам дати таку пропаганду, щоб вони місяць пам'ятали. І от маєш — за першим разом поляки виграли бій. Ще б пак! Героїв хоч на сотні лічи. Спробуй тепер організувати пропаганду! Нема дурних...

Нудно, гірко було на серці. До чого він, кінець кінцем, дослужився за стільки років? Перша-ліпша тварюка може його лаяти, як собаку, колоти очі невмілістю, знущатися, як тільки схоче... А що він за свою роботу має? Страх, клопіт — і нічого більше.

Туманної вологої ночі вони пішли в розвідку. В німецьких окопах панувала тиша. Стелився туман. Здавалося неможливим, що кілька годин тому земля тут здіймалася дибом, страхітливий грім стрясав повітря і небо змішувалося з землею в шаленому несамовитому урагані. Найдивовижнішим здавалося саме те, що в повітрі не чути гуркоту літаків, що на людей не падають бомби й снаряди. Десь на обрії час від часу поблискували сині й жовті вогні, в окопах чути було гомін тихих розмов, які линули наче з-під землі.

— Тихше! — пошепки застеріг Малевський, хоч вони й так ішли, мов тіні.

Десь неподалік мають бути німецькі позиції. І раптом Марцися вперше охопив страх. Ніч ворожа, глуха, в ній таїться щось невідоме. Їх лише п'ятеро — і цей сержант Малевський на чолі. Тепер вони повзли — місце було майже рівне, відкрите, ніч не дуже темна — силуети людей на фоні неба можна було побачити здалека. Адже невідомо, де саме криються очі, які виглядають їх, де засів ворог, пильно стежачи, що діється навколо.

— Коли ми доповземо до тієї вільхи, зупиніться. Я проповзу трохи вперед, потім дам сигнал.

Вони припали до землі. Тепер, лежачи на мокрій глині, притулившись до неї вухом, вони чули глухий, далекий гул, якого не чули стоячи. Десь далеко били гармати. Цей придушений, грізний гуркіт линув наче з самої середини землі.

— Де цей Малевський подівся? У мене вся шинель промокла,— не витримає хтось із п'ятірки.

— Тихше!

Несподівано Малевський виринув просто перед ними. Вони раптом побачили його силует, який чорнів на сірому фоні ночі.

— Повзійте один за одним. Коли свисну, зупиніться.

Вони поповзли знову. Марцись відчував під долонею липку, мокру глину, а біля самого обличчя підосви товариша. Вони повзли один за одним, затамувавши подих. Німецькі позиції мають бути десь тут, зовсім поблизу. Раптом в темряві клацнула бензинова запальничка. Вони припали до землі, але в цю хвилину почувся тихий по-свист. Знову глухе мовчання. Секунди повзли повільно, здавалися нескінченними.

— Глушак!

Рядовий Глушак поповз перший. Всі здивувалися. Чому він викликає на прізвища, чому не повзуть всі разом?

Але зараз же знов залунав приглушений шепіт:

— Разовський!

Разовський поповз уперед. Марцись обережно приготувався повзти за ним, сперся на лікті, підтяг затерплі коліна.

Раптом у темряві перед ними зчинився якийсь шелест, почулася боротьба.

— Не йдіть! Тут німці, тут нім...— розтяв тишу пронизливий крик Разовського й обірвався хрипінням, наче горло йому здушила груба долоня.

Левінський, який повз перед Марцисем, схопився і величезними стрибками помчав назад. Гримнув постріл. Біля самого вуха Марциса свиснула куля, він відчув гарячий струмінь повітря на щоці. Ще постріл. Вже не криючись, охоплені диким, панічним жахом, вони мчали щосили через якісь грудки, спотикалися, падали, підводилися, ледве переводячи подих, і бігли далі. Вслід

пролунало ще кілька пострілів. Потім все змовкло, але вони мчали ще дужче. До своїх, за всяку ціну добігти до своїх! Як же далеко вони заповзли! Невже заблудили?

— Стій, хто йде?

Нарешті! Нарешті! Вони стояли мовчки, з зусиллям хапаючи повітря. Стурбований пострілами, патруль зустрів їх націленою гвинтівкою.

— Перехопали б нас усіх, як птахів у гнізді, ніхто б і не знав, що сталося... Глушак і Разовський... Подумати тільки! Разовського, напевно, на місці вбили...

— Живцем нас хотіли схопити...

Марцись стояв мов затерплий. Чим далі відходила ця мить, тим йому ставало страшніше.

Німці... Він пам'ятав свою путь з Груйця на схід. Аби тільки далі, за всяку ціну далі, аби тільки не потрапити в їх лапи, не побачити, як вони безкарно йдуть польською землею. Йому здавалося тоді, що він не витримає, умре від ненависті, тільки-но їх побачить. А хто він був тоді? Шмаркатиї хлопець, на якого німці, може, й уваги не звернули б.

А тепер? Живцем, без опору потрапити до них у руки. Хто знає, що могло бути? Адже вони на все здатні. На другий день могли скинути сюди, в окопи, в землянки, на ще гаряче поле бою Першої дивізії листівки, начебто підписані ним, Марцелем Ройеком, що закликали б його товаришів переходити на бік фашистів... І ніхто б не знав, що сталося, могли б подумати, що він і справді зрадив...

Тепер було ясно, чому опинився в їх дивізії Малевський... Він не пішов до армії Андерса, хоч саме там було його місце. Не пішов до Ірану, хоч так ненавидів більшовиків. І раптом, невідомо чому, з'явився в таборі і став зразковим солдатом. За ним навіть визнали чин сержанта, хоч він, може, й не мав його ніколи. Малевський... Цікаво, чи це було його справжнє прізвище?.. І навіщо він тинявся в Казахстані, навіщо нишпорив скрізь — адже навіть до них у радгосп приїздив! Мабуть, і там робив свою зрадницьку роботу... Деякі вже й тоді підозрювали — тільки думали, що він шпигує для англійців. А тепер все стало зрозумілим. Хоча, може, він продався водночас і англійцям, і німцям? Мерзотник! Повів і віддав катам двох добрих солдатів. Разовський ще в тридцять дев'ятому був поранений під Кутном.

«Як же ми могли не догадатися, як я відразу не побачив, у чому тут річ?! Адже я знав цю тварюку, досить знав, щоб не вірити йому!» — аж звивався Марцись від лютої ненависті й нестерпного пекучого почуття власної провини. Він фантазував, вигадував, як йому стати героєм, тільки це й було в нього на думці, а тим часом двох польських солдатів на його очах віддали в лапи фашистів. Вони не знали і не відали нічого про Малевського. Але як він, Марцись, дозволив себе обдурити, обвести круг пальця?

Глушцакові, мабуть, і писнути не дали. Якби не Разовський... — страшно навіть подумати, що сталося б, якби не Разовський. Не тільки Марцисеві, всім іншим теж не спалося цієї ночі. В окопах, в землянках підраховували втрати, розповідали один одному про події цього дня. І дивно — кожен бачив щось інше, бачив усе інакше, ніж товариші. Цей бій навіть у найдрібніших деталях несхожий був на те, який його собі уявляли задалегідь, про що колись в дитинстві читали в улюблених тоді романах Пшиборовського, Гонсеровського. Це був не погоджений рух мас, а щось схоже на мотузку, зліплена, складена з тисяч епізодів. Ці дрібні події, випадки склалися в одне ціле. Не тільки кожен батальйон, не тільки кожен взвод — майже кожна людина пережила весь бій як свою окрему, власну історію.

«От, наприклад, я, — думав Марцись. — Атака... Ну, так, тут ми справді йшли всі разом, але теж кожен по-своєму... Одному вода сягала до пояса, іншому майже до шиї, один біг так, другий інакше. Ну, а вже потім у кожного було своє...» От і йому випало на долю те, чого не було в інших, — цей несамовитий біг до штабу полку, який, кінець кінцем, виявився зовсім не потрібним... А вони тут билися опліч з червоноармійцями, які підтримали їх з лівого флангу. Цього йому, Марцисеві, не довелося бачити.

— Брешеш, — сперечався Левінський, слухаючи оповідання вусатого Рузгі. — Брешеш, і все.

Але Марцись знав, що той, можливо, зовсім не бреше: кожен солдат дивізії пережив цю битву по-своєму. Хоча це була не тисяча битв, а одна битва, яка відни-ні так і зватиметься: «Битва під Леніно». Але про те, яка саме вона була, серед бійців постане тисяча версій,

і кожна буде правдива, і жодній не можна буде вірити цілком.

На одному сходилися всі того вечора в землянках і окопах — на тому, що здобуто велику перемогу. Перемогу, яка навіть зможе вплинути на долю війни. Нічого, що довелося відступити з зайнятого уже села. Це було зрозуміло: сусіди з правого боку спізналися, і треба було відтягти частину, щоб її не відрізали. Одне було безсумнівне — це була велика й дуже важлива переможна битва.

— Вперше з тридцять дев'ятого року, — сказав хтось.

Так, уперше після чотирьох років німецькі фашисти підіймали руки вгору перед поляками й благали пощади. Правда, і тут треба було дуже стерегтися. Не раз виявлялося, що вони підіймали руки, а коли зраділі солдати, опустивши гвинтівки, наближались до них, — з натовпу ворогів раптом починали стріляти автомати. Але польські солдати лише спочатку спокусилися кілька разів на цю приманку. Потім про це не могло вже бути й мови.

Другий день був інший. Солдати вже звикли до того, що трапилося. Все вже не було таким новим, несподіваним, і все переживалося якимось інакше, здавалося виразнішим — не було радісного засліплення першого дня.

Тепер усі знали, чого коштувала ця перемога. Не те щоб вони злякалися втрат. Але згадка про полеглих потьмарила цей день смутком. Вчора бачили, як вони падали, але всі наче були підхоплені шаленим вогневим вихром. Сьогодні не один солдат знав, що вже ніколи не побачить брата, що батько ледве дихав, коли його несли в санбат, що синові відірвало ноги. Бо ж у цій дивізії були цілі родини — сини, батьки, брати, на одному полі бою.

Всі знали: так треба, інакше й бути не може. Але сум ліг тінню на всі обличчя. Не дочекалися. Довелося їм загинути в цей перший день їх походу на Варшаву. І вони вже ніколи не побачать її закоханими очима. Не перейдуть разом з усіма Буг. Будуть поховані тут, далеко від рідної землі.

І люди думали про Варшаву, про свою землю, про шлях, на який вони вступили, про те, що от вони показали фашистам, як б'ються поляки. Їх дивізія не зганьбила

себе перед червоноармійцями, довела, як уміє воювати.

Увечері прийшла несподівана звістка.

— Нас відводять в тил.

— Як у тил? — здивувався Марцись.

— А так.

— Що ж ми, покинемо все німцям?

— Яким там німцям? На наші місця прийдуть радянські частини.

Солдати невдоволено бурчали:

— Що ж це таке, ми своє зробили, наказ виконали, а тепер раптом — в тил...

Марцись був дуже вражений. Він побіг до «освітнього» офіцера.

— Це правда, що ми повинні відійти звідси?

— Правда. Через півгодини вирушаємо.

Марцись нахмурився.

— Значить, ми вже не будемо битись?

Високий темноволосий заступник командира роти по культурно-освітній частині засміявся.

— Почекай, ще вистачить війни для нас... Але поки що...

Марцись по-дитячому надув губи.

— Це несправедливо!

Офіцер уважно глянув на нього.

— Скажи-но мені,— сказав він,— на скільки таких днів, як останні два, вистачить, по-твоєму, людей у нашій дивізії?

Марцись зняковів. Так, про це він не подумав. Адже після бою казали, що це «нормальний процент втрат», а проте скільки людей загинуло в кожній частині!

— Ну от бачиш. Саме тому нас і відводять в тил. Зрозумів?

Звичайно, Марцись зрозумів. Він тільки запитав:

— А цей наказ звідки?

— Ого, який цікавий! Наказ — і все.

— Я ж нічого...

— Але, якщо ти хочеш знати, наказ із Москви. Отже, можеш сам догадуватися, хто його віддав.

Маршируючи в темряві по дорозі, Марцись з болям у серці думав про своїх сусідів з правого і з лівого флангу, які прийшли разом з ними, а тепер залишилися на місці, хоча і в них є «нормальний процент втрат».

А проте вони стоятимуть тут і підуть вперед без перепочинку.

— Ех, коли ми стояли під Козачим Курганом, знаєш, скільки людей було в дивізії? — сказав учора ввечері радянський артилерійський лейтенант, який прийшов відвідати польських сусідів.— Двісті двадцять в усій дивізії, не менше, не більше. Вже потім прийшло поповнення.

Так, так... Вони залишаться тут, на місці, зранку на них знову будуть сипатись бомби, і вони підуть в атаку, будуть закріплювати здобуті рубежі і посуватимуться вперед, залишаючи на цих пагорках, на цих розмоклих луках і почорнілих від дощів картоплящах «нормальний процент втрат»...

Тільки їх — Першу дивізію, яка вперше пішла на ворога після тридцять дев'ятого року, невеличку жменьку солдатів, польське військо в мініатюрі,— тільки їх відводять у безпечне місце. Про це потурбувалися далеко звідси — в Кремлі, який Марцись бачив, коли, їдучи в дивізію, зупинився на один день в Москві.

Потурбувалися про те, щоб ця дивізія відпочила, загоїла рани, здобути в боях протягом цих двох днів. Їх, поляків, випробували в бою, дали їм змогу самим випробувати себе, відчутти вогонь боротьби, здобути бойове хрещення. Змити ганьбу армії Андерса, яка заплямувала Польщу, знеславила ім'я поляка. Їм дано було щастя довести ворогові, що польська армія жива, хоч чотири роки тому цей ворог вихвалявся, що вона загинула і не воскресне. Їм дано було щастя перед очима всього світу піднести високо вгору стяг Польщі — стяг поневоленого, але нездоланого народу. Їм дано було своєю боротьбою засвідчити, що «Польща не загинула», як кажуть слова польського гімна.

Там, у селі, яке вони здобули в першому бою, тепер оборонятимуться, з нього підуть далі їх браті. Вони у формі Радянської Армії проливатимуть кров на тому шляху, який веде до Польщі. Виконуватимуть бойову роботу — не тільки за себе, але й за них, поляків.

Так, це було зрозуміло, ясно і просто. І все ж таки як важко було марширувати цією дорогою на схід у той час, як назустріч, обминаючи їх, мчали машини, повні солдатів, темними колонами посувалася піхота, гуркотіли гармати. На захід, на захід ішли війська цим

варшавським шосе, яке починалося так далеко від Варшави — і водночас так близько.

Хто проходив назустріч полякам, хто йшов на їх місце? Марцись згадав Анастасію Петрівну з радгоспу,— може, це її Фрося проходить зараз обіч нього, втупивши очі в заграву далекої пожежі? Може, брат Володі-конюха? В темряві до лінії фронту йшли люди, незнайомі і водночас такі знайомі, колгоспники в солдатських шинелях, робітники з заводів і фабрик, молодь, радянські люди з усіх кінців своєї неозорої Вітчизни... Ішли цим варшавським шосе на захід, на захід, до Варшави.

Потім на місце відпочинку й формування Першої дивізії прийде наказ. Наказ про те, що дивізія виконала бойове завдання, прорвавши оборону німців. Будуть нагороди.

І всім уже стане зрозуміло, що справа зовсім не в тому, про що говорили того вечора після бою — що це, мовляв, велика битва, яка може вплинути на долю війни.

Вже й зараз ця битва ввижається наче в двох вимірах. Це була одна з тисячі битв, які вже два з половиною роки відбуваються на фронті. Битва настільки незначна, що якби в ній не брала участь Перша польська дивізія, вона не мала б навіть власного імені — прекрасного імені «Битва під Леніно».

Але водночас, якщо ця битва й не вирішує долю війни, то вона вирішує долю Польщі. Польща буде саме такою, якою вона повинна бути! Вона буде з'єднана вічним братерством з Радянським Союзом. Тепер поляки — вже не купка безпорадних, розпорошених по всьому світу людей, а союзник, який власною кров'ю засвідчив велику істину братерства народів. Перший бій після тридцять дев'ятого року — бій, який вела організована, свідома своїх завдань і мети бойова одиниця.

Ні, не тільки лінію німецько-фашистської оборони було зламано в цьому бою. Було зламано брехню, якою оповито історію Польщі. Історичні кривди й несправедливості, клубок, який, здавалося, не можна було розмотати, цей бій розітнув, немов гордіїв вузол, і вони відсунулися в стародавню історію. А це вже нова історія, яку творять вони всі,— отже, й він, Марцись Ройек з Груйця, творить її разом з іншими.

«І як дивно,— думав Марцись,— що саме ця перша битва нової польської армії навіки зв'язала нас з ім'ям

Леніна, з ім'ям людини, яка від імені революції, від імені народу виголосила незабутні слова про права Польщі на незалежність!»

Правителі Польщі доклали всіх зусиль, щоб примусити польський народ забути про ці слова. Вони доклали всіх зусиль, щоб про них у Польщі не знав ніхто.

І от саме ця перша битва, якої ніхто не зможе викреслити з історії, зветься «Битва під Леніно»²⁹. Випадок? Ні, справедливе веління історії,— щоб на цей раз вже ніколи, ніколи...

«Адже от і я сам — хіба я знав? Ні, не знав нічого. В школі мене навчали брехні, давали мені читати книжки, які теж були брехнею. Разом зі мною обманювали ціле покоління!»

Але тепер вони вже знають. Уже вдруге саме ця країна, а не інша, саме цей народ, а не інший, провістив світові, що Польща буде незалежною. І, по суті, російський народ уже вдруге проливає кров за цю незалежність, бо це ж він повалив царя, подолав білих генералів, які хотіли, щоб Росія була далі старою Росією. Кров, яка лилася в Петрограді, в Москві, під Царицином, була кров'ю, яку проливали за свободу людства — а також і за свободу поляків. А тепер радянські люди ідуть на захід, і це вони кров'ю своїх робітників і селян, кров'ю своєї молоді, кров'ю всього покоління рятують і визволяють людство й Польщу.

І тепер ніхто вже не зможе обдурити поляків. Ніхто не дозволить стерти того, що сталося. Історична справедливість зажадала, щоб ця битва, перша після тридцять дев'ятого року, битва за незалежність Польщі, здобула назву — «Битва під Леніно».

А про битву під Леніно вже знають усі. Солдати вивчають один в одного газети. На всьому просторі Радянського Союзу в цей день люди читають в офіційному зведенні, надрукованому на першій сторінці:

«Виконуючи бойове завдання радянського командування, польські піхотинці дивізії імені Тадеуша Костюшка і танкісти танкової частини імені «Героїв Вестерплатте» прорвали в районі містечка Л. оборону німців і рішучою атакою вибили їх з кількох населених пунктів. Противник зазнав великих втрат у живій силі й техніці. Близько 300 гітлерівців, і в тому числі 13 німецьких офіцерів, здалися в полон полякам.

Спроби противника зупинити навальний наступ польської піхоти шляхом масового застосування пікіруючих бомбардувальників та контратак, підтримуваних самохідними гарматами «фердінанд» і танками, не дали наслідків. Контратаки німців були відбиті з великими для них втратами. Гітлерівці не витримали штикових ударів і артилерійського вогню поляків...»

Тепер уже в усьому Радянському Союзі знають, що цього разу поляки не обманули, не підвели, що цього разу вони виконали свою обцянку і можуть сміливо дивитись у вічі чесним радянським людям — всім, хто бореться вже третій рік, всім, хто втратив на фронті своїх близьких.

І там, у далекій Варшаві, можливо, вже теж знають. Прилине звістка, пролетить через усі фронти, через усі загорожі, через усі заборони. Привіт тобі, далека батьківщино, привіт вам, брати в неволі, привіт усім, хто темної ночі виходить на боротьбу з ворогом! Усім, хто вмирає, не скорившись, за ґратами в'язниць, за колючими дротами концтаборів! Привіт батьківщині, яка бореться з ворогом, слово розради, братній потиск руки!

І в усьому є крихітна частка роботи і його, Марцися. «Може, навіть варто написати мамі? — подумав він. — Але ж мати вже напевно й так знає, вона ж там, у Москві. Ні, листівку все-таки треба надіслати, навіть дві, одну матері, другу Ядвізі. Звичайні, коротенькі листівки. Кінець кінцем, йому нічим похвалитися: він не одержав ордена, не одержав навіть медалі. Ні, не так: він не заслужив ще ні ордена, ні медалі. Що, власне, він робив? Пішов в атаку? Але йшли всі. А потім він біг по бойовищу, аж поки над ним, над шмаркачем, якому немає ще й сімнадцяти років, не змилосердився капітан і не наказав йому відпочити в землянці. І одне тільки залишилося й залишиться назавжди — те, що він брав участь у цьому бою, в битві під Леніно».

— Дивись,— сказав Марцисеві товариш,— у тебе прострілена шинель.

Справді, рукав його шинелі прострілений. Дивно, як не зачепило руку. Висить відірваний клапот обшлага. Щось шелестить під пальцями. Що це?!

Маленький, складений вчетверо папірець. Його скраю обсмалило осколком.

Марцись обережно розгортає листок.

Невміло, але чітко виведено літери. По-російськи. Що ж це може бути? Колишеться вогник каганця. Треба піднести папірець до самого вогника.

«Польському солдатві, для якого я шию цю шинель, бажаю багато щастя, здоров'я, бажаю хоробро бити во-рога і щасливо дійти до своєї батьківщини».

Навіть прізвище не підписане. Тільки ім'я — «Таня».

Невідомо, хто вона, ця Таня, яка десь далеко, на фаб-риці одягу, шила шинель з товстого волохатого сукна, шинель для польського солдата. Шила цю шинель чужа російська дівчина, якої Марцись не знає, якої ніколи в житті не зустрине, шила її з любов'ю, вкладала в кожен стібок своє гаряче серце. Надіслала польському солдато-ві палкі побажання свого серця, усміх уст. Яка ж вона, ця незнайома Таня?

— Ну, ти, брат, здорово вибрався з цієї історії,— каже Щигельський після того, як уже в сотий раз була обговорена пригода з Малевським.

Так, так. Йому пощастило. Може, його врятували, може, його захистили в ці чорні хвилини зради добрі побажання Тані, російської робітниці? Звичайно, це смішно — вірити таким забобонам, але десь на дні серця все ж таки жевріє теплий маленький вогник.

Щось схоже на тінь думки — чи то часом не Таня, незнайома дівчина, врятувала його своїм добрим, про-стим, палким побажанням?

Марцись вивчив уже зведення напам'ять. Він може його прочитати з заплющеними очима, але ж читає ще і ще раз. Наче ця прострілена шинель повернула йому впевненість в собі. Адже й він міг загинути, й куля за-чепила його, хоч він зовсім цього не почув. Та небагато було потрібно, щоб він лежав у госпіталі чи був між тими, про яких каже наказ: «Вічна пам'ять героям, які загинули в боях за свободу і незалежність...»

«Адже це все і про мене. І я йшов разом з іншими в штикову атаку,— тепер це здається сном, чимось не-можливим, чого взагалі не було. Але ж я разом з інши-ми ішов у цю штикову атаку, якої не витримали німці... Адже ці пікіруючі літаки разом з іншими не змогли зни-щити й мене, хоч їх бомби раз у раз засипали мене зем-лею. Це про нас усіх — значить, і про мене...»

Тепер читає газету Павло Олексійович у радгоспі і знає, що його тракторист Марцель Ройек виконав бойове

завдання, виконав свою обіцянку, не підвів, чесно працював, як тоді на тракторі... Увечері після роботи зійдуться товариші, з якими він працював разом, будуть говорити про цей наказ. Зітхне Анастасія Петрівна, згадавши про свою дочку. Зітхне Павло Олексійович, згадавши, що сам він уже ніколи не піде в штикову атаку, і нервово поправить порожній рукав, застібнутий булавою. Вони згадають добрим словом усіх поляків, які працювали разом з ними, а тепер виконали бойове завдання. Приїде до радгоспу Канабек, — може, цей наказ зітре з його пам'яті тих поляків, які обдурили й обікрали його колгосп, втекли перед самими весняними роботами?

Прочитають мати і Ядвіга. Вони знатимуть, що не обманув, не підвів і він, Марцись, хоч не зумів відразу стати героєм. Не так легко, виявляється, стати героєм! А Владек? Як він плакав, коли йому сказали, що він залишиться в таборі! Треба залатати шинель так, щоб видно було, що це дірка від кулі. Щоб побачив Владек. Тільки Владекові це й можна показати, а матері і Ядвізі не треба... Тільки Владекові.

Але Ядвіга й мати вже знали про битву. Вони дізналися відразу.

Похмурий жовтневий день. Скликали всіх працівників правління Спілки польських патріотів. Вони зійшлися в найбільшій кімнаті.

— Що сталося?

Всі сподіваються саме цього... Але, може, щось інше?

— Наші найдорожчі прийняли бойове хрещення. Виконали бойове завдання. Перша польська дивізія в битві під Леніно додержала своєї присяги.

В кімнаті мертва тиша. Тут багато людей — але ніхто не ворухнеться. Стоять сестри, дружини, матері тих, які вчора і позавчора пролили свою кров у бою на білоруській землі. У кожній із цих жінок, які працюють тут, у Москві, є хтось близький в Першій дивізії.

І от вони всі стоять тут. Струмками ллються з очей сльози. Висока, крилата хвилина — хвилина, якої вони чекали з завмерлим серцем, з болем, з пекучою тугою чотири роки. Хвилина, яка лине вихором в цій тісній, повній людей кімнаті.

Жодного запитання. Відомо, що люди гинуть у бою. Жодна з жінок, які стоять тут і слухають, не знає, чи

в цю хвилину вона не залишиться сиротою, вдовою, самотньою. Жодна не знає, чи найближча їй людина ще жива, чи, може, загинула, виконуючи бойове завдання...

Але ніхто, ніхто не запитує. Ця хвилина вище, ніж власна радість, власна скорбота. Перша дивізія — це не мій чоловік, брат, син. Перша дивізія — це тисячі найдорожчих, найближчих серцеві людей. Тому й не сказали офіційно: «Перша дивізія», а «наші найдорожчі». Немає зараз в усьому світі людей ближчих, ніж ті, про яких принесено звістку.

З шелестом перегортається нова сторінка історії. Стелеться ясна, широка путь на захід, путь додому, путь на батьківщину. Можна високо піднести голову. Ніхто з жінок не запитує, не виявляє свого неспокою. Сльози щастя течуть по обличчях.

Для інших сліз буде час потім. А зараз тут немає ні вдів, ні сиріт, в цю хвилину всі вони — об'єднана щастям і гордістю спілка людей, які вступили на велику путь — путь до нової, щасливої батьківщини.

Шувара слухає. Він чує затамований подих, мовчазний голос цієї хвилини.

І раптом відчуває нестерпний тягар своїх п'ятдесяти років. Ох, не просто п'ятдесяти років! — десяти довгих років тюремного ув'язнення, важких днів безробіття й злиднів, які тепер обзиваються в усьому тілі невизначними надокучливими хворобами. Він не був там, його не пустили. «Тут ви принесете більше користі», — сказали йому. І цьому можна було вірити — до сьогоднішнього дня. Може, він віритиме цьому завтра. Тільки не сьогодні, тільки не в цю хвилину.

З тихими, зосередженими обличчями стоять дружини, матері, сестри тих, що були на полі бою.

Чи запитає хоч одна? Ні. «А в мене там немає нікого з рідних», — думає Шувара. І відразу дивується: як нікого з рідних? Всі, всі рідні, саме так, як щойно він сам казав: наші найдорожчі. Ближчі, ніж власна кров, власне серце. Порив любові раптом перехоплює горло, стискає подих.

Йому хочеться вийти на середину кімнати і низько, низько вклонитися їм, цим жінкам, з яких не одна, може, вже стала вдовою, сиротою, навіки самотньою. Вклонитися їм низько, по-селянськи. За їх мовчання, за це

світло, яке несподіваною красою осяяло їх застигли в захваті обличчя.

І хто знає, може, саме так і треба було зробити в цей момент, не схожий ні на яку іншу хвилину в житті.

РОЗДІЛ 13

Хмари — великі, темно-сині, із світлими краями. Вони перевалюються, клубочаться, колишуться, м'яко осідають униз і знову зростають, великі, мов подушки, мов перини в брудних пошивках. Як дивно лежати на хмарах, злітати й м'яко опускатися разом з ними. Хотілося б доторкнутися до них рукою, але пальці на диво застрягли, нерухомі, ні, не так — пальців взагалі не чути, наче їх немає зовсім. Він тільки знає про них, мов про щось безсумнівне, що не потребує перевірки.

Цікаво, які на дотик ці хмари — як бавовна, овеча вовна чи як шовк? На краях, там, де їх облямовує ясніша смужка, наче від світла, захищеного десь за цією пухнатою масою, вони здаються шовковистими. І лежати на них, певне, м'яко, м'якше, ніж на пуху. А чому ж болить голова, болить так нестерпно, наче під нею дошки? Повернути б її трохи набік, доторкнутися б до хмари шокою, але голова важка, величезна, не варто знесилюватись. От якби хто схотів поправити, пересунути ту хмару йому під голову, може б, стало легше... Але ні, зовсім не приємно лежати на хмарах. Вони нестерпно гойдаються, коливаються, клубочаться, від чого нутрощі підіймаються до самого горла, нудить. І запах такий дивний, солодкий. Це від запаху нудить чи від коливання хмар? Якби сісти, може б, стало легше?

Перини хмар розсуваються, швидко мчать вбік. «Зараз я впаду», — з жахом думає той, що лежить серед них, і розпачливо хапається за білу м'яку вовну, якісь шовковисті пасма, клубки переплутаної шерсті, що тікають з-під пальців. Пальці дерев'яні, не згинаються, все проходить між ними, мов струмочки води, мов павутиння, гнане вітром. І він падає, падає вниз, голова паморочиться від цього польоту, і нудить, нудить нестерпно.

Раптом хмари зникають. Зовсім поблизу чути два глоси.

— Лежіть, лежіть спокійно! — це по-польськи.

І відразу інший голос, по-російськи:

— Спокойно, спокойно, голубчик!

Ще одна хмарка, біла й маленька, пропливає боком. А ті, що були над головою, зупиняються, стають на місці, застигають, мов калюжа під вітром на морозі. Прямі, білі лінії карниза. Та це ж не хмари — це стеля, біла стеля... Де ж це я?

— Прокидається,— каже голос по-польськи. І знов по-російськи:

— Доктор, доктор! Пожалуйста, на минутку...

Чийсь пальці, теплі й приємні, намагаються його пульс. Очі його, ледве повертаючись, дивляться вбік. Це вже не стеля, що ж це таке біле? Ага, це ж полотняний, білий халат. Високий чоловік в білому халаті нахиляється й обережно доторкається до голови. Очі мимоволі мружаться від страху. Ні, не треба, не треба торкати! Голова така величезна, така чужа і незрозуміла і так нестерпно болить. Але дотику навіть не чути. Тільки нудить. «Пити!» — каже він, ще не впевнений, чи це слово вихоплюється з його вуст, чи бринить десь всередині, в ньому самому.

Але він чує звук власного голосу ніби звідкілясь здалека. Голос грубий, охриплий, наче говорить не він, а хтось інший.

Але ті, мабуть, розуміють. Йому відповідає голос по-російськи:

— Сейчас, сейчас, сынок...

Губи відчувають холодний дотик. Що це? Лійка! Як смішно, пити з лійки... Але, скосивши очі, він бачить маленький чайничок. «Чому мені дають пити з чайника?» — дивується він. Але відразу знаходить відповідь: «Це щоб не треба було підіймати голови». Ох, як добре, що не треба підіймати голови...

— П'є,— це по-польськи, десь поруч.

— Как же, как же, он уже совсем молодцом! — це по-російськи.

Яке смачне питво! Холодне, кислувате. Маленькі ковтки течуть в рот, в горло, шкода тільки, що такі маленькі, хотілося б захлинутися цим питвом... Тільки тоді, може, знову заболить голова.

Як добре, що вже не колишуться хмари, що він лежить на чомусь надійному. Над головою біла стеля. А що це з правого і з лівого боку?

— Не ворушися, Новацький! — каже хтось. Цей голос йому знайомий. «Звідки я можу знати цей голос? Чий це голос?» — з зусиллям працює думка. І раптом навіть стає смішно. Адже це той самий голос, який хвилину тому казав: «Прокидається», казав: «П'є». От звідки він його знає. Але про кого це говорять, до кого звертаються ці два голоси? Новацький... Теж знайоме привище. Але хто такий Новацький?

Знову власний охриплий голос:

— Де я?

Збоку чути відповідь:

— В госпіталі, в Москві. Що ж це ти, хлопче, нічого не пам'ятаєш?

Чому в госпіталі? Ага, певне, тому, що так болить голова. Але чому вона болить? В горлі щось заважає. Хочеться відкашлятись, але відразу з'являється страх: не можна, заболить ще дужче.

Вся увага зосереджується на тому, що так заважає в горлі. Наче це найважливіше. Якби відкашлятись — але відкашлятись не можна. Щось наче попереджає: не ворушися, не пробуй, буде гірше, буде ще гірше.

Стеля біла. Біля самого обличчя біле простирало. Все навколо біле. Очі пробігають по карнизу. Але його звідси видно тільки шматочок. Решта зникає праворуч і ліворуч, а далі вже нічого не видно. Треба повернути голову. І відразу на сторожі інстинкт, наче хтось сидить поруч і застерігає: краще не ворушися. І голова не ворушиться, очі втуплені лише в цей шматочок стелі, просто над головою. Щастя, що світ, нарешті, зупинився й не коливається. Нерухомість стелі додає впевненості, дає гарантію чогось дуже важливого. Але водночас він відчуває втому.

«Чому це я так втомився?» — силкується він зрозуміти. Та, кінець кінцем, не це важливо. Можна відпочити. Можна заплющити очі — і вже немає стелі, нема нічого. Хочеться спати чи тільки дрімати? Ні, не варто розплющувати очей. Хтось проходить поруч, ступає тихо, обережно, навіть ліжко не тремтить від кроків. Можна б глянути, хто це, але не хочеться підіймати повіки. Все тіло оповиває лінь. Навіть біль у голові наче зменшився, розтанув — чи просто не хочеться його відчувати, не хочеться фіксувати на ньому увагу?

— Спить, — чути голос поруч. Але він зовсім не

спить; він чує все — і кроки, і розмови, і навіть те, що кажуть пошепки. Можна було б сказати, щоб не турбувалися, йому це зовсім не заважає, нехай собі говорять голосніше. Але не хочеться розкривати рота. Приємно лежати так, все розуміти, але відгороджуватися від зовнішнього світу сном, який зовсім і не сон. Бо він ніби й спить, але чує все. Поряд тихо лунає розмова із світу дійсності, він чує її, розуміє її зміст. Але ця розмова вплітається в сонні видіння, які невловимо розпливаються, снуються ліниво, повільно, мов павутиння. Вода, що вузьким струмочком спадає вниз по каменю, — це сон, тут не може бути ніякої води. І те, що він іде дорогою, теж сон. І ці квіти на стіні величезні, світляні, дивовижні. Тут немає ніякої дороги, а таких квітів взагалі ніде не буває. Сам він теж не йде дорогою, а лежить нерухомо — це він добре знає. Дивно бачити, як переплутуються дійсність і сон... Якщо розплющити очі, відразу з'явиться біла стеля, справжня, реальна стеля, але не хочеться підіймати повіки.

Цей мур зветься Новацький. Смішно! Раніше він ніколи не думав, що у мурів можуть бути прізвиська, як у людей. Тільки чие це прізвисько? Адже так зветься не тільки мур. Він чує це прізвисько в тихій розмові поруч. Хто це говорить? Треба зайти за ріг муру, там має бути вуличка, в цій вуличці все з'ясується.

Кого, власне, звать Новацьким? Щось напрочуд знайоме.

І раптом — немає муру і звислих з нього квітів, що світяться дивним блиском, квітів, яких ніде не буває. Він виразно, ясно бачить — як це можна бачити? — не напис, ні, але й не вимовлені вголос слова: «Твоє прізвисько Забельський».

Він читає це чи тільки чує? Дивно, дуже дивно — це ж правда. І тепер це вже не сон. Він сам каже:

— Мое прізвисько Забельський.

Каже повільно, виразно, ніби вчиться вимовляти ці слова. Ні, наче пригадуючи їх наново, бо колись він це чудово знав.

— Марить, — каже голос по-польськи. І відразу ж по-російськи:

— Сестричка, ему, видно, дуже.

Хочеться сказати, що зовсім ні, навпаки — йому дуже добре. Треба тільки повторити ще раз своє прізвисько,

щоб не забути, ні за що в світі не забути знову. Але язик плутається. І раптом невідомо звідки — жах, гуркіт, наче все руйнується. Під заплющеними повіками вибухають вогники. Що це таке, що з ним діється?..

...Очі знову розплющуються. Знову хочеться пити. Над ним немає вже білого прямокутника стелі. Ні — от він. Але вже, мабуть, вечір. Звідкілясь падає затьмарене світло. Що це було? Тільки б не забути, не загубити...

Але боятися нічого. Тепер він відчуває власне тіло. Від ніг аж до голови, до самих очей. Як дивно відчувати все своє тіло!

«Я поручик Забельський», — стверджує він ще раз.

Стає гаряче, потім холодно. Губи жадібно шукають фарфорової лійки. От вона. Чайничок нахилиється до губ, можна пити. Він міг би й сказати що-небудь. Але краще не треба. Спочатку треба розв'язати щось дуже важливе, невідкладне і не поспішати, тільки не поспішати.

Добре, що вже ніч. Так тихо скрізь. Нікого немає. Стелю видно, бо в кімнаті не дуже темно. На стелі снують сірі тіні. З них можна скласти виразний напис:

«Я поручик Забельський».

Чому ж казали — Новацький? Адже Новацький — це був той, що в Литву...

З зусиллям, наче крадькома, думка підходить до цього Новацького. І раптом наче роздерлися тіні на стелі. Поручик Забельський лежить у ліжку — і твердо, точно, холодно знає все, що було.

Плавні Стиру. Стежки через болота. Стрілянина біля залізничного насипу. Там він був поранений. І через те потрапив у госпіталь. В радянський госпіталь. Тепер він знову в госпіталі, але тоді його прізвище було Новацький, рядовий Новацький.

Це, звичайно, на всякий випадок, щоб не бути офіцером. Усі казали, що так безпечніше, що до рядових не так чіпляються. Отже, Новацький... А Новацький був той солдат, який умер від тифу чи від чогось іншого... «А свої документи спали!» — порадив хтось. Невеличкий вогник швидко, жадібно лиже папери, чіпляється за край фото — на мить зупиняється. Чорніє, скручується фото. Тепер досить тільки торкнутися ногою — і чорні клаптики розсиплються попелом, вітер розмете, підхопить його. І от уже немає поручика. Існує тільки рядо-

вий Новацький. Він узяв чуже ім'я і чуже прізвище і через те перестав існувати.

Що він знає про рядового Новацького? Нічого. Напружено, болісно він намагається пригадати, який був той Новацький, але в пам'яті не залишилося нічого. Рядовий, і все. І так якось непомітно, спокійно вмер, нікого й не стурбувало це. А тепер так хочеться знати — хто ж він був? Адже існувала така людина — Новацький, і перше ніж стати рядовим ця людина теж була кимось. Він, цей Новацький, десь жив, щось робив. У нього були батьки, брати, сестри, може, й наречена. Були люди, які його знали, для яких він був чимось головним у житті. Він, Забельський, носить його прізвище як щось стороннє, що можна від себе відокремити. Але ж це прізвище означало якусь певну особу, саме таку, а не іншу людину. Яка ж вона була? Весела чи смутна? Що переживала в житті, чим тішилась, що її засмучувало? Що думала про людей, про світ, як пережила цей страшний вересень? Нічого не можна довідатись, бо той умер. Як дивно — вмер, але існує далі. Існує рядовий Юзеф Новацький. Існує тому, що він, поручик Забельський, витяг з кишені мертвого потертий чорний бумажник з документами і поклав його у власну кишеню. Спочатку це не здавалося чимось істотним. Рядового Новацького не було, поховали його там, над Стиром. Тільки потім, коли поручик Забельський був поранений біля залізничного насипу, в нього знайшли ці документи і так його й зареєстрували в госпіталі — Новацький. От тоді й перестав існувати Забельський, а ожив Новацький. І згодом у тюрмі, в тюремному госпіталі, він теж був Новацьким. Але це неправда.

Щось десь обірвалося — що? Треба взяти в руки кінці розірваної нитки й зв'язати вузлом. Пальці затерпли, не гнутья, зв'язувати важко, але він зв'язує. Туманне, неясне все, що було над Прип'яттю, над Стиром. Далеко легше пригадати те, що трапилося раніше. Вересень...

І раптом голосно й виразно він запитує на всю палату:

— Який тепер рік?

— Марить,— шепоче хтось поруч, але інший голос зразу ж відповідає:

— Сорок третій. Ти що, навіть роки переплутав?

Але він не відповідає. На стелі сірі тіні складаються в дату. Тисяча дев'яцот сорок третій рік. А тоді був тридцять дев'ятий. Де ж подівся час поміж тридцять дев'ятим і сорок третім роком?

Тридцять дев'ятий — виразний і ясний. Це значить — чотири роки. І раптом — радість! Чотири роки відділяють його від того часу! Неправда, що вони зникли. Вони є. Дивно тільки — події тридцять дев'ятого року віддалені, але виразні. Все, що сталося потім, — ближче, але воно плутається, стирається, рветься, зовсім так, як плуталися щойно дійсність і сон. Тридцять дев'ятий рік — дійсність. Потім — сон. Все життя роздвоїлось, розколосось. Він уже не Забельський, а рядовий Новацький. Хіба прізвище має якесь значення?

Адже я залишився самим собою, як би мене не називали. І от виявляється — це не так. Виявляється, це теж важливо. І навіть не прізвище — його мучить щось зовсім інше, незручне, мов чужі, занадто тісні чоботи. Не прізвище, а ім'я. Бо ж він не Юзеф, а Станіслав. Начебто це все одно. Але звук цього чужого імені завжди наче перешкоджав, викликав ніяковість. Все життя його звали Станіслав. Стасек, Стась — і раптом — Юзеф...

Сірі тіні на стелі складаються в написи — двоє імен, два прізвища. Що ж тепер робити з цими двома іменами, двома прізвищами, старим і новим? Де він? В госпіталі, в Москві. Кому ж сказати, що він поручик Забельський? І чи треба про це говорити? Жити по-давньому, як Юзеф Новацький, чи раптом з'явитися поручиком Забельським?

Тіні на стелі скручуються в складки, в темні кучері. Поручик Забельський збирається до полковника з візитом. Точніше кажучи, не до полковника, а до його дочки. Сам полковник і його огрядна дружина є лише неминучим додатком, без якого, на жаль, не можна обійтись.

Спека. Асфальт тротуару на вулиці Новий Світ так нагрівся, що підошви відчувають його м'якість, його чіпку липучість. Пече сонце. Але що за дурниця! Адже полковник з сім'єю біля моря, і він іде зовсім не з візитом. Це мобілізація!

Гуркочуть, гримлять, торохтять на дорозі гармати. Куди іти? Ніхто не знає. Штаб полку невідомо де. Спека. І на небі, мов на злість, жодної хмаринки. Всі дороги вкриті білою курявою, яка клубами летить з-під

В. Василевська серед учасників Другого всеслов'янського мітингу в Москві. Фото 1942 р.

ніг, б'є в обличчя, лізе в рот, рипить на зубах. Ні хмаринки. І німецькі літаки весь час у небі. Ні хвилини перепочинку...

— Ідіть собі, ідіть звідси! — гукає солдатам жінка в хустці, зав'язаній під підборіддям.— Вони зараз прилетять за вами слідом!

Води в криниці зовсім немає, солдати лаються.

І справді, жінка ще лементує, коли вже чути уривчастий, виючий звук.

— Щоб вас холера взяла, щоб вас бог покарав! — кричить жінка і мчить з дитиною на руках витоптаним сотнями ніг городом в яму, викопану на картопляному полі. Але не добігає. Злітає чорний фонтан підкинутої вгору землі; кущі, вирвані з корінням; короткий блиск полум'я.

Далі, далі. Лісок біля дороги, трохи тіні у випаленому полі. Та ледве відпочинеш, ледве скинеш шапку із спітнілої голови — знову виючий гуркіт у повітрі. Неприязно поглядають на солдатів біженці на дорозі.

— Зараз налетять на вас — усі загинемо!

Село. Лісок. Самотня хата. Зарості. Де не зупинишся відпочити хоч на хвилинку від нестерпної спеки — вони вже тут. Уривчасте виття під блакитним небом. Виючий гул моторів. Свист падаючих бомб. Татакання кулемета з повітря, низько, біля самої землі.

— Не стріляти, не стріляти! Він побачить!

Але «він» і так бачить. «Він» доганяє скрізь. Несхибно іде слідом за ними, знаходить. Знає, де вони.

З лісочка — ракета. З чагарника — трасуюча куля. З села — паперовий змії. З хати — вогник лампи.

— Щоб вони вигоріли! — лаються солдати.— Що ж це, самі шпигуни в усій Польщі живуть, чи що?

Але крім тих, які пускають ракети, паперових зміїв, дають сигнали димом і світлом, є ще й цей потік людей, які йдуть, тікають, котяться на схід, на південь нестримною, страшною рікою. На них сиплються бомби, снаряди, їх поливають кулеметні черги. На дорозі, в канавах, лісках, чагарях залишаються сотні трупів. Їх нікому ховати, і вони гниють, блискавично розкладаються під пекучим літнім сонцем, у задушливому, нагрітому повітрі.

Ох, яка спека, яка спека! Пече тіло полум'ям безжалісне, страшне, розжарене сонце. Повітря, яке вдиха-

еш, гаряче й густе, опікає горло. Горять ноги, ніби чоботи зроблені з розпеченого заліза. Тіло під мундиром обливається гарячим, мов окріп, потом. Пити, пити! Але де взяти води? Всі криниці випиті, на дні їх лише грузький мул. Селяни женуть солдатів від криниць — бояться літаків, які летять слідом за кожною військовою частиною, за кожним загоном.

Але в рот тече холодна рідина. Чиясь рука доторкається до обличчя, така прохолодна рука — хочеться ворухнути головою, притулитися до цієї прохолодної руки.

— Сестричка, у него лихорадка? — запитує вже знайомий голос. І жіночий голос відповідає:

— Ничего, ничего, положим ему лед на голову.

Лід, хто це говорить про лід? Звідки лід у цю нелюдську, незвичайну для вересня спеку, серед сипучих пісків, спалених сіл і цього страшного запаху згарища, що ятрить ніздрі?

Холод на голові. Ох, як добре! Виринає перед очима стеля. Ні, не дорога з Варшави на Полісся, йому ж сказали — це госпіталь у Москві, сорок третій рік... Давно зник, минув той примарний вересень. Можна відпочити.

Приємно холодить чоло. Але все тіло палає, горить... Горить, охоплена полум'ям, дівчина в мундирі... Що це таке? Ага, це ж поле бою, тут десь недалеко село, яке треба зайняти. Це вже сорок третій рік... «Перед нами велика, свята мета, а на дорозі смертельний ворог. Через його трупи — дорога до Польщі!»

Рядовий Новацький... Поручик Забельський в шкурі рядового Новацького. Може, їх двоє? Ні! Це саме він, поручик Забельський, знову носить мундир. Він знову в армії. Тільки він не здобув вищого чину, дивно, з поручика раптом став рядовим...

І все стає ясним і простим. Він добре пам'ятає куші з лівого боку, і стріхи хат, і палаючу машину. «Мабуть, там мене й влучило, — думає Забельський. — Просто я поранений і мене привезли в госпіталь. Мабуть, поранило в голову — і тому нею не можна ворухити, вона така велика й важка. Що ж це за госпіталь? Розмовляють пошепки, польською мовою. Мабуть, наші. А сестра росіянка. Це, напевно, радянський госпіталь в Москві».

Ледве складаються думки. Вони ясні, наче прозорі, не плутаються більше. Адже він встановив багато дечого: сорок третій рік, Перша дивізія, перший бій після тридцять дев'ятого року.

Піски і піски... Там не було боїв. Яка там була боротьба? Оскаженілий поміщик, який спалює українське село... Наче з-під землі виростає високий селянин, хоче затримати... Тікати, негайно тікати. Ох, як жарко! Це горить, палає українське село... А от і солдати... Вони підпалили з чотирьох кінців село, як же тепер тікати, як заховатися? З усіх боків вибухає страшне, червоне полум'я.

— Тише, тише, лежи, миленький, лежи, нельзя так!

Лагідний, любий голос. На мить розривається червоне кільце вогню. Яка слабкість... Чиїсь руки обіймають його ніжно, але впевнено, обережно кладуть на подушку, але подушка пече вогнем. На губах волога. Губи жадібно хапають її, але смак неприємний, гіркуватий.

— Ничего, ничего, пей, голубчик, пей. Сразу лучше станет...

Хочеться плакати. Яка слабкість, боже мій, яка слабкість... І, нарешті, треба неодмінно сказати, що його прізвище зовсім не Новацький. Бо інакше він знову загубиться і не зможе себе знайти... Вузька стежка зникає між очеретами, він знову заблудив. Якби сказати своє прізвище, може, все стало б на своє місце, думки знову стали б такі ж ясні й прозорі, як раніше... Але губи пересохли, не ворухаються, язик став шорсткий, твердий, мов кусок дерева, ох, як він заважає... Ні, мабуть, не пощастить нічого сказати. Хочеться плакати, як страшенно хочеться плакати! І така слабкість. Ні, ні, він не Юзеф, а Станіслав, Станіслав... Плутаються, губляться, розриваються на окремі літери імена, розсипаються з тихим шелестом. От їх уже немає. Знову вирують склужбчені хмари...

...Тепер уже можна розплющити очі. Де подівся жар? Холодно. Тіло охоплює млість. Стеля — на своєму місці. Але поруч щось високé. Темна лінія і від неї вниз — біле.

«Загородили мене ширмою...»

Це треба сказати собі пошепки:

— Загородили мене ширмою...

Де це він бачив? Ага, так, у першому госпіталі. А потім пораненого винесли, він умер саме за такою ширмою. Щоб інші не бачили. Значить, і я вмираю...

Голова наче вже не болить. Холодно. Могли б мене чимось накрити. Хоча біле простирало й ковдра ось тут, натягнені до самого підборіддя. Чому ж так холодно? Задубіли ноги, руки, все тіло. Він відчуває свої руки й ноги. Тільки тому, що їм так холодно. Хоча це ж, здається, ще зима... Осінь... Правда, це Москва, північ, може, тому?

«Ні, це тому, що я повинен умерти. Я поранений у голову, вмираю».

— Холодно!

Жіноче обличчя нахилиється над ним.

— Холодно? Сейчас, сейчас...

Руки обережно підтикають ковдру з боків. В ногах щось тепле, ага, це ж грілка з гарячою водою! Ноги відчувають тепло, але їм холодно.

— Я вмираю?

І відразу теплий, любий голос:

— Что вы, что вы? Будете жить, надо жить, надо еще Варшаву увидать... Вы только слабенький, но это пройдет!

«Это пройдет»,— повторює про себе поручик Забельський.

Що пройде? Ні, його не обдурять, він знає, що означає ця ширма. Він уже бачив це в тому, іншому госпіталі. Варшава... Що вона знає про Варшаву? Вже немає вулиці Новий Світ. Її зруйнували, розстрошили, рознесли бомби... Ні, мабуть, так воно й буде— доведеться умерти.

Видно, тяжко його поранило. Операцію він витримав, але зараз умре.

Очі вологі. Безглуздо, що так хочеться плакати над самим собою. З куточка ока вниз стікає сльоза. Він добре відчуває її. Спочатку була тепла, потім холодна, тече поволі, аж свербить шкіра. Тепер уже все одно— можна навіть плакати.

Ширма відсувається. Біля ліжка раптом стає тісно. Мужчина в окулярах, в чудній білій шапочці. Мов кухар. За ним другий. І сестра, яка казала: «Это пройдет». І ще хтось.

— Ну, как живем?— запитує високий мужчина. І

сестра показує йому папірець з якимись помітками, щось шепоче, а той, притакуючи, киває головою.

— Профессор, может быть...

Ага, значить, це професор. Високий, в окулярах, з борідкою. Зовсім такий, як їх професор-викладач у Варшаві. Скільки їх тут зійшлося біля його ліжка! Але все одно він умре. Треба б ще побачити Варшаву... Але Варшави вже немає... Як соромно, люди дивляться, а він плаче, доросла людина, поручик. Одна за одною котяться сльози по щоках.

— Не надо, не надо. Такой хороший мальчик...

Які смішні слова! М'яка, ніжна хусточка витирає йому очі. Про що вони говорять? Що думає зараз цей професор, який пробує пульс, обережно доторкається до пов'язки на голові?

— Зачем слезы? — буркотливо запитує професор.— Будем жить, обязательно будем жить, Варшаву будем брать.

Варшави вже немає. Її змели, розбили, знищили снаряди. Адже вони знають це, повинні знати. І все-таки говорять про Варшаву. Значить, не треба вмирати?

Наступає ранок, день, за ним вечір. Не хочеться думати, не хочеться говорити. Але страх десь зник, розтанув, наче його відігнали слова того високого професора.

«Може, я все-таки буду жити?» — думає поручик Забельський.

Поволі минає день. Це нічого; тим краще. Не треба поспішати. Немає куди поспішати. Видно, зовсім не треба вмирати.

Дні монотонні, один схожий на інший. Ранок, день, вечір. Тільки тепер він п'є не саму воду, а ще й бульйон, їсть компот. І під час перев'язок йому не так боляче. Тільки слабість в усьому тілі... Правду кажучи, він міг би вже й розмовляти. Адже з правого і лівого боку лежать свої товариші з дивізії. Часом навіть хочеться їх про щось запитати, допомогти своїй пам'яті. Але ще не час. Треба спочатку розв'язати найважливіше питання: хто він такий? Хто встане з цього госпітального ліжка? Поручик Забельський чи знов рядовий Новацький?

Довгі, довгі години. На карті стелі, гладенькій і білій, можна писати все по черзі. Спочатку ось ця історія на Поліссі. Високий селянин на подвір'ї, де валялася солома. Спокійно пригадує все по черзі поручик Забель-

ський. Саме так і треба — спокійно. Він бачить все так виразно, наче це було сьогодні. Високий селянин, у хаті якого вони знайшли притулок. І постріл — просто йому в обличчя.

Він згадує наче про когось іншого, а не про себе. Але ж це був він, поручик Забельський. І далі, далі — аж до литовського кордону. Нанизуються події на пам'ять, мов на натягнену струну. Вся історія поручика Забельського. Але ж справа зовсім не в цьому. Ніхто не докопається до цих старих історій, ніхто не зможе потрапити на слід. Вогнем і кров'ю змело те село, вогнем і кров'ю змело все те життя, ураган пролинув над тими місцями і, напевно, не залишилося жодного свідка, якщо він і був колись. Ні, справа не в цьому...

«Але в чому ж? В чому? — мучиться, вперто думає поранений. — Що ж тут найважливіше? Я Новацький — і кінець!» Щось відімкнулося в голові, тепер уже зв'язала його нитка з тими днями, все повернулося на свої місця.

Але ні, це теж неправда. Насупивши брови, поранений думає. Як важко продумати все по порядку, до кінця... Як це він вчив ще в школі, адже у нього було відмінно з логіки? Але те, що діється тепер, не має нічого спільного з логікою. Тут зовсім інше. Неправда, що все повернулося на свої місця. Він здалека придивляється до поручика Забельського. Не тільки чужим — ворожим поглядом. Але хто ж це так придивляється до поручика Забельського? Рядовий Новацький? Рядового Новацького давно вже немає. Невідомо як, він приєднався до тієї купки людей, яка намагалася пробитися на Литву. Хоча тепер, на віддалі, пригадуються деякі дрібниці, не помічені тоді, незначні.

Ні, той, у кого він забрав документи, теж не був рядовим Новацьким. Невідомо, де й коли загинув рядовий Новацький — той, який умер від тифу, теж, без сумніву, був офіцером. Всі вони в тій халупі над Стиром були офіцерами. І тільки один... але цей один був осадником... Так, а той, що вмер від тифу, мабуть, ще раніше добув собі документи. Вже третя людина носить це прізвище. Троє людей на один документ. Хто ж, якою людиною був перший, справжній рядовий Новацький?

Поручик Забельський не знає нічого про нього. Зате він знає все про другого — ні, про третього. «Про якого

третього? — дивується він раптом.— Аджє третій — саме я...»

Солдат Першої дивізії. Арка в лісі, зелені гірлянди з соснових гілок, червоно-білі прапорці і напис: «Привіт тобі, вчорашній блукачу, сьогоднішній солдате!» Орел, трохи інший, ніж раніше, з широкими крилами, без корони. «Орел П'яста», — пояснили йому відразу. Ранкова «Клятва» й інструктор Завейко, який так старався, щоб зрозуміли його російську мову. Дивно, він, поручик Забельський, і справді вчився там — вчився багато дечого, що потрібне було йому як рядовому, та чого він не знав, хоч і був колись поручиком... Нова війна, нова зброя й нові люди... Тут, на госпітальному ліжку, йому згадалися паради й огляди. Паради й огляди, в яких брав колись участь поручик Забельський! Хто це глузливо всміхається, згадуючи ці паради? Рядовий Новацький? Але ж ніякого рядового Новацького немає... Це поручик Забельський кепкує з самого себе. Тільки тут, на солдатській службі, в Першій дивізії, довелося йому зрозуміти, що таке армія, що таке зброя, що таке бій...

Невідомо звідки, наче з туману, вириває чийсь худе обличчя з сірими очима. «Хто це такий? Де я його зустрічав? І чому пригадав його зараз?»

Вузька стежка. Переплутаний хміль. Ну, звичайно — це той український селянин, комуніст, якого він зустрів у вересні. І от виявилось, що він не помилився. Він казав правду. Він знав про Польщу більше, ніж Забельський, поручик польської армії. Лише тепер він, Забельський, усе знає, все розуміє. Те, чого не знав раніше, про що не мав уявлення. Але чому ж він не знав цього тоді? Аджє все мов на долоні — варто було придивитись, хоч на хвилину замислитись... Чи ж можливо, щоб тоді в нього не знайшлося навіть хвилини поміркувати? Чому він стільки років вірив усім дурницям, усім патетичним фразам, замість того щоб хоч раз послухати власного розуму?

Йому згадалися розмови в сім'ї полковника. Патетичні дурниці, які Забельському доводилося слухати, — ні, не тільки доводилося, а він з власної волі слухав їх, з пошаною, з цілковитою увагою. Ще б пак! По-перше, начальство, по-друге — батько панни Ірини. По-третє — високий чин. Але що там полковник! А той оперетковий вождь, на честь якого вони лементували, надривалися?

«Жодного гудзика з мундира не віддамо ворогові...»
Гудзика з мундира!

В роті стає гірко. Чому, навіщо він весь час повертається до цього? Адже він почав зовсім про інше... Сквознула неслухняна думка кудись убік і блукає сама, замість того щоб він керував нею, дійшов, нарешті, якогось ладу. Що ж робити з цим поручиком Забельським, з далекою, чужою, незрозумілою людиною, від якої він відійшов — і знову з нею зустрівся... через скільки ж то? Через чотири роки, — коли він давно вже став рядовим Новацьким, солдатом Першої дивізії.

Адже він мав нагоду признатися в усьому. Коли він прийшов у дивізію, його розпитували, що й як. Але тоді він тільки похмуро, підозріливо дивився на офіцера, який приймав прибулих. «Хто ти такий? — думав він тоді. — Польський офіцер, як ти себе називаєш, чи, може, хтось інший? Може, ти просто звідси, з цієї зеленої поляни, яка пахне хвоєю, відправиш мене в тюрму?» Він похмуро, недовірливо придивлявся до біло-червоних стягів, біло-червоних прапорців, які тріпотіли на вітрі, що линув з ріки. Що це за польська армія? Вигадка, брехня, «липа»? В андерсівську армію його не прийняли: глянули на посвідку з госпіталю — і відмовили, сухо, коротко, не бажаючи навіть слухати ніяких пояснень. У нього боліла голова. Він не пам'ятав деяких речей. Це правда. Але ж це було раніше, а тепер він пам'ятає, може розповісти все докладно. Розтанула, зникла чорна мла, яка час від часу заслоняла зір, наказувала боляче, вперто відшукувати розірвану нитку днів, розірвану нитку минулих подій.

Ні, не прийняли. Довелося спробувати тут. Хоча йому не вірилось, що це справді польська армія. Але нехай. Якщо це навіть радянські частини — краще битися в радянських частинах, ніж отак старцювати. Адже він був колись поручиком польської армії — і ще мусить щось зробити, мусить помститися за той вересень.

Тоді в нього не було ніякого сумніву, що краще забути про свій офіцерський чин, бути звичайним рядовим, нашвидку вигадати казку про життя рядового Новацького. «Немає дурних!» — повторював він про себе, вдихаючи солодкі пахощі хвої, відчуваючи на обличчі теплий радісний вітер з ріки й дивлячись в обличчя офіцера, який записував його.

«Я — рядовий Новацький, і все! Чорт знає, що вони тут можуть зробити з офіцером. Чорт знає, якими способами можуть розкопати все, що було раніше, навіть того селянина на Поліссі».

«Не дам себе спіймати,— думав поручик Забельський, похмуро читаючи гасла, написані червоними буквами на білих транспарантах.— Не дам себе спіймати, не дам себе обдурити! Нічого від вас не хочу, тільки одного — воювати!»

Але потім виявилось, що тут ніхто не брехав. Стало зрозуміло, за що тут борються, з ким борються і яка повинна бути та Польща, до якої вони підуть. А потім уже важко було сказати, признатися. Не раз хотілося підійти хоча б до «освітнього офіцера», розповісти все. Але щось зупиняло — не страх, ні, а сором. «Ну що ж, нехай я буду рядовим Новацьким, поки що»,— вирішив поручик Забельський.

Поки що?

Ще буде на це час там, у Польщі. Він ще встигне. Ще десять разів встигне змінити цей документ.

Але тепер ішлося не про документ і не про прізвище на папері. Тепер він був рядовим Новацьким, солдатом Першої дивізії. Перед його очима розкрився новий, інший світ. Він уже звик до прізвища Новацького. І це прізвище перестало бути порожнім звуком. Воно означало для Забельського інше життя, іншу людину.

«Як же це може бути?» — дивувався поранений. Але це було саме так. Що спільного мав Новацький, солдат Першої дивізії, з поручиком Забельським? Той рядовий Новацький, який зовсім іншими очима дивився на світ, на події, наче в нього з очей спала полуда. Той рядовий Новацький, який ішов битися під Леніно й під Леніно був поранений,— не тільки ради того, щоб помститися за вересень, а тому, що він бився за те, щоб у Польщі надалі все було інакше.

І раптом з'явився поручик Забельський. Та ще й з кров'ю на руках. Що ж з ним робити? Це питання неодмінно треба з'ясувати. Бо кого він хотів обдурити, кого хотів ввести в оману?

Біла стеля не відповідала. Біла стеля мовчала.

— А тепер ізмерим температуру,— каже півголосом сестра Аня. Він зблизька бачить її лагідне, любе обличчя. Росіянка, радянська сестра. Скільки ночей вона не

спала, чергуючи біля нього, коли в нього була гарячка, коли його життя висіло на волосинці. Біля кого вона чергувала? Біля рядового Новацького чи біля поручика Забельського, який...

Сестра дивиться на термометр і хитає головою. Так, він і сам знає, що саме від цих думок у нього підіймається температура. Сестра Аня намагає пульс.

— Что вас беспокоит? Почему вы волнуетесь? Надо лежать спокойно и ни о чем не думать, набираться сил, чтобы раны заживали.

А що, коли він розкаже саме їй, сестрі Ані? Попросити, щоб вона сіла біля нього, на краю ліжка, і розповісти. Порадитись.

У неї такі любі, розумні очі й сиві ниточки на скронях у темному волоссі. «Може, саме така була і моя мати? — думає поранений.— Недобре, коли мати вмирає так рано, що в пам'яті не залишається навіть її обличчя. Розповісти... Але з чого почати?»

Сестра записала вечірню температуру на дощечці, яка висіла в ногах ліжка, поправила ковдру й пішла далі, до інших поранених. Ні, ні, доведеться і далі мучитися самому, самому думати, що зробити з тими двома, які раптом опинилися в рамках одного життя, де є місце лише для одного.

«Але ж у нього є час. Ще є час. Поки що, сказала сестра, треба набиратися сил, щоб гоїлися рани». Тим більше що він і сам знає, звідки ці стрибки температури. Отже, нехай вона хоч не турбується про нього... Тільки це він і може зробити, щоб віддячити за її невинні, ніжні турботи.

Але не так легко було звільнитися від думок, які поверталися вперто, надокучливо. Якщо їх не було вдень, вони з'являлися ввечері і не давали спати. Та поступово народилися інші інтереси. Він уже міг обережно повертати голову, його цікавили розмови сусідів. Потроху світ розширювався, його вже не можна було обмежити білим прямокутником стелі, площею власного ліжка. Забельський уже не був на самоті із своїми думками, із своїми ранами, із своєю власною, тільки йому відомою трагедією. З правого боку лежав поранений з перебитими ногами,— та хоча питання, чи доведеться йому ампутувати ноги, чи ні, вирішувалося й досі, його

це начебто не так і хвилювало. Він був дуже балакучий, і його, очевидно, дратував мовчазний сусід, якого він весь час намагався втягти в розмову. І Забельський навіть сам не помітив, як почав з ним говорити. Коли температура спадала, вже важко було лежати нерухомо, як колода. Забельський з подивом помітив, що починає навіть нудьгувати.

— Це певна ознака, що тобі стало краще,— пояснював сусід.— Почекай, сьогодні ввечері буде концерт.

— Який концерт?

— Прийдуть з заводу, гурток самодіяльності.

— З заводу? Чому з заводу?

— Адже над нами взяв шефство автозавод. Ти хіба не знав?

Ні, Забельський не знав.

— І завод, і школа. Приходить малеча, читає книжки, газети. В сусідній палаті, де легкопоранені лежать, там радіо і патефон є. Але в нас поки що не дозволили.

— А там хто лежить? Радянські?

— Ні. Все наші. Весь госпіталь нам віддали.

Легкопоранені з сусідніх палат приходили до них у гості. На костурах, в госпітальних халатах, в піжамах і в капцях на босу ногу.

— Тільки на кровати не садитесь,— марно просила сестра Аня.— Я ще несколько стульев принесу, только не садитесь на кровати.

Але всі вмошувалися саме на ліжках. Так було зручніше, затишніше... І починалися нескінченні розмови. Ще і ще раз обговорювали перший бій. Як було, що могло бути, чого не було. І не тільки бій. Складали плани на майбутнє, ділилися спогадами. Найчастіше згадував минуле сусід Забельського з правого боку.

— От коли я був в Іспанії...

Забельський слухав. Поруч з ним лежить людина, з уст якої так і сиплються екзотичні назви, для якої «Ебро» так само легко вимовити, як і «Вісла». І він, цей поранений, ще й сміявся з того, що за боротьбу на боці республіканців його позбавили права польського громадянства.

— Громадянство... Цікаво, де вони самі тепер? А я завоював собі не тільки громадянство, але й орден... Доля мінлива... От коли ми їх тепер позбавимо громадянства — це вже буде раз і назавжди.

Вони весь час говорили про Варшаву, хоч до цієї Варшави було ще далеко.

— От коли почнеться боротьба за Варшаву...

Але «іспанець» негайно робив зауваження:

— Боротьба за Варшаву почалася вже давно. Саме тоді, в ті роки... Боротьба за Варшаву почалася під Мадридом.

Всі згоджувались. І поручик Забельський відчував, що це саме так і є, що це правда — ясна, мов на долоні. Чому ж він тоді, раніше, цього не знав?

Не знав? А от цей поруч, завжди такий веселий, хоч йому кожного дня могли ампутувати обидві ноги,— він знав! Переходив кордони, прокрадався через країни й міста, щоб битися під Мадридом за Варшаву. Тільки він, поручик Забельський, цього не знав, наче ходив з тугою пов'язкою на очах.

Що він тоді думав, як думав, чому не міг цього зрозуміти?

Очевидно, він просто не думав. І лише тепер з жахом переконався, що кожен і тоді міг відразу побачити, як усе котиться в Польщі під укіс; як усе неухильно веде до поразки.

А вони тоді кепкували з капітана Польковського, в якого були найчорніші передчуття, який тоді, в останні дні серпня, ходив мов з хреста знятий.

— Та що він дурниці каже? Ви знаєте, які карти нам роздають? Карти Східної Пруссії і далі на захід аж до самого Берліна. Якби були найменші сумніви, дали б карти наших прикордонних районів.

Так, так! У нього самого, коли він пробирався на Полісся, були карти Німеччини в польовій сумці... Знадобилися вони йому, нічого сказати! Цікаво, де тепер капітан Польковський?

Треба починати життя наново. А втім, воно вже почалося — в той день, коли він, повний недовір'я, так, на всякий випадок, поїхав у ці Сельці. Там, у таборі Першої польської дивізії він знайшов відповідь на все незрозуміле йому раніше, навіть на той страхітний вересень, який і досі з'являвся в снах кошмарним привидом. Там усе було ясне і просте. І були люди, які давно про це знали, і давно до цього готувалися, і свідомо боролися. І це були саме комуністи — ті, кого він вважав за ворогів нації, за проданців, агентів Москви. Як легко він

тоді вірив наклепам! У нього не було навіть жодних сумнівів, що це саме так, хоча комуністів він навіть і в очі не бачив ніколи. Перший був той українець, якого він зустрів на Поліссі. А потім виявилось, що серед них немало й поляків. І саме ці люди в перших рядах ішли в атаку й вели за собою інших. Саме їх полягло в бою найбільше. Це вони захищали до кінця Варшаву в тридцять дев'ятому році.

Все було навпаки, ніж втовкмачували йому, Забельському, в голову мало не з самого дитинства... І з цими «кресами», і з селянами, і з робітниками — все було не так, як йому казали. Значить, справа тоді, в тридцять дев'ятому році, була не тільки в нестачі зброї. Правда, деякі казали: аби тільки дали зброю, а більше мене ніщо не обходить. Але це була та ж помилка, яку зробив і він сам. Ні, тепер поручик Забельський знав, що однаково важливе все, все. І про Польщу, в якій народився й виріс, він почув тут багато такого, про що досі мав не більше уявлення, ніж якийсь чужоземець. Він довідувався в таборі про безліч речей і справ не тільки з бесід і дискусій, які провадили «освітні» офіцери. Багато чого він довідався від товаришів, з розмов і спогадів. І йому ставало дедалі ясніше, що йдеться не тільки про те, щоб битися, але й за що саме битися. Щоб ніколи, ніколи не могло повторитися...

— Здрастуйте!

Свіжий дитячий голосок несподівано ввірвався в його думки. Дівчинка років одинадцяти, в синьому платтячку й білому фартушку, стояла в дверях палати.

— А-а-а, Наташа... День добрий, Наташо! Іди, іди сюди, ми вже давно чекаємо.

— Наташо, день добрий!

— Як ся маеш, Наташо?

З усіх ліжок летіли веселі привітання. Дівчинка зайшла в палату і дрібними кроками попростувала до стільця, який стояв у проході.

— Що ти принесла, Наташо?

— Сьогоднішні газети.

Забельський мимоволі усміхнувся. Дівчинка була страшенно серйозна. У неї був смішний, кирпатий носик, рожеві, наче від холодної води, губки, і вся вона була ніби щойно вмита. Тоненькі, біляві, туго заплетені косички

стирчали в обидва боки, зав'язані маленькими блакитними бантиками.

— З чого починати?

— Звичайно, із зведення.

З шелестом розгорнулась газета. Маленькі ніжки не досягали до підлоги, гойдалися в повітрі. Дівчинка зітхнула, наче набираючи в легені більше повітря.

— Я вже буду читати.

— Читай, читай.

Дитячий голосок задзвенів, як срібне джерельце. Вона старанно читала зведення з фронту, виразно вимовляючи кожне слово. Вимовляти цифри їй, видно, було важче, перед кожною цифрою вона на секунду зупинялася і виголошувала її з особливим притиском. Поранені на ліжках уважно слухали.

Скінчивши читати, дівчинка важко, як доросла, зітхнула.

— Якби тут була карта, я б вам показала на карті.

— А ти звідки знаєш, де це на карті?

— Як звідки? У нас у школі висить карта, і ми щодня на ній усе відзначаємо.

— Ага... А як саме?

— У нас є такі прапорці на булавках, і ми ці прапорці вколюємо в карту.

Газета зашелестіла на колінах. Малі ручки жестикуювали, жваво показуючи, як вколюють у карту прапорці. Та вона зараз же знову взяла газету.

— Я ще прочитаю вам епізоди.

— Ого... А що таке — епізоди?

Дівчинка образилася.

— Ви думаєте, я не знаю?.. А от і знаю.

— Що ж це таке?

— А ви не знаєте? От прочитаю, будете знати.

— Як тобі не сором, Франеку, дражнити малу.

— Я дражню? Наташо, скажи сама, хіба я тебе дражню?

— Ні. Ви тільки завжди з мене смієтеся.

— Нічого подібного. Хіба я сміюсь?

— Ви думаєте, що я мала і нічого не знаю. А я відмінниця, з самого початку відмінниця.

— Ого! З самого початку... Значить, дуже давно?

— Звичайно, давно. Я вже в четвертому класі. Це значить, четвертий рік...

— Справді...

— Та не заважайте ви. Читайте, Наташо, читайте.

Знову задзвенів голосок, як срібне джерельце. Забельський дивився на пухкі губки малої, на косички, які стирчали в різні боки, дивився, як, намагаючись виразно читати, вона смішно підіймала світлі брівки.

— А передову прочитати?

— Читайте, усе читайте, Наташо.

— Тільки, може, ти вже втомилася?

— Ні. Я зовсім не втомилася.

— Відпочинь трохи. Іди сюди на хвилинку.

Дівчинка скоса глянула, перехилиючи голівку, як пташка.

— А чого?

— У мене тут є щось для тебе.

— А я не хочу.

— Ще й не знаєш, а вже кажеш, що не хочеш?

— Вам цукерки принесли, то ви не з'їли самі, а мені залишили...

— От угадала. Тільки, бачиш, я не люблю цукерок.

Дівчина розкрила ротик, крутячи в пальцях косичку.

— А це вже неправда.

— Як неправда? Доросла людина тобі каже, а ти — неправда...

— Бо ви завжди мене дражните.

— Але я справді не люблю цукерок. Ти думаєш, усі люблять цукерки?

— Всі? — на мить замислилась вона. — Мій татусь теж не любить цукерок. Але він казав, це тому, що він курить. А ви ж не курите?

— А де твій татусь?

В ясних оченятах промайнула тінь. Вона зітхнула.

— Мій татусь теж у госпіталі.

— Поранений? Тут, у Москві?

— Поранений. Тільки мій татусь лежить у Челябінську. Якби в мамі не було стільки роботи, вона могла б взяти відпустку на заводі, а якби це було на канікулах, і я б теж поїхала з мамою до татуся.

— Твоя мама працює на заводі?

— Ага. У мене мама стахановка.

— Он як... Знаєш що, Наташо, а на концерт ти хочеш піти?

— На який концерт?

— Сьогодні тут у нас буде концерт.
— Звичайно, хочу... Тільки я не можу залишитись.
— Чому?
— У мене немає часу.
— Ти що, уроків не зробила?
— Ні, я завжди уроки роблю раніше. А тільки мама сьогодні довше залишиться на заводі, то мені треба нагодувати Сашу й покласти спати.
— Хто ж це такий — Саша?
— Це мій братик. Він ще маленький, йому тільки п'ять років.
— А ти вже велика?
— Я ще не зовсім велика, але більша від нього. То я вже піду. А післязавтра прийду знову. Завтра я не можу, бо завтра нам привезуть дрова. Мама знову не буде, то мені треба доглянути, як їх складатимуть. А цьому дяді вже краще? — раптом звернула вона увагу на Забельського.
— Краще, краще, а ти звідки знаєш?
— Бо коли я раніше приходила, у нього завжди були заплющені очі і він не слухав. А тепер слухав.
— От бачиш, у тебе буде ще один знайомий.
— У мене дуже багато знайомих. І внизу теж. Але туди приходять читати Соня, з п'ятого класу. А з четвертого — тільки я одна. Марія Іванівна каже — тому, що я добре читаю. А Флора просилася, то Марія Іванівна не пустила, бо вона завжди помиляється. У нас ходять дівчатка тільки з п'ятого класу. Ну, я вже піду.
Дівчинка зникла в дверях. Забельський вдивлявся в стелю. Безглуздо, на диво солодко стало на серці від цього дитячого голосочка, який увірвався в цю госпітальну палату промінчиком раптової радості.
Дівчинка, мала дівчинка! Батько лежить поранений десь у Челябінську, а вона приходить сюди читати газети польським солдатам.
І знову укол у серце. Згадався той український селянин, який зустрічав частини Червоної Армії, що наближались до їх села. І стрілянина, коли вони йшли до литовського кордону. І всі їх діла над Стиром. Адже на місці селянина, якого він застрелив, міг бути батько цієї дівчинки, як же її звать? Ага. Наташа! Цієї або іншої такої ж самої дівчинки з білявими косичками, яка між готуванням уроків й іншими домашніми спра-

вами біжить до госпіталю, щоб читати газети польським солдатам.

«Це від тебе, Наташо, це від твоїх земляків я дістав цю форму, форму польського солдата. Це твої земляки, Наташо, дали мені білого орла на шапку, це вони обережно піднесли білого орла з землі, з багна й крові, куди його втоптав ворог. Це від тебе, від твоїх рідних, Наташо, я дістав зброю — після чотирьох років поразки взяв у руки зброю».

З очей течуть сльози. «Ох, який я слабий, весь час реву, як баба!»

Але тоді, коли їм уперше дали зброю, плакали всі. Солдати цілували гвинтівки, цілували стволи гармат, броню танків і плакали; ніхто не соромився цього. «Може, це твоя мама, Наташо, працювала на тому заводі, звідки до нас прийшла зброя... Чи, може, вона шила форму, яку я надів, скинувши з себе лахміття бродяги.

А тепер ти приходиш і читаєш газети, щоб ми знали про всі події на фронті. Кому ж ти читаєш, Наташо, маленька дівчинко, рожева й усміхнена? Рядовому Новацькому, який був поранений в бою, де ми билися опліч з твоїми рідними, чи поручикові Забельському, у якого кров на руках? Що сказала б Наташа, якби...»

Безглуздя! Що ж може зрозуміти маленька дівчинка? Маленька дівчинка з привітним, довірливим личком?

«Я обкрадаю твоє довір'я, Наташо, приховую свою провину перед тобою, маленька дівчинко з великого міста Москви».

І знову цей проклятий біль у голові. Знову темні смуги тіней сплітаються у вузол... Так зав'язалося все в міцний вузол, який важко розв'язати.

«Ні, я не винен. Це все той, поручик Забельський».

«Але ж поручик Забельський — це саме я,— суворо каже собі поранений.— Ніхто інший, як я. Як же з ним покінчити, як від нього відмежуватися, коли це саме я?»

І знову найглибший подив: як же це може бути?

Іде дорогою поручик Забельський. Уважно, холодними очима придивляється до нього рядовий Новацький. Це чужа йому, незнайома людина.

І раптом рядовому Новацькому хочеться зрозуміти, що думає той. Хочеться на одну хвилину заглянути йому під череп. Ні, не так. На одну хвилину глянути на світ

очима його, поручика Забельського. Мабуть, це не важко. Адже він був колись, коли ж це було? Він був колись цією людиною, яка йде повільним кроком по дорозі. Треба тільки пригадати.

Серед розвіяної мли, яка снується на стелі, з болючим зусиллям намагається спіймати рядовий Новацький якусь давно минулу мить. От халупа над Стиром. Треба викликати її перед очима, аж до найменших подробиць, на хвилину уявити, що він там. Тоді буде легко.

Але йому не щастить. Халупа над Стиром — так, але ж там був той, Забельський.

«Не будь божевільним, — сам собі суворо дорікає поранений. — Який «той»? Адже це ти, ти сам».

Але якоюсь туманною, неясною дорогою іде поручик Забельський, і рядовий Новацький не відчуває до нього нічого, крім неприязного — ні, навіть ворожого зацікавлення.

«Хто ти такий, чужа мені людина, яка йде курною дорогою?»

«Але це ж я, я!» — закликає себе до порядку поранений. Та йому ніяк не щастить думати думками того, поручика Забельського.

«Що я маю з тобою спільного? — думає рядовий Новацький розважливо й холодно. — Нічого, зовсім нічого. Я не знайомий з тобою, нічого не знаю про тебе».

Відчуття холоду на чолі. Ага, знову кладуть лід. Це добре. «Мабуть, мені знову гірше — а коли покладуть лід, стає ясніше в голові». Напевно, сестра Аня. Хочеться їй сказати щось добре, тепле, але сухі, потріскані губи не вимовляють слів. Рука обережно тягнеться вбік, пальці намагаються теплу, маленьку, трохи шорстку долоню. Це рука сестри Ані, обережна, ніжна, яка ніколи не завдає болю, тамує біль.

Він підносить цю руку до губ. І сестра Аня, здивована й злякана незвичним для неї, раптовим рухом, висмикує руку, ледве він встиг доторкнутися до неї губами.

— Что ты, что ты!

Поранений всміхається. Сестра Аня так злякалася, наче він зробив хтозна-що. Не хочеться розплющувати очей. Ох, як добре з цим льодом на голові. Так, у його матері, мабуть, були такі ж сірі, лагідні очі, такий усміх, такі сріблясті ниточки в темному волоссі, як у сестри Ані.

І раптом йому стало ясно, що, коли він повернеться з госпіталю в частину, доведеться доповісти про своє минуле командирові для порядку. Бо яке значення має це минуле тепер, саме тепер?

Але знов наче укол у серце — обличчя того селянина. І ще одне обличчя там, у плавнях Стиру...

Невже він ніколи не зможе забути цих облич, хоча вже, незважаючи на всі зусилля, не може мислити думками поручика Забельського, хоч відділяє від нього прірва, якої навіть думкою не можна перескочити?

— Спи, спи, сынок, — каже тихо сестра Аня.

Добре, що вона тут. Тепер можна буде заснути.

«Адже передо мною все життя, — думає поранений. — Все життя! Я ще буду в Польщі, буду в Варшаві».

Надуте обличчя полковника. Тепер Забельський бачить, що це був просто порожній пузир, і нічого більше. Але тоді відчував пошану. До людини? До чину?

Ні, про полковника й думати не варто. Ірина. Адже була ще Ірина. Байдуже, мертво звучить і це ім'я. «Як же це так? Адже я був закоханий в Ірину?» — думає він тоном запитання, а не ствердження.

«Що ж мені в ній подобалось? — запитує він сам себе. І нічого не знаходить. Думає, мов про чужу йому, ледве знайому колись людину. — Ні, це зробили не тільки роки розлуки. Я відійшов від Ірини. В мені вже немає ніяких почуттів, які могла б зворушити Ірина. Я інший. Як же могло щось залишитися від давньої любові, якщо в мені не залишилось нічого від давньої людини? Я повернуся в Варшаву таким, що мене ніхто не впізнає. І, по суті, сам побачу Варшаву вперше, новими очима, якими ніколи раніше не дивився на світ. Про що ж я міг би говорити тепер з Іриною? Що вона може зрозуміти з того, що зі мною сталось?»

І зовсім не обличчя дочки полковника виринає перед очима, а інше, смугляве й зосереджене обличчя жінки, яку він бачив лише кілька разів, коли йому доводилося їздити за дорученням командира в правління Спілки польських патріотів. Обличчя Ядвіги Плонської. Про що він з нею говорив? Тільки про службові справи — про дітей солдатів і офіцерів дивізії. Через її руки проходили всі списки дітей, це вона повідомляла батьків короткими листами, які друкувалися в газеті. Це вона знала, де саме, в якому колгоспі чи радгоспі залишилася дити-

на. Вона надсилала людей, щоб вони перевезли дітей до дитячого будинку, або перевіряла, чи достатньо вони забезпечені там, на місцях. Її повідомляли колгоспи, що дочці ось такого польського солдата видається літр молока на день, от стільки хліба та інших продуктів. Вона одержувала й надсилала потім до дивізії відомості про те, скільки пар черевиків, светрів, простирал видали дітям польських солдатів місцеві організації.

«Чому ж я думаю саме про неї, хоч бачив її лише кілька разів? І чому я так добре її пам'ятаю? Чорні брови, які майже зрослися на перенісці, похмурі очі, які раптом прояснює ніжний сміх. І голос тихий, наче оксамитний. Може, я саме її кохаю, цю майже незнайому Ядвігу Плонську? Що ж я, власне, про неї знаю? Може, вона зовсім інша, ніж здається? Чому мені так приємно думати саме про неї?»

— Ти спиш?

Ні, він не спить, але очей не розплющує. Не хочеться розмовляти, хочеться думати про неї. Ні, навіть не думати, а уявляти її собі — як вона дивиться, як підводиться, щоб знайти папку, як її розв'язує, як насуплює брови, коли, заглядаючи в записи, диктує листи солдатам про їх дітей.

Поруч розмовляють пошепки — щоб його не збудити. Але шепіт не заважає. Він поволі починає прислухатися до нього.

— Після страйку для мене вже не було життя в Польщі. Стільки людей без роботи, а я ще й у чорному списку. Думаю собі: здохну отут, і край. Забрав жінку, дітей — і у Францію. Скільки ми дорогою намучились, це вже я один знаю. Ні грошей, ні речей, дітей двійко, ледве від землі підросли. Ну, нічого. Добралися ми до якоїсь діри в Північній Франції. Шахта, бараки для гірників. Ну й зазнали ми у тій Франції лиха... ех... І знову страйк, і знову тюрма... Жінка в шахті працювала. З'їло її це вугілля, там і вмерла. Дітлахи в товаришів жили, то в одного, то в іншого. Ну, кінець кінцем, пощастило приїхати сюди. Спочатку в Донбасі працював, потім під Москвою.

Забельський не розплющує очей. Він і так знає — це той поранений в руку поручик, прийшов з другої палати.

І раптом він уперше з'єднує в одне ці два поняття — поручик і шахтар. Він, поручик Забельський, тепер про-

сто рядовий. А той, раніше простий шахтар, тепер став поручиком. Колись це вважали б за щось дике й безглузде. Але тепер він знає — це правильно. Саме так і повинно бути.

— Французькі шахти...

Забельський слухає. Але поволі його зборює сон.

«Мабуть, у мене вже немає гарячки,— думає він. Сон, лагідний, м'який, охоплює його з нестримною силою.— Що там ще розповідає цей поручик з чорними плямами на руках, на обличчі, куди навіки в'ївся вугіль?»

«Але ж передо мною ще все життя, все життя!» — зринає в голові Забельського радісна думка — спокійна і впевнена, як істина.

РОЗДІЛ 14

— Хлопці, адже завтра великдень,— згадав хтось.

— Справді!.. А тут такий холод... Як на різдво...

Стефек сидів на платформі, звисивши ноги вниз. За його спину товариші згадували, хто як святкував раніше великдень.

— Ех, піти в Беяни на каруселі...

— Які Беяни? Адже там на зелені свята храм, а не на великдень.

— Теж вигадав. На які зелені свята? Господь з тобою, хіба ти вже не пам'ятаєш, як на великдень їздили на Беяни п'ятнадцятим номером...

— Яким п'ятнадцятим? П'ятим або шостим на Сальватор, а найкраще автобусом до Волі Юстовської, звідти два кроки...

— Ти здурів, брат... Яка Воля Юстовська?

— Що ви вигадуете? Один в тин, другий в ворота... Один про Варшаву, другий про Краків.

— Про Варшаву? Хіба що так...

І пішло, й пішло. І різні розваги, і якісь обливання водою, що назавжди залишилися в пам'яті. Стефек підняв комір шинелі, заховав долоні в рукава.

Великдень... Скільки років він про нього не згадував? І яке, власне, свято згадувати там, в Ольшинах? Свято вдома, безглузде і нецікаве, проти якого бунтували вони з Ядвігою? Мати протестувала: великдень є великдень.

Фарбували яечка, пекли якісь паски. Доводилося слухати довгі, нудні оповідання про ці міфічні Луки, в існування яких зовсім не хотілося вірити і які нікому не були потрібні. Оповідання про те, як там в тісто клали дві-три копи жовтків, самих жовтків, які там пекли калачі і мазурки. Як там готували окремо для «панів» і окремо для «слуг», як їздили в костьол. Цю приємність пані Плонська, зрештою, могла мати і в Ольшинах — тут неподалік, у Влуках, був костьол. Але її, мабуть, цікавила зовсім не служба, а різні аксесуари, яких тут не було і не могло бути. І для пані Плонської великдень втрачав усяку принаду. Вона понуро жувала паску, в яку не було покладено дві копи жовтків, і гнівно дорікала, що Стефек і Ядвіга нічого не розуміють.

А пізніше бував інший великдень — православний, сільський. Цей краще запам'ятався — відправою в церкві, частуванням по хатах, куди вони з Ядвігою бігали спочатку крадькома від матері, а потім відкрито. Але й цей великдень, хоча й більш урочистий і веселий, загалом був бідний і скупий. Припадав він раніше чи пізніше, але завжди бував у переднівоч.

Ще залишилася дитяча згадка, як вони фарбували яечка на цей великдень. Варили лушпиння з цибулі, — крашанки виходили коричнево-золотисті, майже бронзові. Викопували коріння терну на пагорку за селом. Чорні кущі кололи твердими, гострими колючками, наче захищалися. Інколи в цю пору вони бували ще голі, сухі, мов кістяк, а часом уже були вкриті білою хмаркою квітів, ніжною, зворушливою. Коріння глибоко сиділо в землі, вперто чіплялося за неї довгими, гнучкими пагінцями. Скільки було намучишся, поки його викопаєш. Зате крашанки, пофарбовані відваром з цього коріння, виходили жовті, веселі, наче малі сонечка. Дівчата на селі робили ще й інакше — замотували крашанки в кольорове шмаття, в якісь нитки, витягнені із старого лахміття. Ніколи не відомо було, що з цього вийде. Найчастіше — темні плями невизначеного кольору. Але часом щастило — крашанки виходили ясні, веселі, в несподіваних жилках, цятках, і їх вітали вигуками радості.

Вдома фарбували купованою фарбою. Тут не могло бути ніяких несподіванок: якщо червоне, то червоне. Якщо на пакуночку написано «блакитна», крашанки напевно будуть блакитні. Може, вони були й кращі, ніж

сільські, але ж ті подобалися Стефеківі більше. І сільський темний калач був смачніший, ніж материні паски, спечені з білого борошна, з родзинками.

— Хамські смаки! — казала мати. — Варто для вас старатися, мучитися? Все одно ви нічого не оціните.

— А ви, мамо, не старайтесь. Не потрібний нам цей великдень. Вам самій хочеться, а потім усе на нас...

— Так, дома він вам не потрібний, але по хатах ви сиділи б з ранку до вечора. Що вам там до вподоби, питаю вас, що вам там до смаку? Ті чорні коржі?

І він, і Ядвіга мовчали. Навіщо відповідати? Мати однаково нічого не зрозуміла б, навіть якби й старалася зрозуміти. Але вона зовсім не старалась. Єдине, чого їй хотілося — це бути нещасливою і ображеною і голосно вболівати, звідки в її дітей ці хамські смаки, ці плебейські нахили, вічна невдячність...

А як справді було на великдень? Адже він завжди був пов'язаний з весною, з повинню, з плескотом озера, з піснею тисяч струмків, які оживали й вигравали свою весняну музику, радісну й дзвінку.

— А ще кажуть, на Україні теплий клімат! — зауважив хтось за спиною Стефека.

Справді, важко було повірити, що вже квітень. Там більше тут, де навколо темніли високі сосни, вкриваючи тінню землю. Там, де стояли ешелони, не було снігу, а тільки темне, розмішане й знов підмерзле болото. Але далі, під деревами, ще лежав брудними клаптями сніг, вкритий сажею, і наче зовсім не мав наміру танути. До того ж звідкілясь віяв легкий, але пронизливий, невпинний вітер, який забирався під шинель, холодив обличчя. Від нього терпли, костеніли пальці.

— Довго нас будуть тут тримати? — бурчали артилеристи, що сиділи біля своїх гармат на залізничних платформах. От уже другий день все начебто завмерло. Забиті ешелонами колії не змінювали свого вигляду. Стояв довгий хвіст сірих цистерн з бензином, у відчинених дверях теплушок грали на гармонії радянські піхотинці; далі темніли гармати, вкриті сіро-зеленим брезентом. Біля станційних будівель метушилися люди, бігали залізничники, але ніхто не міг нічого пояснити.

— Лінія перевантажена. Київ не приймає. Все забите ешелонами, а тут ще цей нещасний міст.

— Ну, якщо німці нас тут схочуть відвідати, такої каші нароблять, що ой-ой...

— Вокзал зруйнований, видно, недавно прилітали.

— Дурниці ти кажеш! Його ще, може, в сорок першому році розвалили.

— Ще б пак! Бачиш, навіть балок дощем не обмило — це ж недавно горіло...

— Ну то що? Був раз, а більше, може, не прилетить.

— От-от. Якщо вже раз намацав, не журися... Тут і дурень побачив би, що йде стільки ешелонів... А вчора ця «рама» літала чи ні? Вже він фотознімки поробив, не бійся...

— Ну, одна «рама»...

— Приведе за собою й інші, не турбуйся...

— А ви чого язиками плещете? Так вам їх хочеться побачити, чи що? Почали про великдень, а скінчили нальотами...

— А що з цього великодня? Дірка з бублика? Тільки й того, що холодно.

— Неправда! Завтра даватимуть горілку і по два яечка.

— Звідки ти знаєш?

— Звідки не знаю, а знаю.

— Вже, певне, у кухаря випросив?

— Так він і дасть тобі...

— Але ж пробував вициганити?

— Нічого там не вициганиш. А тільки точно знаю — по два крутих яечка. Великдень!

— Завтра...

— Я б і ці яечка віддав, аби тільки нас пропустили...

— Як тільки колія звільниться, казав начальник станції, — ми перші рушимо.

— Пробка, холера б її взяла!

— Пробка. Я до самого мосту ходив, скрізь усе забите, ніде й пальцем ткнути.

— Краще було б далі від станції розташувати.

— Цікаво, як ти розташуєш. Адже там тільки дві колії. І лісу нема. Серед голого поля будеш стояти?

День був хмарний, але туману не було. Звідси добре було видно обриси міста на узгір'ї. Високо в небо здіймалися дві башти.

— А це якраз Лавра, — пояснював хтось обізнаний.

— Де?

— Он, бачиш, башта, висока така. Там ще й собор був, але німці в повітря висадили. В сорок першому. Ох, який собор був!

— А ти звідки знаєш?

— Як звідки? Та я в цій Дарниці майже два роки працював у радгоспі, тут недалечко. Якби був час, побіг би туди подивитися — може, ще хтось із знайомих залишився? Я в тридцять дев'ятому році, тільки-но оголосили запис добровольців, відразу записався на роботу. І в Лавру ходив. Там музей влаштували, гарний музей. Все чисто можна було побачити. Мати божа на іконі справжніми сльозами плаче.

— Брешеш?

— Чого мені брехати? Справжніми сльозами плаче, так струмочком по обличчю й течуть. А поруч дверцята є в стіні, можна зайти й подивитися, як це зроблено. Шнурочки, дротики, баночки такі з водою. Тільки раніше, звичайно, туди не пускали. То вже потім, коли музей зробили... Такий монахи чудотворний образ майстрували... тут усякий би повірив... А під землею коридори — ідеш, ідеш, і кінця їм немає. І там святі лежать, в гробах, все, як є, видно.

— Так зверху й лежать? Не в могилах?

— А так, зверху. Одягнені, висохлі такі, руки мов з дерева вирізьблені й чорні... Мумії називаються, чи мощі. Там також було показано, як і цих святих робили, — напихували дерева, клоччя різного, а потім одягали як слід, в труну клали. Казали, це такий або такий святий, а дурний народ ходив і тим святим кланявся... Уміли в людей копійки видурювати, нічого сказати. В тому музеї завжди народу було повно, всі дивувалися, як раніше людей дурили.

— Ну да, а в нас бувало, як люди посунуть на храм, до Ченстохова...

— Або в Тухов...

— Або ще в Кальварію. В Кальварії — такі корита дерев'яні стояли, і ці корита, слово честі, — не брешу, було повні грішми насиплють. Монахи тільки ходили і в мішки висипали. А люди було і по сто кілометрів пішки проходили на цей храм. А ледве дев'ять місяців мине, дивишся, дівчата родити починають одна поперед одної. Аякже, храм!

— А ви б соромилися проти великодня такі блюзнірства говорити,— суворо обірвав їх старий сивий солдат.

— Ого, дядько Адам забурчав... А ви самі, батьку, чи не з-під Кальварії часом?

— А з-під Кальварії.

— Та хіба ви самі не знаєте, що там буває?

— Що люди роблять — це одне, а бог — зовсім інше,— гнівно відповів старий.

— Та добре вже, добре... Скільки світу чоловік пройшов, а й досі розуму не навчився... Батьку, а на храм до Кальварії підете?

— Як дасть бог повернуся, то й піду.

— От бачите... Ех, темна маса. От якби не висадили німці собору, і ми могли б туди піти. Всі їх штучки достеменно побачили б.

— Це православні.

— А що, католицькі краші? Ех, батьку, батьку, мало ще з вас крові ксьондз випив, мало...

Старий підвівся і сердито перейшов на другий кінець платформи.

— Перестань! Хіба не бачиш — старий вранці і ввечері молиться, що ти, його відучиш?

Солдат свиснув крізь зуби.

— Ну й нехай молиться, як йому хочеться. Мені що...

— Краще розкажи ще про київську Лавру.

— Про Лавру? Ну, що ж... Ходив я по тих печерах, е дальні і ближні. І скрізь у нішах покійники — святі ніби. А печери в кам'яній скелі вириті — кажуть, в старі часи люди там від татар ховалися. Може, й справді так було, бо хто там міг їх знайти, якщо дороги не знав... І собор — дуже гарний. Стіни золотом мальовані, аж в очах рябіє. Дуже гарно...

— А ікони були?

— Аякже! І на стінах, і скрізь.

— А на іконах що?

— Що ти, мов дурний, питаєш? Так само, як і в костолі. І мати божа там, і святі різні. Лавра, ого!

Стефек не думав про Лавру. Київ... Скільки вже кілометрів за Київ пройшли радянські війська? Скільки кілометрів до Ольшин? Адже це вже Україна...

Як добре він пам'ятав жовтневий сірий, похмурий день... Вони вийшли з Харкова на світанку. Хоч було ще дуже рано, на тротуарах стояли купки похмурих, наче

закам'янілих людей. Вони мовчки дивилися на цей марш на схід, на машини, які їхали повз них, на колони піхоти, на гармати.

А потім — скупчення машин біля багнистої дороги, яка вела на розмоклу темну гору. Розтовкли, розмісили цю дорогу тисячі людських ніг, порили колеса гармат, гусениці тракторів і танків. Артилеристи без кінця тупцяли в чорній грязюці, підпираючи плечима загрузлі гармати. Сапери голосно проклинали дощ, який мжичив без упину, та блаженський місток, що раз у раз ламався і що його весь час треба було лагодити, підпирати, підсипати.

І серед цього крику, гуркоту, лементу люди ставали на коліна і цілували чорну, розмоклу землю. Деякі замотували в хусточки жменьки липкої грязюки, ховали за пазуху. По обличчях котилися сльози. Ця заболочена річечка, ця долина, яка обернулася на грузьку трясовину, була кордоном України. Останній клаптик України, який доводилося залишати...

Перше село, в якому вони заночували, було вже в Росії. Україна скінчилася.

Але в хаті, такій самій, як і по той бік річки, так само висів на стіні портрет Шевченка, так само поралася господиня, щоб нагодувати, напоїти солдатів.

Тепер ця річка залишилася вже позаду. Війська пішли далеко за Київ.

Де тепер капітан Скворцов? Хто заправляє йому машину, хто перевіряє мотор, хто на нього чекає блідими вогкими світанками? Де тепер розташований їх аеродром, на якому він знає кожну машину, кожного льотчика?

«Ти не журися,— сказав тоді Стефеківі капітан Скворцов.— Ми ще зустрінемось. А в цій польській армії ти ще й генералом станеш».

Він сміявся і жартував, але Стефек бачив, що за цими жартами криється жаль. Чи побачаться вони колись? Хто знає? Кожна ніч могла принести капітану Скворцову смерть в охопленому полум'ям літаку, який падає вниз серед чорного диму й вибухів, під торохкотіння ворожого кулемета. Кожен військовий день розлучав людей, і невідомо було, куди ведуть їх дороги, чи зустріяться вони колись і де саме. Скільки друзів, скільки любих серцеві людей він уже втратив на цій дорозі!

Скількох нових людей устиг полюбити всім серцем! Ці три роки були довші, ніж усе його попереднє життя.

Тепер уже недалеко, за дзвіницею Лаври, яка туманно вимальовувалась в далечині, там, далі, на заході, куди без упину сунули війська, були Ольшини. Може, якраз пощастить, і вони підуть саме цією дорогою, а тоді можна буде побачити хати край дороги, кошлаті лози, озеро. Побачити Сою...

Ці думки були якісь нереальні. Страшенно далекоми, несправжніми здавалися Ольшини. Важко було повірити, що минуло тільки три роки, не вірилося й тому, що пройшло вже цілих три роки. Жоден день не минув безслідно, кожен мав свій зміст і вагу, кожен мав своє значення. Це було життя його, Стефека, відчутне, просте, воєнне життя. А що крилося за млоу, яка заслоняла Ольшини? З яких днів складалися там ці три роки, три роки окупації?

Лінія фронту розділяла начебто два світи. Що ж ховав у собі той, інший світ, протягом трьох років відризаний від них, розчавлений, закутий у найважчі кайдани? Якими очима глянуть на нього Ольшини, яким зустрінуть словом? А може, і зовсім не доведеться їх побачити? Адже його путь далі — до Бугу, за Буг, на Варшаву й Краків... Може, він пройде мимо Ольшин, нічого не довідається...

Смоктав серце неспокій. Ольшини були нереальні,— більше, ніж рік, ніж два роки тому. Тоді Стефек думав про них якось інакше — мов про щось далеке, недосяжне, але незмінне. Але тепер, коли вони наближалися з кожним днем, їх контури стиралися і він відчував, що, як би там не було, тих Ольшин, які залишилися у нього в пам'яті, вже немає. Доведеться наново зустрічати людей, наново пізнавати нові Ольшини, що виникли за ці три роки, невідомо як і невідомо які.

— Летить!..

Високо в блідому, наче вицвілому небі тремтів слабенький звук, як дзижчання комара, надокучливе, прикре...

— Може, наш?

— Якраз. Не чуєш, чи що?

— Навіть два, якщо хочете знати. Он, он, видно.

— Не бреші! Хіба тут побачиш? Страшенно високо летить.

— Подивися добре, якщо не сліпий — побачиш.

Задерши голови, солдати вдивлялися в безбарвне, вицвіле небо. Там справді було видно дві ледве помітні чорні цятки.

— Кружляє, холера.

— Фотознімки робить.

— Може, тільки так пролітає?

— Ще чого!.. Буде він так кружляти! Фотографує, не інакше.

— Хлопці, зробіть приємний вираз обличчя!

— Дурний ти! От вони нам як покажуть!

— Де ж вони?

— Хіба ти не бачиш?

— Нічого не бачу.

Всі пильно придивлялися. Але дві чорні цятки розтанули в брудно-білому небі, комарине дзижчання стихло.

— Тепер чекай, зараз вони приведуть бомбардувальників.

Але два чорні комарі зникли, а більше ніхто не прилітав. Солдати позіхали. За колією, під лісом, хтось розпалив вогнище: там радянські солдати підігрівали консерви в банках. Повільно, нудно тяглися години.

— Хоч би походити дозволили, чи що...

— Ага. походити... А поїзд рушить, тоді біжи за ним, хапай за хвіст...

— Щось він не має наміру рушати...

— А пам'ятаєш, як було на тій станції? Ми стояли, стояли, а потім, коли вже ніхто не сподівався, гоп! — і рушили. Один за одним відправляли ешелони, мало паровози на останні вагони не налітали... Казав поручик не розходитись. Отже, твоє діло таке: сиди — і все.

— Холодно...

— То коло платформи побігай. Або гвинтівку почисть.

— Вже почищена, блищить...

— Ну, то спи.

— Це серед білого дня спатиму?

— Як немає чого робити, то спи. Про запас.

Справді, більшість солдатів дрімала, спершись головами об зенітки, які стояли на платформах.

Повільно минав день. Непомітно насунувся морок. Вийшов на небо жовтий, похмурий місяць у млистому обводі. Холод дошкуляв-дедалі дужче.

— До ночі, мабуть, не відправлять.

— Ще чого захотів — до ночі... Хоч би завтра пропхнули, і то добре було б. Сьогодні і не думай.

— Ну що ж, виспимося, і все. Ніч якось швидше проходить, ніж день.

— Гляди, щоб вона занадто швидко не пройшла...

От такий самий жовтий місяць зійшов тепер над Ольшинами. Відбивається в озері його кругле, сонне обличчя. Якийсь осінній місяць. Жовте, перекреслене чорною смужкою хмарки коло відбивається в болотах, пливе в ріці, сяє над темрявою сонного села, над землею, зарослою вільховими гаями, над розпатланими вершинами верб... Може, й Соня саме зараз дивиться на місяць?

Тепер, коли до Ольшин уже так близько, хотілося, щоб Соня була там. Бо якщо вона працює десь далеко на Уралі чи за Уралом,— коли ж він її побачить, як відшукає? Зате якщо вона в Ольшинах...

Стефеківі здавалося, що Соня повинна бути саме в Ольшинах. Навряд чи їй пощастило виїхати. Всі аргументи, якими він раніше переконував самого себе, що Соня виїхала кудись в глиб країни, тепер виявилися безглуздими. Вона може бути тільки тут, близько, за Дніпром, якого не видно вночі, але який поблискує зовсім недалечко, за Києвом, що туманними обрисами вже вимальовується перед очима, в Ольшинах. І, думаючи про Ольшини, про Сою, він забував, який тепер час. Наче війна вже скінчилася.

В Ольшинах чекає Соня. Чи змінилася вона за ці три роки? Може. Але він пам'ятає її такою, якою вона була раніше: смугляве обличчя, уста червоні, наче намальовані, чорні веселі очі. Вона любила сміятися — завжди була повна сміху, який тільки й чекав, щоб вирватися на волю, заіскритися, задзвеніти, затріпотіти в повітрі. І за словами, і за мовчанням її немовби теж ховався сміх — зовсім особливий, ні на що інше не схожий, веселий, прозорий. Чекає в Ольшинах Соня. Тепер уже нічого відкладати, досить вони навідклалися, начекалися. Справлять весілля, якого ще й не бачили в Ольшинах.

І думки відразу попливли іншим шляхом. Він уже перебирав у пам'яті музикантів — кого краще покликати. Щоб усі танцювали три дні й три ночі, як належить, або й довше. Адже розповідали, що коли старий Рафа-

нюк одружився з Параскою, яку віддавали за нього силоміць, то він, щоб похизуватися, цілий тиждень справляв весілля. Кажуть, усі Ольшини лежали п'яні. Хоч який був скупий, а тут усіх частував, навіть найбідніших.

Ні, вони на весіллі небагато питимуть! Але щоб танцювали усі, щоб Сонин сміх лунав далеко над озером, щоб двигтів увесь дім, щоб Ольшини просто захлинулися музикою. Бо, зрештою, що йому й Соні потрібно? Бути разом, вкупі, і більш нічого. Але йому хотілося тільки справити бучне весілля, щоб усі пам'ятали довго. А після весілля? Тоді, перед війною, їм обом страшенно хотілося поїхати в місто, жити в місті, працювати. А тепер Стефек навіть дивувався: невже йому колись хотілося виїхати з Ольшин, з-над озера, з-над ріки, з любих рідних місць? Він не міг навіть уявити себе й Соною деінде, а не там, на цих сто разів сходжених стежках, на вигоні над рікою, у вільшняку чи на човні з неводом.

Холодний вітер ще дихає зимою. Але вже квітень. Та поки вони встигнуть добратися до Ольшин, настане справжня весна. Все зазеленіє, зажовтіє від кульбаб, заголубіє незабудками — на весілля, на їх з Соною весілля. Будуть плутатися в ногах високі трави, заспівають птахи на кущах, оповитих хмелем, засміється Сося своїм дзвінким, радісним, перлистим сміхом.

— От вам і поспали,— мовив хтось голосно біля платформи.

Стефек здригнувся, вихоплений з півдрімоти.

— Що сталося?

— Дві сотні бомбардувальників іде в напрямі на Київ, «юнкерси». З Києва повідомили.

— Оце так новина!

На платформах заворушилися. Знявся рух у вагонах на сусідніх коліях. Залунали голоси. Заспані солдати вилазили з вагонів, дивлячись на захід, де вдень маячила дзвіниця Лаври.

Тепер не видно було нічого, хоч ніч була не дуже темна, мабуть, десь за неглибокими хмарами ховався місяць і не давав темряві бути темною. Навіть силуети близьких дерев зливалися з фоном, не вирізнялися. А там, далі, все густішало, оточуючи все невидимою стіною. Люди рухалися обережно, наче й справді можна

було патрапити на цю стіну, нереальну, пеіснуючу, яку вони, проте, відчували.

— Нічого не чути?

Вони шукали в мороці місто, яке так добре видно було вдень,— зубчасту нерівну лінію на узгір'ї, схожу на лінію лісу. Можна було б справді подумати, що це ліс, якби не дзвіниця та не кілька високих будинків ліворуч, які порушували ілюзію своїми прямими лініями та геометричними кутами.

Тепер не видно було нічого, ніяких обрисів. Густий морок стояв щільним муром. Десь далеко, далеко чути було глухий грім, ледве чутний гуркіт — це дихав фронт. Але повітря було мовчазне і глухе.

— Вони над Києвом.

В густому мороці з'явилися іскорки. Вони спалахували й згасали, на мить блиснувши в небі.

— Zenітки б'ють.

— На нас ідуть чи на місто.

Солдати напружили слух. Уже долинала далека луна пострілів.

— Ні, не кидають.

— Значить, ідуть на нас.

— Ну, певне... Чого їм на місто кидати? Що там у місті? А тут... Не бійся, вони вже знають, скільки тут ешелонів напхано... І міст захочуть знищити, це для них дуже важливо.

— Звідки ж вони знають?

— А хіба вони не фотографували? І, зрештою, холера їх знає, хто і як повідомляє... Може, навіть і з нашого ешелону.

— Тихо, не плещіть язиками, послухаємо!

Стефек стиснув зуби. Дурне серце б'є, мов на сполох. Адже не вперше він це переживає. І все одно не може звикнути. І найгірше — саме чекання. Перша бомба навіть приносить полегшення. Вже відомо, що й як. Серце заспокоюється, починає битися рівніше. І тому хочеться — хай настане, почнеться швидше, аби тільки не чекати.

Іскорки в небі густішали. І раптом десь далеко над містом чи трохи ближче, сюди, до Дарниці, високо в повітрі яскраво запалала, повисла в просторі, наче великий ліхтар, освітлювальна ракета на парашуті.

— Ставлять свічки.

Тепер уже чути було протяжне, виюче, уривчасте гу-

діння моторів. Невідомо чому, найгрізнішими здавалися саме ці перерви — наче мотор завмирав на хвилину, готуючись до чогось жахливого. Гудіння все дужчало, переходило в рев, насувалося, як літньої пори градова хмара, де щось гарчить, перекочується, гримить. Уже не було ніяких сумнівів. Ворог не збирався нападати на місто, яке огризалося сотнями зеніток. Бомбардувальники йшли сюди, де Дніпро, поблискуючи в темряві, виявляв чорну лінію мосту, що зв'язував обидва береги, Дарницький залізничний вузол, де стояли десятки ешелонів.

Над містом, наче меч з блакитної сталі, знялося вгору світло прожектора. Воно розпливлося в ясне коло, наче розплющилося на низьких хмарах, що вкривали небо. За ним знявся другий. Десятки, сотні прожекторів обмацували темряву і могутніми помахами замітали горизонт, наче велетенські мітли. Вони схрещувалися в повітрі і застигали, за ними здіймалися інші. Іскорки пострілів, спалахи снарядів, які вибухали в повітрі, яскраво виднілися в їх сяйві, але червінь полум'я швидко згасала, видно було лише сріблясті блиски. Прожектори шукали в темряві, мандрували по небу. Дедалі ближче гриміли зенітки, дедалі ближче чулося гудіння моторів. Воно наповнювало собою повітря — здавалося, гримлять земля і небо.

Над лісом, вихоплюючи з темряви вершини чорних сосен, повисла на парашуті ракета. Потім друга, третя. Все ближче й ближче протягне, довге виття і, нарешті, вибух першої бомби.

— Кидають!

Заторохтіли кулемети. Повернулися стволи зеніток на платформах.

Свист роздертого повітря. Це вже не бомби — в обличчя вдарило повітрям, наче від несподіваного вибуху. В світлі ракет, що висіли над коліями, зовсім близько, над самою платформою виринула потвора, тупа й ворожа.

— Пікірує!

З лісу біла артилерія. З платформи коротко, уривчасто гупали зенітки. Гримнула бомба, підкинувши в небо уламки вагонів. Торохтіли кулемети, хтось уперто бив з автомата, намагаючись погасити повислі в повітрі ракети. Але вони сипалися все густіше. Над Дарницею

стало видніше, ніж удень. Сліпучо-біле світло залило колії, вагони, вихопило з темряви круглі боки цистерн, штабелі ящиків з боеприпасами, ліс.

Протяжний стогін моторів, артилерійська канонада, виття бомб, коротке торохтіння кулеметів — зливалися в нестерпний гуркіт. Вибухала вгору земля, фонтаном злітали в повітря дошки, балки, шматки бляхи, які потім, наче на уповільненому зніманні в кіно, мов обсмалені чорні ворони, важко сповзали на землю.

— Цистерни, відтягайте цистерни! — скомандував раптом хтось.

Стефек кинувся до вагонів. Його опекло полум'ям, осліпило нестерпним блиском. В завірюсі, яка шаліла навколо, важко було щось відрізнити. Він протиснувся між двома величезними циліндрами цистерн, побачив важкий гак, блискучі кільця ланцюгів. Десь поблизу впала бомба — захиталася, заколивалася земля під ногами. Змішалися слова російської і польської команди, яка намагалася перекрити гамір, гуркіт, пекельний грім. Під вагонами проповзали солдати, хтось голосно кликав на допомогу, хтось лаявся по-російськи з виразним польським акцентом. На вагони, наче з величезного кошика, посипалися запалювальні бомби. Вони котилися з сичанням, вибухаючи ясным білим полум'ям.

Неподалік за коліями залунали несподівані безладні постріли. «Боеприпаси!» — майнуло в голові Стефека.

Це вибухали ящики з боеприпасами, звалені біля колії. Вони злітали вгору, мов ракети, сіючи снопи іскор. Скрізь стелився дим, пронизаний рожевим блиском, ятрив горло, пік очі.

Стефек почав відчіплювати цистерни. Він навалився всім тілом. І от важко впав перший гак, зарипіли, падаючи, ланцюги. Підскочили червоноармійці, відіпхнули цистерну. Вона здригнулась і поволі покотилась до лісу.

— Снарядів давай, зарядів! — почув Стефек крик з платформи, звідки без упину гриміли зенітки. І в ту ж мить у сляві вибуху він побачив під вагоном темні циліндри розсипаних зарядів. Він пірнув під вагон, відчув у руках слизьке гладеньке тіло снаряда. Відразу знайшлися й інші, стали з рук до рук швидко передавати снаряди.

Виє, свистить, шаленіє ворожий літак. Він описує вигнуту дугу над вагонами так близько, що не чути

навіть виття бомби, тільки несподіваний глухий удар в землю — і раптовий вибух, хвиля повітря в обличчя. Ринуть на зубах пісок, грудки землі шмагають, мов град.

— Снарядів, давайте снарядів! — розпачливо гукає хтось з платформи. На платформі полум'я, вона горить — але звідти не зіскакує ніхто. Стирчать вгору, обертаються чорні стволи зеніток, які б'ють просто в темні тіла пікіруючих літаків, що виринають наче з-за лісу, з'являються несподівано й, описуючи дугу, пролітають над коліями.

Раптом переможний вигук:

— Влучив, влучив!

Над лісом падає мітла полум'я. Добре видно корпус літака, охоплений вогнем. За ним тягнеться хвіст диму, чорніший від неба, якого не видно та яке над освітленою сліпучим блиском землею здається прірвою, якимсь бездонним проваллям. Десь у лісі падає літак, чути оглушливий вибух. Загоряються вагони, палає ясным вогнем цистерна.

— Снарядів, ще снарядів!

Стефек перескакує через трупи, що лежать уздовж колії. Там, біля інших вагонів, є ще снаряди. Вони виблискують в одсвітах полум'я, яке охопило вагони. Коли Стефек хапає їх і бігцем несе до платформи, руки відчують тепло — снаряди вже нагрілися від вогню, пожежа все дужчає, вибухає все в нових місцях. Але він не бачить, не чує нічого, тільки одне: снарядів! Під вагонами, через вагони до платформи, швидше, швидше; повітря гуде, гримить. Летять хвилями, виринають на світло потворні морди літаків, зовсім близько торохкотить кулемет. Ворожі льотчики б'ють з повітря у вагони, платформи, в людей.

— Снарядів! — гукає підпоручик з платформи, і Стефек одним поглядом охоплює його чорне, обпечене, залите кров'ю обличчя. Вся шинель в плямах від крові. Підпоручик падає на коліна. — Снарядів! — гукає він, мов охоплений шаленством. Ствол зенітки повертається, шукаючи літак, який за секунду вирине над ними.

Підпоручик кричить. В горлі в нього булькоче кров, він обтирає рукавом червоний струмок, який заливає очі. Тепер він уже не стоїть на колінах, а якийсь присів, перегнувся набік, хрипко гукаючи: «Снарядів!» Із світла, з диму з пронизливим завиванням виринає літак, наче

от-от зачепиться за платформу. Виючи мотором, він здійснюється вгору. Просто перед очима чорна свастика на жовтих, освітлених вогнем пожеж крилах. Серце підпоручика конвульсивно стискається від ненависті.

Він уже бачив їх, він уже боровся проти них. Все його життя вело до цього бою в Дарниці.

...Тюрма, чорні ґрати, що перекреслили життя. Над ґратами лист бляхи, яка ревниво ховає від очей небо. Камера, смердюча тюремна камера, а за вікнами квітне весна. Довгі ночі, важкі дні, життя, що прокрадається між лапами поліції. Трамвайні зупинки, приміські залізничні, ночівлі у чужих, але таких близьких людей, шелестиння листівки в руках. І знову арешт, тупіт доглядачів за стіною. Високий чобіт, що б'є наосліп, у живіт, у ребра; тіло котиться по сходах, як мішок, забризканий кров'ю, вниз головою на цементну підлогу карцера. Свободи! Свободи! Зітхнути на повні груди, випростати плечі, високо піднести голову! Але де вона — свобода? На вулиці, де з першої ж хвилини за тобою вже чути рипіння кроків і шпиг, мов тінь, слідкує за тобою? Де ж свобода? Куди іти, щоб не тягти за собою цієї тіні, не показати їй дороги, не занастити товаришів?

...Далека Іспанія. Свобода, що встає в урагані боїв на далекій іспанській землі...

Нелегко до неї дійти, нелегко доїхати, але підганяє пекуче прагнення свободи. «Я землю покинув, пішов воювать, щоб землю в Гренаді селянам віддати!» Чорні крила літаків, виття бомб під Мадридом. Пісня про свободу, радісну, чудову свободу повсталих людей... Різномовний гомін, брати з усіх країн в боротьбі проти чорного павука, проти свастики.

От він знову перед очима — чорний хрест свастики. Як змішалось, переплуталось все! Іспаніє! Іспаніє!.. В повітрі, що дихає кривавим полум'ям, чорні літаки, вибухи бомб. Що це злітає в повітря: дарницький пісок чи іспанський жовтий пісок під Мадридом?

...Колючий дріт концтабору у Франції. Яка похмура, безжальна ти, «чарівна Франціє»³⁰! Ох, чарівна Франціє! Адже і за тебе, за твою свободу загинули поляки під Мадридом, загинув Юстин Яшунський, і Антек Коханек, і всі вони з батальйону Міцкевича, з бригади Домбровського... І генерал Вальтер теж бився там — той генерал Вальтер, який веде в бій і тепер.

Ох, чарівна Франціє, гіркий хліб твоїх концтаборів, і обличчя вартових, мов близнюки, схожі на обличчя польських поліцаїв!.. Єдина путь вела його, підпоручика, сюди — від юнацьких зелених років, від тюремної камери на вулиці Даниловича, через кам'янисту землю Іспанії, через концтабір у Франції — до цього бою на радянській землі.

— Снарядів! Де, чорт вас бери, снаряди?

Свинцем налиті ноги, кров заливає очі, але болю нема, аби тільки стріляти, аби тільки було чим стріляти! Ствол зенітки гарячий, звідкілясь знизу, збоку вибухає полум'я.

— Снарядів, швидше снарядів! Треба сплатити борг помсти за Мадрид, за Варшаву, за радянські міста і села!

І ще треба заплатити інший борг, давній — за двадцятий рік, коли білі орли на польських кашкетах у цьому ж Києві збуджували ненависть, страх і почуття помсти.

Чуєш, Києве? Це польські гармати гримлять, аж розпеклися стволи, це польський солдат б'ється і вмирає біля твоїх стін! Дивися з високого берега, Києве, Києве, як б'ється польський солдат не проти тебе, а за тебе. Дивіться, далекі землі, як здійснюється у вогні й крові заповітна мрія про волю, про братерство.

О-ох, стає дибом світ, у полум'ї, в диму обертається світ.

«Я, здається, поранений», — думає підпоручик. Але болю немає, тільки не можна підвестись. Нічого, можна стріляти лежачи...

Він простягає руку — снарядів немає. А літак зовсім близько. Він пролетів. Немає снарядів!

І розпачливим, нелюдським хрипким голосом він гукає з останніх сил, відчуваючи, як булькоче в горлі кров:

— Комуністи, до мене! Снарядів!

Смертельний заклик. Заклик уже не устами — всією силою напруженої волі. Останній заклик.

Може, всі вже полягли? Може, нікого вже немає, і він кидається один, силкується підвестись біля розпеченої пострілами гармати? Може, вони лежать поранені і не можуть ворухнутися? Ні, хтось повинен відповісти

на цей заклик. Товариші з тюрми, товариші з іспанських походів!..

— Комуністи, за мною! — нелюдським голосом гукає рядовий Румеля, неписьменний веснянкуватий наймит з Люблінської області, який ніколи в житті не належав ні до якої партії. Він одним стрибком кидається крізь полум'я туди, де червоні язики вже лижуть звалені на купу дерев'яні ящики із снарядами.

— Давайте, давайте швидше!

Стефек кидається туди мов обпечений. Чому не стріляють зенітки в лісі? Адже вони щойно стріляли. Чи ввігнав гармату в землю вибух бомби, чи, може, знищили обслугу? Снаряди, де снаряди?

— Туди не можна пробратися, зараз почне вибухати,— гукає хтось просто у вухо Стефєкові.

Але він не слухає. Ударом чобота розбиває ящик. Руки рвуть дошки, не відчуваючи скіпок і гвіздків. Гей, хто тут є, допоможіть підняти! Чуєте, пся крєв! Тут цілий ящик снарядів!

— Давай, давай,— нахилиється хтось поруч. Підбігає ще кілька червоноармійців. Через зруйновані шпали, через потрошені рейки вони тягнуть цей ящик до платформи.

— Снарядів, давайте снарядів! — хрипить на платформі підпоручик. Дошки палають під його ногами, вогонь підповзає до гармати, вже тліє край мокрої від снігу шинелі.

— Ви згорите! — гукає йому хтось, але він, мабуть, не чує, не бачить полум'я, яке чимраз довшими язиками вибивається з-між дощок платформи.

— Снарядів! — гукає лежачи підпоручик і підводиться, стріляє і знов падає на палаючі дошки, гукаючи безтямно: «Снарядів!» — хоч снаряди вже є...

Ще один ящик — його тягнуть через побиті рейки, через розтроснені шпали, через купи залізного брухту; звідки тут стільки брухту?

Чорні силуети на платформі метушаться в полум'ї, мов чорти. Тільки підпоручик лежить і, наполовину підвівшись, стріляє, стріляє.

І раптом уся платформа злітає вгору чорним фонтаном.

Сгвол гармати в повітрі, летить чорне шмаття...

«Де я, що сталося? — думає Стефек. В спині біль, прикрий, тягучий...— Невже я досі в госпіталі у Львові?»

І раптом несподівана гостра тривога, порив розпачу. Як же це може бути? Де все поділося? Невже це був тільки сон — червоний прапор над Ольшинами, навчання в Луцьку, війна, Червона Армія, капітан Скворцов? Невже час відступив назад і знов тридцять дев'ятий рік?

Могутнім напруженням волі Стефек виривається з непритомності. Тепер він усе бачить. Над головою небо, рожеве, тремтяче, наче велике око, яке то заплющується, то розплющується. Чути грім і гуркіт.

«Це Дарниця! І літаки пікірують на наші вагони...»

Він обережно ворухить правою рукою, лівою рукою, потім ногами. Ні, руки й ноги цілі, ран ніде нема.

«Чому ж болить? Мабуть, ударило вибухом».

Рука памацує щось шорстке, холодне. Сніг! В одсвітах вогню, який палає десь близько, видно, що він брудний, притрушений сажею. Та однаково — як добре, що тут сніг! Жменю снігу в рот, жменю снігу на голову, зараз стане легше. Чому нічого не чути? Адже навколо бігають люди і видно, що вони щось вигукують. Збоку спалахують вогники — стріляють, але пострілів теж не чути.

«Мене оглушило...»

Він з зусиллям стає навкарачки, потім на коліна. З того боку кслії хтось біжить, видно тільки ноги. Стефек підводиться і, хитаючись, мов п'яний, бреде вздовж вагона, чіпляючись руками за стінку. Навколо видно, як удень. В повітрі висить парашутна ракета — примарний ліхтар, що освітлює бойовище. Розтрощені вагони, лафети догорні колесами — все вимальовується чіткими чорними силуетами на рожево-червоному фоні. Далі палає цистерна майже білим високим полум'ям. В повітрі тхне горілим. Хтось стогне.

— Дали вони нам великдень! — каже хтось поруч, і ці слова раптом долітають до Стефека — лунко, наче з прірви. Розривається завіса мовчання. Тепер він чує все: постріли, скрегіт заліза, людські голоси.

— Бий, бий по ракеті, бо знову прилетить!

— Все одно від цього бензину ясно, наче вдень.

Але ракета, що висить у повітрі, раптом гасне, наче свічка, на яку хтось дмухнув. Згасає і полум'я цистерни. Тепер помітно, що вже наступив світанок, брудний,

каламутний. Місяць зник, і хоч в багатьох місцях ще вирує полум'я, але вже видно небо — сіре, нечисте, мов брудне простирано, мов брудні клапті снігу, які валяються скрізь.

— Тепер уже кінець. Серед білого дня вони не полетять над Києвом,— каже чийсь голос, і це голос поручника.

Раптом вигук подиву:

— Плонський! Звідки ти взявся?

— Відкинуло мене вибухом,— бурмоче Стефек. Язык заляк, губи затерпли, говорити важко. Власний голос здається якимсь чудним.

— Ти поранений?

— Ні, ні... мабуть, ні,— додає він невпевнено, чіпляючись за стінку розбитого вагона.

— Покладіть його, хлопці,— каже поручик.

— Що ви... зі мною нічого не трапилось,— протестує Стефек.

Солдати втягли його на платформу й відразу заквапилися:

— Хлопці, колію ремонтувати! Будуть пропускати поїзди. Міст цілий.

У Стефека руки наче з вати. Справді, на роботі від нього не буде ніякої користі. Він лежить і дивиться в небо, сіре, брудне. Пахне горілим. Несподівано його охоплює радість.

«Ми й тут билися не гірш, ніж під Леніно»,— думає він. Перед очима вириває поранений, залитий кров'ю підпоручик, що на колінах стріляє в чорну, вишкірену морду пікіруючого літака.

«Мабуть, тоді з літака скинули бомбу і мене оглушило вибухом»,— пригадує Стефек.

Навколо дедалі більше розвидняється. Видно згарище. Вирвані і скручені рейки, які стирчать угору, наче простягнені руки, чорні скелети спалених вагонів, один вагон, що стоїть сторч, схожий на кістяк допотопного звіра, а далі якась мішанина із заліза, дощок, розбитих гармат.

«Там був ешелон»,— пригадує Стефек. Але ешелону нема, на його місці купа розтрощених дощок, вирваних з землі шпал. Глибокими провалами зяють вирви.

А що це там — за рейками? Якись темні фігури лежать рядком, одна біля одної — нерухомо, наче сплять.

«Та це ж наші!» — раптом усвідомлює Стефек. Довгий ряд убитих лежить уздовж розтрощених рейок. Товариші накрили трупи шинелями.

«Я ще навіть не знаю, хто залишився, хто загинув»,— думає Стефек, але немає сил підвестися, запитати когось, підійти до тих, що лежать під шинелями, простягшись рівним, похмурим рядом.

«Тепер і ми, тепер і ми показали себе солдатами, як ті під Леніно»,— вперто повертається все та сама думка. А за нею друга: «Яке щастя, що це вже не Голосно, не львівський госпіталь, не ті вересневі дні, повні чорного розпачу, що це — сорок четвертий рік, що ми вже повертаємось, повертаємось з перемогою на батьківщину!»

Дивно, що так страшенно хочеться спати, а заснути не можна. Наче в кіно, проходять перед очима уривки того, що він пережив цієї ночі, починаючи з розмови про великдень.

«От бачиш, Соню, мене не вбили, я живий»,— каже Стефек собі і тій, що чекає його за Дніпром, через який почнуть пропускати по мосту ешелони, тільки-но пошастить полагодити розбиті рейки.

— Плонський! — гукає поручик.— Негайно в санітарний вагон! Поранених забирають в київський госпіталь.

Стефек схоплюється на ноги. Ні, тільки не це! Знову госпіталь,— а вони підуть далі, вперед? Ні, він не залишиться тут! Зусиллям волі він підводиться на ноги, випростується, щоб не хитатися.

— Дозвольте доповісти, громадянине поручику, я здоровий!

Поручик підозріливо оглядає його.

— Напра-во!

Стефеківі щастить чітко виконати команду, стукнути закаблуками. Поручик уважно придивляється. Стефек чекає з завмерлим серцем.

— Ну, чорт з тобою, залишайся.

Сніг чорний від сажі, червоний від крові. Вся станція — одне величезне згарище. Люди з лопатами, з копирами, з ломами прямують до колії.

— Треба встигнути до вечора.

Але ослаблі руки Стефека даремно намагаються підняти лопату. Краще вже не навертатися нікому на очі, бо поручик ще передумає і відправить у госпіталь.

Біля розбитої платформи два солдати чистять гвинтівки.

— Оце так дали нам великдень... Я ж казав...

— Ще й крашанки обіцяли.

— Якраз крашанки,— кухаря розірвало, кажу тобі, нічого не залишилося.

— Підпоручика шкода.

— Казали червоноармійці, його вже в повітря підкинуло, а він усе стріляв.

— Дурниці! Як ти будеш стріляти в повітрі?

— Я нічого не кажу, бо не бачив. Червоноармійці казали.

— А ви чого тут вовтузетесь? — залунав суворий голос командира роти.— Ще одну ніч хочете тут ночувати?

— Гвинтівки чистимо, громадянине поручику!

— Почистите потім, у вагонах. А зараз за лопати — й марш!

Наче навмисне не помітивши Стефека, він пройшов далі, відправляючи солдатів лагодити колію.

Надвечір колеса вагонів застугоніли по мосту. Поїзд посувався поволі, наче повз, невпинно намагаючи перед собою дорогу. Внизу Дніпро. На кризі якесь чорне шмаття.

— Дивіться, аж сюди вітром позаносило!

В повітрі стояв гіркий запах горілого. Стефек сидів у відчинених дверях і дивився. Запах згарища...— Ні, це вже не той страшний, задушливий запах вересневих днів, коли палали беззахисні села й міста. Це — запах бою.

На мосту стоять вартові. Сивий, кремезний червоноармієць махає рукою.

— Молодці поляки! — гукає він несподівано молодим, дзвінким голосом.

Стефек заплющує очі. Ще паморочиться голова, у вухах гуде і тріщить, болять скроні.

— Молодці поляки!

Так само гукали й тим з Першої дивізії під Леніно. І як Стефек їм заздри! Але от тепер радянські бійці, які бачили і Сталінград, і оборону Севастополя, і сотні боїв, що їх досі не знав світ,— гукають їм, польським солдатам з білими орлами на шапках: «Молодці поляки!»

І раптом Стефєкові згадався один радіотехнік, кия-

нин, який розповідав йому ще там, на аеродромі, про громадянську війну.

— Сімнадцять разів змінювалася тоді в Києві влада. Виходиш вранці на вулицю — й тільки роздивляєшся, хто сьогодні в місті. За ніч влада могла змінитися. Навіть я пам'ятаю, хоч тоді був ще зовсім малий. І батько розповідав, і мати... Білі, потім наші, а потім банди — без кінця. І щоразу арешти, розстріли. Раніше б я тобі цього не розповів, але тепер — можна. Найгіршу пам'ять після себе залишили тоді в Києві білополяки. Офіцери Пілсудського.

Так, так, це було в тому самому Києві, через який тепер проходив, не затримуючись, їх ешелон. Це було двадцять чотири роки тому.

А тепер уже сивий радянський солдат, який, мабуть, добре пам'ятає ті дні, махав рукою солдатам з білими орлами на шапках і гукав дружньо, з усміхом:

— Молодці поляки.

І це щастя. Велике, невимовне щастя.

— Глянь, дівчата біля кулеметів,— зауважив хтось.

— Де, де?

— Он, дивись, блондиночка. Ух, яка блондиночка!

У виступах мосту, серед ящиків з піском, бочок з водою виднілися зчетверені кулемети. З-під обшитих стриженням сірим смушком зимових солдатських шапок дивилися на вагони, які проходили мимо, дівочі обличчя.

— Це вони вартують на мосту.

— І під час нальоту теж?

— А ти що думав?

Солдати притихли. Після пережитої ночі вони знали, що означає таке чергування. Але там, у Дарниці, була хоч земля під ногами. А тут? Чорні розколини зяють на кризі, вкритій сніговою кашею. Під кригою вода. Пост на мосту не можна покинути, не можна десь заховатися, залягти в борозні, скочити в канаву, в зруйнований підвал. Тут людина самотня між небом і землею, ні, навіть не землею, а між водяною глибиною і небом, з якого може впасти на неї смерть. І цієї ночі, коли за кількасот метрів звідси градом сипалися бомби, освітлювали ніч ворожим світлом ракети, вони теж стояли тут, ці дівчата в хутряних шапках. Над їх головами з гуркотом линули літаки. Їм чути було, як виття падаю-

чих бомб розривало повітря, видно було, як летіли обгорілі клапти, уламки заліза, підкинуті вибухом.

Хотілося пожартувати з дівчатами, але жартівливі слова завмиralи на губах. Веселі, круглі личка з зацікавленням дивилися на них блакитними, сірими, карими очима. Дівчата, може, й самі були не від того, щоб перекинутися жартівливим словом — але ж вони цієї ночі вартували на мосту! Самотні, в чорній безодні між ворожим небом і безжалісною водою. Блакитні, сірі, карі очі пильно стежили за обрієм, стежили за літаками, які линули в небі. Вуха ловили гуркіт, який, здавалося, наповнював увесь світ. Тут, над мостом, висіли в повітрі ракети, освітлюючи постать в перетягненій поясом шинелі. Дівочі пальці стискали ствол кулемета. Одна влучна бомба — і кінець. Блакитні, сірі, карі очі протягом цієї ночі дивилися в зіниці смерті. І вчора, і сьогодні, і завтра. Веселі губки пошерхли од вітру, від цього вологого, впертого холоду, який стояв надворі. Дівчата не могли заховатися під вагоном, погрітися біля вогню, підсмажити на паличці чи в бляшанці шматок сала, не могли прилягти під вагоном, відпочити на хвилинку. Нічим не захищені, вони стояли віч-на-віч із смертю.

І от тепер ешелон з поляками іде на захід, віддаляється від пережитої небезпеки. А на цей міст, єдиний міст на Дніпрі, єдину путь для військ обох фронтів, можливо, знов і знов налітатимуть бомбардувальники. І знов, і знов на мосту стоятимуть блакитнооки, сірооки, карооки дівчата, день у день, ніч у ніч, віч-на-віч із смертю.

Міст закінчується. Поїзд, який досі ледве-ледве посувався, прискорює хід. Швидше стругонять колеса по рейках. З правого і з лівого боку — глинясті пагорки, будиночки передмістя.

— Мабуть, постоїмо трохи в Києві?

— Не турбуйся, тут нас швидко проштовхнуть, щоб не збивати ешелони на станції.

— А хотілося б побачити Київ...

— Іншим разом побачиш.

— Хоч би одним оком глянути.

Але не видно нічого. Поїзд проходить між двома стінами товарних вагонів.

Раптом якась мелодія пробивається крізь гуркіт коліс. Біля самої колії внизу під насипом тягнеться вгору

вулиця. Вулицею марширують радянські солдати. Вони співають. Крізь шум у вухах, який то слабшає, то дужчає, Стефек схоплює слова:

Україна моя, Україна,
Золотая земля ты моя...

Заповнюється вікова прірва, гоїться рана.

Згадуються товариші, що полягли під Дарницею... Пригорне їх золота українська земля, як рідна мати. Прийме польських солдатів у теплі, ласкаві обійми.

«І вже ніколи, ніколи!» — думається Стефєкові в напівсні, під дедалі швидший стукіт коліс, під рипіння вагона, під гомін розмов.

У напівсні виринають перед очима обличчя. Інженер Карвовський, осадник Хожиняк.

«Уже ніколи, ніколи це не повториться!»

Ще долинає з далини пісня, яку співають радянські солдати:

Україна моя, Україна...

У вагоні хтось заспіває, за ним підхоплюють інші:

Рушай вперед, перший корпус наш,
Салют дай на схід, на захід — марш! ³¹

У напівсні зливаються обидві пісні, звучать різними, але водночас однаковими мелодіями.

«Так, тепер навіть в Ольшинах можна буде почувати себе зовсім інакше», — думає Стефек. Без цього почуття провини, яке ятрило серце, всупереч усім доказам розуму. І не треба буде переконувати себе: «Я теж поляк, тільки зовсім інший поляк». Без цього рум'янцю сорому, коли йому, бувало, перекажуть, що староста казав: «Звісно, Плонський теж поляк, але порядний хлопець». Тепер можна буде сміливо дивитися кожному в очі, не боячись, що навіть під симпатією, під дружніми словами людей, які знають його змалку, деь глибоко заховані підозріливі думки: «Лихо тебе знає! Може, і з тебе ще польський пан вилізе! Ти добрий хлопець, але...»

Скільки років доводилося відповідати за чужі провини, які, хотів ти цього чи не хотів, ставали і твоїми провинами. Скільки років доводилося відповідати за чужі гріхи і відчувати сором, кривавий сором за те, чого не робив сам, проти чого повставав усією силою серця!

Але тепер цього не буде. Тепер тут залишиться

спогад уже не про тих поляків, які вбивали в Києві людей, а про тих, які билися під Києвом з ворожими літаками, про поляків, які билися не проти цієї землі, а захищали її, які проливали тут не кров синів цієї землі, а свою власну кров.

Стугонить поїзд. На захід, на захід! Там, на заході, Ольшини. Там, за Ольшинами, земля, яку треба визволити. Земля, що буде новою, чудовою землею, за яку вже ніхто не відчуватиме ганьби, яку можна буде любити без болю, щасливою, радісною любов'ю.

— Молодці поляки! — гукає сивий солдат, махаючи рукою.

«Як я люблю тебе, як я люблю тебе!» — думає уже уві сні Стефек, і серце стихає, змовкає шум у вухах. Все навколо стає золотим, прозорим. «Оце і є щастя», — каже йому тихий голос уві сні.

РОЗДІЛ 15

Ольшини, Ольшини...

Дорога збігає на гірку, на спадистий схил, весь у кошлатих зелених кущах. Бересклет переплутався гілками з вільшняком, з крушиною, з калиновими пагінцями, і все рясно оповите хмелем, зв'язане вузлами його чіпких стеблин, які перекидають з куща на кущ гірлянди шорсткого, гарно вирізьбленого листя.

Ось тут, саме в цьому місці, втік колись скутий Іван Піскор від поліція Людзіка. Тепер варто тільки підняти очі...

Озеро. Горло стискається від хвилювання. Привіт тобі, озеро дитинства, озеро моєї молодості! Широкі води, що бризкають іскристими від сонця краплинами на крем'янистий берег! Привіт тобі, плескіт дрібних хвиль, рідний, знайомий з дитинства!

Озеро розляглося під сонцем. Блакитне і сріблясте, воно сліпить золотистим блиском. Лежить, як великий щит, в обводі берегів.

Обережно, крадькома очі перебігають далі. Ні! Краще не дивитися. Хто зна, що зараз побачиш. Краще іти ось так, не заглядаючи вперед, знайомою дорогою. Вона теж змінилася. Нею пройшли на захід танки, гармати, промарширували тисячі ніг в солдатських чоботях. І все-таки це та сама дорога.

Як чудово склалися обставини, що путь їх частини проходив саме тут або майже тут. Коли полк розташувався в селі на відпочинок, Стефек не гаяв ні хвилини. Чотири кілометри, тільки чотири кілометри!

— У тебе там хтось є? — запитав поручик і всміхнувся.

«Так»,— хотів сказати Стефек, але раптовий страх перехопив його подих. Згадався старий забобон, який існував в Ольшинах,— та хіба тільки в Ольшинах? «Не наврочити, не злякати щастя!» Навіщо кидати виклик долі? В Ольшинах казали так: «Як доживемо, почнемо косити завтра над рікою». «Як дасть бог дочекати, підемо завтра в ліс по дрова».

Але що це має спільного, що це має спільного з ним? Адже Соня чекає його тут, за кілька кілометрів звідси; через годину він побачить Соню.

Але в роті раптом пересохло, і замість сказати «так», Стефек каже тихо:

— Не знаю. Була дівчина.

І усміх — ознака готовності до дружнього кепкування — миттю зникає з обличчя поручика. Так, хто зараз на цьому шляху повернення може впевнено сказати, що має когось із рідних в цих місцях, де хазяйнував ворог?

— Чотири кілометри... Де ж це саме? — поручик уважно придивляється до карти.

— Ось тут.

— Над озером?

— Над озером.

— Там стоять радянські танки — отже, можеш іти спокійно. Але, може, все-таки візьмеш когось для компанії? Веселіше буде.

Звичайно, тут справа не в компанії. Та незалежно від того, що він застане в Ольшинах, Стефекові хочеться прийти самому, без свідків.

«Чого ж я боюся, чого я так боюся?» — думає Стефек. Ні, це навіть не страх. Але навіщо чужим очам спостерігати його зустріч з Сонею? Це його власна справа — його й Сонина. Тут не потрібні свідки. Нестерпно було б іти разом з кимось, слухати його зауваження, підтримувати якусь безглузду розмову, коли серце вже тепер стукає як молотом і слова з зусиллям зриваються з губ. Він заперечливо помахав рукою.

— Ні, ні, не треба... Це ж тут, зовсім близьенько.

Поручик знову пригадує, що там стоять танки,— отже, йти можна.

Справа не у відстані. Ця земля ще димиться кров'ю, і в кучерявому вільшняку, за поворотами річок, у лісах, що дзвенять пташиними голосами,— скрізь криється небезпека. Вона підстерігає самотнього солдата, невеличку купку необачних, якого-небудь гульвісу, що легковажно блукає тут, де самому ходити не можна.

Але Стефек іде спокійно. І не тому, що на селі свої, не тому, що в Ольшинах стоять радянські танки і він щохвилини зустрічає по дорозі радянських солдатів. Ні — тому, що це ж його село, де кожний кущ і кожний камінь близькі йому, як власне серце. Не може бути тепер, коли Стефек пройшов весь шлях війни й добрався аж сюди, щоб він тут натрапив на смертельну небезпеку — саме тут, у себе вдома.

Так, правда, на цих землях траплялися різні випадки і тоді, коли армія відступала, і тепер, коли вона йде вперед. Але Стефек тут виріс. Він знає тутешніх людей і оцінює те, що тут відбувається, інакше, ніж ті, які обурювалися на місцевих жителів, не розуміючи всієї складності обстановки, змішуючи всіх до купи. Так, це траплялося в тяжкі липневі дні відступу — постріл із заростей, граната з-під містка на болотах. Але Стефек запам'ятав, зберіг у серці інше. Курна, розпечена сонцем дорога. В канаві біля решток автомашини валяється звуглений труп. Бредуть дорогою в спеку, під палаючим сонцем втомлені радянські солдати. А біля дороги стоять старі селянки. Сльози ллються по їх коричневих від загару, зморщених обличчях. І відразу — молоко. Вони черпають його кухлями, подають солдатам:

— Пий, синку!

До села далеко. Три-чотири кілометри йшли ці жінки з важкими відрами молока в спеку, ішли під виття ворожих літаків, під кулями, які летіли згори. Ішли, щоб востаннє прохолодити засмаглі уста радянських солдатів, щоб сказати їм востаннє «синку».

Не переможну армію вони зустрічали тоді, ні, сльозами, материнським словом прощалися з тими, які відходили, розбиті в перших несподіваних і важких сутичках. Де ж тепер ті жінки, які плакали тоді гіркими сльозами розлуки? Адже не всі загинули. Вони залишилися

тут, пережили важкі роки і тепер із сльозами радості зустрічали солдатів, які поверталися назад, і знову називали їх материнським, теплим, ніжним словом, словом, знайденим в глибині серця: «синку»...

Стефек запам'ятав ще й інше село — не з назви, назва якось випала з пам'яті, або, може, він тоді не звернув на неї уваги. Біля дороги стояв тоді високий, худий селянин, похмуро придивляючись до солдатів, які йшли дорогою. Видно було — він розуміє, що це відступ.

Не дивлячись, він скрутив з газети товсту цигарку. Не дивлячись, запалив сірника. Блідо замигтів у світлі дня майже непомітний вогник.

— Далеко німці?

Хтось із солдатів охриплим, втомленим голосом мовив:

— Недалеко. Незабаром будуть тут.

Худа, вузлувата рука ворухнулася. Повітря було таке тихе, що сірник горів не гаснучи. Селянин спокійним рухом притулив його до стріхи своєї хати. По соломі поповз димок, скрутився блакитним клубком. Коли Стефек за хвилину обернувся, він побачив, що по стрісі гуляє веселе, яскраве полум'я, блискавично пожираючи суху, почорнілу солому. А селянин ішов разом з солдатами — на схід. Він навіть не оглянувся туди, де в погоже небо здіймалося високим стовпом полум'я з-над його хати. Він не взяв з собою нічого — навіть маленького вузлика. Спрацьовані жилаві руки його були порожні, наче він вийшов з хати до хліва. Якщо мали прийти «ті» — не потрібна була йому хата. Він не хотів залишати її ворогам, щоб почорніла покрівля захищала їх голови від сонця, від дощу, щоб стіни оселі, в якій він жив, стали притулком для ворога. Без куртки, в самій плоскінній сорочці, з порожніми руками пішов він з цієї хати, в якій прожив усе життя, наче з приходом ворога скінчилося для нього старе життя і починалося нове — там, на сході, куди відступала армія.

Саме про таких людей пам'ятав Стефек. Вони були йому рідні, близькі. І, по суті, саме таким було обличчя цієї землі — справжнє, непідроблене. Йому нічого було боятися. Він знав тут кожен камінчик, кожен куш — і кожну людину.

От і поворот до Ольшин. А там далі — дорога до переправи на річці, де був колись пором, яким переїздили

до Влук. Паленчиці, Влуки, Синиці — назви, які зрослися з життям, назавжди відбилися в пам'яті тисячами подій, переживань, радощів і болів.

«От я знову тут. Знову прийшов!» — думалося Стефкові, зовсім так, як тоді, коли він повертався з госпіталю в тридцять дев'ятому році і побачив здалека село. Тільки тоді все було зовсім інакше. Він був солдатом розбитої, розгромленої армії, самотнім солдатом, який брів додому з почуттям поразки в серці.

Тепер польська армія йшла вперед у сьйві перемоги, в якій і він — так, і він сам брав участь. І все ж тут, біля самих Ольшин, замість радості, щастя, які він стільки разів відчував на своїй довгій дорозі, його охопила тривога. Тривога така болюча, що йому навіть перехоплювало горло. Дорога довшала, здавалася безмежною. Серце стукотіло болючими ударами і раптом наче зовсім зупинилося — тремтіло завмираючим, коротким тремтінням.

«Чому я так хвилююсь? Адже я, нарешті, знову тут. Зараз побачу Соню. Не могло трапитись нічого поганого. Не можна навіть думати про це».

Найгірше, якщо виявиться, що Соні зовсім немає в Ольшинах, що вона все-таки встигла виїхати і ще не повернулася додому. Але навіть і це неможливо. Весь час, ще перед Дарницею, і там, у Дарниці, він відчував — Соня близько! І це відчуття близькості зростало в міру того, як вони посувалися на захід. Не може бути, щоб його чекало таке розчарування. Та навіть якщо її й нема, — вдома напевно знають, де вона.

Чого ж він так хвилюється? Ще півгодини, ще чверть години — і все буде відомо. Може, Соня стоїть біля хати, може, вже почула і вийшла на шлях, заслоняючи рукою очі від сонця.

Він помітив, що майже біжить, і зупинився, переводячи подих. Усім зусиллям волі наказав собі заспокоїтись. Адже він був за тисячу кілометрів звідси, тепер залишилося два. Смішно так бігти. «Йди рівним солдатським кроком».

Але ноги не слухались, він прискорював і прискорював ходу так, що піт заливав обличчя.

Ніздрі його відчули знайомий, тільки цим місцям властивий запах. Пахло татарником і м'ятою, нагрітою сонцем. Він пам'ятав, носив у собі цей запах, не схожий

ні на який інший у світі, подих татарнику й м'яти, що наповнював повітря над протоками, над струмочками, які витікали з боліт. Уже чути, як шумить озеро. Скільки ж це — три роки! Треба було із зброєю в руках пробиватися до цих Ольшин — в Радянській Армії, в польській армії. Важко уявити собі, як це довго!

Але ще важче уявити, що три роки тут хазяйнував ворог, три роки близькі, рідні люди жили під ярмом. Три роки! Все можна було собі уявити, крім цього одного, що треба було жити саме так. Що вставав ранок, надходив вечір, що люди варили страву, ходили по дорозі — і в цей час тут був ворог... Стефек бачив саме звіряче обличчя фашистської війни: спалені будинки, замучених жінок і дітей. Але незрозуміло було одне: як поряд з цим могло існувати повсякденне життя? Воно не могло не існувати, бо інакше тут не було б жодної живої людини. Як же люди могли спати, їсти, працювати, коли тут панував ворог? Водночас із страхітливою смертю люди були приречені тут і на життя, мабуть, страшніше від цієї смерті — на виконання щоденних, найбільш прозаїчних життєвих дій, незважаючи на все, всупереч усьому.

Розуміється, цього не могло не бути. Але уявити це було неможливо. Холод пробігав у нього по спині від самої думки, що так могло бути і з ним, що він міг не вибратися звідси, пережити тут ці три роки. Пережити? Але ж є люди, що пережили, — хіба ж ти кращий від інших? Якщо вони могли витримати, витримав би й ти.

Стефек прикусив губу. Бо ж тут була й Соня. І Соні не пощастило втекти. Вона була тут, на цій землі, ще недавно закутій в ланцюги мук і смерті, утоптаній чобітьми ворогів, чваньковитих загарбників, зганьблених злочинцями. Хіба можливо, щоб і Соня...

Тільки не дивитися на село! Краще вже глянути на озеро — там, на березі, мусить бути клуб. Він, мабуть, потемнів за ці роки, а який був новенький, гарний... Він, Стефек, теж обтісував для нього й укладав балки.

Але що це? Ні, він не може помилитися. Очі ще і ще раз оглядають мокрий від бризок води берег, який здалека виблискує камінцями. Клубу нема. Ні сліду, ні знаку, що він стояв там колись, що над його входом палала червона зоря і білі, золотисті стіни, які пахли ще деревом, двигтіли від пісень, від вигуків, від танців.

Стискається серце. Що він там ще побачить зараз? Чи є взагалі село?

Правда, поручик казав, що в Ольшинах стоять радянські танки. Але ж Стефєкові вже траплялися дорогою і такі села, від яких не залишилося нічого, крім назви. От, наприклад, село Козари, яке він бачив навесні ще на тому березі Дніпра, коли його з-за Києва відправили до Сум і він проходив через нього з частиною. Там не було жодної хати. Купи обсіпаних білим цвітом вишень, і серед кожної купи — ледве обструганий, нашвидку збитий хрест... Солдати побачили їх несподівано, у весняний радісний, блакитний, золотий день. Ці вишні в цвіту зустріли їх радісним усміхом. Незрозуміло тільки було, звідки тут узялися хрести, мов на цвинтарі, коли тут ніщо не нагадує цвинтар. І чому вишні стоять чотирикутниками, ніби оточуючи щось, чого вже нема. А на дорозі таблиця і на ній чорним по білому напис: «Село Козари».

З-за повороту з'явилась жінка, яка несла бляшаний бідон, мабуть, з молоком. Вона всміхнулася солдатам, які простували дорогою, і зійшла вбік, на стежку під вишневими буйно розквітлими гілками, пішла тихше, мабуть, щоб придивитися до солдатів.

— Гей, матусю, що це за село?

Жінка зупинилася, поставила свій бідон на стежку, обтерла різком хустинки спітніле обличчя.

— Та яке село — звісно, Козари...

— А де ж хати?

— Ти що, синочку, війни не бачив, чи що?

Коричневе від сонця обличчя, глибокі зморшки. Вибивається з-під хустки сиве волосся. На цих дивно одягнених солдатів дивляться уважні й добрі очі, розумні селянські очі.

— А чому ж тут скрізь хрести?

— В хатах їх спалили, просто в хатах... І ховати нічого було. То ми вже так, де була хата, там і хрест ставили, ніби на могилці.

Опустивши голови, повільно, похмуро проходили солдати через село Козари. Мов на глум, буйно квітнули білим шумовинням найніжнішого цвітіння густі вишні — над цими могилами, яких нема. В гушині цвіту безтурботно, дзвінко виспівував птах.

Скільки їх було, таких сіл! Скільки довелося їх ба-

чити на радісній, зеленій, родючій землі України, сіл, стертих з землі, спалених, знищених, де не залишилось жодної живої людини...

Скільки містечок довелося пройти, де не було нічого, крім руїн. Вже пробилася буйна трава з розколин повалених стін, поповзли бур'яни по закуреній цеглі, виглянули з порожніх отворів колишніх вікон. А колись тут були люди, кожен дім був повен людей, були гомінкі вулички, скрізь бігали діти і сміх дзвенів у повітрі. Це було ще зовсім недавно. Але здавалося, наче вже довгі роки пролетіли над цими руїнами, вкриваючи їх пліснявою часу, засипаючи порохом, руйнуючи весняними зливами, літньою спекою, осінньою мжичкою.

За містечками були яри, засипані рудою глиною, яри, де поховані були сотні й тисячі вбитих, кинутих в спільну могилу мертвими й живими. Наче страхітливий ураган промчав над цією доброю, ласкавою, приязною до людини землею. А Стефек ще пам'ятав, як він їздив до Києва в перші дні війни і дорогою дивився з поїзда на біленькі хати, на широкі, неозорі поля, на сади, де жаріли червоні вогники рож, золотилися грядки веселих нагідок.

А тепер високі бур'яни росли скрізь, сиве листя будяків стелилося широкими зорями, здіймалися вгору їх колючі стебла, цвіли рожеві квіти, наче це було їх царство. Спалені села, зруйновані міста і могили, могили скрізь, де тільки кинеш оком. Кладовище, кладовище без кінця.

Ні, краще про це не думати. Краще думати про те, що за кілька хвилин він побачить Соню.

Серце завмерло на хвилину і знову забилося тривожно, неспокійно. Якою ж вона стала, Соня, після цих трьох років? Змінилася? Ні, все могло змінитися, тільки не вона. Вони зустрінуться так, наче розлучилися тільки вчора. А вже потім буде час розповісти одне одному події цих трьох років, коли вони були в розлуці.

Що ж пережила, що побачила Соня протягом цих трьох років? Як вона пережила їх?

І раптом все тіло обіймає холод, аж костеніють пальці рук у цей теплий сонячний день. Чому так нереально, так дивно думається про Соню? Даремно він вперто повторює собі: «Через кілька хвилин я побачу Соню». І боїться, що каже неправду.

«Як тут зелено!» — несподівано дивується він знайомому краєвидові. Наче він встиг уже забути і тепер наново знаходить цю буйну, соковиту зелень, яка черпає соки з підземних вод, з туману, який плине з-над озера, з ріки, з цієї плутанини потоків, яка оповиває все навколо ясними струмками. «Але ж ні,— все було так само»,— переходить думка на давню стежку, і все якось відразу стає знайомим, близьким, наче він ніколи й не йшов звідси. Хіба що трохи виросли вільхи, густіше кучерявляться лози.

І раптом — наче удар у серце. Знайомий краєвид — скільки він їх бачив на тій дорозі, якою ішов на захід!

Закурені, обсмалені балки. Між буйною зеленню, як самотній стовп, стирчить високий комин — рештки розваленної печі.

«Чия ж це хата?» — гарячково силкується пригадати Стефек. Але не одна хата така. За першим згарищем чорніє друге й третє. Невже Ольшин немає? Невже його й тут чекають Козарі?

Та от очі, які пробігають по руїнах, зупиняються. Ні, це не повторення Козарів.

Сірий прямокутник. Вже не можна відірвати очей. Дах! Погляд біжить вниз. Стіни. Хата, одна, за нею друга. Чіє ж це хати? Охоплює такий страх, так тремтить серце, що важко дихати. Зрештою, це не так важливо. Село є, вціліло!

І раптом подив. Яке ж воно маленьке, тихе, яке не-ймовірно тихе!

Коли дивишся на нього отак з пагорка, здається, наче там, внизу, все дрімає, наче оповиває цей клаптик землі зачарований сон. «Не може бути, щоб і раніше тут було так само»,— дивується Стефек. Але, мабуть, було саме так. Це в його вухах тепер гримить гомін міст, грім гармат — всі ці бурхливі, кипучі роки, де не було місця тиші. А тут лежить тихе маленьке село. В зеленій рамі, в гушавині дерев і кущів убогі, злиденні Ольшини.

І раптом розчарування, наче щось загубилося. Хоча він пам'ятає — тут було завжди так. «Чого ж я хочу?» — розсердився він на самого себе.

Але почуття розчарування не зникало. Це було звичайне село. Де ж поділося те світло, той промінний блиск, який осявав його в спогадах? Звичайне село.

Але саме в цьому, а не в іншому селі живе Соня. Саме в цьому селі чекає на нього Соня.

— В ім'я отця і сина... Панич Стефек?

Парукова! Звичайно, це Парукова. Постаріла, схудла, але така ж сама. І так само розпатлана, і так само шморгає носом.

— Ой боже мій, іду по хмиз у вільшняк — дивлюся, хто це такий? Мундир ніби не наш.

— Це польський мундир.

— От-от! Тож-то казали, що в Лісках поляки стоять... Дивлюся — хто це такий, наче знайомий... Виросли ви, чи що? Хоча ні, зовсім такі, як були, такісінькі! Тільки нібито змужніли... Боже милий, як це ми знову побачилися, я вже й не думала, й не гадала. Це ви до Ольшин, повернулися?

— Мене відпустили з частини. Я хотів побачити...

— Боже милий, що тут можна побачити! Геть-чисто нікого нема, самі баби залишилися...

— Як самі баби?

— А так... Кого німці вбили, хто в партизанах загинув. А хто залишився — всі до одного до армії пішли, як німця прогнали... Отже, вдома самі баби.

Запитання тремтіло на устах, але щось не дозволяло його вимовити. Ще почекати, ще трохи... Відтягти цю хвилину, невідомо — радісну чи страшну. Він уже тут, на місці, все одно зараз довідається.

— А у вас що чути? Як діти?

— У мене? Боже милий! Що там у мене може бути? Двоє найменших померло... Ніжки й ручки їм опухли, як у потопельників... Ну, й померли обидва... Коли ж це було? Якраз минулої весни—тоді як у Паленцях горіло.

Парукова розповідала повільно, тягуче, наче думаючи про щось інше, і скося зиркала на Стефека. Вже ж недарма він до Ольшин ішов — бач, чоботи закурені, аж білі... Не інакше, до Кальчуків хоче зайти.

— Ну, а як Пилюк Павло?

— Павло? Павла німці повісили... Коли ж це? Ага, ще в сорок другому... На липі біля церкви повісили... А Іванчук в партизанах був і потім до армії пішов, як наші прийшли... І Хмелянчука повісили.

— Хмелянчука? — якимось машинально здивувався Стефек.

— Аякже. Тоді його повісили, як і Павла...

— А за що Хмелянчука?

— А бог їх знає... Вони не казали, за що... Ніби листівки у нього вдома знайшли...

— У Хмелянчука? Листівки?

— Хіба я знаю? Так казали. Може, правда, а може, й ні. А інші кажуть, що не листівки, а золото в нього знайшли. Може, й так, бо давно вже чутка була, ще перше, ніж червоні прийшли, ніби в нього золото є. А потім, як червоні прийшли, він це золото десь заховав... Були й такі, що й шукали, придивлялися, де він його заховав. Звісно, люди цікаві. Може, кому й кортіло добратися... А достеменно ніхто не знає, за що його повісили. Хмелянчук зараз і повернувся, тільки німці прийшли... Або ні, що я кажу! Навесні він прийшов. І якось незабаром і німці приїхали. І відразу тих повісили, і Хмелянчука з ними, всіх разом...

— А ще кого?

— Ще кого? Ну, Павла... І Йосипа кульгавого, може, знали, з того кутка, біля Влук... І старого Кальчука...

— Кальчука?

Парукова розплакалась.

— Авжеж. Разом вони, бідолахи, загинули, разом — Кальчук із своєю Сонєю.

Заколихалася земля під ногами Стефека. Зелені зарості обабіч дороги здіймалися й опускалися кудись у глибину, мов дим. Він машинально почав лічити кроки: раз, два, три.

Парукова голосно всіякалася в ріжок хустинки.

— Чим завинили наші Ольшини, бог їх знає!.. Клуб спалили. Той куток біля річки геть-чисто весь спалили, скільки народу загинуло, хай бог милує... А потім ще бандерівці прийшли ревізицію робити, а яка тут ревізіція? Самі з голоду вмираємо! От вони й давай людей бити на майдані! Так били, аж кров лилася. Партизанам, кажуть, допомагаєте... А хто там їм допомагав? Хоч не без того, звісно, щоб не допомогти, аякже... Прийде, бідолаха, в мороз, як же його не пустити переночувати або не нагодувати? Адже свої. Найгірше їм узимку було. Бувало, зайдуть в хати, варту поставлять і так побудуть трохи, відігріються — і знову йдуть. Тут у нас деякі з Ольшин до Іванчука пішли, і з інших сіл теж, і червоноармійці з ними були, які з полону втекли. От як було. То як же не допомогти?.. Але щоб

так уже багато допомагали, не можна сказати. Село бідне, самі знаєте, а тут ще й війна. Отже, яка там і допомога була... А тут ще звідусюди нападуть. Бандерівці наскочать, а ці — ще гірші від німців, останній шматок хліба в дитини з рота вирвуть, і писнути не смій... Убити людину їм нічого не варто було. Треба правду сказати, натерпілися, натерпілися... Але що там казати,— ви ж самі знаєте, може, краще, ніж я, темна баба...

Скінчилися зарості. Дорога пішла селом.

— А ви ж, паничу Стефеку, до кого зайдете? — запитала Парукова, витираючи заплакані очі.

Стефек безтямно повів очима по дорозі, по хатах.

— До кого зайду?

Куди ж іти, де зупинитися? Вже з сорок другого року немає Соні. З тієї весни під Валуйками, зеленої радісної весни... Коли ж це трапилося? — напружено силкувався він пригадати, впіймати щось, що вислизало в нього з рук, розпливалося, сипалося крізь пальці дрібним піском.

Як же він міг не відчутти, що вмирає Соня, його Соня? Вона вмирала без нього, була самотня в свою смертну годину. Як же це може бути, що вмирає найближча людина, найбільша любов — і ти нічого про це не знаєш? А ще кажуть, є передчуття... Яке ж передчуття, якщо він і не відчув нічого, якщо не охопила його жахом і розпачем та страшна мить, коли петля здушила Соні горло? Він і не відчув нічого, і жив, жив, наче нічого не сталося. А вона не з'явилася до нього навіть уві сні. Два роки — скільки ж подій трапилося за ці два роки, скільки в його власному житті було турбот, і радощів, і щастя. І скільки разів він думав про неї, не відчуваючи, що її вже немає на всій неосяжній землі. Ні, неправда, немає ніяких передчуттів. Бо якщо вже він не відчув серцем нічого...

— Я чому питаю? Адже не стояти вам так на дорозі,— невпевнено промовила Парукова.

— Ага, так, так,— повторив Стефек машинально.— Куди ж піти?

— Можна б до мене... Але в мене хату спалили. Правду кажучи, і не спалили, але вогонь перекинувся, коли з того кінця підпалили. То, може б, ви до старости, чи що? Бо я тепер у хліві з дітьми,— то наче незручно... А ви ж з дороги...

— А староста хіба тут?

— Тут, тут, аякже... В лісі ховався деякий час, але тепер тут... В армію не взяли — старий, кажуть. Звісно, старий, де там йому воювати. Отже, він уже тут. Село, кажуть, відбудовувати будуть. Ну, то він там потроху до цього береться... Але де там, ще й тижня немає, як у Влуках бій був...

— Тобто як? — здивувався Стефек.

— А хіба ви не знаєте?

— Нічого не знаю. Адже німців давно немає.

— Та воно і справді давненько, — наче завагалася Парукова — Тільки ж не про німців мова.

— А про кого ж?

— Вони ж залишили тут цих своїх, бандерівців... Отож з ними билися у Влуках — у вівторок, чи що? Якраз у вівторок... Бо вони думали, що у Влуках війська немає, і прийшли туди реквізиції робити... А тут якраз червоні стояли — та як дадуть їм! Кажуть, всю банду розгромили. Але їх ще є тут, по лісах блукають... Отож війни ніби вже й немає, ніби й є... Нема охоти й братися за роботу — хто його знає, як воно ще буде. Так натерпілися, що коли вже скінчилося, то й вірити не хочеться... Що ж я, дурна баба, що я там знаю... Але хотілося б достеменно знати — чи все вже скінчилося і знову все буде, як до війни?

— Скоро наведуть порядок, — машинально відповів Стефек.

— Може, й скоро, — згодилася Парукова. — Ще б пак! Така сила... Як ішли, аж дорога стугоніла. То ви думаєте, що фашиста вже зовсім прогнали?

— А як же — не зовсім?

— Я так питаю, бо він ще днів зо три тому літав... Правда, його прогнали.

— От бачите...

Рипнули двері.

— О, якраз і староста... Мабуть, побачив нас на дорозі. Куме, куме, дивіться, якого гостя веду, зустрічайте! А я вже додому побіжу. Чого ж це я вийшла? По хмиз, здається... То, може, я у вас хоч трісочки позбираю, отут, біля хліва... Дозвольте, куме! Я панича Стефека зустріла та вже про все забула, а тут дітлахи от-от їсти попросять, а зварити ні на чому...

— Та беріть, беріть... Вам аби тільки випросити чого, — буркнув староста і відразу повернувся до Сте-

фека. Стефек обняв його і зблизька побачив знайомі сірі очі в мереживі зморщок і розкуйовджене, вже майже сиве волосся. Відчув у своїх обіймах неймовірно худе тіло — і навіть здивувався, як за ці роки постарів староста, який вже й до війни був стариком.

— А ти до хати, до хати заходь,— бурмотів зворушений староста.— Хоч що там є?.. Отут, на лаві, сідай, тут буде краще. Не помазано в мене,— та що ж, як баби немає, воно завжди так... недоладно...

Вони довго сиділи мовчки. Крізь забруднене каламутне віконце, в якому ліниво дзижчали великі чорні мухи, Стефек дивився на вулицю. Обскубана фуксія, на якій висіло кілька прив'ялих рожево-синіх квітів, заслоняла майже все вікно. Староста поволі скручував цигарку із старої газети.

— А я вже й не думав, що ти живий... В польській армії, значить... Чули, чули... А у Влуках бандерівці геть чисто всіх поляків повирізували. Дитина не дитина, жінка не жінка — всіх! Тут одна в мене майже півроку ховалася в хаті, поки наші не прийшли. З дитинкою малесенькою. А чоловіка, казала, у вогонь кинули... Мені вони тут теж дали, ой, дали! Давай реквізицію, кажуть, а що ж ти їм даси, коли на селі голод? Спочатку німці все пограбували, а потім ще й ті з'явилися. І за що ж їх, бандитів, годувати? Думав, повісять, але ні, не повісили, тільки палками побили так, що ледве навкарачки до хати доповз. А більш не приходили... Іванчук, кажуть, їхній загін розбив,— ми їх уже не бачили... Так, поодинці, з німцями ходили, а до нас не заходили. А на тому тижні, у вівторок, раптом у Влуках об'явилися. Але там їх, кажуть, армія розтрошила.

Староста примовк і, поклавши вузлуваті руки на стіл, став уважно до них придивлятися. Мовчав і Стефек. Сонно дзижчали мухи, б'ючись об мутні шибки.

Коли ні про що не думати, може здатися, що все так, як і раніше: мухи в хаті старости, стіл, збитий з дощок, такий же чорний, як і був, велика піч, що випнулася до половини хати. Ніщо не змінилося — тільки посивіла, наче присипана сивим попелом, голова старости, посивіло нечесане волосся, що, як і раніше, стирчить в усі боки. Ні, тільки не думати, не згадувати. Нехай хоч на хвилину здасться, що нічого не сталося — не було війни, не було німців в Ольшинах, як і раніше, стоїть над

озером клуб, за хвилину може сюди зайти Гончар, який загинув на самому початку війни — ще в червні...

Але ні, і на хвилину не можна себе обманути — кожен спогад відразу натрапляє на дійсність, на ці три роки, які минули з того часу, на все, що сталося тут, в Ольшинах.

Дзижчали мухи, сонні, розімлілі від спеки, спокійно сидів за столом староста — як і раніше. Але все це було несправжнє — бо вже не було Соні.

Перед очима дзвіночки фуксії, настовбурчені лілово-рожеві пелюстки. Звисає вниз синій дзвіночок, і з нього виглядають довгі білі тичинки. Ольшини, Ольшини!

Треба запитати про Сою. Адже староста знає, повинен знати краще, ніж Парукова. Але як же запитати?

І тут Стефек чує власний, але наче зовсім чужий голос:

— А... ваша жінка?

Ні, краще відтягти час. Може, Парукова помилилася?

А, як безглуздо! Він зовсім цього не думає. Звісно, вона не могла помилитися. Але боягузливо відступає серце. Не зараз, не зараз.

— Моя? Вмерла моя. Лишився я в хаті один, як барсук. Зараз хоч роботи багато, ще б пак, все наново починати доводиться, отож немає часу думати. Але важко мужикові без баби. От навіть ці квіточки — теж без господині перевелися, хоч я і поливаю, і на вікні стоять, як завжди. Звісно, господині нема, все марнується. Сусідка тут забігає, випрати, прибрати, звісно, по-сусідськи. Але де там! Сусідське — не своє.

Він говорив, наче думаючи про щось інше, повільно, розважно. Нарешті, замовк і кашлянув. Стефек глянув вичікуючи. Але той знову скрутив цигарку і лише за хвилину обізався знову.

— Виходить, ти про нас не чув нічого з того часу, значить?

— Звідки ж я міг чути?

— Авжеж, звісно... Від вас до нас швидше щось доходило. Хоч, правду сказати, мало... Тільки й того, що знали, де армія б'ється... Хоч німці тут своє казали... То я тобі все з самого початку...

— Найкраще так, з самого початку.

Староста відкашлявся і висипав махорку з розірваного клаптика газети. Скрутив удруге.

— Тільки ти ж з дороги, може, хоч сирівцю напився б? Молока немає, поставила сусідка сирівець, але де там... Не те, що небіжка...

— Ні, не треба. Яка там дорога, за чотири кілометри звідси стоїмо.

— Знаю, в Лісках... Значить, тільки наші відступили...

Обидва добре знають, про що йдеться. Знає староста, знає Стефек. Але важко сказати відразу. Отже, нехай буде так — з самого початку. Скісне проміння сонця падає крізь мутні шибки на збитий з вільхових дощок стіл. Темна лінія надгнилої серцевини позначається на рівній поверхні дошки. Ольшини, Ольшини!

— Отож як почалося це — війна, значить, спочатку ніхто не вірив. У Влуках там, у Паленчицях різні чутки були, але у нас ні. Отак, думаємо, мелють люди, бо язик без кісток, і все. А виявилось — правда! Дивимось — немає наших. Кажуть, уже в Луцьку б'ються, вже в Ровно... Ну, а в нас тихо, звісно, ми в глушині — все стороною пройшло. Отже, не один сподівався, що це тільки так, наші незабаром повернуться і ми цього антихриста і в вічі не побачимо; обійдеться, як у тридцять дев'ятому році. Але де там! Раптом як навалились, як навалились фашисти і відразу почали по хатах нищпорити. Баби — в плач. Та де там, виплачеш ти в нього!.. Геть-чисто все пограбували, корів забрали, свиней забрали. І дуже допитувалися, хто був у сільраді. Але ніхто не сказав. Народ у нас ніби вже й не такий добрий, але як біда прийшла, виявилось — не такий вже й поганій... Били, били, нічого не вибили. Одного Семена схопили — нічого навіть і не питали... Ховався — і досить. Там його й застрелили біля клубу, а клуб спалили. Поміщик, кажуть, з Німеччини приїде, то щоб тієї землі, яку людям роздали, — ні-ні, не чіпати... І щоб комуністів ловили і до міста відправляли.

Правда, Петро Іванчук і ще там дехто з ним не такі вже дурні, не чекали їх. Відразу на болота, в ліс пішли. Ну, після цієї реквізиції село голісіньке залишилось, мов турецький святий, як то кажуть. Забрали все, що можна було забрати, — і пішли. Правду кажучи, ми їх потім майже не бачили. Але всі нещастя відразу на нас звалилися. Як прийшла зима — не дай боже! Мороз такий, що дерева репаються, а тут і топити нічим, і їсти нічого.

Ліс є, а що з того лісу? Суворо заборонили хоча б трісочку з лісу брати... І як ти її візьмеш? Ні коня, ні вола, бо в кого були, ще восени забрали... І снігу навалило: Не те що в ліс, а з хати до хати хоч лопатою прокопуйся. Ми вже думали, мало хто цю зиму переживе. А весна прийшла — ще гірше, звісно — переднівок. Дітлахи вмирали, як мухи. Влітку ще якось люди підживилися, а тут друга зима, не краща від першої... Ми вже думали, нікого й живого не залишиться. А тут ще й ці бандерівці, а тут пошесть якась по селу пішла... І стали люди казати, що вже навек-віків так залишиться, що забули наші про нас, відреклися, не придуть ніколи. Але від Іванчука повідомляли — неправда, придуть! Трохи люди було підбадьорилися, аж тут повідомлення: знов наші відступають... Ех, що там казати! Навіть жити не хотілося... Кажу я моїй, вона тоді ще жива була, вже потім захворіла, багато народу вимерло від цієї пошесті. Отож кажу їй: чого я тут буду сидіти, як той пацюк у норі, який тільки чекає, коли на нього нападуть, задушать. Піду в ліс, легше буде. Що вже вона кричала, що вже лаялась — страх слухати. Каже: ти старий, яка там з тебе користь? Тільки й того, що їм руки зв'яжеш, більше клопоту з тобою буде, ніж користі. А воно й правда — чогось мені так ноги крутило, ледве ходити міг. Думаю собі, стара правду каже: який з мене вояка? Так і сидів на селі. Правду кажучи, вже й не вірив, що дочекаюся. От і стара моя не дочекалася, а хотілося їй, ох, як хотілося! Коли вона вже хвора лежала, казала мені: «Знаєш, Панасе, я вже нічого в бога не благаю, тільки одного: аби мені ще дочекатися, хоч одним оком глянути, як наші повертатимуться, а потім уже й вмирати не шкода...» Але вмерла, не дочекалася.

Жевріюча крихта махорки впала старості на сорочку. Він побачив це лише тоді, коли запах горілого вдарив йому в ніздрі. Він обережно погасив, придушивши тліючі нитки. Замислився на хвилину.

— От такі справи... А вдруге прийшли навесні, в сорок другому. Саме чутки пішли, що наші на Україну йдуть. І така радість на селі була, наче вони вже в Паленчицях, чи що... Зовсім забули про фашистів, думали — всьому кінець, от-от наші придуть... Аж тут наскочили фашисти! Донос, мабуть, був. Не інакше, донос, бо по прізвищах викликали, шукали по хатах... Вже ми

з того часу сто разів передумали, хто доніс, та так нічого й не надумали. Якби вони Хмелянчука тоді не повісили, ніхто б і не вагався — рудий виказав, і все... Але ж і Хмелянчука повісили — тут уже нічого зрозуміти не можна. Бо коли він повернувся навесні, всі відразу подумали, що це не на добре вийде. Вже він щось надумає, помститься і за те, що його вивезли, і за все. Аж дивимося — нічого, тихо сидить... І раптом маєш! — прийшли. Павла, Йосипа, Кальчука з Соною забрали, повісили біля церкви на липі. Ну їх — це зрозуміло... Але от що й Хмелянчука разом з ними. Помилилися, чи що? Чогось на нього офіцер гримав, під ніс щось тикав, але людям не до того було. Та потім, як ми їх ховали, вночі ховали, крадькома, бо суворо було наказано — не чіпати, та не покинеш так людей на дереві, ото ж ми вночі. Ховаємо й не знаємо, як ховати — разом з Хмелянчуком чи ні? То ми викопали дві могили. Одну біля одної, але окремо... Хоч Хмелянчук умер разом з ними, але все одно він їм не рівня...

Старий кашлянув і, спершись підборіддям на руки, хвилину помовчав, ніби міркуючи. Потім, не дивлячись на Стефека, почав розповідати далі:

— Так їх, значить, на цій липі й повісили. Ніхто й не злякався, ні-ні, сміливо ішли, а Кальчуківна Соня, хоч її й побили, і вона вся в крові була, ще й людям гукала: «Не бійтеся, прийдуть наші!»

Стефек стиснув руки, аж хруснули кістки. Староста підсунув йому махорку й клаптик газети.

— А ти б закурив. Затягнешся димом, відразу в голові ясніше. Вже скільки ми натерпілися і від пощесті, і від морозу, і від голоду, але гірше голоду, коли махорки немає.

— Я не курю, — охриплим голосом відповів Стефек.

— Правда, ти ж ніколи не курив... Але на війні не один звик курити. Пити хочеться, води немає — закуриш, полегшає. Їсти нічого — закуриш, і вже тобі під серцем не так смокче. З цигаркою завжди легше.

— Отож мені, після того як наших повісили, спочатку нічого не було, а потім як почали допитувати! Думаю собі: нічого ждати — і в ліс — перечекати, поки не заспокоїться... Не без того, думав піти до Іванчука... Але він якраз пішов звідси далі. То я, мов той вовк, по лісу блукав. І що я тобі скажу: голод людина витримає, не так це страшно, тим більше в лісі літньої пори. Тут

і ягоди, і гриби, або й рибку витягнеш з якоїсь калюжки... Але без тютюну, це вже, можна сказати, важко витримати... Скільки я намучився — страх! Листя, бувало, висушу, скручу: ніби й куриться, але що там з нього... Смердить тільки, в животі крутить, але нутро обманути не можна, ого, воно добре знає — де махорка, а де сіно...

У Іванчука в загоні трофейний тютюн був, а мені звідки було взяти? Потім я до хати повернувся, але ще раз або й два довелось в ліс тікати, пересиджувати. Так я і не воював і дома не сидів. А Петро, треба сказати, весь час у партизанах був, з першого дня, як гітлерівці навалилися, аж поки наші не повернулись. А потім зразу в армію пішов. Тепер хто його зна, де він? Адже наші вже он де! Якби ти трохи раніше сюди прийшов, може, і з Петром побачився б.

Стефек розумів, що староста хоче змінити розмову. Але він хотів почути ще і ще раз.

— Значить, били її перед смертю? — запитав він чужим голосом.

Староста пересипав на столі крихти махорки.

— Соною? Били... Бо її в хаті не знайшли, в чагарнику спіймали.

Поволі, розважливо розповідає староста все, як було. Весь той день, з тої хвилини, коли він прокинувся від крику на дорозі й німецької команди. Все: як прийшли, як зганяли людей, як вішали.

Стефек барабанить пальцями по столі. Що ж це таке, як це можна витримати? Як він не збожеволіє, не вибіжить з диким криком з цієї хати, не впаде трупом на вулиці?

Село Козари! Туди, мабуть, теж одного дня прийшли люди. Прийшли батьки і чоловіки до своїх дітей і дружин, в яких не було навіть могил, тільки попіл, вже порослий травою у вишневих садах.

Попереду ще довга путь, і скрізь на цій путі зустрічатимуться Козари і Ольшини...

«От як, значить, вмирала моя Соня. Вірила, чекала. Без страху, з високо піднесеною головою».

І раптом голос Соні. Навіть дивно, — ще зовсім недавно — коли ж це було? — так, дорогою йому здавалося, що він не пам'ятає голосу Соні, що він втратив його звук, загубив назавжди. А тепер він чує його, знайомий до глибини серця, рідний. Ледве чутний шеліт: «Будь

мужнім!» Голосом, якого він ніколи не забуде, живим, єдиним на землі голосом Соня каже йому: «Будь мужнім!»

Він чує цей голос так виразно, що стурбовано поглядає на старосту. Невже той не чує? Але староста поволі розповідає про якісь події останніх днів. І на звук його голосу, придушений, глухий, стелиться голос Соні, чистий, ясний, виразний.

«Я збожеволів,— спадає раптом на думку Стефекові.— Бо ж я чую те, чого не може бути. Соня вмерла два роки тому, а я чую її голос. Він бринить поруч зі мною тут, у хаті старости. А староста його не чує. В мене, мабуть, мішається в голові...»

Нечуваним напруженням волі Стефек примушує себе повернутися до дійсності. Вперто дзижчать мухи на вікні, на череватій печі. Староста знову скручує цигарку грубими, опухлими в суглобах пальцями, поволі заклеює її і починає розповідати знову.

Так, це дійсність. Ніколи вже не заговорить Соня, ніколи не заспіває на кладці над озером. Слова, які перекazuje староста, це її останні слова:

— «Будьте мужні!»

З петлею на шиї, стоячи під гілкою липи, на якій за хвилину мали її повісити, Соня гукнула землякам ці слова своїм дзвінким, чистим голосом. Це йому, Стефекові, через віддаль тисяч кілометрів, через прірву двох років, які минули з того часу, вона каже: «Будь мужнім!»

Староста змітав з столу невидимі крихти.

— А до Кальчуків не зайдеш?

— До Кальчуків?

— Ну, як то кажуть, за старою звичкою... Кальчукові дівчата обидві вдома. Може, ти б поговорив з ними? Бо їм буде сумно, як ти не зайдеш... Все-таки ніби рідня.

«Кальчуки... Немає вже старого, немає Соні. Але ще є Сонині сестри; як дивно — вони живуть, а Соня вмерла... Соні немає ніде в усьому світі!»

— Я тебе проведу, а там ти вже сам... Як не є, сім'я...

І знову — з самого початку. Як ішла, як гукала, як вмирала його Соня.

Згасає сонце. Ще виграє вогнями озеро, ще виграє вогнями ріка. Вони мовчки стоять утрюх під липою, розложистою, тінистою. Це та сама липа. Ледве чутно шелестять листочки. Квіти ще не розквітли, але вже вкрили

дерево світлі, майже кремові бруньки, з яких вибиваються ніжні стеблинки з пучками зелених кульок. Незабаром липа зацвіте, полинуть від неї пахощі, задзижчать над квітами тисячі бджіл.

Під липою тінь.

— Тут ми їх і поховали, під церквою. На цвинтар боялись їхати. Вночі поховали.

Високо росте буйна трава. Де-не-де в ній сіріють кам'яні плити, замшілі пам'ятники давно забутих могил. Мабуть, колись тут ховали багатих чи духовних осіб, бо сільський цвинтар завжди був там, за рікою, на голих пагорках, випечених сонцем, де пахло материнкою, де було жовто від очитку. Але дощ, мороз і вітер уже давно змели написи на могильних плитах, горбочки увійшли в землю, обсипалися, хрести повалилися, їх майже не було видно серед зелені. Тільки де-не-де збереглися окремі букви церковнослов'янських написів, букви, з яких не можна було скласти слів. Невідомо, хто тут лежить, коли похований. Це місце вже давно не було схоже на цвинтар. Стефек пам'ятає його змалку, з найдавніших спогадів дитинства, коли ще бігав сюди з хлопцями.

Але тепер це знову цвинтар. Два малі горбочки. Чому два? Ах, правда, староста казав. Хмелянчука поховали окремо.

Стефек запитливо глянув на дівчат. Старша сестра зрозуміла.

— Тут.

Вона опустила на коліна біля ледве помітного горбочка, обережно розгорнула траву, щоб висмикнути з неї принесений звідкілясь вітром колючий сірий будяк, який широко розкинув листя. Пальці доторкалися до трави ніжно, ласкаво, наче вона розгортала не стеблини, а заплітала в коси темне, м'яке волосся молодшої сестрички, Соні.

— Тут вони лежать,— мовила тихо.— Страшно було ховати, ніч коротка, могли прийти... То ми їх усіх укупі поховали, одну могилу викопали... Адже разом умерли, однаковою смертю,— додала вона, наче пояснюючи.

Стефек нерухомо дивився на могилу.

«От як ми зустрілися, Сонечко, люба, ось як ми зустрілися! От як нам довелося зустрітися після розлуки!»

Буйна трава на ледве помітних горбочках. Виросла над Сонею зелена трава, здіймаються в траві пухнаті

кулі кульбаб. Ясна, весела, буйна трава. Наче тут ніколи не було смерті, наче квітне радісне, веселе життя. Тут, під цією травою, під ліхтарями кульбаб, лежить Соня, Стефекова Соня. Синя смуга від петлі на шиї — ні, немає вже навіть цієї смуги. Вже обернулася на порошок Соня, змішалася з землею, вже з неї п'є соки зелена трава, золотисті квіти. Чорноброва, чорноока дівчина, перша і єдина в його житті, втрачена назавжди...

Мерхне озеро. Тихо шепоче липа.

Нечутно підкрадається вечірня сутінь. Мерхне зелена трава на маленькому горбочку. Треба йти звідси, від Соні.

Вони поволі повертаються на село.

— Ти знову підеш далі з армією?

— Куди ж іще?

На захід, на захід нести передсмертний поклик Соні Кальчуківни, віру Соні Кальчуківни, її волю до перемоги...

— А потім... повернешся до Ольшин? — несміливо запитує старша.

Вони сидять на дошках біля хати. Ген за річкою тінь стелиться на пагорки, де лежить цвинтар. Стеляться тіні на луках, на Оцінок напливає хистка мла, яка повзе низько над землею. Десь чути голосну розмову, хлюпіт води, насвистування. Це пораються біля своїх танків радянські солдати.

Ольшини... Чи повернеться він до Ольшин?

Як звичайно на заході, озеро розгладилося, затихло. Але зараз, під загуслою сутінню, поволі втрачає спокій його блискуча поверхня. Наче тремтіння, наче легке зітхання пробігає по воді. Спочатку здійсмаються маленькі, ледве помітні хвильки, окремі бризки, дрібні краплинки — і от уже гойдається озеро, розмірено хлюпоче, співає одноманітну пісню, глибоку, незрозумілу. Про що співає озеро, що промовляє воно?

— А що... Ядвіги ти десь там не зустрічав?

— Ядвіга в Москві.

— В Москві... Дім теж спалили — осадників дім. А мамин стоїть. Може, хочеш подивитися? Старий уже, дах зовсім прогнів, але ще тримається.

Ні, він не хоче дивитися. Навіщо йому цей дім, жасмин, який пахне вечорами в саду, де колись він зустрічався з Сонею? Умовлене місце, куди вона часом прихо-

дила до нього ввечері. Ні, він не хоче дивитися. Де ж поділося все, що було? Невже можливо, щоб раптом воно зникло, пішло в землю, наче й не існувало ніколи?

— Дівчата співають,— пошепки каже одна з сестер. Здалека з лук лине пісня. Не придушили її ці три роки панування ворога, не поборили ні пожежі, ні насильства, ні кров, ні голод, ні смерть. Понад озером, понад луками в імлі лине пісня. І від села, від хат у хор дівочих голосів влітається раптом чоловічий дзвінкий високий голос. Танкісти.

Ольшини, Ольшини... Наче й не було цих трьох років. Наче це один з тих колишніх вечорів. От-от спалахне червона зоря над входом до клубу, замерехтить від неї червоними одсвітами стежка на хвилях, задзвенить голос Соні Кальчуківни.

— Чи повернуся я до Ольшин? Звідки ж я знаю, куди мені судилося повернутись!

Згасли зелені чари Ольшин. В безкрайню далечінь відпливло дитинство, юнацькі роки, молодість у цих Ольшинах. Не залишилося від них навіть і сліду, наче це була інша людина — не той Стефек, який тут жив, знав кожний камінчик і кожну стежку, кожне пташине гніздо в заростях і кожне озерце, де зимувала під кригою риба. Розкололося життя на дві частини. «Скінчилася молодість»,— суворо думає Стефек. Цього разу остаточно, раз і назавжди. Вона не перейшла, як завжди буває, в інший вік, не пішла, як звичайно, стежкою, нехай невиразною і плуваною, але все ж однією і тією самою. Тепер треба починати нове життя. Все, що було раніше,— радощі і смутки, все, що трапилося досі, відійшло, наче це була прочитана книжка про чийсь чуже життя. І цю книжку наче міцною металевою застібкою замкнула смерть Соні. Ні, йому повертатися немає куди. Ні до чого повертатись. Треба собі сказати: я не повернусь, а піду далі. Куди? Ще не знаю, не знаю.

«Будь мужнім»,— тихо, але виразно каже Сонин голос.

«Буду мужнім, Соню. Постараюся бути мужнім. Не бійся, я не обману тебе, Соню, так, як ти не обманула мене. Але мені так важко, так невимовно важко!..»

Десь над озером дзвенить сміх.

— Завтра і вони підуть далі,— каже Фрося Кальчуківна, зітхаючи.

— Хто?

— Наші танкісти. Шкода. Веселіше було з ними в Ольшинах. Тільки прийшли і вже йдуть далі... Скільки вже частин пройшло через Ольшини — і щоразу сумно. Нових пісень дівчат навчили... Бо ми тут знали тільки ті, що до війни.

Золотистий, радісний блиск стелиться над водою. Лунає, дзвенить, ллється пісня над луками.

«Я буду мужнім, буду мужнім, Соню», — відповів Стефек таємному голосу, який линув понад луками, понад вершинами кошлатих верб, понад зеленими просторами боліт, над блискучим, іскристим щитом озера.

РОЗДІЛ 16

Шувара намагався не дивитися. Але бачив їх навіть кризь опущені повіки — начебто відчував цих людей шкiрою, всіма загостреними до неможливості почуттями. Хто вони? Чого прагнуть? Як добратися до правди, як побачити їх справжнє обличчя?

Іх троє. Вони сидять спокійно. Не де-небудь, а в Москві. І сидять, наче так і треба, наче в себе дома. Чим же вони заслужили це? Як сюди потрапили? В стражданнях, у муці, в боротьбі, міряючи босими пораненими ногами сотні кілометрів? Ні, їх привіз літак, спокійно, навколишніми шляхами, з такими вигодами, наче про війну й згадки немає. Бездоганно випрасувані костюми — вже кому-кому, а їм ніколи не доводилося ходити в лахмітті. Випещені руки — вони ніколи не знали важкої праці трудящої людини. Про що ж тепер з ними говорити, які справи розв'язувати? Про Польщу, звичайно, про Польщу. Тільки про яку Польщу?

Колишній посол мовчить. Обличчя в нього замкнене, спокійне, на ньому немає ніякого виразу. Вельможний польський граф з гладенько зачесаним темним волоссям, із смуглявим байдужим обличчям, він сидить за цим столом, холодний, замкнений, потай занотовуючи в думках кожне слово. Ні, не в Москві б тобі бути... І не в такій, ох, не в такій ролі.

Шувара мовчки дивиться на його смугляве, непроникне обличчя. Так і хочеться сказати йому: «Ще ж ви, пане, організовували шпигунську сітку в усьому Радян-

ському Союзі. Це ж на вашій совісті десятки і сотні людей, які за цю шпигунську діяльність цілком по заслугі сіли в тюрму. Вони покарані — але з вами, пане, нічого не сталось. Ви спокійно виїхали і от знову з'явилися розмовляти з нами, вести переговори, як рівний з рівними. Це ж ви давали накази скуповувати золото й дорогоцінності — і частину їх, без сумніву, вивезли в своїх чемоданах, користуючись дипломатичною недоторканністю. Ви відповідаєте за те, що люди здихали з голоду в той час, як у вас гріщали склади від запасів, за те, що польські діти ходили в лахмітті в той час, як цілі орди ваших родичок і коханок одягалися в шовки й мереживо... Невже вам, пане, здається, що з цим покінчено, що про це всі забули і вам не доведеться відповідати за свої злочини? Це ж ви грабували Радянську країну, яка обливалася кров'ю в нелюдських героїчних зусиллях, ви снували проти неї павутиння змови, ви сіяли наклепи, обпльовували, чорнили героїчний народ. Ви намагалися розпалити ненависть проти всього нам близького, дорогого, проти єдиної країни, яка в чорні дні подала нам руку допомоги, проти тих, завдяки кому ми ще будемо вільними громадянами вільної батьківщини».

Гладеньке обличчя, схоже на обличчя іноземця. І справді, що він, цей пан, мав спільного з польською землею, яка стікала кров'ю? Що він знав про неї? Це такі, як він, занастили Польщу, привели її на край прірви; їм безтурботно й сито жилося в містах, де поневірялися безробітні, в селах, де пухли з голоду завошивлені діти. Граф... Він правильно робить, що майже не втручається до розмови. Що він може сказати? І яке він має право взагалі що-небудь говорити?

По справедливості, цій людині місце не тут, за столом. По справедливості він повинен бути в тюрмі. Як шпигун. Як злодій. Як скуповувач золота і контрабандист. Свого часу пана графа захистив дипломатичний паспорт. Тільки цей дипломатичний паспорт дав йому можливість виїхати за кордон, під крильце англійських опікунів. А тепер у нього вистачило нахабства знову прийти сюди з офіційною місією, наче нічого й не сталось.

«Ох, сказав би я тобі,— з люттю, з глухим гнівом думає Шувара.— Міг би розповісти гарні штучки хоч би й про те, що трапилось в Казахстані, де я мав нагоду по-

бачити не тільки твоє хазяйнування, поки ти ще був тут, але і його закулісну сторону, коли ти щасливо для себе виїхав. Не думай, що мені імпонують твої графські манери. Я знаю їх підкладку, знаю все твоє хамство, безсоромне, цинічне. Знаємо всі ми, чому ти такий самовпевнений, чому насмілився з'явитися сюди!.. І ви ще смієте в своїх паршивих листках оголошувати нас «іноземними агентами»!

Другий — просто стара пісочниця, на нього страшно дивитися: от-от розсиплеться. Навіть ці двоє не ставляться до нього серйозно. Найголовніший з-поміж них — третій³². Вся суть саме в ньому...

Шувара уважно придивляється до цього третього. Кругле, добродушне на вигляд обличчя, яке охоче розпливається в усмішці. «Кого він мені нагадує? Якась невловима схожість — з ким?» І раптом кругле обличчя нахиляється над столом. Зовсім котячий рух! Ах, звичайно, він нагадує kota! Заховав пазури в оксамитні подушечки лап, причаївся, чекає хвилини, щоб стрибнути, запустити пазури, схопити здобич.

«Не можна ставитися з таким упередженням, — повторює собі Шувара. — Не можна всіх приводити до одного знаменника».

Але ці умовляння не допомагають... Занадто привітний усміх на круглому обличчі. Занадто тягучі привітні слова. Хвиля ворожості здіймається в серці Шувари. Так от він який, цей провінціальний добродій! Ні, тут не може бути ніяких ілюзій. Треба ясно сказати собі, що тут ніякої щирої розмови не вийде, навіть з цим «селянським діячем». Треба бути пильним. За кожним його словом може критися засідка, кожен усміх може мати зовсім інше значення, ніж здається на перший погляд.

Нерви Шувари напружуються до краю. Треба прислухатися не тільки до слів, не тільки до їх інтонації, а й до того невловимого, що за ними криється, не поминути жодного руху уст, жодного погляду, жодної хвилиної тіні на обличчі. Прочитати думку, яка криється за маскою усміху, чемного жесту. Довідатися, з чим вони приїхали справді, промацати їх таємні задуми.

Ні, справа стоїть не так, як можна було подумати в першу хвилину. Вони приїхали не тому, що вважають свою справу програною, і тепер, коли радянська й польська армії вже увійшли в Польщу, прагнуть за всяку

ціну налагодити добрі стосунки. Ні, ні, вони почувають себе ще досить впевненими. Справді чи тільки вдають?

Розмова провадиться обережно. Наче люди ідуть по болоту, обережно намагаючи ногою безпечне місце, щоб не провалитися в трясовину. Шувара намагається опанувати внутрішнє збудження, переконуючи себе, що для хвилювання немає причин. Але досить і однієї причини — вже самого існування цих трьох, самої необхідності провадити переговори з ними, саме такі переговори.

І, звичайно, відразу, з самого початку, постає найбільш дражливе питання: кордони Польщі. Колишній посол стримано мовчить. З добродушного обличчя адвоката, члена лондонського «уряду», зникає усміх. Старий добродій раптом починає нервуватися, говорить з притиском, голосно.

— Але ж це значить обкарнати, покалічити Польщу, завдати їй непоправної шкоди. Ви, панове, знаєте, про яку кількість кілометрів ідеться? Адже це...

Стара пісня! Треба придушити, вгамувати в собі обурення. Шувара намагається говорити тихо, спокійно.

— Це землі, населені українцями й білорусами. Це землі, яким і Польща не зуміла нічого дати і які Польщі не принесли нічого, крім нещастя і клопоту. Це землі, які стали та й завжди були одною з немаловажних причин слабкості Польщі — слабкості внутрішньої і зовнішньої. Це землі, які нам не належать і ніколи не належали по праву.

Старий добродій раптом схоплюється з крісла.

— Що? Ніколи? Не розумію, як можна так говорити... Ви забуваєте про історію, про сотні років нашої історії!

— Не забуваю. Навпаки. Я пам'ятаю про сотні років боротьби українського народу за свободу.

У старого добродія труситься сива голова, тремтять руки. Губи в нього кривляться безпорадно, мов у дитини, яка за хвилину заплаче. Адвокат дивиться спокійно, обличчя його позбавлене всякого виразу.

«Про що я їм кажу? — з люттю на самого себе раптом думає Шувара.— Ні, це не та платформа, на якій можна з ними домовитися».

Один за одним беруть слова товариші Шувари. Вони говорять про Брестський мир, про права Радянського

Союзу. Ні, це ще теж не та розмова, для якої вони прибули.

«Хто мої супротивники? — усвідомлює раптом Шувар.— Цього старого можна не рахувати. Але ті двоє — політикани, спекулянти. І треба з ними говорити відповідною мовою».

— Прошу, панове, якщо ви вже згадали історію,— то це ж лінія Керзона, так? Навіть ваші англійці ще тоді вважали, що такий кордон був би справедливий. Так чи ні?

Адвокат неохоче киває головою.

— Припустимо, що так... Але ви забуваєте, що це був двадцятий рік... А тепер у нас...

— Ну й що з того? Ви ж самі, панове, любите посилатися на історію, а вже це, в усякому разі, історичний факт... І потім, невже ви гадаєте, що англійці тепер менше рахуватимуться з дужим, переможним Радянським Союзом, ніж тоді з не зміцнілою ще країною, яку до того ж зруйнувала війна? І, нарешті, якщо підійти до справи без романтичних фраз, а по-діловому, то як ви думаєте — якщо Радянський Союз допоможе нам повернути собі свободу, дасть можливість повернути наші споконвічні землі на заході, землі багаті, з розвиненим виробництвом, відкриє нам широку дорогу до моря, без якої економіка Польщі завжди буде слабкою,— взамін за що він це зробить? Уже коли ставити питання реально і тверезо, як ви любите висловлюватись, чи ми не занадто багато вимагаємо?

Член лондонського «уряду» тарабанить пальцями по столі:

— Західні землі... Звичайно! Тільки хто ж згодиться віддати нам ці землі? Англія й Америка зовсім не зацікавлені в тому, щоб підтримати ці наші вимоги.

— Отож-то і є! Англія і Америка не зацікавлені. Але Радянський Союз,— якщо ви, панове, обов'язково хочете розмовляти в цій площині,— Радянський Союз зацікавлений. Це єдиний уряд і єдина країна, яка нас підтримує щодо цих вимог. Саме тому й треба рахуватися з цією країною, з цим урядом, навіть всупереч емоціям деяких політиканів. А якщо вже йдеться про інтереси Польщі, то невже ви, панове, схочете навіть порівнювати Гданськ із Львовом або Сілезію з Поліссям?

Короткі пальці нерішуче тарабаняють по вкритому червоним сукном столі. Стариган крутиться в кріслі.

— Навіщо порівнювати? Навіщо обов'язково порівнювати? Звичайно... Але ж для нас найкраще було б одержати і те і друге.

— А хто ж це вам, пане, дасть і те і друге?

— Ну все ж таки, якщо ми поставимо вимогу... Адже ми маємо право.

— На що? Ми маємо право на західні землі. Їх ми повинні одержати. А на все інше ми не маємо ніяких прав.

«Маємо право»,— вороже думає Шувара.— Та хто ви, власне, такі? Старий професор, який давно забув про свої юнацькі пориви й обернувся на суцільну руїну, мозок якої уже давно перестав працювати, якщо він взагалі працював коли-небудь. Другий — чиновник, бюрократ, вимуштруваний на беківській політиці, на крутістві й політиканстві, що довели Польщу до згуби, на вічних мріях про великодержавну Польщу, про її так звану силу... І, нарешті, третій, найголовніший з-між них, цей так званий «селянський діяч», крутій, адвокат, штучна величина, яку навмисне роздувають і рекламують іноземні держави, щоб ще раз одурити польського селянина, ще раз одурити народ, ще раз загнати Польщу в безвихідь.

Ви б не говорили зо мною, в передпокій мене б не пустили, простого слюсаря, комуніста, який сидів у ваших тюрмах... Не розмовляли б ви зо мною так чемно, якби не почували за мною силу... Інша річ, що ви там пишете в своїх листівках, але ви самі чудово знаєте, що сила в наших руках, що справжня армія, яка бореться і знає, за що бореться,— у нас, а не у вас... І за нами стоїть Радянський Союз...»

Адвокат підводить голову.

— Все це чудово, тільки... Чи так ви впевнені, що наші права... на західні землі будуть підтримані?

— Звичайно, впевнені.

— Політика — це ж річ текуча, мінлива, часто залежна від кон'юнктури.

— Залежно від того, чия політика. Радянський Союз підтримує і буде підтримувати наші законні вимоги щодо західних земель, якщо хочете, навіть тому, що це збігається з його власними інтересами — кордон Ні-

меччини буде на кілька сот кілометрів далі від лінії Бугу. Це теж має значення, і навіть чимале.

— Припустимо, що це так... Припустимо...— згоджується, нарешті, адвокат.— Але є ще й інші питання.

Так, їх безліч, цих інших питань. З круглими жєстами, з приемним усміхом на обличчі адвокат силкується дещо «з'ясувати». Він, бачите, не зовсім розуміє, він читав їх декларацію, читав програму... Якщо обминути питання про кордони, про які ще можна не говорити,— то в чому ж тут суперечності? Аграрна реформа? Але ж він, як селянський діяч, краще, ніж хто інший, розуміє її необхідність. Прошу, досить тільки прочитати його висловлювання... Він усім серцем за аграрну реформу...

— Так, тільки ми вже даємо селянам землю, а ви, панове, говорите про це як про справу далекого майбутнього...

— Ні, не майбутнього. Це буде негайно, відразу після того, як буде відновлено незалежність Польщі. Ви вже даєте землю, знаємо, знаємо — у визволеному Люблінському воеводстві... Але... чи це доречно? Треба спочатку мати в руках усе, підрахувати, оцінити і тоді вже спокійно взятися до цієї важливої справи... А так, в запалі, можна наробити безліч помилок, які згодом важко буде виправити.

— Після відновлення незалежності... Це так, як було у вісімнадцятому році? Тоді теж говорили про аграрну реформу... А чи багато землі одержав селянин протягом двадцяти років незалежності Польщі? І скільки поміщиків експропріювала держава за цей час? На що перетворили парцеляцію, яка остаточно знедолила селян? На що перетворили цю аграрну реформу? Ні, вже досить! Досить раз і назавжди!.. Ми будемо робити саме так, як робимо зараз там, на визволених польських землях,— кожен клаптик землі відразу в руки селян! Досить їх дурити. Тепер потрібні не слова, а дії. Інакше ніхто не повірить, що йому «потім» дадуть те, що можна дати негайно.

Адвокат розводить руками.

— Я селянський діяч. Сам походжу з селян. Важко запідозрити, що я недооцінюю цієї проблеми або хотіли би діяти на шкоду селянам... Але ця справа має занадто велике значення для того, щоб її розв'язувати, вирішувати так легковажно, без підготовки.

Жили набрякають на чолі Шувари. Кому це каже, кому хоче замилити очі цей «селянський діяч»? Знає він цих адвокатів, які на селянському горі, на селянській нужді збирали грошики і добивалися депутатських мандатів, щоб у сотий раз обдурити й продати свого виборця... Адже ви, пане селянський «адвокат», добре знаєте, як було тоді, та, видно, не дуже за цим журитесь. Але він, слюсар Шувара, який був тоді вісімнадцятирічним хлопцем і сам роззброював німців, він вірив у всі чудові обіцянки... Ох, як майорів, як радісно маяв червоний стяг на вулицях Любліна! І все пропало, все розспалося в порох. Не минуло й двох-трьох років, як слюсар Шувара — тільки за те, що насмілився нагадати обіцянки «Люблінського маніфесту», — був кинутий у тюрму... І він і багато інших. Скільки вже минуло років, але й досі живе в серці гіркота тодішнього розчарування, коли виявилось, що всі обіцянки демократичних свобод залишилися порожніми фразами, клаптиками паперу... Але тепер вам, панове, вже не пощастить вдруге обдурити, обікрати, пограбувати польський народ. Ні, нехай відповідають інші. Він, Шувара, зміг би спокійно відповідати цій усміхненій тварюці, яка чудово знає, про що саме йдеться.

— Ми зовсім не здійснюємо реформи без підготовки. Ми працювали над нею з першого дня, як тільки утворилася польська організація в Радянському Союзі. Це був один з закликів, за який віддавали своє життя солдати під Леніно і на всьому шляху від Смоленська до Любліна... Ви стверджуєте, пане, що ви і ми прагнемо одної мети. Але ж є й принципова різниця. Ми хочемо її здійснити тепер, а ви, панове, відкладаєте це на майбутнє. Польський селянин уже занадто добре знає таке відкладання. Польща, яка воскресає сьогодні з мертвих, буде справді демократичною Польщею.

— Ах, демократичною... Ви весь час про це говорите, та й у своїй Декларації так підкреслюєте демократичність майбутньої Польщі... А хто ж такі ми — наприклад, я, селянський син і селянський діяч? Якої ж ми ще можемо бажати Польщі, як не демократичної?

— А на яку конституцію спирається ваш уряд? Чому ви й досі вважаєте для себе обов'язковою незаконну конституцію тридцять п'ятого року³³, конституцію насильства і безправ'я, силоміць нав'язану польському народо-

ві? Чому ви захищаєте конституцію Берези Картузької й тюрем, конституцію найчорнішої реакції?

Член лондонського «уряду» неспокійно крутиться в кріслі.

— Це правда, але ми теж не за цю конституцію... Ми лише потім почнете міркувати, чи змінювати її взагалі ня... Коли ми повернемося в Польщу, конституція буде змінена...

— Лише коли ви повернетесь в Польщу? А повернутися туди ви, панове, хочете саме з цією конституцією і лише потім почнете міркувати, чи змінювати її взагалі та як саме? Мені здається, що ви все ж таки недооцінюєте принципову різницю між нашою декларацією та теорією і практикою лондонського уряду...

— Ми не створювали цієї конституції. Ми усяд-кували її.

— Усядкували — від кого? Від людей, які зруйнували Польщу, довели її до загибелі, віддали на поталу ворогові, а самі втекли від небезпеки, залишаючи країну і народ без захисту, без влади, без армії, без укріплень і зброї, як легку здобич тих, що їх ви так вперто називали своїми друзями?

— Треба ж встановити якусь безперервність законної влади.

— Та про яку законну владу ви говорите? Чи не були уряд і влада, які спиралися на таку конституцію, самою своєю суттю незаконними? Якраз незаконними?

— Це ви, пане, сягнули занадто далеко!

— Занадто далеко? Мені здається, слід було б зробити деякі висновки з гіркого уроку, що дала нам історія... Глянути, нарешті, тверезо на певні фігури й на певні справи.

Наче скляна стіна перерізала стіл, вкритий червоним сукном. Крізь неї видно й чути, але, по суті, слова відскакують від її гладенької, твердої поверхні.

Розмова тягнеться мляво, обережно. Які шанси домовитися? Що являють собою ці люди, які з'явилися сюди лише тоді, коли вже визволено Люблін, коли Радянська Армія стоїть біля стін Варшави? Що дає їм силу і нахабство вести переговори з діячами, частина яких виборювала Польщу тут, у Радянському Союзі, який бореться проти фашизму, а частина чинила опір загарбникам там, в окупованій рідній країні, і прибула.

сюди через лінію фронту³⁴ від імені найвищої влади Польщі, яка бореться, нової Польщі, яка повертається до життя?

Розмова знов уривається. Адвокат ніби причаївся, наче готується до стрибка. Він по черзі оглядає своїх співбесідників. Підіймає очі вгору, наче щось зважує.

І, нарешті, тихим, але виразним, вкрадливим голо-сом каже:

— Сподіваюсь, панове, ми можемо говорити одверто. Ви дієте за вказівками Москви,— я представляю англійську точку зору.

Ну, розуміється! Цього не треба навіть і підкреслювати — ні в кого й так не було сумнівів.

Придушити, вгамувати в собі обурення! Не дати їм переваги — більше спокою! Можна, як цей адвокат, теж підняти очі на стелю. Гарна, розмальована стеля. Тут колись приймав гостей, снував павутиння шпигунства посол польського міністра, агента іноземних розвідок, Бека. Тут колись сходилися дипломати різних країн поговорити між собою про інтимні справи, про секрети західної політики. Ні сліду не залишилося ні від кого з них, від їх дутої величі, від їх «геніальних політичних кроків». На стелі малюнки: важкі пишні тіла чоловіків і жінок, щось під Рубенса, під барокко сімнадцятого століття. І просто над столом жирний, випнутий голий зад, напрочуд схожий на люб'язно усміхнене обличчя члена лондонського «уряду». Як не дивно, це спостереження заспокійливо впливає на нерви Шувари. Непристойне слово — не висловлене, але нібито чітко й виразно написане на стелі — приносить полегкість. І вже можна спокійно, навіть чемно відповісти:

— Так? Значить, і тут є відмінність, та тільки не та, про яку ви говорите, пане. Відмінність між нами в тому, що ми репрезентуємо інтереси Польщі.

Цього разу усміх на круглому обличчі адвоката нагадує зняковілий усміх злодюжки, руку якого спіймали в чужій кишені. Легкий кашель. «Ох, не такий уже ти розумний, яким хочеш здаватися,— придивляється до нього Шувара.— Ти помилився, трохи завчасно викинув свій козир, вважаючи нас за таких самих шахраїв, як сам. Помилівся, програв, бідолахо...»

Але адвокат уже відкашлявся. Обличчя його пожвавлюється знову. Ах, він зовсім не це мав на увазі! Він,

звичайно, також усім серцем, всією душею за порозуміння з Радянським Союзом. Завжди був за це. Як же інакше — найближчий сусід, союзник, це ж цілком ясно.

Чи не пора?

З самого початку розмови на столі лежить папка. Звичайна коричнева папка, зав'язана чорними шнурками. Вона приготована заздалегідь, хоч невідомо було, як підуть переговори, чи буде в ній потреба. Очі лондонських співбесідників вже не раз зупинялися на папці. Вони явно цікавились: що б там могло бути? Ох, почекайте, почекайте, це не зовсім звичайні документи.

Сусід Шувари, не поспішаючи, розв'язує шнурки, і Шувара бачить, що очі цих панів, ніби всупереч їх волі, прикуті до папки.

Розкривається папка, повнісінька, набита паперами³⁵. Сусід Шувари перегортає папери, витягає один. Це звичайна відозва, звичайна малесенька відозва про необхідність боротьби з Радянською Армією, яка вступає на польські землі. «На польські землі» — це в даному разі означає Литву. Мова іде про Вільно. Чи панові міністрові доводилося бачити коли-небудь таку відозву? Її джерело безсумнівне.

Біла сторінка трохи тремтить в руках пана міністра.

Але от ще й інший документ. Це вже не відозва, а інструкція: як притаятися, як вкратися в довір'я, щоб тим легше, з більшою силою вдарити зненацька, з-за рогу.

Безбарвні очі повільно, уважно читають. Рука вже не тремтить. Вона простягається за іншим документом. Ви хочете ще? Будь ласка! Рапорт про те, як був вирізаний партизанський загін. Вказівки, як ловити червоноармійців, які втекли з фашистського полону. Інструкції, як не допускати боротьби з фашистами. І інструкції, як боротися з комуністами.

«Дружба з Радянським Союзом...» Крізь колючі дроти концентраційних таборів, під автоматними чергами прорвався темної ночі солдат. У ста битвах він змагався з ворогом. У ста битвах дивився в очі смерті, сто разів умирав у голодній лихоманці за колючим дротом, за кам'яними стінами концтаборів. І видерся, втік. Важко дихаючи, поповз до села. Схудлий, як привид, людська тінь. Селянські руки солдата нагодували. Селянські руки перев'язали йому рани — на те, щоб ранком його витяг-

ли озброєні люди, одягнені в цивільне, і розстріляли біля хати разом з її хазяями, що заплатили життям за кухню молока, за ганчір'я, яке вони дали солдатві Радянської Армії.

У лісах, у ярах бився солдат Радянської Армії, який утік з концтабору. Він підняв на боротьбу людей, які вже було в усьому зневірилися, не мали ніякої надії. За тисячу кілометрів від своєї батьківщини, від своєї армії боровся він за свободу країни, яка не була його рідною країною, щоб його разом з усім загоном оточили цивільні люди у високих чоботях і зарубали разом з усім загоном сокирами в темну ніч, ніч польської неволі.

З пазурів смерті, з ями, куди кидають розстріляних, чудом врятувався радянський солдат, врятував поляка, який лежав поруч з ним, щоб їх обох застрелили в ту хвилину, коли вони вже були вільні, коли втекли з ворожих лап.

«Дружба з Радянським Союзом...»

Ще? Будь ласка, можна ще. Тільки обережно беріть ці листочки, пане міністр, щоб не потекла по ваших руках братня кров. Обережніше беріть ці листочки, пане міністр, щоб не виринули перед вами похмурі тіні вбитих.

Короткі пальці міцніше, ніж треба, стискають документ, аж біліють товсті суглоби. Але завдяки цьому рука не тремтить. Член лондонського «уряду» читає повільно, набагато повільніше, ніж треба, щоб ознайомитися з документом. Але обличчя спокійне, на ньому немає ніякого виразу. Наче це якісь нецікаві папірці, що не містять в собі нічого важливого.

«Ну й що ж, ну й що? — в думці запитує його Шувара.— Ти ж це знаєш, ти вже бачив ці документи... Невже ти думаєш, ніби щось зміниться, якщо ти відтягнеш трохи мить, коли доведеться глянути нам в очі?»

Той повільно відкладає документ і спокійним, рівним голосом, ніби продовжуючи світську розмову, каже:

— Це не ми. Це НЗС³⁶.

Ага, ось як! Можливо. Але... Що означає ваш договір, чорним по білому написаний договір з НЗС? Що означає цей другий договір, укладений з бандерівцями, договір про спільну боротьбу проти радянських частин?

— Папір терплячий,— всміхаються вузькі губи.— Можна сфабрикувати ще більш сенсаційні документи.

— Сфабрикувати? Ні, за кожним з цих документів

стоять трупи, спалені села, люди, віддані в руки гестапо. Муки, смерть, сльози.

«Ні, треба стримати свій гнів, не дати йому вибухнути,— думає Шувара.— Треба безупинно стежити за ними, треба зрозуміти, чому раптом виникло таке напруження, чому розмова, почавшись із чемних усмішок, зайшла в тупик».

З круглого обличчя адвоката зійшла усмішка. Колишній посол поглядає на годинник. Третій, здається, дрімає, не втручається до розмови. Він вичерпав усю свою енергію ще на самому початку. Папери знову покладені в папку, зав'язані шнурками. Але ще стоїть в повітрі сморід зради й крові, яким повіяло від цих паперів. Згасли чемні усмішки, зникли чемні слова. Над столом, вкритим червоним сукном, у кутках зали, під розмальованою стелею блукають привиди. Їх не видно, але їх відчують усі. Залу наповнює атмосфера ворожечі — так що всім стає важко дихати.

Колишній посол знову крадькома поглядає на годинник. Він і його колеги втомлені, з них уже досить цієї розмови, яка несподівано набрала такого прикрого напрямку. Але вони ще тягнуть, запитують про якісь дрібниці. Представник лондонського «уряду» раптом пригадує:

— Так, а як стоять справи... фінансові, якщо можна про це запитати?

— Тобто які фінансові справи?

— Ну, хоча б озброєння, обмундирування армії... Вам довелося, звісно, дати якісь зобов'язання?

Зеленаві водянисті очі наче зовсім байдуже дивляться крізь світлі, жовтуваті вії. Але за зовнішньою байдужістю криється напружена увага.

«От що тебе цікавить... Так само, як тих журналістів у день, коли польська дивізія складала присягу... Але ти й тут промахнешся, цього аргументу в тебе не буде».

Шувара тихо запитуює:

— Хто ж міг дати зобов'язання? Від чийого імені? Від імені польського народу? Ми служимо польській справі, але не вважали за можливе обтяжувати країну якимись боргами. Та ніхто й не вимагав від нас цього.

— Як це так?

«Ну, звичайно, це тебе дивує, ще б пак, адже там, за Ла-Маншем, ваші опікуни старанно підраховували

кожну копійку. Кожна бомба, скинута польськими льотчиками на спільного ворога, була оплачена золотом, вивезеним з Польщі. Кожен літак, кожен снаряд був оплачений цим золотом. Байдуже, що польські льотчики захищали Лондон від німецьких нальотів, що вони захищали береги Англії. Цей союзник уміє і любить рахувати. А вам — що? У ваших руках золото, видушене з робітників і селян, які вмирили з голоду. Ви добре вмієте запускати руки в державну скарбницю. І не вагаєтесь робити борги від імені Польщі, якої ще навіть нема. Ви спокійні. Вам здається, що варто придушити ще більше селянина, в умираючої жінки витягнути з-під голови останню подушку, вивести з напіврозваленого хліва останню корову, ще збільшити податки, ще зменшити платню — і ви розплатитеся з союзниками, навіть якщо не вистачить золота, вивезеного з Польщі... Досить буде на банкети й на пишні резиденції, на весь ваш вульгарний шик, з якого сміються навіть ваші покровителі... Вистачить на десятки брудних листків, в яких ви провадите свою брехливу пропаганду, вистачить на все... Адже це так просто — варто тільки знову передати шахти в іноземні руки, знову дати концесії іноземцям, знову віддати країну чужоземним п'явкам...»

— Ми дали людей. Радянський Союз дав цим людям озброєння. Ми б'ємося за спільну справу. Які ж ще зобов'язання?

Водянисті очі мружаться, майже зникають між білявими віями. Не вірить. І не може повірити. Він звик усе продавати й купувати, і не може уявити собі, що відносини між людьми, між державами і народами можуть полягати в чомусь іншому, ніж торгівля, спекуляція, купівля й продаж.

Де адвокату зрозуміти це? Адже ввижались якісь закулісні угоди, таємні договори, таємні зобов'язання і тим закордонним кореспондентам. Як може зрозуміти цей ділок, що тут зовсім інший світ, що єдиною відповіддю на всі їх запитання була відповідь людини, кожне слово якої тверде, мов клятва; пряма й чітка відповідь, що Радянський Союз не торгує кров'ю.

— Скажіть... уся ця матеріальна допомога цивільним, школи, дитячі будинки, — наполягає адвокат, — це все також... безкоштовно?

— Ага, значить, ви, панове, все-таки знаєте, що тут

існують польські школи, і дитячі будинки, і матеріальна допомога біженцям?

— Так... В загальних рисах...

Звичайно, в загальних рисах. Шкода тільки, що навіть в загальних рисах жодного слова про це не проникло в пресу там, за Ламаншським каналом, за океаном, в пресу, яка верещить, плюється, не відступає ні перед яким наклепом, ні перед якою брехнею.

— От, можете познайомитись! Не в загальних рисах, а точно, за документами.

Колишній посол на хвилину втрачає кам'яний спокій. Він занадто швидко, занадто жадібно простягає руку.

«Дивись, дивись, адже це ті справи, якими колись відав ти, які повинен був розв'язувати!»

Колишній посол поспішає, швидко перегортає сторінку за сторінкою. Школи. Дитячі будинки. Видавництва. Вагони продуктів. Вагони одягу. Рубрика за рубрикою — колонки цифр.

— Цікаво, правда?

— Так, цікаво,— безбарвним голосом відповідає той і, наче схаменувшись, відсуває від себе папери все тим самим лінивим рухом.— І це також безкоштовно?

— Так, і це безкоштовно.

Але вже пізно. Гості втомилися. Просять відкласти закінчення розмови на наступний день.

Тихо зачиняються великі, масивні двері колишнього посольства. Довга чорна машина тихо відпливає по асфальту. І тепер, коли їх уже немає, коли скінчилася розмова,— стає зовсім ясним те, що під час переговорів начебто стояло на другому плані. Ні, йдеться зовсім не про кордони, не про аграрну реформу і, тим більше, не про другорядні справи. Стіною, на яку весь час натрапляла розмова, була теза, яку вперто обстоювали лондонці, а саме: що уряд можна буде формувати лише у Варшаві. Вони висували це як щось незаперечне, що не підлягає дискусії. Але ж це була пуста балаканина. Функціонував Комітет Національного Визволення³⁷, здійснюючи повноту влади. Він, по суті, вже був урядом на клаптику визволеної землі і міг офіційно переформуватися на уряд де завгодно — в Любліні, в Хелмі, як доказ того, що Польща існує, що вона перестала бути

лише територією, окупованою ворогом, а стала державою.

Звичайно, справжню вагу матиме лише уряд, який перебуває в столиці. Але ж він може увійти до неї вже сформованим, хоча б і в Любліні. Звідки ж ця впевненість? Чому тільки у Варшаві? Чого чекати і навіщо чекати, коли кожен день вимагає невідкладних рішень, декретів, нового впорядкування щойно визволених районів?

Але всі ці аргументи відлітали мов горох від стіни, натрапляючи на мовчазний глухий опір лондонців.

Ні, за цим щось криється. Здавалося б, ті самі зацікавлені в тому, щоб якнайшвидше увійти до нового польського уряду, якнайшвидше взяти участь в усьому, що діється в Польщі,— хоча б для того, щоб гальмувати й шкодити. А вони відкладають, відтягують це до визволення Варшави, навіть не запитуючи, коли це визволення може наступити. А це зовсім не відомо, особливо тепер. Адже ясно, що цей величезний наступ, який триває вже три місяці, не може продовжуватись безмежно, бо треба підтягти війська і боєприпаси. Форсувати Віслу — справа нелегка. Хоч, як це не сумно, доведеться врахувати, що Варшава буде визволена не так швидко, можливо, пізніше, ніж Краків, Сілезія... Чому ж вони відкладають — до Варшави?

Виникає непохитна впевненість — ці люди вичікують. Але чого? Здавалося б, саме вони повинні поспішати. Історія іде своїм шляхом, і чим довше вони перебуватимуть поза подіями, тим гірше для них. Кожен день дає все нові переваги діячам Комітету Національного Визволення. Чого ж вони тягнуть?

Цієї ночі Шувара не спить. Широко розкритими очима дивиться він у темряву. Де криється засідка, що таїться під хистким ґрунтом? Що приховують маски цього старигана, відставного дипломата, крутія-адвоката? Хоча старигана можна не рахувати, він явно не в курсі їхніх планів. Але ті двоє — чому вони грають на зволікання?

Майже зримо відчуває Шувара небезпеку, яка таїться десь поблизу. Але яка вона, де? Кожне припущення, яке спадає йому на думку, відразу ж йому самому здається безглуздим. Що може трапитись? Адже той шахрай навіть не здригнувся, коли на кинуте ніби ми-

мохідь, з удаваною легкістю запитання, який пост вони можуть запропонувати йому в майбутньому уряді, почув негайну і недвозначну відповідь: хоча б і пост прем'єр-міністра. Адже він явно цього не сподівався. Явно готувався до того, що доведеться торгуватися за портфель, за впливи, можливості. А тут відразу портфель прем'єра — і він не схопився за нього, дав цій відповіді потонути в млявій і невиразній розмові, яка перестрибувала з однієї теми на іншу. Отже, про що йдеться? Звідки може впасти удар?

Завтра об одинадцятій нова зустріч — тоді все з'ясується. Не можна тягти це базікання без кінця! Ну, добре, той хотів намацати ґрунт — можливо, хотів зв'язатися з Лондоном, перше ніж приймати конкретні рішення. А наступна розмова вже піде гладенько, по-діловому. Найгірше — це переливання з пустого в порожнє, чим була, по суті, вся перша розмова.

Повільно посуваються стрілки стінного годинника. Мертво випинаються голі зади на розмальованій стелі.

Дзвінок телефону. Чемний, рівний голос колишнього посла. Пан міністр дуже перепрошує. Пан міністр почуває себе погано і просить відкласти нараду... О, нічого серйозного, мабуть, звичайний грип, застуда...

— Коли ж?

— Це, на жаль, важко сказати. Все залежить від того, як себе почуватиме пан міністр. Як тільки йому стане краще, вони негайно повідомлять. Дуже прикро, що так склалося, але що поробиш? Пан міністр дуже перепрошує.

— Застудився... Ну, звичайно.

Підтвердилися підозріння попереднього дня. Тепер уже немає сумніву. Вони грали на зволікання і, по суті, навіть не приховували цього, не соромилися знаходити учнівські, дитячі виверти.

Застуда... Тут люди працюють день і ніч, в гарячці, хворі, ледве тягнучи ноги. Блідий світанок застає їх за роботою, ранок знову кличе до праці. Вони згинаються під тягарем тисячі справ і не бувають ні застуджені, ні хворі, не кажуть, що відчувають себе погано навіть тоді, коли лікар вважав би за потрібне покласти їх у ліжко. Але цей міністр лондонського «уряду» не їм рівня. Він мусив дбати про своє здоров'я «провіденціальної людини», навіть якщо був зовсім здоровий.

Ясно, вони просто вичікують. Але чого, чого саме?

Доводиться озброїтись терпінням. Чемно розмовляти з цими людьми, зважати на те, що за їх невиразними постанами маячать і британський лев, і зірки, і смуги³⁸. А головне — треба зважати на моральний кредит, який поки що має в Польщі цей «селянський діяч». Його не можна просто перекреслити. Доводиться чекати, поки його перекреслить саме життя. Адже він увійшов у «лондонський уряд», щоб довести, що той «полівішав», він був потрібен і цьому урядові як людина не скомпрометована, не обтяжена провинкою за вересневу поразку, не заплямована очевидною зрадою в дні війни. Спочатку і Шуварі хотілося вірити, що це так і є справді, що можна буде з цим міністром розмовляти просто й одверто. Але вже перша розмова розвіяла цю ілюзію. Стало ясно, що треба торгуватися, відчувати в роті мерзенний смак того, що ті називали «політикою».

Ні, сама по собі ця людина не була небезпечна — можна було спокійно жбурнути їй навіть пост прем'єр-міністра: або вона піде вперед з усіма, або життя викине її за борт. Тепер уже нікому не видерти з рук селянина тієї землі, яку йому дав липневий маніфест Комітету Національного Визволення³⁹. Нікому не зігнути спину робітникові, не прикувати його до каторжної тачки. Нікому не перегородити путь цьому вихору свободи, який розвіває стяги на визволеному клаптику польської землі. Сталися корінні зміни, і не цьому посередньому адвокату їх знищити. Він або попливе за течією, або ця течія знесе його геть.

Але що він ховає за пазухою, чого чекає? Ніхто не вірить в його «застуду». Що ж це за хвороба, заради якої можна було відкласти таку негайну справу і яка разом з тим обходилася без лікаря? А «хвороба» затягалася. День, другий, третій, четвертий. Чемні розмови телефоном. Круглі, виточені фрази колишнього посла. Старече белькотіння професора.

І раптом — дзвінок самого міністра. Він дуже просить відновити їх розмову. Коли? Ой боже мій, якомога швидше. Найкраще — зараз же, негайно.

Навіть сісти, навіть привітатися як слід ніхто не встиг. Сяяло гладеньке обличчя дипломата, колишнього польського посла. Сяяло кругле обличчя члена лондонського «уряду»:

— Ви, панове, звичайно, вже знаєте?

Шувара заціпенів. Що сталося? Вони не знали нічого, абсолютно нічого, що могло б пояснити цю ледве стримувану радість, це торжество, яке поборолو навіть обережність і розрахунок і виявлялося в кожному їх русі, недвозначне, ясне.

— Вчора увечері повстала Варшава!

Холодне тремтіння. Наче під ногами раптом розкрилася прірва. Ні, не може бути, це якесь маячіння! І чого вони, власне, радіють?

— Учора ввечері!

Кругле обличчя сяє. Адвокат захлинається своєю невиною.

Видно, він не зрозумів, чому так зблідли його співбедники, чому в них придушені голоси, тремтять руки.

— Що ж тепер буде?

— Як, що буде? Варшава вільна!

— Адже їх придушуть за два-три дні...

— Ну, що ви, чому придушуть? А радянські війська? Адже радянські війська можуть бути там саме за ці два-три дні...

Божевільний політик танцює на ниточці над прірвою. Плеще в долоні, радіє. Він нічого не знає, нічого не хоче розуміти — перед ним одна мета: захопити владу! Довести їм, цим людям, які говорять від імені народу, що вони — ніщо, що не вони будуть ставити умови, а він, тільки він! Не увійти радянським військам в польську столицю як рятівникам і визволителям, не посиплються квіти під ноги солдатам Першої польської армії! Завдяки спритному маневру з повстанням радянські частини, вступаючи в Варшаву, змушені будуть вести переговори з урядом, який уже триматиме Варшаву в своїх руках.

Ох, як радіє цей адвокат! Яке задоволення він дістає за ті прикрі години, які він пережив, коли заявив, що вести переговори — будь ласка, але безпосередньо з Радянським Урядом, а не з самозванцями, які іменують себе Комітетом Національного Визволення, і одержав ясну й недвозначну відповідь, що долю Польщі вирішують поляки. Радянський Уряд відповів, що може допомогти, але не буде втручатися у внутрішні польські справи. Немає потреби провадити переговори з Радянським Урядом, якщо існує Комітет Національного Визволення, який представляє Польщу.

І от з допомогою цього повстання пощастило перемішати всі карти. Тепер уже Радянському Урядові, хоче він цього чи ні, доведеться розмовляти саме з ними, а не з цими нахабами з люблінського Комітету Національного Визволення. Сюрприз, якого ніхто не міг сподіватися...

— Три дні? — запитує Шувара. — Ви, панове, здається, зовсім не орієнтуєтеся в ситуації. Фашистські війська сконцентровані навколо Варшави... Радянська Армія після тримісячного кривавого наступу повинна підготуватися. Чи знаєте ви, що значить підтягти тили, поповнити озброєння, приготуватися до форсування Вісли, захопити плацдарми?! Невже ви уявляєте собі, що Варшаву можна взяти негайно, фронтальною атакою?

— Але ж Радянська Армія так близько!

— Ну й що з того? Ви там були? Хіба такі речі вимірюються відстанню? Три місяці наступу, три місяці наступу! Ви розумієте, що це значить? А ви кажете — три дні! Треба бути безумцем, сліпим безумцем, щоб говорити про три дні! Треба розраховувати не на дні, а на тижні, можливо, навіть на місяці.

Тепер блідне адвокат. Усмішка сповзає з його обличчя. Жовті мішки зморщеної шкіри під очима, білі, як папір, губи.

— Але ж у такому разі...

— Так, саме так! Ви прирекли сотні тисяч поляків на смерть, Варшаву на поразку... Ви ще будете колись відповідати за це безумство, на яке штовхнули людей... Як ви могли, як ви могли?!

Тепер усе ясно. От чого вони чекали, от яку карту приховали в рукаві, уявляючи, що зіграють напевно, що це козирний туз. Ідіотський, зрадницький злочин шахраїв, які програлися, карта, бита заздалегідь...

Але ця бита карта — це місто, місто! Воля і Охота, Мокотів і Маримонт, Повісля і Черняків⁴⁰, вулиці, звивисті завулки Варшави, знайомі з дитинства площі, де кожен камінь политий сльозами і кров'ю трудящих. Рідна Варшава напередодні визволення приречена на криваву бойню, на смерть і руїни.

Тремтять руки в адвоката. Переляканий погляд. Але поступово він заспокоюється. Ні, він не вірить. Не може повірити, що так чудово задуманий план може провалитися.

— Але ж радянські війська...

— Радянські війська... А ви домовилися з командуванням Радянської Армії? Повідомили його про свої плани? Ознайомилися з ситуацією на фронті, з'ясували можливості визволення Варшави?

Ні, звичайно, ні. Вони не вважали це за потрібне.

— Адже кожній дитині ясно...

«Кожній дитині!» Якби й справді запитати першу-ліпшу дитину там, у Польщі, вона відповіла б, що не так швидко можна визволити Варшаву. Але ці люди й не думали нікого запитувати. Вони створили свій план, ні на кого і ні на що не зважаючи, засліплені, заворожені однією метою — не пустити в столицю цю польську армію, яка в їх очах була армією комуністів, і головне — за всяку ціну не допустити у Варшаву цих людей, які могли претендувати на місця в уряді, на право вирішувати долю Польщі.

Ні, вони ще не вірять в катастрофу, хоча їх впевненість уже похитнулася. Свердлять очима, намагаються зрозуміти, де тут нібито криється підступ. Силкуються врятуватись, відштовхуючи від себе дійсність. Вони не хочуть, щоб було так, вони хочуть, щоб було інакше, — і тому вірять в те, що воно і є інакше. Так їм вигідніше. Член лондонського «уряду» знову озброївся своєю привітною усмішкою. Він чемно схиляє голову, виявляючи увагу до слів співбесідника.

— Я гадаю, панове, що ви помиляєтесь. Бо...

Яке підле слово впаде зараз з цих тонких губ? Хвилину він мовчить, ніби міркуючи.

— Бо ж... ви, панове, не можете думати, що Радянська Армія, зважаючи на таку ситуацію... навмисне утримується від дальшого наступу.

Шувара здригнувся від обурення.

— Ми ні з ким не розмовляли на цю тему. Ніхто не казав нам і ніхто не повинен був нам казати, коли і на якому фронті можна сподіватися дальшого наступу, коли саме передбачається операція по визволенню Варшави. Те, що ми кажемо, ми кажемо на підставі власних спостережень. Після трьох місяців безперервного наступу, пройшовши сотні кілометрів, війська закріпилися під Варшавою. Підготовка дальшого наступу, та ще й з форсуванням такої великої ріки, вимагає часу — це ж відомо кожному, хто хоч би трохи понюхав війну...

Але ці люди і не нюхали війни. І підходять до неї не з мужністю воїнів, а з розрахунком політичних спекулянтів. І тому з ними немає про що говорити.

Це не червоне сукно на столі — це калюжі крові. Ллється кров у Варшаві, валяться будинки, палають вулиці. І цього ніхто не відверне, хіба що... хіба що це брехня, звичайна брехня, дурний підступ для того, щоб здобути невідомо які переваги в цих переговорах.

Але вже на другий день виявилось, що, на жаль, це не брехня, а гірка, страшна правда.

І переговори зводяться нанівець. Стає зрозуміло, що в цих людей була одна мета — приголомшити представників Комітету Національного Визволення несподіванкою, продиктувати умови, перемогти. Але там, за Віслою, горить Варшава, потопає в крові й полум'ї. Американсько-англійські лакеї хотіли, щоб вона була головним козирем в їх шахрайській грі, і вона стала велетенським вогнищем, яке підпалили руки злочинців. Вже не прийдуть до неї міністри з Лондона — ллється кров на барикадах. Німецькі сили, які перебували в районі Варшави, про які знали в Москві й Любліні, але «випадково» не знали в Лондоні, незважаючи на регулярний зв'язок «лондонців» з їх варшавськими прибічниками, — танкова дивізія, дивізія есесівців, саперні частини, — наступають на нещасну столицю.

Козир перестав бути козирем. З'ясувавши собі це, зів'яв член лондонського «уряду». По суті, йому вже немає про що говорити. Він приїхав сюди не для переговорів, не для того, щоб налагодити стосунки. Він приїхав сюди блиснути «геніальним» лондонським планом, приголомшити несподіванкою, продиктувати умови.

Не вдалося. І от сонно, важко тягнеться ще одна безплідна, нікому не потрібна розмова. М'який голос повільно зважає кожне слово. Так, розуміється, всі принципи питання вже обговорені. Ситуація ясна. Але ж він сам не має повноважень вирішувати. Він повинен повернутися до Лондона, інформувати, погодити. Відповідь прийде негайно після його повернення до Англії. Звичайно, баритися далі не можна, немає ніяких причин. Якщо все піде гаразд — хто знає, може, навіть кількох днів вистачить, щоб повернутися сюди, приїхати до Любліна, включитися в роботу по створенню Польщі...

Повільно, важко тягнеться день. Шувара тихо йде вулицями Москви.

Москва, велична, прекрасна столице світу, як сумно їти сьогодні по твоїх спокійних вулицях!

Охота і Черняків, Воля і Повісля, Мармонт і Мокотів... Гірка, важке дитинство варшавської дитини, гірка, важка молодість варшавського робітника. З'єдналося життя з кожним каменем бруку, з кожним деревом, з кожним завулком міста, овіяного вітром з-над Вісли, повного відгомону великих і гірких історичних подій...

Стелиться дим понад Віслою, над пішаним узбережжям, над купами кучерявих верб. Відбивається вночі у воді червона заграва пожеж. Падають бомби — ще раз — на зруйновані вулиці. Ллється кров — ще раз — по твоєму бруку, Варшаво!

Шувара зупиняється, спершись об поручні мосту. Повільно струмує Москва-ріка, відбиваючи золотисто-червону заграву заходу. Мури Кремля стоять позолочені вечірнім промінням — золотисті, високі, зубчасті. Біля їх підніжжя — буйна зелень гіллястих лип. Тиша й спокій навколо. Вже далеко відійшов звідси фронт. Давно минули важкі дні сорок першого, сорок другого року. Минули й суворі, напружені дні сорок третього. Але що до всього цього тим, які приїхали сюди з Лондона, як чужі, неприязні гості, і байдуже ходили цими вулицями? Що могли тут зрозуміти вони, які не любили жодного міста в світі, ні за одне місто в світі не могли б віддати життя? Як безсоромно сказав той польський «народний діяч» — що він є представником англійських інтересів і діє за вказівками англійського уряду... Як він упевнений, що всі такі ж мерзотники, як він сам, і що між мерзотниками можна дозволити собі цинічну відвертість...

Іскриться золотом надвечірнього сонячного проміння Москва-ріка. Червоні цеглини кремлівських мурів палають як вогонь. Тут, у рідній столиці, в найважчі, в найгірші дні залишався на своєму посту керівник Радянської країни. Вночі, багряні від заграви зеніток, вночі, сповнені тривожним виттям сирен, вибухами падаючих бомб, — він був тут. Був тут і тоді, коли гуркіт гармат долинав до мурів Кремля, коли чорні орди рвалися до воріт Москви. Він знав, що означає Москва, столиця держави. Тому він знає, яку вагу в житті польського народу має Варшава.

Як же смів той мерзотник кинути свою брудну інсинуацію? Як важко стерпіти, що не можна по-своєму, по-робітничому, затулити цю брудну пашечку! «Ні, не здатний я до політики, не здатний для дипломатичних переговорів,— каже собі Шувара.— Хто я? Робітник, слюсар. Ех, стати б тепер до верстата на своєму заводі, працювати так, щоб іскри сипалися!..»

Але іскри сиплються зараз від пожеж у Варшаві. Місто, віддане на поталу ворогові, місто, приречене на загибель, рідне нещасливе місто...

Вечері треба було б зустрітися із своїми, поговорити, умовитися. Але не хочеться нікого бачити — адже всі думають про одне, знають, що нічого не можна зробити, нічим не можна допомогти.

П'ять років «лондонці» не переставали «застерігати» поляків⁴¹, п'ять років лили воду на голови, п'ять років переконували народ, що сидіти тихо — найрозумніша в даних обставинах політика. Утримували від активної боротьби, називаючи її «легковажними виступами». А тепер, коли якраз і треба було почекати, коли треба було спільно обговорити й координувати строки,— вони дали гасло до повстання. Ой, як радів, як тріумфував той лондонський шахрай, поки не зрозумів, що йому нічого радіти, що його десятихвилинний тріумф коштуватиме Польщі столиці і сотень тисяч життів.

Ноги, важко ступаючи, несуть Шувару додому. Кроки відлунують по знайомому бруку — спогадом, жалем і надією, вечірньою піснею міста-героя звучить московський брук.

Таким жахом тоді, в сорок першому році, тремтіло серце за це місто, місто кремлівських рубінових зір! Як завмирало воно, коли на Урал долинав голос диктора, який повідомляв, що на це місто падають бомби. Ні, не вірилось, ні на хвилину не вірилось, що ворог може увірватись у це місто, що чоботи фашистів топтатимуть вулиці, якими ходив Ленін, що тільці свастики впаде на столицю світу. Так, саме це місто, і тільки воно було столицею світу, його мозком, ясним і проникливим, його палким, тремтячим серцем, його надією і прапором.

І ворог не пройшов сюди! Заслонила столицю грудьми, живим щитом стала біля брами столиці радянська людина. Відбили ворога солдати й робітники. А тепер у Москві майже й не видно ран, завданих рукою варва-

рів. Лише де-не-де в якимсь завулку пробоїна в стіні або зруйнований дім, який уже відбудовується,— свідчать про те, що було.

«Але тебе, Варшаво, нікому було захистити від ворога,— думає Шувара з болісно завмираючим серцем.— Голими руками захищали ми тебе тоді, у вересні. А тепер тебе віддали на загибель, Варшаво, моя Варшаво! Ще раз під удари бомб, ще раз під артилерійські залпи, під нищівний вогонь. Місто мого дитинства, місто юності, місто зрілих літ, місто добрих і поганих днів. Ти виникаєш тепер у пам'яті, наче я знав у тобі тільки добро. Кожен камінь стає втіленням туги, в кожному камені біль палкої любові до тебе».

Широкою вулицею одна за одною біжать машини, перегукуються сигналами. Шувара йде наче уві сні, думаючи про ці два міста, любов'ю до яких горить серце.

Але — це вже врятоване. А те, інше, палає у вогні, віддане в руки ворога. Шувара ще раз згадує кругле, усміхнене обличчя «міністра», його водянисті очі і відчуває таку ненависть, що вона здається йому фізичним стражданням.

Так, з фальшивими усмішками і лицемірно чемними словечками покінчено.

Вони поспіхом вилетіли, не вважаючи за потрібне навіть попрощатися. Їм, видно, не терпілося швидше опинитися в своєму Лондоні, порадитись там, одержати вказівки від своїх хазяїв, знову крутити й вертити — придумувати, як би ще поторгувати життям і смертю нації, як би ще спробувати врятувати свої ілюзорні «державні пости». Провокація з варшавським повстанням не вдалася — треба вигадати щось нове, скільки б це не коштувало країні й народові.

Тепер особливо чітко і яскраво згадується Шуварі одна довга нічна розмова в Кремлі. Вже цілий рік минув з того часу. Але останні події ще яскравіше виявили значення сказаного тоді.

Так, «лондонці» не поведуть Польщу новими шляхами. Вони тільки ще раз зможуть завести її в тупик, в пустку, в морок.

Вони, бувало, твердили про свою ненависть до Росії. Але до якої Росії? Де була вона, ця ненависть, коли вони

нерозривними путами зв'язувалися з генералом Денікіним, з усією білогвардійщиною, яка хотіла відновити все те зло, яке ніс Польщі царизм? Денікін прилюдно заявляв, що польські «провінції» повинні повернутися в лоно Російської імперії, а вони знайшли з ним спільну мову, домовилися з ним через англійських, японських посередників — приналежність Денікіна до російської нації їм не заважала, тому що він був ворогом нової Росії, ворогом революції. Ненависть до Росії... Хто ж боровся з російськими жандармами, хто ж чинив опір царським сатрапам? Польські поміщики споруджували в Вільно пам'ятник Катерині II, польські дами з графськими і князівськими титулами робили візити генеральші Гурко, дружині кривавого варшавського губернатора. Як завжди, як скрізь, на захист батьківщини виступала лише проста людина. Для панів вітчизни не існувало; їх дорогою ішов і Пілсудський. Вони боялися втратити владу. І, щоб не допустити цього, готові були піти на всяку підлоту, на всяку спекуляцію, в якій Польща була лише розмінною монетою, а її так звана незалежність — лише карикатурою, смішною і безсилою.

Щупальця польської розвідки — заради кого вони простягалися до Радянської країни? Яким тільки штабам не служили ці соратники Пілсудського! Скільки ж срібняків вони за це одержували? Вони завжди були готові торгувати своєю батьківщиною, гуртом і вроздріб.

І от тепер вони не завагалися піти рука в руку з гітлерівцями, схвалили геббельсівський план, всіма силами підтримали катинську провокацію німецьких імперіалістів, та хіба тільки німецьких? За рухливою постанттю кульгавого Геббельса маячить вдалині інше обличчя, обличчя, в якому карикатуристи Англії підкреслюють дивовижну схожість з бульдогом. Зла собача морда з коротким носом і обвислими щоками, обличчя старого митця міжнародних інтриг, гендляря чужим життям і чужою свободою... Навіщо йому була потрібна провокація, яку послужливо почав гітлерівський міністр пропаганди й ще з більшою прислужливістю підхопив так званий «польський уряд» у Лондоні? Чи впевнений він, що небезпека з боку німецького фашизму вже минула? Чи він найбільше наляканий саме тим, що вона минула? «Польський уряд»... Жалюгідна купка емігрантів! Події

давали змогу цим посереднім людям відіграти роль лакеїв в іноземних державах...

І вони насмілюються говорити від імені польського народу... Яке вони мають на це право? Ні, досить! Треба, нарешті, розірвати брудне липке павутиння, яким обплутали ці зрадники польську справу. Досить уже цих самозваних посередників, які не мають ні фактичного, ні морального права представляти народ! Треба пробитися до самого народу. Треба перекинути міст через прірву, вириту роками. Треба раз назавжди стерти в серці польського народу спогади про утиск і кривду, про розбрат і ненависть з обох боків. Викоренити упередження, подати руку допомоги. Поляки повинні зрозуміти те; чого їм так довго не дозволяли зрозуміти їх правителі: що саме російський народ повалив самодержавство і знищив поміщицько-капіталістичний лад, який однаково пригноблював росіян, українців, поляків. Треба нагадати їм слова Леніна про самовизначення націй, декларацію Жовтневої революції про право Польщі на державну незалежність⁴². Армія, яка визволятиме країни Європи, армія, яка піде визволяти Польщу,— це братня армія. Поляки повинні це зрозуміти.

І треба покінчити, покінчити раз і назавжди з цим вічно кривавим кордоном, який розривав народи на частини. Адже стільки спільного, стільки рідного — і мова, і побут, і історія.

Але хто знав її, хто чув про неї, про історію? Шуvara, простий робітник, слюсар, вчився історії в тюремній камері, дізнавався з нелегальних брошурок про заборонену, замовчувану істину. Але звідки ж було знати її іншим?

Цілі покоління молоді росли, одурманювані байками про місію, нібито покладену на Польшу самим богом, про вигадану могутність Польщі; уми цілих поколінь присипляли казками про королів, про їх воєнні й любовні подвиги. Хто й коли говорив польській дитині, польській молоді про смоленські полки, які могутньою підтримкою сприяли колись перемозі під Грюнвальдом? Хто нагадував полякам про російських офіцерів і солдатів у польських повстанських загонах шістдесят третього року, про братерство бійців дев'ятого року на барикадах Петербурга й Лодзі? Хто пам'ятав великі слова Леніна і великі слова Герцена про польський робітничий клас,

про польське право на свободу? Хто знав про зв'язки, які з'єднували дві культури, про дружбу Міцкевича й Пушкіна, про геніїв, які подали один одному руки через прірву утисків і насильства?..

Царські утиски, похмурі стіни цитаделі, жандарми на вулицях Варшави — Польща, півтораста років придушувана царським чоботом.

Про це знає кожен поляк. Про це йому повторювали ще двадцять п'ять років після того, як спільний гнобитель уже впав, повалений російським народом, і зникли всі сліди його панування. Але чи знає польський народ інше? Чи знає він те, що російський народ перший повстав на боротьбу з насильством, що його кров'ю завойована і незалежність Польщі?

В залпах з «Аврори», в повсталому Петрограді, на барикадах Москви народжувалася свобода не тільки Росії, але й Польщі.

Російський народ і створена в Росії радянська влада принесли Польщі незалежність — ту незалежність, якою реакція, мов краденими лаврами, прикрасила чоло Пілсудського.

Як мало знають в польському народі про те, що саме Жовтнева революція дала йому свободу, що вона дала йому незалежну державу! І що знає польський народ про тяжку вагу крові, сліз, зради, кинутих на терези людьми, які занастали цю державу?

Марш на Київ — камінь під ноги молодій, незміцній свободі. Трупи розстріляних на київських вулицях, українські селяни, на смерть забиті батогами поміщиків, які повернулися з польською армією, щоб знов обернути клуби й бібліотеки, лікарні й школи на панські покої.

Банди на кордоні, зрадницькі напади на прикордонні села. Таємні стежки в лісах і болотах, заколоти й заворушення, розпалювані шпигунами. Безсоромні, нахабні територіальні вимоги ⁴³, яким Радянська країна тоді повинна була поступитись, щоб врятувати революцію. І от — відірвані від живого тіла нації клапті української і білоруської землі в руках людей, які нічого, крім крові й сліз, не вміли здобути з цієї землі і нічого, крім крові й сліз, не могли їй дати. Широко розгалужена шпигунська сітка, сприяння кожному ворогові, зрадники, надіслані до Радянської країни, які роками носили маску, вкрадалися в довір'я, щоб послаблювати, підточувати,

В. Василевска та Ёжи Путрамент. Фото 1943—1944 рр.

підривати радянську владу, яка дедалі міцніла; готовність служити будь-якій іноземній державі, аби тільки проти східного сусіда, аби тільки проти червоних кремлівських зір... Чорна зрада щодо Чехословаччини, яку польська реакція віддала беззахисною в руки ворога і кинулася підбирати шматки розірваної, скривавленої країни⁴⁴, які падали з гітлерівського столу... Адже в Радянському Союзі чекали літаки, чекали готові дивізії. Можна було підтримати чехів і словаків, не допустити їх поневолення. Залізною стіною став тоді польський кордон поміж Прагою і єдиною армією, яка могла врятувати не тільки Прагу, могла врятувати весь світ від лиха, що звалилося на нього тепер. Хто знає, як тоді склалися б події? Може б, і досі була ціла Варшава, не лежала б у руїнах Європа, якби не бундючна відповідь, що Польща не потребує ніякої допомоги... Ця Польща — країна без армії, без кріпостей, без зброї й запасів — не потребувала допомоги! І це заявили польські правителі вже тоді, коли земля горіла в них під ногами. Тепер вони скинули маску, ще раз довели, що готові піти хоча б навіть з Геббельсом, аби тільки проти радянського народу. Шуварі згадується карта, з тихим шелестом розгорнута перед ним пам'ятної ночі,— одна з багатьох карт, зібраних у тій кімнаті. Рожевою плямою виділялася посередині Польща. От вузька смужка, яка з'єднує її з морем,— країна без виходу, країна, якій нічим дихати, обрізана з заходу.

Темною смугою лежав на заході Польщі довгий, нічим не захищений кордон. Ніхто не турбувався про цей кордон. Вся увага була спрямована на той, на східний. І лежали ці землі беззахисні, широко відкриті з заходу, майже не використовувані. Ніхто не вмів і не старався знайти скарби їх надр, ніхто не прагнув звільнити на благо Польщі скарби людських сил — талановитого, працьовитого польського робітника, всім існуванням прив'язаного до своєї землі польського селянина, здібного, винахідливого інтелігента. Селянин жив у злиднях і темряві, діти робітників вмирили з голоду, інтелігент перетворювався на жалюгідного чиновника. І солдат, польський солдат, який умів героїчно битися скрізь, де тільки билися за свободу,— свободи своєї країни ні завоювати, ні відстояти не зміг.

Морок середньовічних шляхетських забобонів, які дожили до наших днів. Рештки феодальних порядків, які заблукали в двадцятий вік. Нужда, злидні... Понад сто років польський народ був жертвою насильства й утиску. І ледве почав самостійне державне життя, як його уряд застосував ті самі насильства й несправедливості до інших. Залізна рука стисла горло українського й білоруського селянина. Хіба білоруська, українська, литовська мови не опинилися в такому самому безправному становищі, в якому перебувала польська мова в роки поділів, під кайзерівським чоботом, під царським батогом?

Дрібні людя, які втекли в Лондон, у своєму засліпленні не бачать, що ці дні можуть навіки визначити хід історії, можуть вивести Польщу на новий шлях, можуть з іграшки зажерливих політиків перетворити її на суверенну державу. Вони керуються в своїх діях одною виграною чи програною битвою, поганим чи добрим настроєм тих, що їх підтримують. І забувають про найбільшу силу, на яку могли б спертися,— про народ. І ще уявляють себе хитрими політиками. Хоч правда,— що вони мають спільного з польським народом, який стікає кров'ю під чоботом гітлерівського загарбника? Що вони знають про цей народ? — Брудне шумовиння, яке плаває на поверхні життя... Але це буде недовго, недовго. Занадто багато пролилося крові, занадто багато було мук і жертв, щоб усе це пропало даремно. З вогню й крові вже встає нова Польща, нова країна. Кордон, який досі був лінією роз'єднання, може стати лінією зв'язку. Тисячі спільних справ, спільних інтересів об'єднують Польщу з Радянським Союзом. Його сусідство дасть Польщі силу. В співробітництві з ним вона справді стане тим, про що лише галасували ті крикуни, які будують свої замки на піску,— вона стане сильною, суверенною державою.

Ні, це не була радість — те, що переживав Шувара тієї ночі. Радість — надто слабке слово, щоб назвати ним той вихор, який знявся в його душі, мов раптовий спалах полум'я. Паморочилась голова від почуття неосяжного простору. Йому довелося на власні очі бачити, як повертається колесо історії. Він бачив, як розчинилися двері в нову, нечувану епоху.

...З тієї ночі ледве минув рік. А проте протягом цього року сталося стільки подій, що їх вистачило б на цілу епоху. І всі вони підтверджували непохитну істину слів, сказаних тоді в Кремлі. От хоч і зараз ще раз виявилось, що не можна піддаватись ілюзіям, що треба тверезо оцінювати дійсність. Немає на кого розраховувати серед цих людей! Усі вони там, далеко від батьківщини, на британському острові, знюхалися між собою. Всі вони до одного, незважаючи на зовнішню відмінність і вдавані суперечності, зв'язані нерозривними зв'язками — жадою влади й твердим рішенням тримати в путах народ. Вони зв'язані захистом своїх привілеїв, службою іноземним інтересам. Як раніше, як завжди...

Про них можна було б думати лише з презирством і огидою, якби не те,— ох, якби не те, що там далеко па-лає, руйнується, стікає кров'ю Варшава...

Але на думку Шувари, як порятунок і допомога, відразу спадає та нічна розмова.

РОЗДІЛ 17

Місто було схоже на бівуак. Вулицями проходили військові частини, з гуркотом котилися гармати, торохтіли польові кухні. На тротуарах було тісно від військових і цивільних, які гарячково поспішали в усіх напрямках. Ядвіга протискувалася крізь юрбу, повторюючи в думці чергову адресу. Важко було допитатися про якусь вулицю. Всі були нетутешні, всі були приїжджі, як вона сама, всі звідкілясь прибули. І всі поспішали.

Лише зрідка в юрбі людей у військових мундирах та військових гімнастюрках без ніяких відзнак миготіли, мов екзотичні птахи, жінки в барвистих сукнях, з модними зачісками. Так, ці напевно були місцеві. Але саме вони відрізнялися на загальному тлі, мов приїжджі не тільки з іншої країни, але й з іншої планети. Вони зовсім не пасували до цієї юрби, де кожен мав на собі ніби печать війни — сліди далеких походів, ночей, проведених в лісових хащах, порох шляхів, сходжених втомленими ногами. Зношені, забруднені костюми були різні, але здавалися однаковими. Ядвіга спочатку навіть не

могла збагнути, що саме вони, ці нарядні гості з іншої планети, були тут у себе дома.

Але їй не хотілося звертатися до цих жінок, і вона тільки придивлялася до них здалека, дивуючись, що вони саме такі. Барвисті, гарненькі метелики, квіти, зроблені з шовковистого паперу.

Саме це було найдивовижніше в місті. Не колони військ, які посувалися вулицями, не польові кухні, розташовані на майданах, не купки обшарпаних людей, які тягли, пхали перед собою ручні візки, навантажені клумаками, меблями, якимись горщиками з пожовклим аспарагусом або пеларгонією, що доцвітала останнім рожевим букетиком. Дивували не діти з обличчями і поглядами дорослих, які кудись поспішали в своїх справах, і навіть не розкладені в бічних вуличках вогнища, на яких цілі родини варили собі їжу в емальованих або залізних каструлях. Це було природно, зрозуміло в цьому недавно визволеному місті. Але що тут роблять ці жінки? Як вони могли пережити в своїй випещеній красі, як не торкнулася до них рука кривавого часу?

І ще більше дивували Ядвігу чоловіки в цивільній одежі. Стільки цивільних чоловіків одразу Ядвіга вже не бачила багато років, не лише в радгоспі, а навіть потім у Москві. А тут їх була безліч. Чому ж це не радувало, а наповнювало серце похмурою ворожнечею?

«Не можна думати так, з першого погляду,— казала собі Ядвіга, підіймаючись на стрімкі сходи кам'яного будинку, в якому містилася чергова потрібна їй установа.— Я ж нічого не знаю, нічого не розумію. Тут усе зовсім інакше. Треба придивитися. Вивчити все наново».

Адже саме тут її батьківщина. Тут починається її рідна країна — Польща,— з міста Хелма, яке вона проїхала вчора, з Любліна, по якому вона бігає весь день з самого ранку. Її Польща, та, що народжується, постає з руїн. Та Польща, до якої повинні повернутися незабаром її діти, що їх зібрано з усього Радянського Союзу. Ні, поки що не всі. Тільки перша група.

— Ви, власне, могли б почекати,— сказав їй уже перший чиновник, якого вона тут зустріла.— У нас ще багато труднощів...

Ядвіга уважно глянула на нього.

— Там також багато труднощів. Зрештою, мова йде тільки про першу групу: сто, двісті дітей — для початку.

Але почати треба, щоб усі знали, що діти повертаються, що вони вже тут, у Польщі.

— Але якби ще почекаати трохи...

— Навіщо? Адже тут Польща, так?

Він здивувався.

— Звичайно... Але не забувайте, що це поки що тільки Люблін.

— Сьогодні Люблін, а завтра буде ще десяток інших міст! Діти чекають. Вони повинні знати, що в Польщі їх хочуть бачити, що їх ждуть удома.

— Звичайно. Тільки...

— Зрештою,— обірвала вона сухо,— тут немає про що говорити. Справа погоджена, ідеться тепер тільки про те, як її практично виконати.

— Тож-то і є — практично. Ви собі уявляєте?

— Я все собі уявляю. Нічого тут не знищено, все ціле. Є багато вільних будинків.

— Нічого сказати, не знищено...

— Видно, ви не бачили знищених міст,— мовила вона твердо.— Я — бачила. Але не в цьому справа.

Звісно, це були пусті балачки. Ішлося тільки про одне — як зробити, щоб перша група дітей швидше опинилася в Польщі. Щоб для них скінчилося, нарешті, багаторічне відчуття тимчасовості в їх житті. Так, звісно, можна було користатися з гостинності Радянського Союзу, коли під усім неозорим небом не було ні клаптика вільної польської землі, про який вони могли б сказати «наша земля». Коли чорна хмара лежала на містах і селах. Але ж тепер уже існує Польща. Вже є держава, міністри, установи. Нехай же буде й дитячий будинок.

— Тут також повно сиріт,— сказав їй хтось. Звичайно, Ядвіга знала це. Але піклуватися про тих і про інших треба одночасно. Це все ті самі діти — діти, в яких війна відібрала рідних, зруйнувала родинні вогнища. Не можна заспокоюватися на тому, що польські діти, які перебувають у Радянському Союзі, одягнені, що їм добре. Адже у радянського народу теж є сироти, багато сиріт. І не можна,— Ядвіга відчувала це гостро до болю,— не можна і далі вимагати, щоб у Радянському Союзі турбувалися ще й про польських сиріт, у той час, як у них уже є батьківщина — ще малесенький, ще крихітний клаптик землі, але ж своя країна.

Зрештою, після кількох годин біганини по місту

виявилось, що це зовсім не так важко. В хаосі й метушні, які панували скрізь, у гарячковому русі можна було зробити все, аби тільки людина справді хотіла і знала, чого хоче. До того ж Ядвіга вже вміла це робити. Вона з внутрішньою усмішкою пригадала перші дні, коли Ройкова примушувала її робити те, чого вона раніше не робила ніколи. За такий короткий час скільки вона вже здобула досвіду, навчилася, що треба робити і як. Тепер їй доводилося клопотатися не тільки про своїх дітей — при нагоді вона вирішувала безліч справ і для тих дітей, які були тут, на місці. І Ядвіга дедалі ясніше бачила, що саме це й буде її робота — тут, на батьківщині. На її батьківщині. Ні, вона не почувала себе тут, у Любліні, зайвою. Не почувала себе чужою, як тоді, багато років тому, в Варшаві. Вона почувала себе господарем, одним з багатьох господарів.

Ядвіга глянула на годинник. Власне, вона зробила вже все, що можна було зробити сьогодні. З Марцисем побачилася відразу, як обіцяла пані Ройковій, з самого ранку, й умовилася зустрітися ще раз опівдні, щоб удвох піти до Владека на вербувальний пункт. Їй хотілося побачити, як записуються в армію тут, на місці.

Боже мій, як недавно було, і як водночас давно, коли Марцись, і Хобот, і Сковронський їхали в табір дивізії. Як це було невимовне щастя! Воно не вмещалося в серці — наша дивізія!

А тепер це вже не тільки Перша чи Друга армія. Тепер це вже — Польське військо. І як радісно й дивно водночас, що вулицями ходить стільки офіцерів у польських мундирах — і вона, Ядвіга, їх не знає. Адже був такий час у Москві, коли вона всіх польських офіцерів, більшість солдатів знала особисто. Майже в кожного офіцера були діти, і тому майже кожен мав справу саме з нею, з Ядвігою. Якщо ж у самого офіцера не було дітей, то вони були в його солдатів. А тепер вона зустрічає офіцера — і не знає, хто він: так багато їх стало.

Стефека вона знайшла швидко. Тут, на цьому невеличкому клаптику землі, містилася поки що вся Польща. Тут були всі, і про кожного можна було, кінець кінцем, допитатися.

— Ми ж не бачилися майже рік,— казала вона, зворушено дивлячись на брата. Він знову нібито виріс. А змінився так, наче не місяці, а кілька довгих років ми-

нуло після їх останньої зустрічі. А був час, коли вона справді не бачила його кілька років, аж поки вони не зустрілися в Москві і не виявилось, що він живий і вже носить польський мундир.

День був ще теплий, хоча листя вже опадало з дерев. Осіннє сонце світило так, немов хотіло пригадати дні минулого літа.

Ядвіга з братом сіли на лавочці в сквері. Це було, мабуть, єдине місце, де можна було спокійно поговорити тут, у цьому місті, де всі влаштовували якісь негайні справи, де всі завжди кудись поспішали.

Лише тепер, коли з обличчя брата зникла усмішка першої зустрічі, Ядвіга стурбувалася. Ні, він не просто став дорослішим. Вона помітила в його погляді щось важке, зморшку на чолі, якої раніше не було. Його завжди не на свій вік юне обличчя раптом втратило ознаки юності. Тепер уже ніхто не сказав би про нього — хлопець. Це був мужчина. І ще було в ньому щось, чого вона не могла зрозуміти, — саме тут, у Любліні, де її підносило, охоплювало щастя.

— А ти, звичайно, знову клопочешся про своїх дітей? — запитав Стефек.

Ядвіга здивувалась.

— Ну звичайно... А як же інакше? Хочу вивезти сюди першу партію...

— Правильно, — мовив Стефек, і вона зраділа, що він без пояснень зразу зрозумів, що так треба.

Стефек ворухив носком чобота сухий, золотисто-червоний листок, занесений на стежку вітром.

— Але ж ти ще повернешся в Москву?

— Звичайно. Я виїду звідти з останнім транспортом.

— А тут?

Ядвіга не зрозуміла.

— Що — тут?

— Теж будеш працювати з дітьми?

— Так.

Вона нахилилася і, спершись підборіддям на стиснуті долоні, задивилася на золотисто-червоний листок, який тихо шелестів, коли Стефек відсував його то в один, то в другий бік носком чобота.

— Правда, ти ж його ніколи навіть не бачив, — мовила вона тихо. Стефек якось незручно взяв її руку і погладив. — Ні, ні, я так тільки сказала.

Так, тепер вона вже могла спокійно думати про сина, про далекого синочка, який умер, якого вже нема.

Як з того часу змінилося життя Ядвіги! Скільки дітей пройшло через її руки, скількох вона нагодувала, одягла, скількох навчила того, чого її, Ядвігу, навчили люди радянської землі — любові до батьківщини!

Тепер спогад про смерть сина вже не краяв їй серце болем. Він приносив з собою тишу й спокій. Ця думка, думка про сина, була наче привіт від нього, малесенького, наче його усмішка, наче погляд темних очей. У Ядвіги був ще Олесь, як часто здавалось їй, що синок її ожив, що Олесь — це він. Часом вона просто забувала, що Олесь не її рідний син. Ні, Ядвіга не почувала себе самотньою, у неї була не тільки робота, яка її захоплювала, а ще й Олесь, для якого поки що доводилось бути і батьком, і матір'ю, всім на світі. І навіть думка про те, що хлопчик підростає, що вона буде йому дедалі менш потрібна, що він почне жити своїм власним, відокремленим від неї життям, — навіть ця думка її не лякала. Бо ж це буде нове, чудове життя, радісне життя в новій, чудовій, радісній країні.

Ядвіга отямилася від задуми і скоса глянула на Стефека. Чому він не каже, чи був в Ольшинах? Але брат наче відгадав її думку.

— Ти знаєш — я був навесні в Ольшинах.

— Справді?

Вона навіть здивувалася. Наче відгомін чогось далекого, напівзабутого прозвучало слово «Ольшини». Наче не там вона провела майже все життя. Хоча що важливіше — все те життя чи кілька останніх років? Ні, справжнє життя, те, що тільки й гідне зватися життям, почалося в останні роки: в Казахстані, в Москві і тут, у Любліні. Та й про кого, власне, розпитувати в тих Ольшинах? Про Сою? Стефек, якщо схоче, розкаже про неї сам. Щось затримувало, не давало запитувати про неї.

— Ну, як там?

— Та що ж... Мамин дім стоїть, жасмин ще розрісся... Кілька хат спалили, але вже почали будувати нові. Тепер уже, певне, все знову стоїть на своєму місці. Питали там про тебе.

— Хто?

— Багато людей... Староста, дівчата, Парукова...
— Парукова жива?
— Жива. Двоє дітей у неї вмерло, але сама така, як завжди...

Ядвіга пожвавішала. Їй пригадалися давно не бачені обличчя. Вона почала розпитувати — про людей, про знайомі змалку місця...

— Про Петра Іванчука не питаєш? — мовив Стефек тихо, дивлячись все на той же сухий листок, уже обламаний і покришений.

— Про Петра? — її голос звучав зовсім спокійно. — Правда, що з Петром?

— Був у партизанах, тепер в армії. Пробач, Ядзю, я не тому... Тільки мені казали... Чи це правда... з тим Забельським?

Вона почервоніла. Кров, наче темна хмарка, пропливла під смуглявою шкірою обличчя.

— Що з Забельським?

— Ох, яка ти... Ну, що ти виходиш за нього заміж.

Ядвіга машинально розгладжувала на колінах складки синьої сукні.

— Не знаю... А ти щось маєш проти нього?

— Що ти, якраз навпаки... Знаєш, Ядзю, я думав не раз, що було б дуже добре, якби ти, нарешті, вийшла заміж.

Ядвіга несподівано розсміялася тихим, щирим сміхом.

— Ой, ти зовсім, як мама... Забуваєш, що мені не погрожує вічне дітування, бо я вже встигла і заміж вийти і овдовіти.

— Так, звичайно... Тільки, яке ж це було заміжжя?.. А тут щось зовсім інше... Може, не хочеш сказати? Тоді не треба...

Ядвіга все гладила сукню.

— Ні, чому?.. Цілком щиро тобі кажу — не знаю. Стільки роботи, стільки справ...

Тепер засміявся вже Стефек.

— Що це, тобі заміж вийти ніколи?

— Та ні, просто якимось чином не вистачає часу на свої особисті справи. Правду кажучи, я й не думала над цим. Може, потім, коли скінчиться весь цей хаос, коли все якимось улаштується... І я навіть не знаю, чи це справді так необхідно — виходити заміж? Я зовсім не відчуваю порожнечі в житті.

— Ох, філософствуєш, як бабуся.
— Ну, бабуся не бабуся, але вже не така й молода. Коли тобі вісімнадцять-двадцять років, на ці речі дивишся зовсім інакше.
— Закохуються й старші від тебе.
— Хіба я кажу, що ні? Тільки, бачиш, у мене, мабуть, справді немає часу закохатися.
— Дурниці ти кажеш.
— Зовсім не дурниці.
— А знаєш, ти зараз виглядаєш молодшою, ніж там, у Ольшинах.
— Так воно й повинно бути,— усміхнулась Ядвіга.
— І взагалі зовсім інша стала.
— Тобто, як — інша?
— Ти собі уявляєш, щоб я там, у Ольшинах, зважився говорити про це... Ну, про твої особисті справи? Ти кинулася б мені в очі, як кішка.
— Тоді було зовсім інакше... Мені тепер здається, що тоді я боялася навіть сама себе. Знаєш, коли я думаю про себе, якою я була тоді, мені здається, що я була мов людина, з якої здерли шкіру. Йї боляче, вона боїться кожного дотику. Але ти теж змінився.
— Я?
— Адже ти говорив зі мною раніше про свої так звані особисті справи.
Вона злякалась, побачивши, як поглибшала зморшка на чолі брата.
— Ну, що ж, кінець кінцем... Так звані особисті справи...
Він підняв з землі розтоптаний листок і став кришити його в пальцях. Ядвіга чекала. Золотисто-червоний листок обернувся на крихти, на пил, розтертий в долоні. Стефек дмухнув. Пил полетів, залишивши на розкритій долоні кілька піщинок.
— Ну, що ж... Соною повісили гітлерівці навесні в сорок другому році,— сказав він раптом, намагаючись говорити спокійно. Але голос спотикався, мовби натрапляючи на невидимі перешкоди.
Ядвіга завмерла. Треба було щось сказати — але що саме? Яка тут могла бути відповідь і які могли бути слова? І чому це ні на хвилину не спало їй на думку, коли вона побачила його важкий, чужий погляд, цю зморшку між бровами? Вона ніби забула, що над Оль-

шинами пройшла окупація і що Стефекова Соня була не з тих, які можуть відсидітися в кутку, думаючи тільки про врятування власного життя.

І раптом вона забула про Стефека, забула про все. От стоїть на кладці Соня Кальчуківна. Вибивається з-під жовтої хустинки темне пушисте волосся. Вона ясно побачила гарячий рум'янець Соні, її тонкі брови — темні ластів'яні крила над веселими очима. Сміються червоні уста.

Ядвіга прикусила зубами хустку. Якись люди, проходячи сквером, оглянулися на неї й пішли далі. Плаче — і все. Кого тепер може здивувати жіночий плач, коли всі навколо шукають і знаходять своїх рідних або довідуються, що вже немає кого чекати й шукати? Мільйони могил вирости на шляхах війни.

Стефек присунувся ближче. Вона відчувала його плече біля свого плеча. Тремтячим голосом, але спокійно, тихо, він розповів усе, про що довідався від Парукової, старости, сестер Соні. Ядвіга заспокоїлась і слухала уважно.

Вони помовчали. Нарешті, Стефек, ніби щоб змінити тему, запитав:

— А ти не хотіла б побачити Ольшини?

Ядвіга здивувалася.

— Я?

Справді, вона не думала про це ніколи. Ольшини... Що ж там є, в цих Ольшинах? Материн дім, в якому прожила вона свою гірку, важку молодість. Ні, вона не хотіла знову побачити почорнілі балки, стару піч, темні, сточені шашелем меблі. Не хотіла бачити навіть той жасмин, що буйно розрісся біля дому, як казав Стефек. Той жасмин, в якому співали солов'ї, коли вона була закохана, ой, як була закохана в Петра!.. Що ще? Озеро? Поворот ріки під зеленою тінню вільх, куди вона сходила просто з ганку? Але на всьому цьому лежала тінь того часу, коли вона перестала бути Ядвігою Плонською і стала дружиною осадника Хожиняка. Ні, у неї не було зараз на серці гіркоти проти нього — ні тоді, ні потім. Він хотів зробити якнайкраще і був навіть добрий до неї, по-своєму, як умів. Його можна було тільки пожаліти за те, що він так нещасливо одружився. І все ж таки те, що там, над озером, під зеленою тінню вільх, вона, Ядвіга, була дружиною Хожиняка, тьмарило блиск

озера, гасило чари прибережних закутків. Знайомі люди? Так, звичайно. Але ж тепер у неї було стільки знайомих людей, з якими її еднали спільні справи, спільні радощі й турботи. Це люди, з якими її зв'язувала одна спільна велика справа. Ті, ольшинські знайомі, відійшли в минуле. Добре було б довідатись, як вони там живуть, але Стефек уже все розповів про них.

— Бачиш,— сказав Стефек, ніби розмірковуючи,— я зовсім інакше уявляв собі Ольшини. Скільки разів згадував їх, коли почалась війна... А потім побачив — і стало дивно: таке маленьке, тихе село...

— Але ж там гарно?

— Гарно? Так... Тільки... Колись мені не раз здавалося, що я міг би прожити там усе життя. А це неправда. Ні, ні!.. Тоді здавалося, що Ольшини — цілий світ...

— А який світ ми тоді бачили з тобою? — тихо запитала Ядвіга.— Це і був весь наш світ — від містка на дорозі до порома у Влуки... Всі наші справи, все наше життя там проходило... Але потім виявилось, що є інший, великий, прекрасний світ... Подумай, скільки ми з тобою побачили за ці роки... Скільки пережили великих подій, яких не могло трапитися в Ольшинах... Зрештою, лише тепер почалося справжнє життя... Принаймні для мене...

— Так... Звичайно...

Ядвіга мала рацію. Він сам знав це — в далеке минуле відійшли Ольшини...

Але залишився там тільки маленький горбочок — поросла травою братська могила, в якій лежить Соня.

І знову, ніби десь близько, прозвучав спокійний, тихий голос Соні: «Будь мужнім!»

Ні, це не голос Соні... Тепер це реальний, живий голос. Це каже Ядвіга, сестричка Ядвіга, втрачена тоді, в давні дні, і знайдена знову на спільній великій дорозі.

— Я знаю,— якимось по-дитячому, безпорадно відповідає він.

Так, він знає... Цей зелений горбочок мусить бути джерелом не слабодухості, а сили. Нехай радісний сміх Соні, як і за життя, звучить в серцях людей. Нехай люди тут, на цій землі, над якою пройшла смерть, засміються її радісним сміхом. Нехай росте, перемагає, квітне те життя, за яке вмерла Соня.

— Ходім,— каже Ядвіга.

Вони йдуть удвох, тримаючись за руки. Ой, як добре

іти з братом по цій засипаній листям алейці і розмовляти з ним про все, все! Раптом згадуються дрібні події дитинства, якісь смішні історії давно минулих літ. І зморшка на чолі Стефека поволі розгладжується. Тепер він такий самий, як був раніше. Старший на кілька років, смутніший. Але той самий, свій, рідний, близький.

— А знаєш,— сказала Ядвіга,— я завжди боялась, що Олесь пам'ятатиме минуле... Але він не пам'ятатиме нічого і ніколи. Переконалий, що я справді його мати. Дивно, адже йому було тоді чотири роки! Я, наприклад, пам'ятаю себе в чотири роки, а ти?

— Скільки мені було тоді, коли ти тонула?

— Ну, от бачиш,— зраділа вона.— Менше ніж чотири. Напевне менше, бо мені... Почекай, мені було шість... Отже, тобі було три, тільки три, і ти пам'ятаєш. А Олесь не пам'ятає нічого. Часом я думаю: може, це несправедливо?

— Що несправедливо?

— Ну, що я не кажу йому про матір... Наче її зовсім не було. А вона його теж любила.

— Ну й що з того? Невже через це він повинен почувати себе все життя сиротою? Навіщо? А так він знає, що в нього є мати, є дядько. Ні, ні! Добре, що найменші діти не пам'ятають. А найкраще було б, якби не пам'ятали й більші.

— Чого саме?

— Війни, наприклад. Всього того, що їм довелося пережити. Бомбардувань, боїв, смерті.

Тихо рипів під ногами пісок. Легкі, хисткі тіні стелилися на землі від гілля дерев. Стефек уповільнив крок.

— Зате дорослі повинні пам'ятати, дорослі не сміють забувати.

Ядвіга зрозуміла, що він думає зараз не про бомбардування, не про бої... Напевно, він не хотів би забути свою воєнну дорогу з глибини Радянського Союзу аж сюди, в Польщу. Він думає тільки про одне: про зелений горбочок там, біля церкви в Ольшинах, про ту братську могилу, в якій лежить Соня Кальчуківна.

Скільки ж років він кохав Сою? Так довго... Адже він тоді був підлітком, а Соня — зовсім дівчам. Але вони знайшли, покохали одне одного, і ця любов була світла і проста з початку й до кінця. Без вагань, без сумнівів. Зараз, звісно, не можна про це говорити. Але ж

така любов і така смерть, як любов і смерть Соні, не можуть бути тінню, яка тьмарить життя. Це сила, яка рухає, веде вперед.

Стефек глянув на вуличний годинник.

— Нічого не поробиш — треба бігти! Приходь ночувати. У мене не дуже зручно, але якось улаштуємось.

Ядвіга довго дивилася йому вслід і думала: добре мати дорослого брата, та ще такого, як Стефек...

Знайомі, яких вона зустрічала в ці дні на вулицях, дивувались.

— Два дні в Любліні, і ще досі не були на Майданеку?

— Ні, не була!

Коли Ядвізі вчора запропонували туди поїхати, вона відмовилась. Все ество її тремтіло, відступало перед тим, що вона могла там побачити. Тепер вона раптом усвідомила, що це просто боягузливість.

«Мільйонам людей довелося пережити там нелюдські муки, а я боюся навіть глянути на місце, де це діялось, де вони вмирали. Чи не занадто я намагаюся полегшити собі життя? Чи маю я право тільки з розповідей знати про ці чорні дні?»

Старанно зачесана, нарядна городянка та якісь її родичі запропонували провести Ядвігу. Знайшлася навіть старенька машина.

— Ось тут...

Хрустить під ногами земля. Ядвігу проймає пронизливий холод. Це не земля. Вони йдуть полем, з краю до краю засипаним попелом, жужіллю, які товстим шаром викривають глину й пісок.

Тріщать під ногами вуглини. Скільки ж людей мусило згоріти, спопеліти тут, щоб це поле обернулося на страшну пустиню, яка шарудить під ногами?

Хто вмирав тут, по чиїх звуглених кістках я йду? Хто чув їх останній стогін, останній передсмертний крик у чорну ніч розпачу?

Хто ж їх перелічить — і навіщо перелічувати, коли ніхто не встане з тих, що обернулися на пил, на попіл, перетворились на жужіль.

Провідниця Ядвіги розповідає. Але Ядвіга не слухає. Пролітають мимо слова, бо які ж слова можуть змалювати те, що тут діялось?

Холодний жах стискає серце залізною лапою. Стискається серце і стає маленьким, важким, б'ється повільно, з болем. Чи є в світі жахливіший звук, ніж цей хрускіт під ногами? Мимоволі намагаєшся ступати обережно, навшпиньки, наче серед живих тіл. Та хіба цим допоможеш? Адже топчеш те, що колись було людьми, їх любов'ю, щастям, тисячами почуттів і від чого залишився тільки попіл — величезне поле, купи, гори попелу, яких, здається, не можна обійти. Як повірити, що це — люди, що це ще зовсім недавно було людьми?

Похмурий, впертий хрускіт під ногами. Так не хрустить ніякий в світі пісок, такого звуку не почувеш ніде на землі. Це скрегіт смерті.

Чи виросте колись на цій землі, з людського попелу, рожевий цвіт, зелена трава, буйна, висока, що веселитиме очі? Неможливо цьому повірити. Все величезне поле дихає гіркотою й болем, передсмертним жахом, під його попелом криється стогін тисяч людей, невимовний жах, нестерпні страждання агонії. Які ж квіти можуть вирости на місці страждань?

— Отут печі.

Жінка каже це зовсім спокійно, тоном екскурсовода. Ядвіга дивиться змертвілими очима. На великих колосниках ще лежать рештки звуглених кісток. Це тут. Жахом проймається серце.

Так, звичайно, люди вмирили скрізь. Скільки їх загинуло там, під Леніно... Вона бачила, як вмирили в госпіталі поранені. Але це була інша, зовсім інша смерть.

Раптом кризь завію і млу, яка оповиває світ, пробиваються слова:

— Вікон зовсім не можна було відчиняти. Особливо коли вітер з того боку, ну просто щось жахливе! Не тільки на завісах, на покривалах,— навіть на тарілках була чорна курява. Але відразу було видно, що це не курява, не звичайна сажка. Жирна така, насилу було її відмиєш, і тільки в гарячій воді... Ми страшенно мучилися із зачиненими вікнами, особливо влітку, в спеку.

Це говорить провідниця Ядвіги. Ці слова страшніші, ніж скрегіт звуглених людських кісток під ногами, ніж колосники в печах смерті, ніж той кам'яний стіл, на якому людей просвітлювали рентгеном, шукаючи, чи не проковтнули вони дорогоцінностей.

За кілька сотень метрів від місця, де вмирили міль-

йони, де горіли в печах чоловіки, жінки й діти,— інші люди жили. Жили за вікнами, на яких висіли білі завіски, змивали з тарілок жирну чорну сажу. Їм потрібні були ці завіски, ці тарілки, вони скаржились, що доводиться в спеку зачиняти вікна.

Ядвіга відчула таку втому, що в неї затремтіли ноги. Захотілося раптом умерти тут, негайно, щоб більше не чути, не бачити, не знати. Хто ж мертвіший — ті, чий попіл вкриває товстим шаром величезне поле, чи ті, які пережили це, які могли пережити?

— Були дні, коли чорна хмара просто нависала над містом, нічим було дихати.

А вони ж знали, звідки ця чорна хмара! Не могли дихати, але могли жити! Могли жити, знаючи це...

«Але чого я, власне, від них хочу? — замислилася Ядвіга.— Невже їм усім треба було піти в піч? Невже я закидаю тим, яких не спалили, саме те, що вони залишилися жити?»

Так, це були докази розуму. Але без участі розуму в ній зростав страх перед людьми, які могли це пережити, перед жінкою, яка розповідає про це і ще спроможна завивати собі волосся, старанно фарбувати губи...

«Безглуздя, безглуздя! Невже я хочу, щоб вона все життя ходила нечесана тому, що мала нещастя жити саме тут, а не в іншому місці?»

Якщо так міркувати, тут не повинно було залишитися жодної нормальної людини, самі божевільні. Хто знає, як поводитися б я сама, якби була тут. Може, теж відмивала б тарілки від чорної жирної сажі».

Ядвіга здригнулась. Ні! Цього вона не могла собі уявити! І раптом їй спало на думку, що саме тоді, коли це тут відбувалося, вона була далеко звідси. Там, де повітря чисте, люди добрі. З вдячністю, яка хвилиною залила серце, вона подумала, що в найгірші часи мала змогу бути саме там, в Радянській країні, що її обминула доля, страшніша від смерті,— бачити все і залишитися живою.

Вона увійшла в довгий дерев'яний барак.

— Тут був склад взуття,— пояснила добровільна провідниця. Розширеними очима Ядвіга придивлялася до гори взуття, наваленого аж до самої стелі. Черевики нові, старі, стоптані, великі, маленькі. Окремо звалені на купу оленячі унти. Вона впізнала їх із заверлим сердцем: це були унти радянських льотчиків. Черевики,

черевички, туфлі. Фабричні марки всіх країн Європи. Дитячі туфельки і крихітні, м'які, без підошов, черевички, фетрові, фланелеві, пошиті на ніжки, які ще не вміють ходити.

Ядвіга відчула, що за хвилину зомліє. Чорні цятки закружляли перед очима. І несподівано, мов порятунок, мов промінь світла в темряві, вона побачила віддалік десять-дванадцять радянських солдатів на чолі з офіцером. Вони теж дивляться на гори черевиків, які залишилися після людей, що згоріли в печах смерті. Обличчя солдатів бліді, зосереджені. В їх очах жах, страждання, невимовний подив.

Раптовий порив, який вона ледве могла стримати, охопив Ядвігу. Кинутись до цих незнайомих людей, притулитися до них, розпачливо гукнути:

«Рідні мої, заберіть мене звідси, заберіть мене звідси, збудіть від цього страшного сну, якого я вже не можу витримати».

Було в цій групі солдатів щось невимовно ясне, що давало снагу витримати це страхіття, що стверджувало — існує сила, яка протистоїть смерті, жахові, мерзоті. Ой, яка вдячна була їм Ядвіга за те, що вони існували, за те, що можна було на хвилину відірвати очі від страхітливої гори взуття мільйонів спалених людей, глянути на них! Ні, ці люди не стирали б спокійно жирну сажу з тарілок — вони вмерли б, рятуючи інших, загинули б у боротьбі.

«Але ж тут було зовсім інше життя,— повторювала вона собі.— Там була армія, яка боролася з ворогом, там була Комуністична партія. Там, навіть на землях, захоплених ворогом, знали, що чорні орди, які ринули на них, будуть знищені, там чекали визволителів з дня на день... А тут? П'ять років без уряду, без армії, без тіні надії, п'ять страшних, довгих років... Хіба можна вимірювати такі різні життя одною міркою?»

Але все здригалося в ній від самої думки, що поруч з нею іде ця жінка. Згадалися розповіді про пишні вечірки, які влаштовував у Любліні начальник гестапо; на цих вечірках дамам з місцевої аристократії роздавали подарунки — хутра, сукні й дорогоцінності, зібрані на Майданеку, зняті з жінок, звезених сюди з усїєї Європи і спалених в тих самих печах, які Ядвіга бачила хвилину тому... Ядвіга згадала, як Стефек розповідав їй, що

доводилося ставити вартових охороняти це страшне поле, бо місцеві жителі блукали тут і рилися в цьому попелі, в жужелі, в пагорках звуглених кісток, шукаючи золота, якого, може, не знайшли вбивці.

Йй захотілося опинитися в Москві — зараз же, негайно. Поїхати до дітей, до тих дітей, легені яких ніколи не вдихали разом з повітрям пороху спалених тіл, до тих дітей, які ніколи в житті не глянуть в обличчя ганьбі й жаху. Йй захотілося побути серед своїх, серед тих, які пройшли випробування далекої півночі, випалених сонцем рівнин півдня, які страждали, працювали, падали й підводилися знову, але і в найгіршому нещасті завжди залишалися людьми, тільки людьми, які в тяжкі воєнні роки зазнали нужду, голод, але ніколи не знали ганьби.

Але знову, як і в ту хвилину, коли вона зважилася прийти сюди, Ядвіга почула докірливий голос сумління: «Яке я маю право тікати від того, що було, від того, що є? Треба дивитися правді в очі: знати все, відчутти й зрозуміти. Адже я житиму тут, а не там. Буду зустрічатися, працювати з людьми, які жили тут. І виховувати мені доведеться не тільки дітей, привезених звідти, але й дітей, які росли тут, під тінню навислої над містом чорної хмари, в диму печей смерті. Може, у мене в будинках будуть і діти, які самі побували в Майданеку, чудом врятувалися звідти. Що бачили їх очі? Як же я зможу стерти з їх очей тінь смерті й жаху, як навчу їх, що життя прекрасне, якщо не знатиму, яким життям вони жили, що бачили досі? Ні, ні, сюди треба було піти, це треба було побачити».

Ще раз треба перейти велике поле. Скрегоче, рипить попіл під ногами. «Чому в мені така порожнеча?» — дивується Ядвіга. Холод в серці, наче в ньому стелеться це страшне поле смерті, наче і в ньому пересипається попіл, темна жужіль, уламки смерті — єдине, що залишилося від любові й щастя, від людського сміху й сліз, турбот і радощів.

«Мне отмщение, и аз воздам», — сказано в евангелії. Але тут смішно навіть думати про помсту, про відплату. Багато хто з нас казав, скільки разів казав: «Ми відплатимо за все з лишком...» Але як за це відплатити?.. Ні, ні, це неправда. Звичайне людське почуття, надія відплатити винуватцям за все — відібрана у нас. Ми повто-

рювали це сотні разів. Бездумно, не розуміючи, що кажемо. А тепер виявилось — це неправда. Помсти немає, її не може бути. Як же можна відплатити за все це, відплатити «з лишком»?

Можна й треба побороти ворога. Можна й треба покарати паліїв війни і воєнних злочинців, покарати катів, щоб інші боялися чинити такі злочини. Можна і треба протистояти смерті й жахові, перетворивши Польщу на щасливу країну щасливих людей. Але сама думка про помсту ставала дрібною на цьому полі смерті, біля печей, де спалювали людей, в бараці, наповненому мільйонами черевиків і черевичків з усього світу.

І згадалися якісь притчі, читані в дитинстві,— про помсту й прощення. Ні, тут не могло бути ні помсти, ні прощення.

Що значило б простити? Це значило б погодитися з цим морем людського попелу, печами смерті, які протягом кількох років диміли тут уночі і вдень. Погодитися з тим фактом, що їх чорний дим був не тільки смертю мільйонів людей, а назавжди отруїв — хто знає скільки — мільйони живих сердець.

Ні, не могло бути й мови про прощення.

Але разом з тим якими дитячими, смішними, нереальними були думки про помсту! Якою ж помстою можна було відплатити за те, що тут діялось? За муки й смерть мільйонів, жах і біль мільйонів, за отруєні серця тих, що залишилися живими?..

Ядвіга їхала в старенькій машині, відчуваючи на обличчі подув свіжого, але теплого вітру.

За сто, за двісті кілометрів звідси ще димлять печі смерті. Ще, наче привиди, блукають за колючим дротом в'язні, які вмирають з голоду. Туди вже йдуть війська, на місце смерті несуть життя, замість кайданів несуть свободу. Але якщо хтось думає, що вони несуть помсту,— він помиляється. Солдати, яких вона зустріла в бараці, тепер уже знають: немає і не може бути помсти. Не може бути відплати.

І, дивлячись на червоні зірки, на знайомі рідні шинелі, Ядвіга подумала раптом: «Саме це й добре, що вони не армія помсти, не можуть бути армією помсти, що це армія визволителів і несе з собою не помсту, а свободу».

«Марцись уже, певне, чекає на мене»,— раптом пригадала Ядвіга. Коли це вона бачилася з Марцисем? Невже сьогодні вранці? Їй здалося, що після їх зустрічі минуло незмірно багато часу. Між ранком і цією полуденною годиною був Майданек.

Ядвіга прочитала на розі назву вулиці. Так. Це тут. Але Марцися ще не було. Вона пройшла туди й назад. Ноги боліли, все тіло охопила втома, мов після найважчої праці. І навіть не дуже хотілося бачити когось. Заховатися б зараз у куток, щоб ніхто не бачив і не чув, привести б якось до ладу розвіяні думки. Але де тут, у цьому метушливому місті, знайдеш спокійний куток? І потім — хіба це щось допоможе? Хіба вона заспокоїться? Хіба все повернеться на своє місце, стане простим і ясним? Ні, ні! Це рипіння, цей скрегіт зуглених кісток під ногами треба носити в собі все життя. Тут нічого «приводити до ладу», ні на чому «заспокоюватись» — вона бачила те, чого ніколи не повинні бачити людські очі. Вона бачила те, що перевершувало всяку міру жаху й страждань, що виходило за всякі доступні людині норми. І цього вже ніяк не стерти... Це залишиться з нею назавжди, як примарний, страшний сон, поєднаний водночас із свідомістю того, що це не сон, а дійсність, що це було. Цього не можна забувати, поки живуть там, за океаном, палії нових воєн і нових Майданеків.

Уже давно минула призначена Марцисем година; даремно Ядвіга боялася, що вона спізниться. Марцись, мабуть, десь завівся. Ноги боліли дедалі більше. Вона стала ходити тихше. Було вже не так тепло — вітер, який несподівано схопився, вже дихав осіннім холодом. Безглуздо було умовлятися про зустріч на вулиці. Ну, добре, вона ще пройде до того рогу й назад. За цей час він напевно з'явиться.

Але вона пройшла десять разів, а хлопця все не було.

Не може бути, щоб він забув. Щось інше його затримало. Але ж він міг подумати про те, що вона блукатиме тут по вулиці, як дурна, міг би якось повідомити її.

Минула вже година після призначеного строку. Безглуздо було чекати далі. Вона ще раз оглянулася навколо і пішла, намагаючись пригадати дорогу до будинку, де тимчасово жив Стефек і де він обіцяв улаштувати її. Але все переплуталося. Треба когось запитати.

Ядвіга затрималася на розі вузького провулка, щоб

запитати дорогу, і раптом побачила біля тротуару відкрити машину, в яку сідав Марцись.

— Марцисю! — гукнула вона так голосно, що прохожі оглянулись.

— Ну, знаєш, не можна сказати, щоб ти був дуже акуратний. Я вже годину блукаю по вулиці...

Ядвіга замовкла, побачивши обличчя хлопця. Її охопив раптовий жах.

— Що сталося?

— Владек загинув.

— Як?! Що ти кажеш? Що сталося? Адже ще вранці...

— Його щойно вбили, півтори години тому. Я зараз їду туди. Не міг раніше дістати машини.

— Я їду з тобою,— мовила Ядвіга, ще не усвідомивши як слід того, що почула. Машина рвонула так, що вона впала на сидіння. В голові гуло, мов у вулику.

— Хто його вбив? Адже він був тут, у Любліні?

— Так, саме тут, у Любліні. Напали на вербувальний пункт. Вбили капітана, його і ще когось. Кинули гранату.

— Хто? — приголомшено спитала Ядвіга.— Адже...

— Ви не знаєте, хто? Свої, як то кажуть,— зрадники польського народу.

Ядвіга змовкла. Який страшний, який нестерпно страшний день! І раптом, мов живу, побачила перед собою пані Ройкову, таку, якою бачила її перед від'їздом у Москву.

«Тільки я тебе прошу, моя дитино,— сказала вона,— зроби для мене одне: зустрінешся з моїми хлопцями, розпитай, що там і як... Марцись пише, що все в порядку, але ж ти знаєш, які вони... Я тебе дуже прошу, не забудь. Бо як закрутишся з цими всіма справами, то й не встигнеш. А так, поки вони ще в Любліні, я була б спокійна...»

І ось тепер...

Марцись сидів, нахилившись вперед, дивлячись перед собою, наче хотів прискорити хід машини. Молодий шофер гнав, мов на пожежу. Але вони раз у раз потрапляли на вулиці, де посувалися війська, і треба було зупинятись.

— Виїжджай за місто, об'їдемо стороною,— кризь зуби мовив Марцись шоферові.

Машина почала підскакувати по вибоїнах якоїсь незабрукованої вулички.

— Це далеко? — запитала Ядвіга, щоб порушити мовчання, яке вже ставало нестерпним.

— Ні, зараз приїдемо.

Це було чи то передмістя, чи якесь приміське селище. На розі міліціонер з пов'язкою на рукаві підняв руку, зупиняючи машину.

— Хто? Куди?

— Проїжджай, проїжджай,— нетерпляче гукнув Марцись шоферові, простягаючи міліціонерові перепустку. Міліціонер махнув рукою.

Перед невеличким будиночком стояв загін міліції. В сутіні, яка вже оповила вулиці, темніла купка людей. Марцись одним стрибком перескочив східці веранди, оповитої диким виноградом. Ядвіга бігла слідом за ним. У сінях знову хтось заступив їм дорогу. Але Марцись так енергійно відіпхнув його, що той майже відлетів до стінки.

— Якого чорта...— почав був незнайомий, але Ядвіга кинула йому на бігу:

— Це брат.

— Чий брат?

— Ройека, того малого,— мовила вона тихо, вже входячи в кімнату,

На столі горіла гасова лампа. Ядвізі здалося, що тут також повно людей. Але це танцювали на стінках летючі тіні, подвоюючи, потроюючи кожну людину.

В першу хвилину вона не побачила нікого і безпорадно оглянулась. Якийсь військовий узяв лампу із столу і присвітив.

Лише тепер вона побачила. На підлозі простелена була солома, на ній лежало трое вбитих. Перший скраю був Владек. Ядвіга здригнулась. Ран не видно було, хлопчик лежав спокійно, тільки уста розкрились, наче він силкувався крикнути. Від миготіння світла тіні довгих вій заворушились на щоках. Здавалося, він спить.

Ядвіга завмерла. Очі безтямно блукали по цих трьох збличчях. Голова капітана була злегка повернута вбік, і видно було чорні згустки крові на щоці. Шапку, мабуть, наділи пізніше — зліплена кров'ю волосся вибивалося з-під неї суцільною масою. Третій був радянський солдат. Його широко розкриті очі дивилися в стелю, на

обличчі застиг вираз болю. Всі троє були до підборіддя вкриті сірою волохатою ковдрою.

— Ми вже збирались за хвилину їхати. Капітан складав папери, і прийшов якраз цей червоноармієць, знайомий капітана... Тільки я до хазяйки в ту кімнату вийшов — склянки віднести, аж тут як гримне. Всі шибки повилітали. Думаю, бомба, чи що? А це вони у вікно гранати кинули,— тихо розповідав молодий солдат. Рукі в нього тремтіли, він ще, мабуть, не встиг отямитись після пережитого страху.

— Диму повно... Я бігцем сюди, і зразу ж на порозі спіткнувся об капітана, його аж до дверей відкинуло... Відразу на місці всіх трьох... Я мерщій на вулицю, кричу. Збіглися люди, та що з того?

— Вартових не було? — кризь зуби запитав Марцись.

— Як не було? Були. Завжди стоять, як тільки починається робота, аж до самого кінця... Але це вже після роботи було, тільки капітан ще папери складав,— пояснював солдат. Зуби в нього дрібно цокотіли.

— Ну, а ті, що кинули?

— А хто ж їх знає? Коли я вискочив, вже й сліду не було... І ніхто не бачив. Напевно, в сад побігли, тут скрізь куші, а з саду в поле чи в сусідній провулок... За ними відразу пішли, чоловіка з двадцять п'ять вирядили, але як ти їх знайдеш?

Бабуся в хустці, в темному платті тихо схлипувала в кутку.

— А це хто? — запитав Марцись.

— Це хазяйка. Я їй склянки носив...

— Господи Ісусе, таке нещастя! — схлипнула бабуся.— Тільки пан Стась з цими склянками прийшов, а тут як гримне! Пан Стась відразу на вулицю. А я за ним, сюди... Дивлюся — мертві, всі троє мертві... Боже мій, і цей молоденький, дитина зовсім... Як це в людей совісті немає, що це за світ такий?..

Спершись об стіну, вона монотонно розповідала селянським, співучим голосом:

— І казала ж мені сусідка, казала: побачите, пані Сльонзакова, з цим вербувальним пунктом буде нещастя... А я їй: що ж це, моя пані, під німцем ми, чи що? До свого війська вербують, аякже, народу приходиться стільки, що страх, і сьогодні теж з самого ранку йшли... Що ж може бути? Аж тут — бачите... Ох, ох, яке нещастя...

Ядвіга присіла біля Владека, обережно доторкнулася до його щоки. Шока була холодна, але ще не крижаним, трупним холодом. І навіть зблизька здавалося, що він спить.

— Лікар був? — запитала вона пошепки. Йї здавалося, що, може, все це неправда, може, Владек не вмер. Його приглушило, він зомлів, але ще живий.

— Що там лікар! — буркнув високий військовий, що тримав лампу.— Був, був, звичайно... Не відкривайте,— мовив він застережливо, коли Ядвіга поклала долоню на сіре волохате сукно ковдри.

— Та я зовсім не...— заперечила вона, але відразу ж запитала.— А чому?

І сама злякалася, тут же догадавшись, що їй скажуть.

— На шматки розірвало,— неохоче буркнув високий і поставив лампу на стіл. Тінь впала на тіла, які лежали на соломі. Марцись сів на табурет і раптом почав крізь зуби насвистувати. Бабуся навіть перестала схлипувати, витрищивши на нього здивовані очі.

— Заспокойся, Марцисю,— тихо мовила Ядвіга, кладучи йому руку на плече.

— Я? Я спокійний, зовсім спокійний.

— Так, так, звичайно.

Раптом він нахилився до неї і запитав голосно, наче про звичайнісіньку справу:

— Тільки скажіть мені, пані Ядвіго, як я напишу про це мамі?

Так, адже треба було повідомити матір... Нічого вже не можна вдіяти, вона повинна знати, що її син загинув, що його не вбили в десятках боїв, не розірвали бомби з ворожих літаків, що він загинув тут, у визволеному місті Любліні, від рук людей, які вважають себе за поляків. Вона повинна про це знати.

— На похорон вона однаково не встигне,— тихо відповіла Ядвіга.— Отже, немає чого поспішати. Адже я післязавтра їду... Скажу якось сама...

Марцись хвилину мовчав, похиливши голову, потім пробурмотів:

— Якщо ви, пані Ядвіго,— це, звичайно, буде найкраще... Бо мама...

Біля дверей півголосом розмовляли.

— Я тобі кажу, що ті самі. Так само, як там — бух

у вікно! — і тільки ти їх і бачив. Ні сліду, ні знаку немає. Ясно, що місцеві. Кинув — і подався собі додому, як ти його знайдеш?.. Якби це банда була, легше було б піймати, а так...

— Що ж, ти думаєш, тут один такий? Може, це ті самі, а може, й інші...

— Вчора, казав Янек, селянина застрелили. Хліб віз до Любліна для армії.

— А ви б перестали,— скривився високий військовий, рухом голови показуючи на Марцися і Ядвігу. Вони змовкли. Чути було тільки схлипування хазяйки.

— І що це за люди такі, і як їх свята земля носить... Мало хіба за німців було, а тепер ще свої...

— Які там вони свої,— буркнув військовий, силкуючись прикрутити гніт лампи, яка чадила.

— Та ніби свої, поляки.

— Гірші від гітлерівців такі поляки,— мовив молодий солдат, в якого ще цокотіли зуби.

— Боронь боже від тих і від інших,— боязко посвідчила хазяйка. В сінях почувся якийсь гамір.

— Що там? — обернувся військовий.

— Пустіть мене, пустіть до нього.

— Капітанова жінка,— мовив хтось біля дверей. Невеличкий гурт людей, що там стояли, розступився. В кімнату вбігла молода ще жінка, з непокритою головою, в самій сукні. За нею ледве встигав малий, може, трирічний хлопчик, чіпляючись руками за її сукню. Він спиткнувся на порозі і вбіг за матір'ю в кімнату, кліпаючи засліпленими від світла оченятами.

— Де він? Де він? — високим, напруженим голосом гукала жінка.

Ядвіга відсторонилася, даючи їй дорогу, але та в першу хвилину не побачила вбитих.

— Де він? — скрикнула вона ще раз. Високий військовий зробив рух, щоб узяти лампу, але тільки підсунув її на край столу. Жінка захиталася і впала на коліна.

Ядвіга заплющила очі. Це сон, злий, страшний сон. От зараз вона прокинеться — і виявиться, що це неправда. Але це не сон. Усім змертвілим серцем відчувала вона, що це не сон. От лежать троє вбитих. Офіцер Польської армії, солдат Радянської Армії і Владек, хлопчик в польському мундирі. Всі троє прийшли здалека. Всі троє пройшли довгий, важкий шлях, щоб

визволити цю землю. Там, далеко, двох поляків мучила туга за батьківщиною. Вона вела їх сюди, вони йшли, вірячи в свою землю. Ішов третій — цей радянський солдат. Хто знає, що він пережив, де проливав кров, героєм яких боїв встиг стати за ці важкі роки?

І вони лежать поруч на золотій соломі — товариші по зброї, які принесли польській землі свободу.

Так, саме це забувалося на шляху до Польщі, хоч усі знали, що їх і тут чекає тяжка боротьба, можливо, навіть тяжча, запекліша, ніж боротьба з ворогом у німецькому мундирі. Здалека здавалось, що тут чекають тільки розкриті обійми, ширі серця, радість визволення, радість зустрічі. Про інше не хотілося думати. І от три мертвих тіла поряд на соломі.

Жінка в синій сукні, б'ючись головою об груди вбитого, гукала пронизливим рвучким голосом:

— Казик! Казик! Казик!

Хлоп'я з пухлими загорілими ніжками в сандаликах стояло біля неї, скрививши губки підківкою, і нетерпляче шарпало матір за сукню, вперто повторюючи:

— Мамо, я хочу додому... Додому...

Ядвіга ще раз глянула на тіла вбитих, на цю нестямну від горя жінку, на бабусю, що тихо плакала в кутку, і відчула в серці шалений гнів.

Руки самі стиснулися в кулаки. Зараз вона могла б власними руками знищити вбивців.

І тільки тепер вона по-справжньому зрозуміла Петра. Ні, не тоді, в радгоспі, коли розум уперше підказав їй, що Петро вчинив правильно, а саме тепер, у цьому страшному домі, де лежали тіла трьох вбитих. Серцем Петра вона відчула його тодішню ненависть, зрозуміла до краю його кам'яне мертве обличчя того вечора, коли за нею прийшли.

РОЗДІЛ 18

Пісок рипить, м'яко осувається під чобітьми. Генерал іде повільними кроками⁴⁵. От вона, нарешті, Вісла.

— Товаришу генерал, не можна! Адже з того берега видно як на долоні...

Генерал зупинився і якимось інакше, ніж звичайно, скося, ніби трохи зніяковіло, глянув на ад'ютанта.

— Ти мені, дитино моя кохана, голови не мороч. Ще

не народився той, хто б у мене тут влучив. Я Вісли не бачив тридцять років, розумієш? Зрештою, що ти там можеш зрозуміти... Тебе тоді й на світі не було... Тридцять років... Отже, ти за мене не бійся. Го-го, ще й не таке бувало...

М'яко осувається під ногами пісок. Сіре небо відбивається в воді. Ріка тече тихо, спокійно. Генерал спускається вниз. Туди, де вода, омиваючи пісок, залишає на ньому вузьку, темну смугу. Нахиляється. Обережно, ласкаво занурює пальці. Набирає в долоню води. Вода тепла, збігає по пальцях. Ну що ж, вода як вода... Коли ж це було? Він скидав подерті штанці, сорочку з короткими рукавами і — бух у цю воду! Розгрібали руки, били ноги по теплій хвилі Вісли...

Біжать очі за дрібними хвильками. Морщиться горбочками жовта вода Вісли. Чи не залишився в м'якій, ласкавій бистрині слід його тіла, вирізьблений на хвилях? Тридцять років минуло. Здрастуй, ріко дитинства, здрастуйте, піщані острівці, які виринають з води, мілкі броди, несподівані глибини. Мокрий пісок, який летить з-під босих ніг малого обірванця з Волі... Скільки вже років минуло? Тридцять? Верби над водою, гілка, що тремтить на хвилі, таємні стежки в кучерявих заростях лоз, знайомі тільки небагатьом. Умовний посвист, галявинка у затінку, захована від усіх очей, відома лише десятирічним... Привіт тобі, ріко дитинства... Чуєш мене? Я прийшов знову. Приніс тобі привітання за всі тридцять років, тобі, яку не міг забути!

— Товаришу генерал!

В голосі ад'ютанта чути сльози.

— Лягай, зараз мені лягай у цю канаву!

— А ви?

— Я вже тобі сказав, що не тут мені судилося вмерти. Не на березі Вісли... Тридцять років, розумієш?

Пестливо переливається в пальцях вода Вісли.

— Товаришу генерал!

— Ну, ну, зараз.

Стікають з пальців краплинки, падають на вологий пісок. Генерал іде назад великими кроками. Поруч бредє по піску ад'ютант.

— От бачиш, я ж тобі казав.

Ад'ютант зітхає. Що він там знає, хлопчисько... Волга, Ебро, Гвадалквівір і Ока — все це, щоб знову прийти

сюди, знову привітати Віслу через тридцять років. Інші не бачили її п'ять років — ну, звичайно, п'ять років теж немало... Але тридцять? І треба було бачити Волгу, і Ебро, і Оку, щоб прийти сюди саме так... Генеральський срібний околиць на кашкеті. Потрійний ряд орденських стрічок на мундирі. Але ти знаєш, ти відразу мене впізнала, мов рідна, зашепотіла м'якою хвилею, вітаючи обірванця з Волі. Ти знала, що всі дороги ведуть до тебе, саме до тебе, щоб ти могла бути такою, якою будеш — вільною рікою вільного народу. Вісла... Чи це воно, щастя?

Та коли очі підіймаються вище, видно — там, на другому березі, в чорному диму, в одсвітах полум'я височить місто.

Вдень і вночі, вдень і вночі палає Варшава.

Затихли постріли повстанців. Довгими колонами погнали в полон повстанських солдатів. Під наїженими штиками пішли в концтабори жінки, діти й старики.

Вдруге зраджена, вдруге продана, вдруге віддана ворові тими самими людьми — вночі і вдень палає Варшава.

Генерал сідає на березі. Надходить ніч. У темряві тихо виблискує вода. Там, за Віслою, в темряві, полум'я червоними язиками лиже рештки будівель.

Деся поруч чути тиху розмову:

— Повернулися ми з-під Рембертова. Бо пішли чути, що, мов, так і так — Варшава буде захищатись. Що тоді тут, на Празі, діялося, я тобі скажу!.. Одні з Варшави, інші до Варшави... Розбили її дуже, і Прагу теж, а я ще до цього не звик, то здавалося: все в руїнах лежить... Отож так — одні з міста, інші в місто. А на мосту не пропускають. Якого чорта, думаємо, то закликали повертатися, то знову не пропускають! Але потім все змішалось, і вартові з мосту теж дець поділися. Народ посунув, як ріка... Отак ми йдемо цим мостом Понятовського... А тут як налетять — аж чорно в небі зробилося. Хоч у воду стрибай. Мені вже було все одно, але так мене в юрбі стиснули, що я й не зглянувся, як опинився нижче мосту. Видушили дверцята в мостовому бику, набилося туди людей, як оселедців у бочку, хочеш не хочеш — сиди! Стиснули так, що й не ворухнешся... А ті б'ють, валять бомби в воду. Нічого не видно, тільки чути, як бомби падають... Ще гірше, ніж на мосту, бо не

розумієш, де й що. А міст аж стогне, б'ють по ньому осколки... А тут баби — їх там чимало набилося — почали літанію божій матері. Хором читають. У кого шапка на голові, той шапку скинув. А від цієї літанії ще гірше... наче вже все загинуло, і тільки смерті чекаєш... А він б'є. Крізь віконце — дивно, як шибки з нього не повилітали відразу, — отож крізь це віконце видно, як вода здійсмається аж до самого мосту. І таке від цієї літанії і від цього всього з нами зробилось, що здавалося, збожеволіють люди в цій тісноті, в цьому гармидері. Єврей там один був старий, з сивою бородою. Стоїть він, і тільки в нього ця сива борода труситься. Раптом підскакує до нього один, хто його знає, хто він там був... За груди старого схопив і гукає як божевільний: «Молися, молися своєму богу! Коли наш не хоче слухати, може, твій почує...» Аж морозом усіх обсипало. І відразу баби літанію припинили. А той старого, мов грушу, трусить. «Молися своєму богу, може, твій бог почує...» Тихо зробилося, тільки чути, як бомби падають у воду і бики гудуть... І цей старий почав — чи то заспівав, чи то заговорив... Мелодія така, що душа в п'яти ховається. А тут один, який, видно, їх обряди знав, каже тихо, що це їх молитва в годину смерті... Тьху! Думаю собі: ще п'ять хвилин тут посидиш, то й справді здурієш... Почав я до виходу протискуватись і якимось проліз. Коли на повітря вивабрався, здалося мені, що хтосьна-яке щастя на свободі загинути, а не в цій дірі, де навіть не знаєш, звідки на тебе смерть впаде... Так і перейшов цей міст. Вода аж кипіла від бомб, міст був мокрий, такі фонтани вгору злітали... Але я таки вцілів. І не те що смерті боявся, чи як, а й на думку мені не спадало, що я ще можу врятуватись, що я її, рідну, знову побачу — після стількох років! Кінець — думалося: ніхто звідси живий не вийде, всі загинуть... А тут, бач, народу вистачило, щоб і тоді гинути, і потім, та ще й тепер з цим повстанням. Ех, пся крив, скільки людей занапалили... А здавалося, як вони тоді на Румунію тікали, що вже й духу їх тут нема... Але як треба було ще раз Варшаву під бомби віддати, вони тут як тут; знайшлися, аякже!

— А ми з Млави тікали... Жінку з дітками на віз посадив — і гайда! Коні геть змучились, ледве бредуть, за нами Млава горить, наскочили туди німці, ніхто й не зглянувся. Ледве я воза встиг запрягти, жінка, що й

там під руки трапилось, в кошики покидала, — якраз не те, що треба. І в Варшаву... А тут дивимось: з правого боку горить і з лівого горить. Вночі така заграва!.. Мій Бурек за возом біг, раптом сів та як завие... А тут уже й люди дорогою сунуть, від Варшави... Питаюся: «Що це горить, люди добрі?» — «Все горить, — кажуть, — куди ти, дурню, лізеш? Додому, — кажуть, — краще повертайся...» — «Який там дім, — у нас уже німці!» — кажу їм. «А де ж, — кажуть, — їх нема, скрізь німці...» Жінка в крик, дітлахи плачуть... Ну, погнав я коні далі — хай буде що буде. Вдень їхали і вночі... І весь час — з Варшави люди, до Варшави вози, і скрізь горить... Ночі ясні, роса на траві, з-під кожного телеграфного стовпа, коли ідеш дорогою, чоловік з трави підводиться, дивиться... Це селяни варту ставили, щоб шпигуни дротів не різали. А хіба встережеш? Цих шпигунів, як мурашні, було скрізь... Я сам бачив, бабу затримали. Через канаву стрибає, а з-під спідниці штани видно... Шпиг, значить. Вночі ракетами сигнали дають. А тут якісь на велосипедах їдуть, гукають: «Наші в Східній Пруссії! Наші в Берлін ідуть! Наші Берлін розбомбили...» Ех, де там Берлін, коли скрізь така каша, що нічого не розумієш! Солдатів питаю, що й як, а вони тільки плечима здвигають, ніхто нічого не знає, самі геть-чисто розгубилися. Отак ми до цієї Варшави добралися. Один кінь відразу на вулиці здох, а другий ледве воза до якогось подвір'я дотяг. Кажу моїй: «Посидь тут з дітлахами». Народ у Варшаві хоч і під бомбами, а добрий. Коневі відразу хтось сіна кинув, а я пішов довідатись, що й як. Нічого не довідався, повертаюсь, дивлюся, де той дім, де я жінку з дітьми покинув?.. А дому вже нема, тільки купа цегли та дим іде... Ліжко залізне на стіні висить, може, на третьому поверсі, а більше — ні сліду! Як вдарило — саме в це подвір'я! Там усі мої і загинули — і жінка, і дітки. І клаптика не лишилося.

— То ти з-під Млави?

— Аякже, з-під Млави, як тоді, у вересні, виїхав — оце й досі.

— А я з самої Млави. Візникував. Як почало горіти, прибігли до мене — їхати треба! Якраз, — думаю собі, — аби власну шкуру врятувати, а тут ще когось вези!.. Але прийшли від самого старости, я тоді ще дурний був — ще б пак, сам староста! Намостив сіна як слід, староста

з жінкою й дітьми сіли на підводу, діти у них вже чималі, двоє. Каже він мені: «Довезеш — озолочу тебе!» На Влодаву наказав їхати, бо, мовляв, у Влодаві уряд, установи всі, там він мені за дорогу заплатить, щоб я, мовляв, не турбувався. Думаю собі: може, й так. Ну, їдемо ми на цю Влодаву — коні у мене як змії! Сто разів дорогою просилися різні там, щоб їх забрати, жінки з дітьми просилися. Я б узяв — іде така дорогою, одна дитина на руках, друга дріботить біля неї, але староста суворо наказав: ні, ні! Самі вони, староста із старостиною, переодяглися в просту одягу, наче прості люди. Дуже чогось староста боявся. Ну от. Отак ми щасливо й до Влодави доїхали — як там не було. Аж там ніякого уряду нема, установ ніяких нема. Кажу старості: «Плати гроші, далі не поїду». А він каже: «У мене грошей з собою нема, коли мені заплатять, що належить, я й тобі віддам, як обіцяв, от і все!» А в тій Влодаві якийсь офіцер у мене коней і воза забрав, тільки я їх і бачив... Плюнув я тоді на все, пішов через Буг до більшовиків.

Зашелестів папір, солдати примовкли, скручуючи цигарки. Але тепер тихі голоси обізвалися з іншого боку. Перед цим палаючим містом усі розмови інимоволі снувалися навколо вересня тридцять дев'ятого року, коли вперше горіла під бомбами Варшава.

— Залишилися ми нібито захищати місто. Будуємо барикади, пляшки з бензином і гасом готуємо — іншої зброї не було. І їсти нічого. З убитих коней, що на вулиці валялися, м'ясо брали. Смердіти смерділо, але що поробиш, як кишки марш грають, то й гниле їстимеш. А вже потім казали, що як на Новім Світі бомба в кіно влучила, то там рису було повно — від підлоги аж до стелі. Просто без мішків, як піску, було насипано. Цей рис потім німці забрали, цілий день на вози вантажили. А для своїх — ні їжі, ні води, нічого!

— Що там рис... Ми от голими руками Варшаву захищали, а коли німці прийшли, — з цитаделі день і ніч гвинтівки вивозили новісінькі! Тисячі їх там були... Тільки не для нас.

— А тепер що з Варшавою буде? День і ніч горить... Мабуть, і каменя на камені не залишиться.

— Ех, загине там народу, загине...

— І наші хлопці там лежать, на Черняківській набережній.

— І не тільки там...

— Ще б пак, кожному охота допомогти, хіба мало у нас варшав'ян? Та хоч би й не варшав'янин...

— Пам'ятаєш, як, бувало, в Сельцях про Варшаву говорили... А тепер — от вона...

— Тільки її вже немає...

— Як це так — немає?

— Не бачиш хіба? Зруйнували всю, а тепер ще й горить. Довго вона може так горіти?

— От дурний. А Сталінград бачив?

— Ні.

— А я бачив. Його вже відбудовувати почали... Кажуть, незабаром все повідбудовують.

— Їм легше. А ми ж як?

— Не бійся, і нам допоможуть!

— Мало їм самим треба відбудовувати? Хоч би й хотіли допомогти — важко.

— Дурний ти. Якщо для нас у сорок третьому році обмундирування знайшлося, і зброя знайшлася, і хліб, та ще й з маслом, то й на допомогу Варшаві тепер знайдеться.

— Тільки спочатку її взяти треба...

— Візьмемо. Якби не ця лондонська погань, можна було б і раніше забрати. А вони почали повстання, німці підтягли сили. А ми ж три місяці до того наступали — це тобі не жарт! В обхід підемо, це вже я тобі кажу. Та й як її звідси брати?

...Морок густішав. Генерал, непомічений, пройшов поміж окопами. Було тихо. В грізному мовчанні палало на лівому березі місто. Скрізь зловісно виблискувало полум'я. А тут, в окопах, в руїнах розвалених будинків, у вирвах від бомб, на всьому зритому, засипаному уламками, наче мертвому правому березі, не спали солдати. Не давала спати, проганяла сон з їх очей Варшава на тому березі. Здавалося, можна до неї сягнути рукою. Але всі вже знали: сімсот метрів водяної бистрини — це не так близько. Вони заплатили за це знання смертю кількох сміливців, які зважилися і загинули.

Вісім днів, зачепившись за клаптик землі на тому березі, тримався дев'ятий полк, відгороджений від своїх Віслою, яку ворог обернув у вогневий кордон, що дихав смертю. Солдати боролися, падали, гинули в зруйнова-

них будинках. Самі клапті залишилися від цього полку, який перший ступив на варшавський берег.

Тепер усі знали, що треба чекати, що Варшаву не можна взяти ударом з цього напрямку.

Але вона мучила, не давала спати. Занадто вже вона була близько, ця смуга ріки, коли ще так недавно від неї відділяли сотні й тисячі кілометрів.

Цієї темної ночі на правому березі не спали, говорили про Варшаву всі. Ті, що билися за неї в далекому Мадриді. Ті, які залишили її тридцять років тому, і ті, що ніколи не бачили її раніше, хоч вона була столицею їх батьківщини. Тепер Варшава підносилася перед ними в грізній величі полум'я, зосереджуючи на собі думки і всі мрії.

Спершись об напіврозвалену стінку якоїсь старої прибудови неіснуючого вже будиночка, стоїть хлопець і дивиться на той берег. Він монотонно, бездумно наспівує слова пісні, мугиче їх собі під ніс:

А для мене у Варшаві,
А для мене у Варшаві
Шиють форму ще й на славу,
Шиють форму ще й на славу.

Генерал прислухається. Йому хочеться знати, що ж далі. Але далі нема нічого. Нескінченно, мов дзюрчання струмка, повторюються все ті ж самі слова: «А для мене у Варшаві...»

Із свого окопу слухає цю ж пісню й Стефек. Він теж не може спати. Варшава — як мало він знав про неї тоді, перед війною! Хоч був там двічі — раз сам, раз з Ядвігою. Чим була вона для нього? І от раптом стала важливою, найважливішою, зросла, наповнила собою життя. Це були вже не Маршалковська, Новий Світ, Алеї Уяздовські, будинки й вулиці, які колись оглядав трохи приголомшений хлопець з провінції. Вулиці Варшави заговорили до нього іншою мовою, одяглися плоттю і кров'ю, стали іншими, напрочуд близькими.

Тепер було вже цілком ясно — після війни треба залишитися тут. Маленькими, далекими стали Ольшини.

«Якби Соня була жива, я забрав би її сюди,— думалось йому під монотонний спів незнайомого солдата.— Вона поїхала б зо мною. Відбудовували б разом цю Варшаву, яку ще треба визволяти, яку ще треба купити власною кров'ю,— столицю вільної землі... Там,

в Ольшинах, уже все зроблено, все ясне й просте, а тут лише чекає робота...»

Тим більше що вже немає на світі Соні. Шумить в Ольшинах під церквою зелена липа, шелестить розложистими гілками. Висока трава росте у затінку лип на могилці Соні.

Йому згадується дорога від Любліна сюди, на празький берег. З правого і лівого боку, куди не глянь,— могили. Могили, осяяні червоними зірками, могили радянських солдатів, які загинули, визволяючи польську землю.

Стефек здригнувся. Що за думки! Не про це треба думати, не про це... Треба думати про Варшаву на тому березі.

Не про чорний кістяк міста, охоплений похмурим промінням вогню, а про нове місто, біле, радісне, яке вони відбудують. Про нове місто нової країни.

А для мене у Варшаві
Шиють форму ще й на славу.

«Ні, не в Варшаві пошили для мене форму,— думає Стефек.— Пошили її в іншому місті, в Москві, щоб я міг прийти сюди, щоб з білим орлом на кашкеті міг битися за це місто, яке мов на долоні лежить на другому березі».

Тепер він, Стефек, іде вперед наче в тій самій формі польського солдата, яку розірвав тоді на шматки осколком снаряда. Тільки тепер це форма переможної армії, форма солдата, який вірить у перемогу, форма нової армії, яка несе народові нове життя, нову віру і щастя. Ще довелося пережити й це — найгірше, коли там, на другому березі, гриміли постріли, гинули люди, вмирало місто, і не можна було допомогти, не можна було врятувати. Ці дні ще мали гіркий присмак вересневих спогадів. Адже Варшаву віддали на муку ті самі люди, які у вересні тридцять дев'ятого покинули її напризволяще, які на згубу віддали солдата, самотнього в безнадійному, нерівному бою.

Після безперервного тримісячного наступу війська прийшли на цей берег, як смертельно втомлена людина. Останнім зусиллям вони встигли ще взяти Прагу. Кривавий шлях боїв вів на берег Вісли. Від Любліна і до самої Праги — наче алея великого кладовища. Солдат

із Сибіру, солдат з України, казах і башкир, хлопець з Москви й дівчина з Ленінграда власною кров'ю платили за кожную п'ядь визволеної польської землі.

Ех, якби пізніше, якби трохи пізніше почалося це повстання!

Ще місяць-другий — і повстанці не загинули б даремно, вони допомогли б як партизани регулярним арміям визволителів, єдиній силі, здатній подолати великі, оснащені технікою з'єднання ворога.

Шістдесят три дні гриміли постріли на тому березі, у Варшаві. Польські солдати чули їх крізь гуркіт гармат, атакуючи Прагу, чули їх ще довго після цього, як болісне биття смертельно хворого серця.

Не повернулися ті, що переправилися на той берег, на черняківський плацдарм.

Не вийшли сюди й ті, з барикад, з будинків, обернених на фортеці, з міста, оповитого чорним димом, охопленого безумством і розпачем.

Ще раз продали варшав'ян — в котрий уже раз? Замість наказу пробиватися сюди, перепливати на східний берег Вісли, добиратися до своїх — «лондонці» наказали їм здатися ворогові. Про це знали солдати, знали всі. А тут було все підготовлене, щоб артилерійським вогнем, літаками прикрити переправу повстанців. Вони могли врятуватися, могли із зброєю в руках прийти сюди до своїх.

Але це знали тільки на цьому березі. А на тому, лівому березі, про це знали тільки в штабі повстання, а там засіли агенти «лондонців», які творили свою чорну справу, старанно приховуючи водночас усе, що могло дати людям надію, що могло бути дорогою порятунку.

Адже сюди прибилася невеличка жменька сміливців, всупереч усім наказам і заборонам! Вони принесли на празький берег страшну розповідь про героїзм і агонію міста, про те, як гітлерівці святкували перемогу і з почестями приймали командуючого повсталих варшав'ян у той час, як його солдатів гнали на захід, в концтабори.

Їх ще раз примусили пережити гіркоту поразки, відчуття жаху неволі, руйнування всіх надій. І знову, як тоді: «вождь» виїхав лімузином, а солдати, похиливши голови, побрели по дорозі розпачу.

Але ж тепер не тридцять дев'ятий, а сорок четвертий рік. Змінилося обличчя всього світу! Вже між двома

вереснями були і Москва, і Ленінград, і Сталінград, і Орел — велична епопея героїзму, якої не бачив світ!

Усе це пройшло даремно для лондонських «керівників Польщі», вони вважали себе спадкоємцями влади ще з вересня тридцять дев'ятого року, не бажаючи знати нічого нового,— і вони ціною крові тисяч людей, ціною руїн і згарищ намагалися зв'язати розірвані раз і назавжди нитки цієї спадкоємності.

Варшава порожня. Але вона палає, палає, палає. І здається, наче там, на тому березі, гине в полум'ї найближча людина.

Мжичить жовтневий дощ. Палає на другому березі Варшава, наче втоптаний у землю, оповитий чорним димом факел.

А для мене у Варшаві...

Монотонно, вперто звучить пісенька. Снується під її мелодію, під її без кінця повторювані слова нав'язлива думка, глухий жаль, невимовна туга за містом, відданим на смерть.

Ні, не дасть заснути охоплене полум'ям місто на тому березі. Пронизує холодом жовтнева мжичка. Всмоктується волога в грубе сукно шинелей.

— Уперше я до Варшави з батьком приїхав. Батько роботи шукав. Та де там... Саме страйк був. Батько у мене муляр. Пам'ятаю.

— А ми варшав'яни. З діда-прадіда. Все життя в одному будинку жили. Знадвору кімната з кухнею. Мати пеларгонії на вікні вирощувала — просто диво, які були пеларгонії!

— Уже, мабуть, немає твоїх пеларгоній.

— Уже й будинку того, певне, нема. А скільки стояв! Коли ж це його збудували? Ще дід мого батька в цьому самому будинку жив, тільки в іншому приміщенні, яке потім зруйнували. А я все одно піду свій будинок шукати. Хоч на місце те гляну, де він був...

— Ех, тільки й того, що глянеш на те місце...

— А народу під цими руїнами лежить — страх подумати!.. Казали ті дівчата, які перепливли до нас, що людей на вулицях, в скверах ховали. А вже де будинок завалився — там ні часу, ні сил не було відкопувати.

— Ще б пак...

З-під чорної хмари диму на тому березі раптово про-

бивалися віяла вогню. І тоді крізь дим маячили стіни, обриси фантастичних будинків. Але полум'я вщухало, і все знову поринало в чорну хмару, лише знизу, зсередини, освітлену похмури́м, рудим світлом.

Очі силкувалися побачити в хаосі, мороці й вогні якісь знайомі обриси.

— А там, з правого боку, що видно?

— Та це ж За́мок.

— Тю, За́мок! За́мок ліворуч. А далі, праворуч?

— Цитадель, на самому березі.

— Цитадель?

— А ти що, Цитаделі ніколи не бачив?

— Я і в Варшаві ніколи не бував.

— А сам ти звідки?

— З-за Седлеця. Над Бугом моє село.

— Та це ж недалеко. Скільки од вас до Варшави буде?

— Сто двадцять чи сто тридцять кілометрів, казали...

— І ти не поїхав хоч подивитись?

— Де там мені... Звідки я міг на квиток узяти? Бідне село у нас, на піску... В Седлець, як треба було, пішки йшов, поїздом це всього три зупинки. Куди там ще до Варшави...

— А землі в тебе скільки було? — зацікавився сусід.

Солдат почухав голову, зсунувши набік шапку.

— Землі? Яка там у нас земля?.. Пісок і пісок. Тільки й того, що картоплі трохи вродить. А так — лише полин росте.

— А полинівка непогана річ,— зауважив хтось мрійно.

— Яка там у нас полинівка? Бідно жили.

— Ну, тепер землю одержиш.

— Та ніби так...

— Чому ж то — ніби? Всі одержать. А солдати — найперші...

— Та нічого... так тільки кажу... А земля у нас є... У графа Ружанського маєток, ого! Ходили ми туди на заробітки. По п'ятдесят грошів на день платив.

— Уже твоєму графу кінець прийшов.

— Коли б тільки наділили як слід. Бо в мене там баба сама, не догляне, огризок якийсь дадуть.

— Мужик — він завжди мужиком залишиться, — філософськи зауважив худорлявий солдат в занадто довгій шинелі. — Раніше нічого не мав, а тепер, коли знає, що йому дадуть, — боїться, щоб не обдурили...

— Та воно вже так, різні люди бувають... А хто на місці, той завжди собі крашу ділянку вибере.

— А я й пхатись не буду! На заході, кажуть, землі багаті, краще я там собі ділянку візьму.

— Спочатку німців з тих західних земель вижени!

— Не турбуйся. Тікатимуть і не оглянуться.

— Тікатимуть, звісно, тікатимуть, але тепер бачиш, як Варшава горить...

Вони затихли, дивлячись на другий берег. В каламутній темряві похмурою загравою здіймалися над містом відблиски пожеж. Коли полум'я вибухало ясніше, на хвилину вимальовувались чорні кістяки будинків, наче привиди будівель і стін.

— Ми ходили з екскурсією — Цитадель оглядати. На тому місці, де за царя вшали, могилки рядом, плахи білі, кам'яні. А шибениця вся під склом.

— Під склом? — здивувався селянин з-під Седлеця.

— Аякже. Це ж дерево — то щоб воно не зотліло, на пам'ять. І вінки там на могилах лежали, і дошки вмуровані — все як слід.

— І багато було тих могил?

— Багато. Рядами, мов по шнурку.

— А по той бік Цитаделі ти був? — запитав немолодий уже, кремезний солдат, який сидів навпочіпки.

— Де саме?

— А від Жолібожа.

— Що ж там таке було?

Той, не поспішаючи, скручував цигарки, частував тю-тюном інших.

— Холодно, дощик наче дужчає, чи що... А закуриш — відразу тепліше стає.

Вони обережно закурили, ховаючи в руках вогники цигарок.

— А ми от з другого боку туди ходили. Не з екскурсією, туди екскурсій не водили. Рів такий і лука, наче нічого особливого нема — і навіть кози на тій луці паслися. А там у двадцятому році розстрілювали.

— Кого розстрілювали? — здивувався худий солдат.

— Різних... Комуністів розстрілювали... І тих, що не

хотіли воювати проти більшовиків... І тих, що з більшовиками на Варшаву йшли.

— Наших?

— Так, наших, «Червоний полк Варшави»⁴⁶. Був такий. Так от, якщо з цього полку хто в полон потрапляв, на цій луці розстрілювали біля валу. Та й потім мого товариша одного — токар був, з Волі — в двадцять п'ятому році теж тут розстріляли. Трьох тоді розстріляли.

— А за віщо?

— В провокатора стріляли. Я от тепер дивлюся на той берег і думаю: «Не дочекався ти, Юзеку... З нами тепер був би».

— Багато хто не дочекався...

— Дивіться! Хто з більшовиками йшов, тих розстрілювали! А ми тепер всі з більшовиками... Скільки їх тут загинуло, боже мій! — зітхнув молодий солдат.

— Не бійся, якби й сьогодні тебе захопили, розстріляли б, ще й як...

— Це ж хто?

— Усе ті самі. А хто в Любліні капітана вбив? Ще з ними не раз доведеться мати справу. Не так легко вони своє віддадуть. Хоч би й твого графа взяти — легко йому маєтку позбутися? Не бійсь, хотів би тебе знову за п'ятдесят грошів наймати, як раніше...

— Гляньте, ліворуч наче знов загорілося.

— Вітрець роздмухує. А ти, Янеку, чого, як мумія, сидиш?

— Нічого. Дивлюся.

— Є на що дивитися... Аж серце перевертається. Коли вже ми туди підемо?

— Накажуть — підемо. Начальство краще знає, куди і як іти.

— Певно. А тільки ж... тягне.

— Тягне... Дивіться який... А в тебе, Янеку, в Варшаві є рідні?

Питання прозвучало в темряві, і всі якось притихли. Поволі, неохоче молодий солдат відповів:

— Звідки ж мені знати? Батько був, мати, брати...

— Е, що там, усіх не вбили,— вдавано жвавим голосом відгукнувся худий.

— Хто знає? Як же виїліти в цих руїнах, в цьому вогні?

— Дурний ти. Адже казали льотчики: самі бачили, як їх дорогою з міста гнали.

— А куди?

— Ну, це поки що невідомо.

Розмова знову припинилася. Але відразу ж поруч обізвалися голоси.

— Страйкували ми тоді на «Лільпопі» ⁴⁷.

— В якому ж році це було?

— В якому? Почекай... Я другий рік тоді працював, значить...

Дрібний, докучливий дощик спочатку мжичив ледве помітно. Але скоро волога осіла на шапках, на шинелях, обличчя й руки змокрили. Солдати ховали руки в рукава.

— Холодно...

— Що ти хочеш? Жовтень.

— Пам'ятаю, раз у жовтні так тепло було, пішли ми в Лазенки ⁴⁸...

В розмовах, спогадах, в усіх думках раз у раз виринала вона — столиця, яка палала на тому березі. Нікому не хотілося спати. Мов зачаровані, зверталися очі в той бік, де в темряві виднілося місто, охоплене пригаслим уже полум'ям. Воно зростало перед очима яскравим світлом гомінких вулиць, здіймалося стінами будинків, дивилося шибками вікон. Події, випадки, важливі й незначні, чітко вимальовувалися на фоні саме тої, а не іншої вулиці, того, а не іншого завулка. Варшава оживала в пам'яті. Здавалося, що там, за Віслою, яка ледве виблискувала в нічному морозі, вона стоїть все та сама, жива, незаймана, зацвітаючи зеленню парків, видзвонюючи дзвінками трамваїв, оповита лунким гомоном голосів.

— Бувало, під'їжджаєш до Праги ввечері — небо аж горить від вогнів...

— І тепер горить, — перебив солдат з-за Седлеця.

— Е, хлопче, що ти там знаєш... Відразу видно, що це від пожежі. А тоді інакше було. Веселе таке світло, не червоне, а ясне. Так і сяяло навколо. А вже на Маршалковській увечері — наче вдень. Тут і ліхтарі, і вітрини, і неони, аж в очах рябіє...

— Неони?

— Правда, ти ж і неона не бачив, темна маса... Світло таке в трубках скляних, розумієш?

— В трубках?

— Аякже. Червоне, і зелене, і всяке... аж очі болять, стільки світла.

— Та воно так, нічого не скажеш, а тільки як на Маримонт, бувало, вийдеш, то хоч ноги поламай — така темрява, під самим своїм домом міг у таке болото влізти, що дай боже вилізти...

— Не про це мова. Про Маршалковську, про Новий Світ.

— Тепер, братику, як її відбудують, то й на Маримонті неони будуть.

— Он куди махнув...

— А що? Побачиш, що будуть!

— Спочатку треба її взяти.

— А ти як хотів? Візьмемо... Тільки щоб нам дозволили брати.

— Як же нам можуть не дозволити?

— В інше місце пошлють, і все.

— Ну, цього не може бути. У нас варшав'ян не менше ніж половина, нам по праву належить.

— А може, радянські війська самі підуть?

— Ну, це вже ні! Ти що? Не чув, освітній говорив: сам Сталін казав, що Варшаву братимуть польські полки. Так і слід.

— Ну, певне, як сам Сталін...

— От бачиш.

Повільно, тихо, мов тінь, проходив генерал біля окопів, зупинявся біля солдатів, що розмовляли. Час від часу хтось помічав його й гукав:

— Струнко!

— Не треба, не треба,— махав рукою генерал.— Сидіть собі. Чому не спите?

— Не хочеться спати. Ми про Варшаву говоримо.

— Про Варшаву...

Він поволі відійшов. Солдати з хвилину вдивлялися кризь темряву в його постать, що віддалялася.

— Блукає старий.

— І йому не спиться...

— Та вже зараз не виспишся. От мене, тільки задрімаю, відразу щось наче в серце штрикне. Мало що й побачиш звідси, а дивитися хочеться. Скільки ж це років я її вже не бачив? Двадцять восьмого серпня мене мобілізували — і в Сілезію.

— Ну, й доїхав ти до неї?

— Якраз доїхав... Отже, я Варшаву після цього двадцять восьмого серпня більше не бачив. Ціла була, цілісінька.

— Перші два будинки на Охоті розвалило першого вересня, вранці. Люди туди, мов у кіно, бігали дивитися. Потім уже нікуди не треба було ходити, скрізь можна було надивитися... Але коли ми виходили, і Зámок ще стояв, і тут, з цього боку, все ціле було... та однаково нам здавалося, що все в руїнах лежить... А тепер...

Генерал сперя об розвалену стінку. Вперто, монотонно звучала десь близько все та сама строфа пісеньки, яка повторювалась без кінця:

А для мене у Варшаві...

Солдати пам'ятали Варшаву. Пам'ятали її такою, якою вона була двадцять восьмого серпня, якою була у вересні тридцять дев'ятого року. Але він її пам'ятав іншою — якою була вона тридцять років тому. Жолібож — який був тоді Жолібож? Поля над Віслою, піски, лози, одна тільки Цитадель була і червоні мури старих укріплень. Виросли протягом цих тридцяти років нові квартали. Варшава змінилася, виросла, стала іншою.

Хоч ні, вона не може бути іншою. Вона та сама, незмінна, збережена в серці назавжди. Тільки йому вже не побачити її такою. Як же відшукати серед цих чорних руїн, серед кістяків вулиць, які видно звідси, знайомі куточки? Як знайти давні місця, які запам'яталися назавжди?

Тридцять років... Чи впізнаєш ти мене, чи приймеш ти мене, рідне місто, найдорожче з усіх міст?

І раніше, крізь полум'я Великої російської революції, крізь хуртовину громадянської війни, ішов я до тебе, рідне місто, яке мене породило. Віслянською хвилиною виблискувала мені Волга, віслянською хвилиною шуміли мені могутні ріки радянської землі.

Тихо шумить вода. Це Ебро шумить? Ні. Я пам'ятав про тебе над Ебро, думав про тебе над Ебро, місто моє, далеке і водночас найближче... Віслянською хвилиною плескотіла іспанська ріка в ті давні дні. І здавалося — я йду до тебе.

Я йшов до тебе через виноградники іспанських узгір'їв, через гірські долини, не схожі, ох, як не схожі на польську землю.

І, нарешті, Ока — «Як Вісла, широка, як Вісла, глибока».

Він плакав тоді гіркими сльозами, старий, лисий дурень, коли побачив Віслу, ясно-голубу,— якою вона ніколи не буває,— на театральній декорації в дивізійному театрі в таборі, наче й справді побачив її перед собою... А це ж була тільки вузька блакитна стрічка, намальована на склеєних аркушах паперу дбайливими руками... Плакав гіркими сльозами, слухаючи, як дівчата в солдатській формі співають пісню про Віслу-ріку. Це було в таборі Першої дивізії.

І ось вона — Вісла перед ним. Він відчуває на долонях її вологу, що ніби холодить руку і гріє водночас. І наче й не було тих тридцяти років — вона його впізнала.

«І ти, і ти впізнаєш мене, приймеш мене, рідна Варшаво, розбита, спалена, задушена ворогом — і не скорена».

Похмура червона заграва стояла на другому березі. Генерал зітхнув. Солдати притихли, щільніше кутаючись в шинелі. Вже повіяло передранковим холодом. Змовкла пісенька, яка вперто звучала майже всю ніч. Генерал тихо підійшов до співаків. Молодий солдат спав, упавши головою просто на вивітрені, пощерблені цеглини.

Він обережно поправив йому голову, підсунув руку під щоку. Солдат забурчав щось, але не прокинувся.

З широкої щілини — може, це була вирва від бомби чи підвал знесеного вибухами будинку — линуло слабеньке червоне світло. Там теж співали. Тихенько, упівголоса. Генерал підійшов ближче.

Внизу тлів вогник. В його світлі дим був майже рожевий, рожевий одсвіт падав на обличчя. Їх було троє. Часом вогник пригасав, і на обличчя лягала тінь. Тоді хтось із тих, що сиділи навколо маленького вогнища, прикритого збоку шматком старого дикту чи бляхи, поправляв вогник, який боровся з мжичкою, і полум'я розгорялося, три похилені до нього обличчя віринали з мороку, червоні, наче вилиті з міді. Кирпатий ніс, трохи випнуті вилиці, неслухняний кучерявий чуб з-під кашкета. Всі троє вдивлялись у вогонь, в рожевий жар уже вкритих попелом вуглинок, і тихо співали. Двоє — глибокими, низькими голосами, третій — чистим, звучним, м'яким тенором,

Вони співали, наче уві сні, зачаровані миготливими язичками полум'я:

Эх, сторонка моя золотая...

Раптова туга охопила серце. М'яко, ласкаво виводив голос:

Эх, дорожка моя фронтовая,
Далеко ты меня завела...

Грудка землі, яку генерал зачепив ногою, покотилася вниз, зашелестів пісок, обсипаючись слідом за нею. Радянський солдат, що сидів обличчям до генерала, здригнувся і глянув угору. Генерал зробив крок наперед. Там, у ямі, в непевному миготінні вогню побачили срібний околиш на кашкеті, блиск гудзиків шинелі і заспокоїлись.

— Ну як, хлопці, холодно? Грієтесь?

— Де там холодно! Просто так, тягнеться ніч, приємно на вогник подивитися...

Він опустився вниз, з'їжджаючи по піску, що падав на дно ями з тихим шелестом, наче вода. На вогні щось шкварчало в котелку.

— Важко заснути?

— Який там сон...

— А ви звідки?

Молодий солдат з кирпатим носом підняв голову. Звучним тенором, який генерал відразу впізнав, він відповів, розгортаючи розжевлені вуглинки паличкою:

— Ми — сибіряки.

— Всі трое?

— Всі.

— А звідки саме?

— Звідки? Здалека. Ми з тайги, мисливці. Просимо до нас. Зараз і сало підсмажиться.

— Ні, дякую, не хочеться їсти.

Генерал стояв в нерішучості. Солдат з кучерявим чубом, який вибився з-під кашкета, запитав:

— Ну, як там? Ще горить?

— Горить.

— Ех, шкода міста... Гарне було місто, кажуть! Аж дивитись боляче, як горить... Серце крається...

Вони тужними очима вдивлялися у вогник, в миготливі язички, оповиті димом. Генерал тихо відійшов від

них. А вони, наче тільки цього й чекали, знову завели тихими голосами свою пісню:

Эх, сторонка моя золотая...

Генерал ішов поволі, ноги в нього раптом обважніли. За ним линули, як шепіт, як скарга, переказувана із серця в серце, тихі слова рефрену:

Эх, дорожка моя фронтовая,
Далеко ты меня завела...

Сибіряки. Десь у тайзі палає вночі вогнище із смолистих стовбурів. Здіймається вгору червоне, жовте, руде полум'я. Потріскує, сичить у полум'ї сире дерево. Чорною стіною здіймається навколо ліс, первісні хащі, глухий бір без кінця і краю. В темряві таємничо потріскують гілки, чи то од вітру, чи то під м'якою лапою хижака, який кружляє віддалік, ловлячи блискучими очима відблиски вогню на кущах, на стовбурах, на могутніх, кошлатих від листя гілках. Навколо вогнища сидять мисливці. Пахне димом, живицею. Угорі, як неозоре море, шумить над головами тайга, споконвічний ліс.

Эх, дорожка моя фронтовая...

В гущині цвітуть квіти, величезні, рожеві, без запаху. Лущить білка кедрові горішки. Шумить тайга.

Эх, дорожка моя фронтовая...

Сибіряки... Що навіває тугу на трьох людей, які здивилися на маленький вогник в піщаній ямі, неподалік від ріки, не схожої на могутні, грізні ріки Сибіру?

Може, спогад про вогнище в лісі, спогад про лісові стежки, відомі лише мисливцям, про сувору, прекрасну сибірську землю, про минулі дні? Чи, може, це місто, що догоряє на другому березі, місто, яке лежить за тисячі кілометрів від їх рідних осель, збудованих із смолистих балок у споконвічних хащах?

Мов далека луна, звучить у пам'яті пісня, чута колись у дитинстві, пісня російських солдатів:

Заплакала матушка Варшава,
Застонали, эх, да все ее места.
Да и пропала вся польская слава...

Хто склав її, цю пісню,— таку просту, наївну і таку людяну? Солдат у сірій шинелі, якого пригнали сюди

колись як знаряддя царського утиску, невідомий солдат з невідомого закутка неозорої Росії? Він прийшов сюди як знаряддя насильства, як ворог до ворогів і знайшов у своєму серці співчуття до зганьбленої польської столиці, жаль до неї, і це виявилось в пісні, простій, наївній, глибоко людяній.

Хто й коли співав цю пісню? В яких казармах її співали? А в цей час на ці казарми з ненавистю поглядали польські перехожі, спідлоба зиркали на їх похмурі цегляні мури?

Хто ж із тисяч російських селянських синів, пригнаних сюди за царським наказом, знайшов для цієї чужої йому столиці найніжніше, пестливе слово «матушка»? Хто пожалів польську славу, яка розсипалася порохом під царським чоботом? Коли народилася ця проста мелодія, щирі слова? Може, це було тоді, коли, весь у крові, впав на полі бою польський проводир Костюшко, чи тоді, коли загойдалися на шибеницях в Цитаделі тіла членів «Національного уряду» шістдесят четвертого року?

Застонала матушка Варшава...

Хто ж почув у простій солдатській пісні биття серця простої російської людини? Хто згадував про неї в Польщі в усі ці роки ненависті й насильства? Адже російський солдат співав цю пісню на польській землі, співав її ще роки й роки тому. Хто ж почув, хто зрозумів, хто обережно прийняв її як неоціненний дар народу народові?

Похмурим вогнем догоряє столиця на тому березі Вісли. Не тільки польські солдати, сибіряки також не можуть спати. Їм теж проганяє сон з очей місто, про красу якого вони говорять як про легенду — давню, але таку, що не викликає сумніву.

Може, завтра вони поляжуть в бою за це місто. Може, їм, мисливцям з далекої тайги, доведеться лежати тут, у надвіслянському піску, на тихій землі, що стелиться під небом, простягнувши до нього обійми, серед кучерявих верб, під тополями, які шепочуть без упину, мов струмок у тайзі?

Може, завтра їм — переможцям — доведеться іти спаленими, розбитими вулицями, серед руїн, і разом з солдатами, в яких біліють орли на кашкетах, плакати над зруйнованим містом, що лежить за тисячі кілометрів від їх рідних осель.

До болю стискається серце генерала, охоплене раптовим поривом любові — до цих, з білими орлами, до тих, з червоною зорею на кашкеті. Носив і він червоно-армійську форму — не один рік носив її на своїй довгій і важкій тридцятирічній путі в Польщу.

«Эх, дорожка моя фронтовая», — з ніжним усміхом думає генерал, і очі його зволожуються.

«Сентиментальний старий дурень!» — іронізує він сам з себе. Але це не допомагає.

І йому здається, що його життя вже ніколи не буде повнішим і змістовнішим, ніж зараз.

Тільки б пройти вулицями Варшави. Тільки б знайти серед руїн вулицю, де він бігав малим. Побачити народний стяг над своїм містом. Побачити на його вулицях польські біло-червоні і радянські червоні прапори, що їх полоще вітер свободи!

Ні, він нічого не хотів би змінити в своєму житті. Якби його довелося починати наново, він знову пішов би цим самим шляхом.

У темряві лежить Прага, поринувши в дощову, сонну жовтневу ніч. Радянські і польські частини чекають наказу рушати вперед, визволяти той берег.

Кому ж і коли судилося таке щастя — здійснити мрію всього життя? На твоїх очах обертається колесо історії, здійснюється справедливість. І тобі дано повернутися в місця свого дитинства, несучи їм у дар здійснені мрії, втілені в життя найзаповітніші прагнення, які тридцять років пекли серце, проганяли сон з повік, напували гіркотою, а тепер справджуються, стають найвищим щастям, поривом, що підхоплює, мов вихор, наповнює очі слізьми радості.

Наче не місто в думках, а найдорожча, найближча людина, яка зараз лежить в конвульсіях страшної гарячки. Але вона встане, буде сміятися, знову гляне в очі проникливим, глибоким поглядом.

Ще хвилину тому він мріяв хоч раз глянути на її вільні вулиці. І відразу цього стало мало. Захотілося побачити, як вона воскресає з руїн, з попелу. Побачити, як вона зацвітає білими будинками, зеленими деревами, барвистою веселкою квітів, дзвенить гомоном дитячих голосів. Побачити, як вона оживе, як заб'ється її серце.

І ще більшого захотілося, набагато більшого. Захотілося самому відбудувувати її, від фундаменту й до

даху. Нову Варшаву — таку щасливу, якою вона ніколи не була, без кособоких бараків, де живуть бездомні, без комірок з прогнилою підлогою, де туляться численні родини, без темних провулочків, без калюж і ям на бічних вулицях. І не тільки, не тільки Варшаву...

«Ні, я ще не такий старий,— думає генерал.— Я ще можу все побачити, в усьому взяти участь. Я ще можу працювати, ого!

Власне, що таке старість? — зупиняється думка.— Що таке роки? Адже тільки тепер по-справжньому починається життя. Тільки тепер можна буде...»

І нічого не значить, що немає вже на голові тієї буйної чуприни, яку колись куйовдив вітер з-над Вісли. Не має значення, що він часом важко дихає, підіймаючись сходами. Не це найважливіше — найважливіше те, що він відчуває, як по-молодому поривчасто б'ється його серце. Це не кінець, а початок. Старість наступає тоді, коли вже нічого не бачиш перед собою.

«А я бачу,— думає генерал,— бачу чудове, буйне життя, яке мене чекає, тисячі справ, тисячі перемог і тисячі боїв, в яких ще доведеться брати участь. Ні, це не старість. І, кінець кінцем, скільки мені років? Я перебільшую свою старість — це щось на взірць чоловічого кокетства... Ні, ні, життя лише починається».

Очі вдивляються в той берег, в криваву заграву палаючого в темряві міста.

Але вони не бачать ні темряви, ні пожеж. Там, за рікою, золотиться день нового життя.

— Тепер уже скоро,— гомонять в темряві солдати. Але генерал знає: ще не зараз. Ще згорять дотла будинки на тому березі.

Дош змиє кров і сажу з руїн. Ще сто разів доведеться стримувати нетерпляче серце.

Довгий був шлях від Волги аж сюди. Довга дорога від того місця, де радянський солдат витримав усе, переміг смерть в руїнах сталінградських будинків, щоб переможно іти на захід, нести на захід зорю свободи.

Жодна п'ядь землі не дісталась даром. Жодна грудка її не далася легко в руки. Ріками крові була куплена свобода кожного клаптика землі.

Крім героїчного пориву, крім хвилі ентузіазму, що охоплює, як вихор, існує сувора проза війни.

Гармати, які треба підтягнути. Танки, які днями й

ночами без сну й відпочинку виробляють робітники там, за тисячі кілометрів звідси. Солдат, який щойно прийшов в армію і лише вчиться володіти гвинтівкою. Офіцер, який закінчує училище. Нестача вагонів, вирвані вибухами рейки, прогнилі шпали, залізничні насипи, розорані німецьким плугом. І ворожі дивізії, які причаїлися в чеканні там, на лівому березі Вісли.

Дрібний сніг сипав з неба, віяв холодний вітер, коли вони, нарешті, після запеклих боїв вступили у Варшаву. Солдати мовчать.

Невже це ти, рідне місто, де був знайомий кожний камінчик бруку, кожна цеглина?

Кудись у далечінь відкривається широка перспектива. Десь далеко, ніби синювата хмарка, вимальовуються якісь невідомі дерева.

Що ж це за лісок, про який раніше ніхто не знав і на який тепер можна дивитися крізь місто? Око не натрапляє на жодну стіну, на жодну трубу, що заслоняли б цей краєвид, якого раніше не було.

Що це за вулиці, яких не можна впізнати — нескінченна плутанина, гори уламків, через які треба пробиратися, мов через гірський хребет?

В похмурому мовчанні йдуть солдати. Сковзаються чоботи по засніженому камінні.

Обернула тебе, Варшаво, на порох і попіл рука іноземного ворога.

На порох і попіл обернула тебе рука тих зрадників польського народу, які в стократ гірші від іноземних загарбників.

Місто, далеке місто, яке звучало тисячами голосів, вигравало барвами, яке, мов провідна зоря, всі ці роки світило скорботному серцю,— де ти?

Ланцюг кам'яних пагорбів обривається проваллями,— от на що обернулися квартали рідного міста.

Але в порожніх руїнах уже починають з'являтися люди.

Жінка штовхає перед собою візок. У візку дитина. Чоловік несе на плечах клунок. Ідуть жінки, несучи на плечах або тягнучи за собою вбогі пожитки. Здрігаються солдатські серця: що зараз буде? Сльози, плач, гірке жіноче голосіння над руїнами міста...

І раптом лунають голоси:

— Кажуть тобі, Зося, це тут. Напевно тут!

— Вигадуєш! Це ж восьмий номер, ясно, що восьмий.

— Ось решітка від огорожі, хіба не бачиш?

— І справді, — радіє друга жінка.

І візок уже стоїть на купі руїн. Поспіхом складена цегляна стінка захищає од вітру невеличке вогнище. Біля нього вже пораяється жінка, закутана в шаль.

— Глянь, — гукає друга. — Он там уцілів шматок стіни. Під цією стіною можна чудово влаштуватися.

— А там навіть листи заліза є!

— Бачиш, як добре!

Люди розшуковують місця, де колись були їх оселі. Розташовуються бівуаком на купках цеглин, під захистом шматка вцілілого муру, заклопотано пораяються, влаштовують, будують з уламків.

— Підвал! Вхід до підвалу — слово честі!

— Ех, якби ще дах — майже готова кімната.

— Тільки чи ти не помиляєшся? Мені все здається, що наш дім мусить бути трохи далі, ліворуч.

— Нічого подібного! Ти ніколи не вмiла орієнтуватися. А я впізнав би з зав'язаними очима.

Стежками з далеких сіл, шляхами, шосе сходяться до руїн жителі Варшави. Весело перегукуються.

— О, і ви вже тут?

— Звичайно. Чого ще чекати?

— Бачиш, Генеку? — штовхає солдат свого товариша.

— Бачу.

— Я ж тобі казав — Варшава...

— Такий уже народ варшав'яни.

В солдатських рядах вище підіймаються похилені було голови. Прохожих усе більше, вони махають руками — вітають своє польське військо і російських визволителів. Веселі вигуки з обох боків. Цивільне пальто в обіймах волохатої шинелі. Зморщене обличчя бабусі тупиться до солдатського обличчя. І лише тепер ллються сльози, щасливі сльози.

— Люди добрі, та куди ж ви йдете? Адже тут нічого ще немає... Як будете жити?

— Як це — нічого немає? Станемо ми хтозна-де вештатись, коли вже визволена Варшава?

— Багато нам треба? Трохи цегли, приберемо, підправимо — і квартири як золото... На давньому місці!

Руїни заселяються. Скрізь тягнуть дошки, каміння, поламани залізні ліжка, викопані з-під купи уламків.

Всіма дорогами поспішають, повертаються варшав'яни.

Але солдатам немає часу на це дивитися. Тепер прискореним маршем, раптовим кидком — на захід, на захід, поки ворог не опам'ятався, поки не встиг отямитися.

Назустріч нашим військам — юрби людей, які сунуть до міста — до міста, від якого нічого не залишилося.

Будинки. Зрівняні з землею квартали, наче бритвою зрізані будинки. Видерті з надр землі фундаменти, провалля, в яких безслідно зникли цілі поверхи. Чорні попелища. Засипані битою цеглою площадки на місці шестиповерхових будинків.

Вціліли тільки Вісла з захараченими залізом берегами та бліде небо, звідки сіється дрібний сніг.

Дрібний сніг уперто сиплеться на розбите, знищене, зрівняне з землею місто, на оповиті безсмертною славою руїни, на незліченні могили між ними.

Але діти, сміючись, уже бігають по руїнах, вишуковуючи в купах цегли рештки меблів, усяких речей, в яких вперто прагнуть впізнати свої власні.

І раптом радісний крик:

— Мамо, мамо, мій коник!

Фарба облізла з дерев'яного тулуба, відклеївся пухнатий колись хвіст. Голова зникла, даремно шукати її в купі каміння. Але ж це, без сумніву, той самий коник, подарований колись на різдво, а потім занедбаний і забутий протягом років, коли хлоп'я уже виросло. Зараз він виринув з руїн як несподіваний привіт з минулого.

Іграшка переходить з рук в руки.

— Пам'ятаєш, як тоді було...

Згадується все, все, як було. Виринають дрібниці, незначні колись, ледве помічені, а тепер такі важливі.

Який-небудь різдвяний вечір, ялинка, що сєє свічками.

— Справді, пригадуєш, Лютеку...

Але ніколи займатися старою іграшкою. Батько, зосереджено насупивши брови, походжає біля купи цеглин, що колись було будиночком у садку — одним з цілого ряду таких самих будиночків. Тепер вони всі обернулися на суцільний цегляний вал, на кам'яну гірську грядку. Батько обмірєє площадку кроками.

— Частину цегли можна використати, є зовсім ціла. А втім, хто знає? Коли почнемо копати, може, виявиться, що й фундамент цілий. А якщо цілий фундамент...

Так кожен вирішує долю столиці на власний розсуд, на свій зразок, хоча вулицями ходять інженери, вимірюють, обчислюють, а в архітектурно-будівельному бюро на Празі вже провадяться довгі наради.

Розрахунки точні. Тобто наскільки можливо в таких умовах. І висновки ясні. Розчистити руїни, нівелювати ґрунт — усе це буде важче, ніж побудувати столицю на новому місці. Краще відступити вздовж берега Вісли на північ або на південь і тут почати будівництво. Так вважають інженери... А не інженери? Розуміється, багато хто з них не хоче погодитись, але цифри...

Так, місто можна пересунути на північ або на південь, де, на думку інженерів, буде зручніше. Але тоді не можна говорити про відбудову — будуватиметься нове місто. Ні на північ, ні на південь за течією ріки — це вже не буде Варшава.

Ні, польський народ повинен дати відсіч не тільки тим, хто зруйнував Варшаву тепер, але й усім, кому в майбутньому заманулося б її зруйнувати — її або іншу столицю. Не на південь і не на північ по ріці, ні. Варшава повинна бути там, де була! Як живе свідчення, як вічне нагадування, що не можна знищити того, що будувалося віками, створювалося працею, творчими зусиллями народу і його любов'ю. Цифри...

Є речі, сильніші від цифр, рахунків, розрахунків...

З допомогою доброго і великого східного сусіда, який визволив Польщу з мороку фашистської ночі, народ буде відбудовувати свою Варшаву, ту Варшаву, яку хотіли знищити. І які б не були цифри і розрахунки, будуватиме і збудує. Тільки не на новому місці. Бо це вже не була б Варшава — Варшава дев'ятсот п'ятого, Варшава тридцять дев'ятого і сорок п'ятого року. В цих місцях боролися і гинули люди. І ця Варшава буде відбудована.

РОЗДІЛ 19

Бруньки на деревах уже набрякли, крізь їх коричневу липку оболонку вже починала пробиватися місцями зелень; берези стояли в легенькій блідо-зеленій млі. З-під

старих, пожовклих, розмоклих від сльоти і снігу стеблин вибивалися кільчасті паростки молодої трави.

Це була вже шоста весна, якщо лічити на весни час, який минув з того року, коли небо розкрилося над головами людей чорною прірвою смерті і прірва розкрилася під ногами.

Всі ці весни були схожі одна на одну, мов сестри, і відрізнялися одна від одної для кожного лише характером і силою переживань. Усе це були весни розпачу й надій. Але шоста весна була зовсім інша, не схожа ні на яку із своїх попередниць.

Вже далеко позаду залишилась Вісла, вже визволені були Бидгощ і Колобжег, у далекому тилу воскресала, все більше повнилася людським гомоном Варшава. Вже диміли фабричні труби Лодзі і селянські плуги виходили рано-вранці орати свою, селянську землю.

Такого квітневого дня полки підійшли до ріки.

Над колонами, що марширували шляхом, лунали пісні. І серед них одна, принесена здалека, з берегів Оки:

Много рек мы прошли...

І правда, скільки їх було, пройдених рік! Рік, які спершу лягали перешкодою на шляху, а потім ставали стрічкою, яка сполучала берег з берегом, один марш з другим, один перейдений етап за другим етапом.

Шуміли, шепотіли, співали пісень води рік.

І ось ще одна ріка.

Це вже не Ока, що, «як Вісла, глибока, як Вісла, широка», ріка — колиска, ріка — гасло, ріка — початок нового польського війська.

Це й не Буг, що відбиває в жовтій хвилі великі гіллясті верби,— прикордонна ріка, з правого берега якої вже видно близьку — рукою сягнути — Польщу! Ту Польщу, яка протягом всіх цих років кликала до себе довгими ночами, дурманила снами про свою красу, довгими днями давала суворий наказ боротися. Ту Польщу, що завжди була живою раною, єдиною радістю й невимовним болем у серці кожного.

Буг, звідки починається польська земля і де хотілося, як у старих сентиментальних романах, впасти на коліна на цьому піску польської землі, обмитому водою Бугу, і цілувати його, відчувати на губах смак цієї землі, єдиний, неповторний. Набрати в жменю цього піску, відчутти,

як він пересипається в пальцях, ніжно, пестливо, як тихо шепоче те, що снилося, що ти говорив тільки самому собі, з очима, повними сліз.

Це й не ріка Вісла — жовто-сіра, а не голуба, як про неї співають,— і все ж таки найпрекрасніша в світі ріка. Це не Вісла біля Чернякава, звідки текла в її воду кров Восьмого і Дев'ятого полків. Не Вісла під кріпостою Модліном і під Варкою, де так уперто оборонялися фашисти. І не радісна, вільна Вісла...

Тепер просто перед очима тихо несе свої води у вільне море ріка Одер.

Ніхто з них не бачив його досі. І коаний знав про нього з дитинства. В пам'яті перегортаються сторінки підручника. Мешко Перший? ⁴⁹ Болеслав Хоробрий? Ні, ще давніші часи. Слов'янські селища в шумливій пущі; бджолині борти і білий пшеничний калач та статуя Свєтотида в дубовому гаю.

Шелестять в пам'яті сторінки шкільного підручника. Виринають і знову пропадають уривчасті, туманні, не зв'язані між собою факти. Дивно, як багато вже забулося після шкільних років! Як переплуталися, стерлися дати! Історія залишилася в пам'яті лише як загальне враження від гомону безупинних боїв. Це ж десь тут нападав на слов'ян маркграф Геро, палив селища в лісах, рубав статуї язичеських богів, поставлені в дрімучих хащах. Це ж десь тут, над рікою Одер, було городище Опольє — гніздо сілезьких П'ястів, це ж десь тут був той Глогув, з яким зв'язана напівзабута легенда про нечуваний героїзм. Десь тут було і Псе Поле, місце пам'ятної перемоги. І, напевно, десь недалеко звідси — Лігниця, де поляки чинили опір татарській навалі.

Скільки важливих моментів з історії Польщі зв'язано з цією землею! Шкода тільки, що їх так мало залишилося в пам'яті! Чого ж навчали у школі, якщо саме тепер, коли потрібно, ми не знаємо найважливішого?

Але про що б ти не думав, що б не силкувався пригадати, в пам'яті весь час зринають назви тутешніх міст і земель — польські назви. Імена королів і князів — польських королів і князів. Чому в школі тільки говорилося про королів, про князів і так мало говорилося про те, як жив і працював тут, на цих землях, польський народ? Народ у селах, що їх раз у раз палили вогнем хижаки, народ, який раз у раз потрапляв у чуже ярмо

і знову з нього визволявся. Які були віра і пісня цього народу, який був важкий труд його працюючих рук? В школі вони вивчали щось про знімечених сілезьких П'ястів, про князів, які перейняли мову, звичай і віру загарбників.

Але як жив під владою цих знімечених князів народ? Адже він не знімечився навіть тепер, через століття, тут можна порозумітися з людиною, знайти в її селянському діалекті основу рідної польської мови. З якого ж часу зникає з офіційної і шкільної польської історії ріка Одер?

І от вона знову виникла в історії в цей квітневий день тисяча дев'ясот сорок п'ятого року.

Давно затихла луна наказу, відданого, вислуханого і виконаного там, над Бугом,— наказу про перехід східного польського кордону.

З краю і до краю вільна польська земля. З краю і до краю вивчили польські солдати, власними втомленими ногами переміряли польську землю — від Бугу аж сюди, до цього нового і водночас такого древнього кордону на ріці Одер...

На власні очі бачили солдати спалені села Польщі, її спопелілі міста. Могили на кладовищах, могили на вулицях, цілі селища, перетворені на одну братську могилу.

Бачили і всім серцем відчували гірку польську долю в ці довгі роки, ще чорніші, ще похмуріші, ніж це нашпигувала уява в найгірші, найсумніші хвилини.

Бачили солдати криваві сльози Польщі, всю вбогість її лахміття.

Але бачили вони також і непоборну її красу, вічно молоду силу. Відчували живу течію, яка не висохла в царстві смерті і змиває тепер тіль смерті, як мокру, брудну, потріскану кригу змивають, несуть, топлять буйні весняні нестримні води.

Побачили материнське усміхнене обличчя Польщі, відкритим серцем прийняли її радісну пісню.

І власними очима заглянули в прірву темряви, в гнійні рани зради, почули дзвін срібняків, що їх платять найманому вбивці.

Бачили обличчя брата, його мокрі від радісних сліз очі. Але бачили й підступні удари ножом, і постріли з-за рогу.

В ці дні, на шляху від Бугу до Одера, багатьом довелося перевірити, ствердити, доповнити те, що було раніше сном і мрією. Назавжди попрощатися із створеною там, далеко, вірою, що від Бугу до Одера будуть зустрічатись лише братерські обличчя і потиски братерських рук. Довелося переконатися, що за визволену від німецьких фашистів землю доведеться ще тяжко боротися.

І от тепер на березі Одера можна сказати собі:

Здійснилися мрії, народжені і виплекані там, над Окою, здійснилися цілком.

Польща буде вільна, незалежна, матиме широку дорогу до моря, знову здобуде стародавні польські землі.

Вона буде новою, великою і справедливою країною, яка наділить селянина землею і навіки викреслить з його життя ганьбу наймитської праці на панських землях. Вона знищить насильство людини над людиною і буде країною трудящих.

Здійснилося сказане там, над Окою, а саме: що тільки звідти, з-над Оки, вела пряма, світла дорога до Польщі.

Недаремно вмирали польські солдати під Леніно і в Дарниці, за Бугом і в Празі, на Поморському Валу і під Колобжегом, власною кров'ю засвідчивши найвищу правду, незламну міць волі, засвідчивши власною кров'ю документ, який провіщає існування нової, вільної, справедливої Польщі.

Два роки минуло з того часу, коли вперше тисячам поляків довелося відкидати стільки давніх упереджень і дивитися в обличчя стільком новим істинам. Два роки чи, може, два століття? Вже виникла вона — нова, вільна, справедлива Польща. З її ім'ям на устах, з її ім'ям у серці пробиваються вони до хвиль Одера, ріки, яка віднині буде кордоном Польщі.

Останній наказ простий і ясний: форсувати ріку Одер і вибити ворога з укріплень на лівому березі.

За цим наказом щось криється, про що не кажуть, але що знає, відчуває, розуміє кожен...

Швидкими кроками наближається перемога. Швидкими кроками наближається день, коли гарматні салюти сповістять не про визволене місто або здобуте укріплення, а про остаточну перемогу над ворогом.

Строки перемоги... Скільки їх було, скільки разів їх призначали спрагли серця! Скільки разів називали рік, пору року, місяць, навіть день і число! Але тепер це вже

останній, вирішальний наступ, переможний марш, який без перепочинку, без перерви приведе до кінцевої мети.

І хоча зараз строк безсумнівний — саме тепер важко в нього повірити.

Ні, краще не думати, не говорити про це. Хоча тепер це не просто надія, яку боїшся сполохати словами, не порожня мрія, що зникає, ледве її висловиш.

І все ж краще не говорити тепер, коли марш схожий на політ, коли остаточна перемога вже зовсім певна, безсумнівна, коли вона наближається велетенськими кроками, коли кілометри тануть, мов сніг під квітневим сонцем.

Перемога прийде. Не мине. Але не треба послаблювати приголомшливу радість завчасними мріями про неї.

Тепер вони власними руками беруть перемогу. І знають, що від кожного, від кожного з них залежить — наступить цей день раніше чи пізніше. Це вже не віра, не надія, не мрія — це вже просто завдання, яке треба виконати.

І кожен знає, що це завдання буде виконане. Праворуч і ліворуч глухо гримлять радянські гармати, а тут, у цій двадцятикілометровій смузі, гримить польська артилерія. Позаду вже довга бойова путь, вже випробувані в боях воля й мужність польських воїнів, і серця їх уже повні впевненістю і солдатською гордістю. Вже немає перебільшень, вже немає прикрас, коли говорять високі слова про стяги польських полків: вони вкрили себе бойовою славою. Серед них є і стяг, гаптований руками московських жінок у весняні дні сорок третього року, важкий від срібла й золота. Це срібло й золото сяє сьогодні славою полеглих, славою живих.

Мужні руки пронесли стяг, оповитий славою, від польського табору над Окою аж сюди, на берег прикордонної ріки Одер. Крізь пил боїв, крізь пожежі і кров, бойовим шляхом пронесли стяг, оповитий славою, по всій польській землі, від краю і до краю.

Виконано присягу, яку польські солдати приймали тоді, в лісах над Окою. Польські сосни зашуміли у відповідь своїм російським сестрам.

Той самий вітер, який бив тоді крилами в радісному захваті, овіває й зараз обличчя. Але тепер немає вже сліз на солдатських очах, нехай навіть сліз радості. Зміцніли, загартувалися серця солдатів-переможців. У них

свідомість власної випробуваної в боях сили, гордість виконаної присяги, відчуття того, що вони були на всьому бойовому шляху «доблесними солдатами Польщі», нової, вільної Польщі. В їх серцях гордість батьківщиною, яка стала такою, якою повинна бути, стала тією батьківщиною, за яку загинули під Леніно перші солдати Першої дивізії.

...Рипіли в нічному мороці колеса возів, важко котилися тягачі, тупіт, гомін голосів наповнювали повітря. Гарячковим життям жив цієї ночі клаптик землі, який ще відділяв польських солдатів від ріки. Перегукувалися сапери, тягнучи матеріали для мосту. Поспіхом збивали плоти. Ніч була повна руху і вогнів, артилерія гриміла з обох боків, червоні, зелені, білі ракети креслили повітря. Клубочив дим, червоно-руді заграви палали вдалині, на цьому і на тому березі. Гарячковим поспіхом дихала ніч.

Ніхто не спав, хоч які були тяжкі останні дні, хоч люди до краю стомилися від навального маршу і впертих боїв. Здавалося, ворог, всупереч дійсності, не хоче визнати свою остаточну поразку, ще плекає надію на якесь чудо. І тому він кігтями і зубами чіплявся за кожну п'ядь землі, за кожен дім, кожен горбочок.

В темряві, ледве освітленій далекими загравами пожеж, капітан Забельський пройшов біля купки втомлених солдатів, які, спершись головою хто на лікоть, хто на кулак, дрімали просто на землі.

Так воно вже, мабуть, буде до останнього дня. До останнього дня не доведеться солдатів випускати з рук гвинтівки, до останнього дня доведеться битися завзято, вперто.

Забельський глянув у далеч, за ріку. Але в густій темряві, скільки сягнути оком, видно було лише спалахи пострілів, зменшені відстанню. Далі стелився густий морок.

Звужувалась, невідступно танула територія, на якій ще тримався ворог.

Що відбувається зараз там, за двісті, за триста кілометрів на захід, де наступають «союзники»? Марне запитання! Забельський чудово знає, що там не гримлять бої, там не доводиться платити кров'ю за кожен санти-

метр визволеної землі. Швидко, з гарячковим поспіхом гітлерівська «раса панів» здавалася західним арміям, вивішуючи білі прапори перше, ніж з'являться головні колони наступаючих. Гітлерівці виходили їм назустріч, охоплені єдиним прагненням, щоб війська капіталістичних держав якомога швидше, якомога далі просунулися на схід.

Забельський глузливо всміхнувся. Йому згадалися розмови в таборі над Окою про «другий фронт». Ну, от його і відкрили, нарешті, цей другий фронт⁵⁰. Цікаво, чи рушив би він вперед, чи зробили б ці союзники хоч один крок, якби не страх перед натиском Радянської Армії на захід, якби їх не лякали ці сотні кілометрів, що танули, мов сніг, під ногами радянського солдата?

Де ви були, коли стояли на смерть герої Сталінграда? Де ви були, коли тисячі й тисячі радянських солдатів платили своїм життям за свободу Москви, коли вирішувалася доля всього світу? Де ви були, коли чорний морок стелився над Європою і лилася кров мільйонів ні в чому не винних людей?

І знову Забельському згадалися безглузді радісні вигуки біля західних посольств тоді, у вересні. Хто з них хоч ворухнув пальцем на захист Польщі, яку придушив чобіт нападника? Хто з них вважав за щось серйозне власні зобов'язання, власні договори? Що було б зараз не тільки з нами, а й з вами всіма, якби там, на сході, не було країни, яку ви ненавидите? Поспішайте ж тепер, поспішайте, галасуйте про свої перемоги, займайте міста, білі від вивішених прапорів. Що б ви не робили, вам не встигнути. Що б ви не робили, наша земля вже вільна від краю і до краю. Що б ви не робили, вона стала такою, якою ми хочемо її мати. Вам уже не пощастить захопити концесії, пити кров з польського раба, який працюватиме на вас. Вже де-де, а тут вам не пощастить запровадити ваші порядки! Не пощастить зробити з Польщі іграшку, м'яч, який перекидають з рук у руки. І ніколи не зробити вам з цієї країни плацдарм для нападу на народ, який ціною власної крові визволив нас з рук ворога.

Високо вгору злетіла біла ракета, пригаслою дугою впала вниз, розсипавши навколо іскри, що, мов великі краплини води, відразу всмоктувалися в темряву.

І наче цьому світлу, яке несподівано спалахнуло в мороці, капітан Забельський довірив свою заповітну думку:

«Я додержав своєї присяги».

Мов зараз, пам'ятає він той день, коли вони присягали, і всю злість, весь гнів, які пекли тоді його серце. Адже він, кінець кінцем, і не розумів тоді, що таке ця присяга. Не розумів, що її можна було приносити з крилатим щастям у серці, в найвищому піднесенні, що вже тоді можна було почувати те саме, що він відчуває тепер. Кому ж на злість він приносив тоді цю присягу? Цим привидам, які, здається, ще й досі животіють у Лондоні, втративши барви життя, привидам, вже тільки жалюгідним і смішним у своїй пихатій чванливості. Кому ж хотів він зробити на злість? Дезертирам, не вартим навіть плевка? Зрадникам, запродавцям, лакеям чужоземців? Чи тим самим чужоземцям, які роками могли байдуже дивитися, як обливається кров'ю, гине весь світ, і заворушилися лише тоді, коли злякалися, що від них втече здобич?

Настав час, коли і йому, Забельському, можна підбити деякі підсумки. І це зовсім не погані підсумки. «Чого ж я так мучився, так мучився тоді в госпіталі? Все набагато простіше, ніж можна було думати спочатку. Виявляється, що є провини, які можна окупити кров'ю». І крові з нього витекло чимало, починаючи з битви під Леніно. І він тепер не дурний, мов чобіт, жевжикуватий поручик Забельський і не рядовий Новацький, а капітан польського війська Забельський. Він одержав не просто зірочки на погонах, а щось набагато більше. Це свідчення про довгу, криваву путь до Польщі через усю Польщу аж сюди, на Одер, до нового польського кордону, який знову повернено Польщі через сотні літ.

Йому стало моторошно. Чого це він раптом поринув у згадки? У солдатів є забобони, що не слід перед боем згадувати своє життя — це погана ознака.

Забельський усміхнувся. Які погані ознаки можуть бути тут, над рікою Одер, у час, коли здійснюються всі надії? Видно, забобонними бувають не тільки старі баби... Кожен в різних обставинах може несподівано знайти в собі якийсь забобон.

Так уже склалися обставини, що за ці два роки йому доводилося без кінця і краю згадувати власне життя,

щоб яось упорядкувати його. Але це — в останній раз. Тепер уже немає чого мучитись, нічого не треба впорядковувати, все стало на своє місце. Все ясно. Все, що було, мусило бути. Одне тільки хотілося б йому повернути назад, викреслити з життя — смерть того селянина на Поліссі, пожежі підпалених ним українських сіл. Але більше — нічого! нічого! Саме такою, а не іншою дорогою мусив іти поручик Забельський, щоб прийти сюди, на берег Одери, такою людиною, якою він став тепер.

Нез'ясовані в його житті були тільки відносини з Ядвігою. Хвилинами Ядвіга здавалася такою близькою, що нічого не треба було навіть говорити, запитувати, все було зрозуміло само собою. Але наступала інша хвилина — і вона тікала від нього — чужа, далека, недосяжна. «Це нічого,— втішав себе Забельський,— адже зараз ще війна. Після війни з'ясується все і, залежно від цього, так чи інакше складеться життя».

Серце його здригнулося. Подумати тільки — він на власні очі бачить, як закінчується війна, як вона вмирає в останніх страхітних передсмертних конвульсіях. Нехай захищаються гітлерівці як хочуть, нехай б'ють з гармат скільки їм заманеться, їм уже нікого не пощасть обманути — це кінець! І зовсім не тому, що там, на заході, здаються без жодного пострілу дивізії, падають на коліна міста. Ні, тому, що звідси, із сходу, обливаючись кров'ю, натискає радянський солдат! І опліч з ним, у братерстві зброї, як було сказано в присязі над Окою, іде польський солдат, пробиваючись кризь стіну ворогів до нового польського кордону.

І чому він думає тепер про свої особисті справи? На це ще буде час після війни. Про що це він думав раніше? Ага, так, намагався пригадати якісь факти із шкільного підручника історії.

Забельський махнув рукою. Яке мали значення тепер ці майже забуті справи, які залишилися тільки в сухих, нудних шкільних підручниках? Він завжди мав погані оцінки з історії — невідомо чому, адже це був зовсім не такий важкий предмет. Йому згадався старий учитель з фарбованими вусами й бакенбардами, який нудно й нецікаво викладав історію в них у класі.

«Забельський, історія — це вчитель життя,— чує він його голос.— Не забувай, що історія — це вчитель життя. А ти знову не виконав завдання».

Цікаво, які очі зробив би цей старий сухар, якби учень Забельський сказав йому тоді, яка дрібниця всі ці невивчені дати. Настане день, коли йому, ледачому Забельському, зовсім не потрібні будуть історичні дати, давно забуті, занедбані. Він сам, разом з іншими, творитиме історію, писатиме її власною кров'ю, здобуватиме власними руками! І це буде не стара історія минулих століть, а нова, з живим серцем, близька, не захарашена анекдотами з життя королів,— історія вільного народу. Ні, старому й на думку не спало, що вчителем життя може бути лише історія, яку сам переживаєш, у якій сам береш участь не як сторонній глядач, а як творець.

— Але ж і б'ють, пся крєв! — флегматично мовив Вонсик, обтираючи долонею спітніле обличчя.

— Нічого їм не допоможе,— буркнув Стефек.

— Правильно, що не допоможе. Наостанку весь порох хочуть витратити, чи що?..

Лівий берег гримів від пострілів. По ньому пробігали змії вогню. Мов неприступний, грізний вал, диміли позиції на лівому березі.

— До цього, їхнього Берліна,— скільки ще залишилося?

— До Берліна? Сто кілометрів.

— З гаком?..

— А може, і без гаку... Вже у них там, мабуть, жижки тремтять, ох, і тремтять!

— Ще тільки невідомо, хто перший туди ввійде — ми чи союзники? — зауважив молодий солдат, силкуючись відкрити ящик снарядів.

— Якраз... Так ми їм і дамо ввійти першими... Треба було раніше починати... Всю роботу радянські зробили, а тепер вони на готовеньке ввійдуть у Берлін!

— А все ж таки, як то кажуть, союзники,— не згоджувався той.

Вонсик випростався.

— Плювати мені на те, як там кажуть!.. А ти, шмарчачу, давно в армії?

— Вже чотири місяці.

— Вже чотири місяці,— перебив Вонсик.— По-воював би ти, як, приміром, ми з громадянином поручиком, знав би, які такі вони — союзники... Правду я кажу?

Але Стефек не відповів. Розмова солдатів якимось не

доходила до нього. Він нервувався. Безглуздя, здається, можна вже звикнути. Але, виявляється, звичка не має з цим нічого спільного. Завжди перед боєм його нерви напружувалися до краю в нетерплячому чеканні. Він швидко перевіряв у думці: чи все в порядку на батареї? Ця неспокійна думка — чи все в порядку? — вперто поверталася, хоча він щойно все перевіряв сам. Та й, зрештою, коли на батареї був Вонсик, можна було ні про що не турбуватися.

Але легше стане тільки тоді, коли він одержить наказ, коли перший снаряд влучно накриє ціль, наступні снаряди придушуть вогневі точки там, на тому березі, коли він відчує, що його батарея — чітко діюча ланка в ланцюгу інших батарей, які безпосередньо прикривають переправу.

Протилежний берег дихав вогнем. Нелегка буде переправа! — про це всі знали заздалегідь. Як хотілося вже бути на тому березі! Але їм доведеться переправлятися останніми, коли всі частини почнуть бій на захопленому плацдармі і доведеться припинити вогонь, щоб не влучити в свої. Артилеристи почнуть переправу, коли перші етапи бою вже будуть закінчені, і то, якщо витримає міст і не доведеться чекати, поки сапери наведуть новий. Стефек позаздрив піхотинцям, яким досить мати дошку, оберемок хмизу, нашвидку зроблений пліт, щоб переправитись на той берег.

І раптом Стефек пригадав: на тому боці вже не Польща. Адже он там неподалік тече ріка Одер — новий польський кордон. На тому березі починається чужа земля.

Він знав це давно, але тільки в цю хвилину відчув так реально, так яскраво, що йому захотілося погладити цю землю долонею, сказати їй добре слово. І знову — вже не вперше — зринула думка: «Ой, якби я міг зараз побачити капітана Скворцова! Якби міг сказати йому...»

Де зараз капітан Скворцов? Чому ніде не чути його прізвища, хоч Стефек і розпитував багато разів? А як хочеться доповісти капітанові, що він дійшов до польського кордону, що встиг пройти з боями всю польську землю, сказати, що капітану Скворцову немає чого соромитися за свого колишнього техника. У нього вже є подяки в наказі. І ордени. І підвищення в званні.

Але найбільше йому хочеться, щоб капітан Скворцов поклав йому руку на плече і з своєю милою усмішкою, що наповнює сірі очі веселим сяйвом, сказав, як казав багато разів: «Молодець, Стьопа...»

І в ту ж мить все зникає. Біля самої землі лунає раптовий дзвінок телефону.

— Слухаю. Єсть! Єсть!

Вонсик уже біля гармати.

І раптом весь правий берег спалахує вогнями. Там, нижче, мчать до ріки стрілкові частини, звідси їх не видно. В свідомості Стефека — тільки батарея. В полі зору — тільки ціль, там, на лівому березі. Окопи противника, укріплення противника, вогневі позиції противника. Прикрити, заслонити, загородити ріку! Прикрити, заслонити човни, плоти, саперів, які поспіхом закінчують міст!.. Вонсик щось гукає, але жодного слова не чути. Вихряться курява, ятрить ніздрі дим, з тріском відкочується, підскакує за кожним пострілом гармата.

— Вище!

— Переліт!

Пристрілятися, вгризтися вогневим зубом смерті в лівий берег, в забетоновані, ніби навіки укріплені позиції ворога. Придушити вогонь противника, заткнути жерла гармат, які несуть за ріку смерть, засипають переправу зливою снарядів!

Змішався чорний дим, дихають вогнем обидва береги, правий і лівий.

Стефек прийшов до пам'яті. Просто над собою він побачив небо, руде, в чорних смугах диму, який повільно розповзався навколо. Запах горілого ятрив ніздрі.

«Що сталося?» — з хвилину він намагався зібрати розпорошені думки.

«Влучило... Влучило прямо в нашу батарею», — раптом усвідомив він.

Так, це було. Як він міг забути про це хоч на хвилину? Фонтани землі, якісь потворні, роздерті клапті злетіли в повітря. Гармата підскочила й перекинулась, націливши ствол просто в небо. Ця картина відбилась у мозку, мов на фотографічній пластинці.

«А я, мабуть, поранений. Знову поранений, — з люттю подумав він. — Саме тепер...»

Стефек силкувався ворухнутися, але тіло було наче паралізоване.

— Нічого,— сказав він вголос.— Відпочину, а потім знову спробую.

Десь праворуч чути вигуки, вони наближаються і швидко віддаляються. «Це піхота біжить до берега, частина за частиною переправляється на той берег. А я...»

Поспіхом стукотять сокири. Це сапери під обстрілом з того берега гарячково будують міст... Але, перекиваючи все, гримить, гуде артилерійська канонада. Десь неподалік з виттям пролітають снаряди. Гітлерівці все стріляють. Але це нічого не може змінити. Адже був наказ — форсувати ріку, прорвати лінію укріплень на лівому березі. А там недалеко й Берлін...

Стефек ще раз марно спробував ворухнутися.

— Засипало мене, чи що?

Але, дивлячись униз, він бачив носки своїх чобіт. Значить, не засипало. А ворухнутися не може.

На хвилину охопив холодний жах.

«Що ж це може бути таке? — Згадався взводний.— Де ж це було? Так, під Дарницею... У того був перебитий хребет. Правда, він умер відразу... А може, я також умираю?»

Звивисті, розшарпані смуги чорного диму блукають в рудому небі. Якраз рік тому вони були під Дарницею. Але тоді було холодно, сніг... А зараз — квітень, квітень, гарна погода... Та хіба розбереш, яка саме погода? Вогонь і дим, і ще дивовижне небо, червоне, руде, чорне, мов декорація на провінціальній сцені.

«Про що я думаю? — здивувався Стефек.— Треба ж, кінець кінцем, щось зробити з собою, не можна ж так лежати».

Де поділися санітари? Де в чорта санітари? Якби хтось допоміг підвестися, він би вже пішов як-небудь, напевно пішов би. Санітари, мабуть, теж помчали на той бік. Звісно, кожному охота! Але ж їх обов'язок бути й тут: крім нього, тут, мабуть, є ще поранені».

З правого боку залунав гуркіт мотора і відразу за ним хлюпання. «Амфібії,— подумав Стефек з заздрістю.— Якби хоч можна було щось побачити».

Але він бачив тільки це страхітливе небо. Спробувавши глянути вбік, він побачив біля самого свого

обличчя якісь залізні уламки, що заслоняли все. Звуки, які долинали з ріки, свідчили, що переправа відбувається повним ходом. Хлюпала вода, рипіли весла, на березі і на ріці лунали вигуки, стукотіли сокири. Дедалі дужче гриміла канонада.

«Захищаються... Тепер ще вдарить якийсь снаряд і розірве мене тут на шматки»,— подумав Стефек з гнівом. Але снаряди, мабуть, падали далі, у воду, на переправу, або перелітали вглиб, на позиції важкої артилерії.

Весь напружившись, з величезним зусиллям Стефек підвів нарешті голову. Але відразу відчув таку втому, наче виконав надсильну працю.

«Все ж таки я підвівся,— подумав він,— а раніше не міг. Треба помаленьку».

Він уже не прислухався до того, що діється на березі, не прикидав у думці, як відбувається переправа, чи не зав'язались бої на тому березі. Холодно, розважливо він збирав сили. Йому пощастило ще раз підвести голову. Тепер він пошукав пальці рук. Цілі руки чи ні? І раптом відчув, що пальці стислися в кулак. Яка ж це рука? Звичайно, права. Він намацав землю, якісь тверді грудки, відчув холод заліза. І знову ослабнув, заплющив очі. Треба відпочити, набратися сил, а потім знову спробувати — як там з ногами. Адже він бачить носки чобіт. Треба ворухнути ногою.

Та, незважаючи на всі його зусилля, носки чобіт не ворухнулися. Вони мертво стирчали вгору, мов чужі.

Але ж, без сумніву, це його власні ноги. Он складки штанів на колінах.

«Куди ж, власне, мене поранено? Ніде не болить. Мозок працює нормально... Адже я дійшов до кордону...— подумалось йому наче всупереч волі, без його участі.— А далі вже, мабуть, не піду».

І стало страшенно шкода — не себе, а так просто шкода, що не можна піти далі. Він знову розсердився на санітарів. «Чому ніхто не з'явиться сюди? Вони мушили бачити, як влучило в батарею! Якщо навіть його й відкинуло далеко, вони могли пошукати, довідатися, що сталося з людьми...»

«Вонсик, напевно, вбитий,— раптом усвідомив він. Чорне від крові обличчя, мов на фотографічній пластинці,

виникло перед його очима.— Так, Вонсик загинув. А я? Може, я теж загинув?»

Він розплющив очі. Чорний дим звивався, розпливав-ся в рудому похмурому небі.

«Дурниці! Звичайно, я живий... Але...»

Десь всередині здіймалося, смоктало важке, прикре почуття. Наче отруйний, підступний шепіт:

«Але, може, я просто вмираю? Може, це кінець? Може, я не тільки за Одер, але взагалі вже ніколи нікуди не піду? Може, це смерть? Адже у мене нічого не болить... Не може бути, що це важке поранення... Я вже відчув би щось. В першу хвилину ні, але зараз рани, напевно, боліли б. Невже так умирають, чудно, безглуздо?»

І саме в ту мить, коли Стефек про це не думав, йому пощастило трохи повернутися на бік. Він навіть спітнів від радості. Обережно спробував підвестися на лікті. Побачив свої брудні, закурені, але цілі й здорові пальці і кисть руки.

Віват! Повільно, з зусиллям Стефек почав підводитися далі. Тепер він уже бачив перед собою цілий шматок землі, вкритий якимись розстрошеними, ні на що не схожими предметами. Він хотів підібрати під себе ноги й сісти, але ноги були нерухомі, мов дерев'яні.

«Значить, щось з ногами»,— зрозумів Стефек. Він сперся на другий лікоть і уважно оглянув свої нерухомі ноги. Ніяких ран не помітно, все наче ціле. Але ноги ніби чужі, не слухаються, не піддаються ніяким зусиллям. Він підтягнувся на ліктях і відчув, що ноги, мов тягар, тягнуться за ним.

Доводиться миритися з цим. «Але ж можна повзти!» Стефек зрадів цій думці, наче несподіваному відкриттю. Найогидніше було б лежати тут, на цих уламках, мов на смітнику.

«Якщо вже мені судилось вмерти,— відповів він тому голосу, який вперто нашіптував йому отруйну думку про смерть,— то я хочу вмерти на кордоні. Над самим Одером. Якщо вже так трапилось, що мені не перейти на той берег».

Але повзти виявилось не так легко. Він повернувся на живіт, але й це коштувало великих зусиль. Спробував підтягтись на ліктях — сили залишили його. Якусь хвилину Стефек лежав нерухомо, уткнувшись обличчям

у землю, борючись із млостю, яка дедалі дужче охоплювала його. Все тіло змокрило від поту.

«Тут недалеко, лише кілька десятків кроків,— умовляв він себе, ледве втримуючи на ліктях своє обважніле тіло.— Буду пересуватися хоча б по сантиметру».

Страшенно важко було брати перешкоди. Через колоду, що валялася на дорозі, йому довелося переповзати принаймні кілька хвилин. Обминути? Ні, занадто далеко. Він навалився на неї животом, перехилився на другий бік. Нерухомі ноги чіплялися за все, тяглися за ним, заважали повзти. Він порізав собі руку об якусь залізяку, але відчув біль як полегкість. В роті пересохло, душив сморід горілого. Впавши, нарешті, за колоду, він довго важко дихав. Відпочити, відпочити трохи!

Як важко було рушити з місця! Звідки взялося все те, що вкривало землю? Наче навмисне навалили, щоб важче було повзти. Кожна брила землі, кожен уламок заліза ставали новою, дедалі важчою перешкодою.

Над самою головою з протяжним виттям пролетів снаряд. Стефек інстинктивно припав до землі. Гарматний обстріл з того боку все дужчав. Але тут, на правому березі, стало ніби тихше.

«Мабуть, більшість уже переправилась»,— подумав він, хапаючи сухими, пошерхлими губами повітря.

«Тепер я доповзу он до тої тріски»,— вирішив він, але, видно, переоцінив свої сили. Ці півтора метра до неї довелося розподілити на три частини. Водночас він з жахом помітив, що думки його вже не такі ясні. Щось плуталося, забувалося і згадувалося знову. Думки розпливалися, згасали перше, ніж він встигав додумати їх до кінця.

Тепер уже добре чути було стрілянину на тому березі. Вітер, мабуть, змінив напрям, і просто в обличчя війнуло чадом, кіптявою, запахом горілого. Кожен подув вітру приносив віддалений грім бою, що наче набігав хвилями.

«Б'ються на тому березі...»

Але даремно він силкувався підняти голову, намагаючись хоч щось побачити. Він не бачив навіть ріки. Кожна нерівність ґрунту, кожен камінь чи дошка, яких людина, йдучи, навіть не помітила б, ставали перешкодою для його очей, заслоняли весь світ.

«Повзу, як черв'як»,— подумав він. І раптом його

охопив страх. Що, як він повзе не до води, а вздовж ріки? Що, як усі ці неймовірні зусилля були марні? «Можна так доповзти до моря,— невідомо чому подумав він, ніби кепкуючи з самого себе.— Ні, ні, треба поміркувати, зорієнтуватися».

Але міркувати ставало дедалі важче. Знову виринула в пам'яті Дарниця, снаряди, що розривалися над головою, підпоручик, який шалів на платформі. Його підхопило тоді, підкинуло вибухом в повітря, цього підпоручика... Зовсім як...

Але думка затуманилась, розпливлася. «Як що?» — намагався пригадати Стефек. Та Дарниці вже нема, він іде з Ядвігою вулицями Любліна.

— Це зовсім нормально,— каже капітан Скворцов...

Стефек здригнувся. Звідки тут капітан Скворцов? І відразу побачив купи заліза, тріски, пригадав, що з ним.

«Тільки цього ще бракувало, щоб я знепритомнів,— подумав він з люттю.— Ні, не піддаватися! Нізачо не піддаватися! Мабуть, погані мої справи,— ствердив він холодно, наче думаючи про когось іншого.— Але тим більше не стану я здихати на цьому смітнику. Дійду. Мушу, мушу дійти до нового кордону! Якщо вже вмирати, то тільки на цьому новому кордоні».

Обличчя припадає до землі. Відпочити — хоча б хвилину! Але ні, тільки не так — обличчям в грязюці. Він повзтиме далі, він побачить ріку Одер, ту ріку Одер, яку наказано форсувати.

«Тільки я не зміг її форсувати. І нічого більше не зможу, тільки вмерти над Одером».

Темні хмари клубочаться в небі, звиваються на них чорні смуги. Похмура руда заграва палає десь далеко. Стугонить, двигить земля. Це не хмари, не захід, не заграви. Шаленство бою затьмарило світ, земля охоплена полум'ям. Чорний дим, чад забивають подих, туманять очі.

Стефек повз навмання, аби тільки вперед. «Розбили нашу батарею,— звучало в мозку, немов чийсь чужі слова.— Розбили нашу батарею...»

Але не в цьому зараз річ. Головне, спираючись на руки, повзти, поки вистачить сил. Навколо все палає, нестерпний жар б'є в обличчя. Вперед, тільки вперед! Важко, безсило тягнуться ззаду нерухомі ноги. Ноги в нього все ж таки є, хоч з ними щось трапилось.

«Я ще дешево відбувся»,— сумно думає Стефек.

Ще б пак. Адже снаряд влучив просто в батарею. Все чорними шматками полетіло в повітря, від людей не залишилось нічого. А в нього все ж є голова, якщо можна думати, є руки, якщо можна на них спиратися і повзти, повзти вперед. Чому ж хвилину тому здавалося, що це смерть? Але знову темніє в очах.

«Як я сюди потрапив? Навіщо звернув із стежки? Трясовина засмоктує мене, вже поглинуло ноги. Сміється Соня, вітер розвіває її темне волосся... Соню, допоможи, кохана, я ж тебе так любив!..»

Порив вітру, гарячий подув в обличчя, і відразу Стефек отямився. «Ні, це не трясовина. Це не Ольшини зовсім. Тут немає Соні. Соню повісили гітлерівці в сорок другому році. Три роки тому...

Тільки чи це справді так? Бо знову все розпливається в хистких чорних і рудих тінях. Щось горить. Це, мабуть, Хожинякова клуня. Чи, може, той літак, який збили за аеродромом,— чорний звуглений кістяк хижого птаха? А якщо так, звідки взялася тут Соня?»

Останнім зусиллям волі Стефек примушує себе опритомніти.

«Ні, не можна втрачати почуття дійсності! Не можна піддаватися гарячці, гарячковим привидам, бо я залишуся, здохну тут, на цьому місці...»

І знову його охоплює гнів. «Як могли мене так покинути? Ніхто навіть не оглянувся, помчали всі на той берег мов божевільні...»

Стефек раптом гірко усвідомив свою самотність. Але саме тут десь збоку залунав стогін. Стефек підняв опалене, чорне обличчя. І відразу до нього повернулася ясність думки.

— Хто тут?

Стогін повторився. Тепер він побачив серед уламків заліза перекинута через поламану колоду нерухоме тіло. Стогін ішов саме звідти.

З величезним зусиллям Стефек трохи звернув убік. Видно, той ще живий, якщо тільки це він стогне.

— Води!

Стефек так рвонувся, що задерев'янілі, важкі, мов свинець ноги потягли його назад. Голос був знайомий. І не тільки голос. В дивовижній позі, наче розіп'ятий, з головою звислою вниз, перед ним лежав Марцись.

— Води!

— Марцисю, Марцисю!

Очі розкрилися, безтямно глянули на нього. Раптом в них щось блиснуло. Впізнав.

— Влучило мене...

— Нічого, нічого, це пусте... Побачиш, це нічого,— безтямно повторював Стефек, намагаючись перемагати цю прокляту нерухомість ніг, які тяглися, мов колоди, заважали, паралізували рухи, чіплялися за все, що траплялося на дорозі,— уламки, розбиту зброю, яка валялася скрізь.

— Якби трохи води...

— Почекай, пошукаємо, буде вода.

І відразу все стало звичайним і нормальним. Думки знову проясніли, наче тільки це й було потрібне, щоб поруч опинився хтось інший, ще безпорадніший, якому ще потрібніша була допомога. Стефек уже не думав про нерухомі ноги, не зважував з жахом своїх можливостей, перестав навіть звертати увагу на розкидані по дорозі перешкоди. Ще хвилину тому він ледве тягнув власне тіло. Тепер знайшлися сили ще й допомагати, підтримувати Марцися, який зовсім знесилився і весь час осушувався в нього з рук, наче мішок. Адже це не тільки улюбленець Ядвіги, це брат того хлопця, якого вбили бандити в Любліні. Тим більше треба врятувати його.

Раптом Стефекові здалося, що в нього справді вистачить сил, щоб врятувати товариша. Води... Йому потрібна не тільки вода. Потрібен лікар, санітар, перев'язка, може, негайна операція. Але слово «вода», яке той простогнав білими, мов папір, вкритими піною губами, наче загіпнотизувало Стефека. Йому здавалося — варто тільки добратися до води, і все буде добре. Вода була прятунком, щастям. Треба, що б там не було, доповзти до неї...

— Більше не можу... І не треба...— простогнав Марцись.

— Як не можеш? Мусиш, чуєш, мусиш! Зараз ми знайдемо воду. Нап'єшся, і тобі полегшає, от побачиш, тобі відразу стане зовсім добре.

Марцись застогнав, але трохи підняв голову, і Стефекові пощастило протягти його ще кілька сантиметрів. Але тепер і його залишили сили. Важко дихаючи, він припав до землі.

З свистом, з виттям пролетів снаряд і, якось дивно хлюпнувши, впав зовсім поблизу. Бризнув угору фонтан, але вже не землі, не піску — високий султан води знявся до неба і, мов зрубане дерево, впав униз. Обидва відчули на обличчях бризки вологи.

— Вода, тут вода! — скрикнув Стефек, і Марцись, спершись на лікоть, підняв голову.

— Це ж Одер, — раптом мовив хтось поблизу, і вони побачили, що до них шкутильгає якийсь привид в подертій шинелі, спираючись на розбиту гвинтівку.

Ще хвилину тому Забельський на чому світ стоїть проклинав свою рану. І влучило ж його на самісінькій переправі. Спочатку здавалося, що це нічого, що зараз він так само, як інші, спіймає якусь дошку, снопок соломи або вскочить в човен чи на поспіхом збитий пліт, а про рани можна буде подумати потім. Але рука звисала нерухомо, страшенно боліла нога, хоч обидві рани, здається, були поверхові. Осколки пошматували шкіру на стегні, але цього було досить, щоб попрощатися з переправою.

І от виявляється, що завдяки своїй рані він набрів на брата Ядвіги. З раптовим тремтінням у серці він упізнав у цьому чорному, закуреному обличчі знайомі риси: прямий ніс, густі темні брови над карими очима. Він стурбовано придивлявся до пораненого. Видно, йому зовсім погано. Ще й тягне цього хлопця. Треба рятувати їх, рятувати брата Ядвіги.

Він познайомився з Стефеком ще в Любліні і, правду сказати, трохи його побоювався. Адже це найближча Ядвізі людина, а сам він відчував себе ще таким далеким їй, що часом взагалі не знав, що йому про все це думати. Але зараз його охопила несподівана ніжність до цього хлопця, який повзе по чорному, задимленому березі Одери. Треба його врятувати, врятувати за всяку ціну! Інакше як же він зважиться стати перед Ядвігою, що скаже їй? Ну, що можна сказати в такому випадку. Я бачив його, мовляв, був біля нього і нічим не міг допомогти. Води... В чому принести їм води?

Забельський безпорадно оглянувся навколо. І раптом Марцись прошепотів знесиленим голосом:

— Кордон, кордон.

І, наче підштовхнутий цим шепотом, Стефек знову поповз вперед.

— Зараз я принесу вам води,— поспіхом мовив Забельський. Але ті ніби й не чули.

— Ми самі, ми самі...

Забельський зрозумів, що їх не слід зупиняти, й припав на одне коліно поруч з ними. Нога боліла дедалі більше, він не міг на неї спиратися, але підтримував по черзі то Марцися, то Стефека. Вони повзли тепер утрюх. У Забельського права рука висіла нерухомо, весь рукав був чорний від крові. Марцись стогнав, але повз з останніх сил.

— Одер!

Тепер його побачили всі троє. Під низько навислою хмарою диму текла широка, темна вода. В ній виблискували одсвіти полум'я, тонула руда заграва далеких пожеж. Хвилі відсвічували коричневим блиском, наче кремінь.

— Одер!

Вони забули про рани. Забули про нестерпний біль. Це був він, новий кордон Польщі, до якого вони, нарешті, дійшли. Ще тільки перебратися через останню перешкоду — гору дошок, заліза, уламків, і вже видно — піщаний берег спускається вниз. Простягнути руку — і відчуті прохолоду цієї ріки, до якої вела їх кривава путь.

— Одер!

Пошерхлі губи Марцися бездумно повторюють якісь слова:

«Ой тоді прийду я, матінко, у гості, як тюльпан заквітне долі на помості».

«Де ж це було? Що це було? Ага, так, червоні вогники тюльпанів у казахстанському степу. Опаловий Тянь-Шань, і криваве сонце над рівниною».

«Ні, це не те, зовсім не те! Червоні вогники відбиваються в воді, це ж Одер, новий кордон Польщі...»

«Ось де судилося мені загинути,— думає Марцись,— на здобутому кров'ю, древньому польському кордоні, на ріці мрій, на ріці, де здійснилася справедливість, де історія в громах пострілів каже своє слово».

Шумить вода, поблискують хвилі. «Наче каміння над озером в Ольшинах»,— ввижається Стефеківі. Довгу путь довелося йому пройти від Ольшини на схід, в глиб Радянської країни, щоб із зброєю в руках повернутися на батьківщину, дійти сюди, до самого Одера.

«Тільки чи дійду, чи зможу я дійти?»

«Замикається коло,— думає Забельський,— від того страшного вересня, коли розпач сліпив очі і божевілля мутило думки,— аж до сьогоднішнього дня. Якщо вже вмирати, нехай це буде саме тут, над Одером, коли ти виконав своє завдання, коли кров'ю закреслено всі порожні й чорні дні твого життя».

Шумить Одер, нестримно мчить, котить могутні глибокі хвилі в польське море. Польська ріка Одер.

Вже не мучить спрага. Не чути болю в пораненій руці, перебитих ногах, в прострелених легенях. Тільки б проповзти ще кілька метрів, добратись до самої води.

Вони повзуть повільно, з нелюдськими зусиллями. Марцись щохвилини падає обличчям на землю. Стефек підтримує його і тягне. Забельський із стогоном раз у раз чіпляється за щось своєю безсило звислою правою рукою.

Нехай їх знайдуть, хоча б і мертвих, над самою водою. «Щоб можна було сказати,— марить Марцись,— що ми вмерли на кордоні... Що наші тіла...»

Коли змовкнуть постріли, коли прийдуть сюди мирні люди і тут, де тепер височать стволи розтрощених гармат, зазеленіють ниви, зацвітуть яблуні, коли зазвучить тут дівоча пісня — своя, рідна, найдорожча,— нехай тоді скажуть про них, що вони віддали життя на новому польському кордоні.

От він! Зовсім близько, біля самого обличчя — під навислим чорним димом. У сяйві червоних вогнів, у світлі цієї рудої заграви, яка дедалі ширше обіймає небо. Від ріки дме свіжим, холодним подувом.

«Скільки рік ми пройшли...»

Виринає, тече з мороку століть прадавня ріка слов'ян, ріка дрімучих лісів, бджолиних колод, пшениці, посіяної на лісових галявинах, ріка, що сто разів червоніла від крові, сто разів наповнювалась сльозами... І от настав день...

— Орла, орла,— мокрими від крові губами шепоче Марцись. Стефек знімає з шапки орла. З зусиллям, обережно виплутує його з зеленкуватих ниток, напівзотлілих від дощів і негоди. Срібний ширококрилий орел з древньої гробниці П'ястів — емблема нової Польщі.

— Зараз, зараз!

Вони без слів розуміють один одного, але не слухаються безсилі руки, паморочиться голова,— немає сил

ще підвестися, щоб прикріпити орла на розтрошеній гвинтівці Забельського. Тремтять пальці, падає з рук гвинтівка. Ніхто з них уже не думає про те, щоб пити, щоб напитися досхочу з цієї безбережної великої ріки, яка тече перед ними, хоч хвилину тому за краплину води вони віддали б, здається, все на світі. Аби тільки встигнути поставити орла, наче без цього марні всі страждання — поранені ноги, і повисла, мов чужа, рука, і прострелені легені, з яких із свистом виривається повітря.

Нарешті! Маленький сріблястий орел виблискує на розтрошеній гвинтівці, мов на держалні. Тепер треба тільки вкопати гвинтівку в землю. Але руки слабнуть, а земля суха, тверда, непоступлива.

І раптом зовсім близько хтось каже по-російськи:

— Что вы, ребята?

Вони повертаються на голос. З-під шапки з червоною зіркою дивляться сірі втомлені очі. В білявому волоссі застигли згустки крові, по щогі тече кров.

Забельський белькоче щось невиразне. Кров набігає в рот, важко говорити.

Але той розуміє. Швидко обводить поглядом трьох поранених.

— А ну, давайте!

І, обливаючись кров'ю, вони — троє солдатів польської армії і радянський солдат — ставлять на березі темного від диму, кривавого від заграви пожеж Одеру новий прикордонний стовп — маленького сріблястого орла на розколотій в бою гвинтівці.

Лише після цього вони схиляються до води й довго хлюпають собі на обличчя цю прохолодну, ласкаву воду і бачать відбиті в ній клуби диму і відблиск сріблястого орла — прикордонного стовпа над Одером.

Глухий рев віддаляється. Стихає грім гармат. І тоді над хвилями раптом здійсмається пісня.

— Наші, наші співають,— шепоче Марцись, і кров виступає в нього на губах.

Рушай, рушай, перший корпус наш!
Салют дай на схід, на захід — марш!

І відразу ж лунким хором в неї вливається інша — російська пісня:

Как подругу, Родину мы любим...

Виблискуючи, мов креміль, серед чорного диму тече в далечінь Одер. Виблискує прикордонний стовп — сріблястий орел на гвинтівці, пронесений дорогою боїв — звідтіля, з-над Оки. Линуть над водою дві пісні.

Глухий рев віддаляється. Стихає грім гармат. І тоді: — Тримайтесь, тримайтесь, хлопці, он уже йдуть санітари, — каже радянський солдат.

Десь поблизу лунають людські голоси. Це допомога, перев'язка, відпочинок і, можливо, — життя.

Але не про це вони зараз думають. Зараз ці голоси, які наближаються до них, не можуть відвернути їх уваги від іншого — від Польщі, купленої кров'ю, відвойованої із зброєю в руках, від нового кордону рідної країни.

Могутньо гримить вільна переможна пісня. Слов'янська пісня звучить над Одером — вперше за сотні літ.

Рушай, рушай, перший корпус наш!
Салют дай на схід, на захід — марш!

Все далі і далі на захід ідуть полки.
В заграві пожеж, вогнем і кров'ю тече до моря ріка Одер.

П Р И М І Т К И

Над третьою частиною трилогії «Пісня над водами»—романом «Ріки палають»—Василевська працювала в 1949—1950 рр. у Києві. Вперше твір було надруковано в скороченому вигляді у журналі «Новый мир» (1951, №№ 7—9). Окреме видання (повний текст) вийшло у 1952 р. одночасно у російському перекладі (М., Военмориздат), в українському (К., «Радянський письменник») і мовою оригіналу у двох видавництвах: «Ксьонжка і Ведза» і «МОН» (Видавництво Міністерства оборони Народовей). Повністю трилогію «Пісня над водами» видано 1953 року у Держлітвидаві України.

¹ *...лізуть усі в посольство.*—У середині жовтня 1941 р. дипломатичні місії іноземних держав було евакуйовано з Москви до Куйбишева.

² *«після договору з Сікорським амністію оголосили.*—Після віроломного нападу гітлерівської Німеччини на СРСР у Лондоні почалися переговори між Радянським урядом і Польським емігрантським урядом, які закінчились підписанням 30 липня 1941 р. угоди про спільну боротьбу Радянського Союзу і Польщі проти фашистської Німеччини. Для цього з поляків, що перебували на радянській території, були створені польські військові з'єднання. Радянський уряд проголосив амністію засудженим полякам.

³ *...в армії Андерса...*—Е. Андерс, царський генерал, служив у Польщі, один з учасників походу Пілсудського на Київ у 1920 р.; лондонський емігрантський уряд призначив його командуючим польською армією у СРСР. Крайній реакціонер, Андерс запровадив у своїй армії антидемократичні порядки мордобою, поліцейських розправ і переслідування найменшого вияву симпатій до радянського ладу.

⁴ *Наша армія ще знадобиться...*—Армія Андерса, оснащена радянською зброєю, налічувала у лютому 1942 р. 73 тис. чоловік. Проте емігрантський уряд, всупереч угоді з СРСР, не поспішив з відправкою польської армії на фронт, сподіваючись у слушний момент використати її в інтересах польських панівних класів і англо-американського імперіалізму.

⁵ *Пелагра*—форма авітамінозу, викликана відсутністю у харчовому раціоні вітаміну РР.

⁶ — *А ця армія, кажуть, вже за кордон збирається.*— В обставині важких боїв на Східному фронті польський емігрантський уряд ухвалив евакуювати армію Андерса в Іран. Цей безприкладний зрадницький акт суперечив інтересам не лише радянського, але й польського народу. Тисячі польських військових на чолі з полковником Зігмунтом Берлінгом відмовились вижджати до Ірану і виявили бажання разом з Радянською Армією битися проти фашистських загарбників.

⁷ *Кутно* — великий залізничний вузол за 150 км на захід від Варшави; навколо Кутна 11—17 вересня 1939 р. тривали запеклі оборонні бої. *Вестерплатте* — невеликий укріплений район на балтійському узбережжі поблизу порту Гдиня; з перших годин війни він зазнав шалених атак гітлерівців з суходолу, моря і повітря, але 19 днів чинив завзятий героїчний опір.

⁸ *...Варшава ще захищалася...*— Обложена гітлерівськими полчищами, піддана жахливим бомбардуванням, Варшава відмовилась капітулювати. Героїчна оборона її тривала аж до 28 вересня 1939 р. Славному сторінку в історію міста вписали комуністи, які, виважившись з санаційних тюрем, стали на захист столиці.

⁹ *Бек* — Юзеф Бек (1894—1944) — реакційний польський політичний діяч, поплічник Пілсудського. В 1932—1939 рр.— міністр закордонних справ. Як керівник зовнішньої політики несе цілковиту відповідальність за відмову від життєво необхідного для Польщі співробітництва з СРСР, за антинаціональну політику співробітництва з гітлерівською Німеччиною. У перші дні вересня 1939 р. втік до Румунії, де був інтернований, там і помер.

¹⁰ *...а де були англійці?* — Згідно Декларації (травень 1939 р.) Англія зобов'язана була в разі нападу гітлерівців на Польщу негайно кинути на Німеччину свою бомбардувальну авіацію. Проте Лондон не поспішав виконувати свої зобов'язання. Лише 3 вересня англійський уряд суто формально оголосив війну Німеччині. Замість бомб, англійські літаки скидали, як це визнав Черчілль, прокламації, що «мали розбудити моральні почуття німців».

¹¹ *«Нові гаризонти»* („Nowe widnokręgi“) — журнал польської прогресивної інтелігенції, що виходив у Львові 1940—1941 рр. і у Куйбишевї 1942—1943 рр. Редагувала журнал В. Василевська.

¹² *...лютнева заява лондонського уряду.*— Польський емігрантський уряд опублікував 23 лютого 1943 р. заяву про радянсько-польські взаємини, у якій заперечував історичні права українського і білоруського народів на возз'єднання з своїми східними братами і заявляв претензії на західноукраїнські і західнобілоруські землі. Заява ТАРС викрила цілковиту безпідставність цих претензій.

¹³ *...коли приїжджав Герінг...*— У лютому 1939 р. Герінг під приводом полювання приїжджав до Польщі і, просторікуючи про «історичну місію» Польщі та Німеччини на Сході, досить прозоро обіцяв Бекові підтримати загарбницькі зазіхання Польщі щодо радянських, литовських і чеських земель.

¹⁴ ...газетку цих ренегатів.— Лужняк має на увазі газету Спілки патріотів польських «Вольна Польська», що почала виходити у Москві 1 березня 1943 р.

¹⁵ ...знайшли могили вбитих польських офіцерів.— Йдеться про Катинську провокацію гітлерівців. Звіряче вбивство кількох тисяч військовополонених поляків у Катинському лісі під Смоленськом, здійснене фашистами восени 1941 р., Геббельс намагався видати за злочин радянських органів.

¹⁶ ...уряд повинен буде порвати з більшовиками, розумієш? Наразці Сікорському дадуть по шапці! — Репліка Малевського виражає прагнення польських реакційних кіл.

¹⁷ ...та баба з Москви верещала по радіо...— Йдеться про виступ по радіо самої В. Василевської, голови Спілки патріотів польських у СРСР.

¹⁸ ...справжня польська армія...— Спілка патріотів польських звернулася до Радянського уряду з клопотанням дати згоду на організацію польських військових з'єднань у СРСР. 8 травня 1943 р. Комітет Державної Оборони дав таку згоду.

¹⁹ ...повернувшись із з'їзду Спілки патріотів польських...— З'їзд відбувся 8—9 червня 1943 р. у Москві. Він прийняв Статут Спілки і Декларацію. Спілка ставила за мету мобілізацію патріотичних сил польських емігрантів в СРСР для боротьби за свободу і незалежність Польщі, за народну владу. За ініціативою СПП і при підтримці Радянського уряду було створено Першу Польську Армію ім. Т. Костюшка. В Декларації вказувалось на потребу негайного, після звільнення країни, проведення аграрної реформи, возз'єднання у польській державі усіх земель, раніше відторгнених німецькими агресорами, і відмову від загарбаних білою Польщею українських, литовських і білоруських земель.

²⁰ Розділ 10.— Мова йде про табір коло міста Сельці, над Окою, за 26 км від Рязані.

²¹ «За нашу і вашу свободу».— Це гасло інтернаціонального обов'язку, сформульоване у 30-х роках XIX ст. професором Й. Левелем, визначним діячем демократичної польської еміграції і колишнім вчителем А. Міцкевича.

²² ...п'ястовського орла.— Білий або срібний одноголовий орел на малиновому тлі — герб польської держави. П'ясти — династія, яка в X—XIV ст. ст. правила Польщею.

²³ «Клятва» («Rota») — польський військовий гімн на слова М. Конопніцької.

²⁴ ...стара історія з Желіговським...— Люціан Желіговський (1865—1947) — офіцер царської армії, служив у Польщі, активний учасник антирадянської інтервенції 1918—1919 рр. 9 жовтня 1920 р. після того як польський уряд визнав Вільнюс столицею Литви, захопив місто Вільнюс, добровільно уступлене радянською владою незалежній Литовській республіці.

²⁵ *Націонал-демократи (ендеки, народовці)* — клерикальна, фашистська, антисемітська партія. *Людовці* — куркульська партія. *Огенеровець* — прихильник організації «Обуз з'єднання народowego» (табір національної концентрації), основного політичного угруповання санації після 1935 р.

²⁶ *...золота сурма...* — традиційний патріотичний символ у польській поезії.

²⁷ *...формується ще й друга дивізія.* — 10 серпня 1943 р. Державний Комітет Оборони СРСР задовольнив клопотання Спілки патріотів польських про формування Другої дивізії.

²⁸ *Хабанія* — озеро в Іраку, за 100 км на захід від Багдада.

²⁹ *«Битва під Леніно».* — Битва 12—13 жовтня 1943 р., бойове хрещення Першої польської дивізії. *Леніно* — місто у Горезькому районі, Могилівської області, БРСР.

³⁰ *...«чарівна Франція!»* — Літературна ремінісценція іронічно-гнівної назви відомого памфлета М. Горького «Прекрасна Франція» (1906 р.).

³¹ *«Рушай вперед, перший корпус наш...»* — польський військовий марш, складений у Войську Польському у 1944 р.

³² *Найголовніший з-поміж них — третій.* — В. Василевська відтворила у образі «міністра» постать Станіслава Миколайчика, лідера правого крила людовців. Після загибелі Сікорського він став прем'єром польського емігрантського уряду і ніс відповідальність за зрив спільних дій польських підпільників проти гітлерівських окупантів, за змову з окупантами, за загибель радянських військовополонених і польських комуністів, за трагічне і безглузде варшавське повстання у серпні 1944 р. 1945—1947 рр. Миколайчик був міністром Народної Польщі. Навколо нього згуртувались усі антисоціалістичні і антирадянські сили у країні. Після поразки на виборах у сейм (19 січня 1947 р.) втік до своїх покровителів у Сполучені Штати. (Див.: В. Василевська, «Кар'єра зрадника», «Сучасне і майбутнє», 1948, № 5).

³³ *...незаконну конституцію тридцять п'ятого року...* — При голосуванні у сеймі (23—24 березня) проект конституції не зібрав потрібної кількості (дві третини) голосів. Тоді голова сейму заявив, що з «практичних міркувань» конституція вважається прийнятою звичайною більшістю. Конституція 1935 р., скопійована з гітлерівської конституції, давала диктаторські повноваження відповідальному лише «перед богом і історією» президентові, який мав право призначати і усувати міністрів, скликати і розпускати сейми, проголосувати війну тощо, в ній навіть не згадувалось про принцип народовладдя.

³⁴ *...прибула сюди через лінію фронту.* — Йдеться про делегатів КРН, Крайової Ради Народової, підпільного уряду Польщі, створеного в окупованій Польщі за ініціативою комуністів (Польської партії робітничої, ППР) 1 січня 1944 р. у Варшаві. Головою КРН було обрано Б. Берута. У травні 1944 р. делегація КРН, таємно пере-

йшовши лінію фронту, прибула до Москви і була прийнята радянським урядом.

³⁵ В. Василевська приводить і згадує аутентичні документи, що викривали антинародні дії лондонського емігрантського уряду.

³⁶ *НСЗ. «Народове сили збройне»* — польська фашистська організація, яка була зв'язана з гестапо і з емігрантським урядом у Лондоні. Дотримувалась політики терору щодо «внутрішнього ворога» — польських партизанів, демократичних та комуністичних керівників.

³⁷ *Комітет Національного Визволення.* — Виконавчий орган Крайової Ради Народової, обраний 21 липня 1944 р. КНВ був революційно-демократичною диктатурою робітників і селян. В. Василевська була заступником голови КНВ. 31 грудня 1944 р. КНВ реорганізовано у тимчасовий уряд.

³⁸ *...британський лев, і зірки, і смуги.* — Натяк на герб Англії і на прапор Сполучених Штатів, на якому зображено зірки та смуги.

³⁹ *...липневий маніфест Комітету Національного Визволення.* — Маніфест 22 липня 1944 р., прийнятий КНВ у м. Хелмі, проголошував демократичні свободи, негайне здійснення аграрної реформи. Декрет про земельну реформу прийнято 6 вересня 1944 р.

⁴⁰ *Воля і Охота, Мокотів і Маримонт, Повісля і Черняків.* — Передмістя Варшави.

⁴¹ *...«лондонці» не переставали «застерігати» поляків...* — Віцепрем'єр лондонського уряду Ст. Миколайчик особисто давав інструкції тримати зброю напоготові, не піддаватися «чужим» впливам (тобто впливові ППР), не йти «на провокацію» (тобто на боротьбу з окупантами): мовляв, «коли прийде час діяти, ми подамо вам знак».

⁴² *...Декларацію Жовтневої революції про право Польщі на державну незалежність.* — Радянський уряд опублікував 2(15) листопада 1917 р. «Декларацію прав народів Росії», яка проголошувала право народів Росії на самовизначення аж до відділення і створення самостійної держави.

⁴³ *Безсоромні, нахабні територіальні вимоги...* — Йдеться про територіальні претензії польської делегації на переговорах (у Мінську і згодом у Ризі) про мирну угоду після білопольського походу проти Країни Рад 1920 р.

⁴⁴ *...шматки розірваної скривавленої країни.* — В. Василевська має на увазі Чехословаччину, пошматовану Мюнхенською угодою 1938 р.

⁴⁵ *Генерал іде повільними кроками...* — В образі генерала В. Василевська відтворила постать Кароля Сверчевського, відомого під псевдонімом «генерал Вальтер» (1897—1947). Син варшавського робітника, Сверчевський вступив 1917 року до Червоної гвардії, брав участь в жовтневих боях у Москві, служив у Червоній Армії, у 1927 р. закінчив Військову Академію ім. Фрунзе, у 1936—1938 рр.

командував в Іспанії 35-ю Інтернаціональною дивізією. Після організації польських військових з'єднань в СРСР був заступником командира 1-го корпусу і згодом — Першої армії, командуючим Другою Польською Армією, заступником Міністра Оборони Польської Народної республіки. 28 березня 1947 р. зрадницьки вбитий агентом польських фашистів.

⁴⁶ *«Червоний полк Варшави»* — одне з перших польських військових з'єднань у Червоній Армії, яке виникло у квітні 1918 р. з підрозділів Белгородського полку, що був розташований у Москві. 1918 р. він брав участь у роззброєнні анархістів у Москві, у липні — у придушенні заколоту лівих есерів. 2 серпня 1918 р. В. І. Ленін виступив на мітингу з приводу відправки Червоного полку Варшави на фронт (В. І. Ленін, Твори, 4 вид., т. 28, стор. 20—22). Згодом полк виліз у 52-у дивізію Червоної Армії.

⁴⁷ *«на Лільпоп...»* — «Лільпоп, Рау і К⁰» — великий металургійний і машинобудівний завод у Варшаві.

⁴⁸ *Лазенки* — парк і палац у південній частині Варшави.

⁴⁹ *Мешко Перший* — польський князь (960—992); *Болеслав Хоробрий* — його син, княжив з 992 по 1025 рік, об'єднав усі польські землі в єдиній державі, коронований у 1025 р.; *Лігніца* — місце битви поляків з татарами (9 квітня 1241 року), у якій поляки були розгромлені.

⁵⁰ *...Його відкрили, нарешті, цей «другий фронт».* — «Другий фронт» було відкрито висадкою англо-американських військ у Північній Франції 6 червня 1944 р.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
В. Василевська в армії Війська Польського. Перший зліва — генерал Кароль Сверчевський. <i>Фото 1944 р.</i>	80—81
Правління Спілки польських патріотів <i>Фото 1943—1944 рр.</i>	208—209
В. Василевська серед учасників Другого всеслов'янського мітингу в Москві. <i>Фото 1942 р.</i>	336—337
В. Василевська та Єжи Путрамент. <i>Фото 1943—1944 рр.</i>	432—433

З М І С Т

	Стор.
Пісня над водами. <i>Трилогія</i>	
Частина третя	
Ріки палають	5
Примітки	509
Список ілюстрацій	515

ВАНДА
ЛЬВОВНА
ВАСИЛЕВСКАЯ
Сочинения, т. 4
(На українском языке)

Видавництво
«Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Л. С. Малахова*
Художник *К. К. Калугін*
Художній редактор *М. П. Вуек*
Технічний редактор *Є. Ю. Зеленкова*
Коректор *О. Т. Супруненко*

Виготовлено на Київській фабриці
набору Комітету по пресі при Раді
Міністрів УРСР, Київ, вул. Довженка, 5.

Лінотиписти *В. Т. Кобал, Т. Г. Марі-
ненко, В. А. Руденко.*
Верстальник *В. К. Нарішкін*
Друкарі *Макаревич О. І., Яценко Л. П.*
Керівник палітурно-брошурувальних
процесів *Є. П. Волкова*

Здано на виробництво 17/VII 1965 р.
Підписано до друку 19/XI 1966 р. Формат
паперу 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк.
16,125. Умовн. друк. арк. 27,090. Обліко-
во-видавн. арк. 29.267+4 вкл. Ціна 1 крб,
20 коп. Зам. 1953. Тираж 6000.

THE LIBRARY

